

Мұхтар Әуезов
Абай жолы

РОМАН-ЭПОПЕЯ

Үшінші кітап

Абай жолы

АЛМАТЫ
"ЖЕТІ ЖАРҒЫ"
1997

1250000000

Абай аға

1

Күз аспаны күнгірт, бұлыңғыр. Ауада дымқыл сыз бар. Таң салкыны қазір құздің сұық желіне айналған. Маңайда қызырып солған қурайлар көп көрінеді. Бүрінен айрылған тобылғы да қуқыл ренді. Ұзырып сарғайған селеу мен бозғыл көде, жусан — бәрі де жел лебінен қалтырайды. Бас шұлғып, елбек қағады. Қара жел қуған қанбак кен жазықта көп бұлындал, тынымсыз кезіп, жосып өтеді. Таң жаңада атқан. Салқын түннің қалың шығы жүргіншілердің аттарының тұяғын жылтыратып, шашасына шейін суландырған.

Ералының кен жазығына жаңа келіп ілінген жүргіншілер — ерте көшкен ауылдың ер-азаматы. Көшіп келе жатқан Абай аулы мен көрші ауылдар. Сол кештің алдында ұзаңқырап кеткен мынау бір топ аттылар — Абай мен оның жас достары, кей ақын-әншілер. Топтың алдыңғы катарында Абай, Кекбай, Шұбар үшіншілерден озынқырап, онаша әңгімелесіп барады. Артқы топ Ақылбай, Мағаш, Кекітай, Дөрмен болатын. Бұлардың артында Ербол мен Баймағамбет бір бөлек келеді.

Жүрістің ертелік мазасыздығына қарамай, күн райының мұнды, сүркай көңілсіздігіне қарамай, ортадағы жастар тобы үнемі дабырлап сөйлесіп, әзілдесіп, күліп келе жатыр. Шетінен ақын жастар болғандықтан, бұлар соңғы кездерде өлең шығарудың әр алуан үлгілерін байқап көрісетін. Үйде отырса жазып айтатын ақындар топқа кезіксе домбыраға қосылып ән шырқайтын. Ал осындай ат үсті, жол-жөнекейде аға ақын Кекбайдың қоздыруымен көбінше шапшаң өлең айтуга да, бәсеке мен жарысқа да түсे берісетін.

Осы соңғы күндерде Ақылбай бір алуан жарыс үлгісін айтқан еді. Ол төрттік жырды төрт ақын болып, іліп-қағып айтатын бір дәстүр.

Кейінгі топтың жол ұзактығын, мезгіл жүдеулігін елемей, көнілді күлкімен келе жатуына қазірде де себеп болған сол іліп-қақпа өлендер. Бірін-бірі ет ауыртпайтын әзілмен мыскылдал, өнерге бәсекелеседі, құрбылық әзілде де дамылсыз тайталасады. Енді бір кезекте Мағаш ат үстінде құныса түсіп, Кекітай мен Ақылбайға қарап, тағы бір төрттіктің алғашқы бір жолын оқыс бастады:

Күз жетті ме, батыр-ау, неге тоңдым,

дегенде, бағанадан кезек қағысып, шапшандыкка өздерін қайрағандай боп келе жаткан ақын жігіттер тегіс елең ете қалысты. Бірақ алдымен іліп әкеткен Ақылбай болды:

Тоңғаның рас, бозарып түсің де онды.

Ендігі кезекті Дәрмен айтуға бейімделді. Ол — бұлардың ішіндегі ең шапшаны және тапқыр, айтқышы. Дәрмен бағанадан бергі дағдысымен төрттіктін соңғы екі жолын тағы өзі бітіруге ынғайланғанда, Мағаш қата-рында келе жаткан Дәрменнің тізгінін ұстап күліп тұрып, өзіл айтты.

— Дәрмен, сен шабытынды ірке тұр. Бағанадан бері есеміз мына Кәкітайда кетіп барады. Бұл неге қосылмайды? Осы айтсын. Айт, кәне, шапшан! — деп, Мағаш көзін сығырайта күліп, өзінің үнемі катты қалжындастын құрдасы Кәкітайға қарады. Ол да осындай бір шабуылды тоқсандай екен. Жолдастарын танғалдыргандай оқыс өжеттік көрсетті. Өзінің шарылдаған катты үнімен дауыстап тұрып, іле жөнелді:

*Бірің тоңып, бірің он, жұмысым жок,
Ойна тук кірмейді Кәкітай шоңның!** —

деп катты күліп жіберді.

Ақылбай баяу мінезімен танырқаған бойында Кәкітайға бұрылды да, “шоңның”... деп, соңғы үйқасты қайталап:

— Бұл не деген үйқас!?! — деді.

Дәл осы сәтте Мағаш пен Дәрмен Кәкітайды мыскыл етіп, Ақылбайдың күдігін қостап, күле жөнелісті.

— Қысылғанына көрінсін, Кәкітай, “шоңның” деген сөз жок. Өлең айтса Кәкітайдың бір обқа жығылатынын білуші ем. Барып шықкан жерін қарасаншы, — деп Мағаш күліп келеді, Дәрмен де аксия күліп:

— Бұл қайдан алған үйқасын, қазак естімеген сөзді қайдан сүйреп әкелдін, Кәке-ау? — деді.

Кәкітай олардың күлкісін біраз еркіндеп жіберіп, екі көзі күлімдеп, өзі де лекіте күлді де, енді жауаптасып, дауға кірісті:

— Өлеңнің сөзі Мағаш пен Дәрмен айта беретін, күндегі көптін құлағына сіңген сөз бола ма екен? Кейде айшықты сөз әлдекайда алыстан кеп, осылай танырқатып та кетуі керек. Мен білсем, осы төрттікті өлең ғып тұрған жалғыз менің жанағы үйқасым, — деді.

Бірақ жолдастары, бастығы Ақылбай болып, Кәкітайға қарсы жабыла дау айтты. Катты күлкілерін естіген соң топқа енді Баймағамбет пен Ербол кеп қосылды. Оларға да Мағаш өзінің сөзін макұлдатпақ. Өлеңдерін қайталап айттысып, бәрі де жасы үлкен аға Ерболдың төрелігін тілесті. Кәкітай айналадағының қанкуы, әжуасы көбейген соң көп күлкіні ауырламаса да өзінің ісі дұрыстығын Ерболға қуаттатқысы келді, оған жалынғандай шағынып сөйледі.

— Ербол аға, мыналардың орынсыз күлкі, жалған сықағын тыйынызыш! Арашашы тіледім сізден! Құдай ақы, “шоңның” деген қазак сөзі бар деп айттып берінізші мыналарға! — деді.

*Шоң деген сөзді Арка қазагы білмейді. Зор, үлкен деген магынада кыргыз бен онтүстік қазагы колданады.

Ербол төреші болғандыктан, енді жүрттың бәрі жаттап алған төрттікті өзі тағы бір айтып, аз ойланып, бас шайқады. Көкітайға жолдастары өлі күліп келе жатыр. Ербол оған жаны ашығандай қабак білдірседе, жігітті қостай алмады.

— Айналайын Көкітай, даусың шырылдағанда жазықсыздан күйіп бара жатқандай көрінесін-ақ! Бірақ мен өлең сөзде әділ би болатұғым. Баяғыда Абай мен Куандықтың айтысында Абайды Куандыққа жығып берген-ді. Сен арыз айтқаныңмен, зорлық етіп тұрсын. Қазақта “шонның” деген сөз жоқ! Бұл өнірде аргы-бергіде біз естімеген сөз, — деді.

Көкітай ендігі қалған Баймағамбетке жабысып, тағы да бұрынғысынан да даусын қатайтып, шырылдай түсіп:

— Ойбай-ау, мына жүрт не дейді, Бақа! Естімеген сөзін жоқ, көрі құлақты өзің ен. Өзің айтшы! — деп содан үміт қыл еді, Баймағамбет бағанадан “шонның, шонның” деген сөзді кайталап, күбірлеп, қабағын түйіп айтып келе жатқан. Қазір ол өзінің тұра кететін бірбеткейлігімен:

— Көкітай, сенікі теріс! Ешбір ертегі-хикаяда “шонның” деген сөз жоқ. Мұндай өленді есітіп көргенім жоқ! — деді.

Жүрт Көкітайдың қүйгелек мінезінен тағы бір оқыс нәрсе күтіп, даурыға түсті. Бірақ ол өлі мойындаған да, жасыған да жоқ. Атын тебініп жіберіп:

— Ой, тәнір-ай, жеріне жетпей Көкітай жығылмайды. Анау Абай ағама жүгінемін. Жүр, білгіштерінді сонда көрермін, кәне! — деп жорта жөнелді.

Қалған топтың барлығы да сар желіп отырып, Абайларды қуып жетті.

Өзгелерден бұрын жеткен Көкітай жаңағы қызу үстіндегі азы үнімен Абайға дауларының жайын мәлімдеп келеді. Дау “шонның” деген сөздің айналасында екенін білгенде, Көкбай күліп жіберді. Ол бірдемені билетін сияқты. Көкітай соған дәмелене қарады. Артқы аттылардың барлығы қатарына жеткен сон, Абай Ербол мен Баймағамбетке бұрылышып:

— Мағашқа сен екеуін де қосылып, Көкітайды жығып бердіндер ме шынымен? — деп еді. Ербол қалжындан:

— Мен Көкітай ғана емес, әділеттіне келгенде сені де сан жерде жығып берген. Сонымыңды айтқам жоқ па! — деді.

— Жығып беру оңай ғой. Ұтықты төрелік айтсан, жыққаның — жыққан. Ал Көкітайдікі дұрыс болса қайтесің? — дегендеге, жаңағы желлініп келген аттылардың барлығы да анырып қалды. Кейбіреулері сөл токтап, Абайдың аузына қадалды.

— Қазақта “шон” деген кісі аты да бар. Kisi болғанда Шон, Торайғыр деген ағайынды екеуі бірдей суырылған шешен. Сүйіндік ішінен шыққан қос өркештей адамдар болған. Олар айтты деген нақыл-тақпак исі Орта жүзге мәлім. Ал сол “шон” деген сөздің тұп төркіні, мен білсем, қазақ сөзі емес. Мына Ұлы жұз, Үйсін ақындарының, шешендерінің ескі ырғактарында да ұшырап отырады. Осы сөздің асыл түбі қырғыздан ба деп топшылаймын. Қалайда, Көкітай бәрінді қирата женіп отыр. Шынында, “тондым”, “ондымдарыңа” еркек ақын болып қайратты ажар берген Көкітай! — деп Абай өзіл етті.

Жеңген Көкітай да, женілген ақындар да, оларды құптаушылар да Абайдың зілсіз мысқылына мәз бола түсті.

Жүргіншілер Ералының қазірде қуан тартқан шалғынын біраз арапап өтті. Топтың алдына таман озғындап келе жатқан Абай бір кішкене төбешікке қарай тартты. Ол төбенін басына шыққанда, барлық аттылар сөл ғана томпайып жатқан ескі екі моланы көрді.

Жастардың жүзінде Абайдың бұл молаға токтағанына таңырқау бар. Олар осы ескі моланың кімнен қалған көне белгі екенін білмеуші еді. Абай атының басын өзгелерден оздырынқырап кеп, қос молаға көз жіберіп, көп үнсіз тұрып қалды.

Бұның селдір сұлу сақалына енді сөл ғана ақ араласқан. Айналасына азырақ әжім жиылған мұнлы көзін кейде қысынқырап қарайды. Кейде әлдебір құндерді алансыз көнілмен есіне түсірмектей, көзін жұмып тұрып ойланып қалады. Шұбар мен Дәрменнің қолындағы екі көк қаршыға да молаға таман бас изей түсіп, оқыс бір анды күткендей, қадалып қапты. Алтын сары қөздерін кірпік қақпай шаншылтады. Шабыттағы бапты құстар қапысыз сәтті бағып тұр.

Көпке түсініксіз түрде бірталай үнсіз тұрып қалған Абай бір кезде денесін бұрмай, он қолын ғана көтеріп, артына қарай қайырды да, жігіттерге белгі етті. Барлық топ қөрнекісі молаға әлі де таңыркай қарап, Абайдың қатарына келді. Ат тұяктарының тықыры басылып, жұрт тегіс тыныш жым-жырттықка аудықанда ғана Абай сөз қатты. Ақырын қоңыр үнмен сөйлей бастады.

— Осы жалғыз мола осынау елсіз жотаға пайда болғалы, міне, биыл жұз рет жадырап жаз, кірбен тартқан күз кепті. Сол бір ықылымнан бергі көп буындар тіршілігінің үнсіз куәсі осы мола. Бұл қос мола — ішіне аса бір ауыр сыр бүккен молалар. Шандада бір осы тұска соғып өткенде, әлдебір арылмаған қарызым бардай боламын. Ақындық қарызым сияқтанады. Бұнда жатқан бірі — қыз, бірі — жігіт. Жігіті — Кебек, қызы Еңлік атанушы еді! — деген кезде Абайдың үні ажарланып, машиқты қалпына ауысып, қатаң сөйлемеді.

— Осы екеуін махабbat үшін өз елінің катал үкімі, өз замандастарының қолымен, зорлықпен өлтірткен болатын. Жұз жылдан бұрын да, содан кейін де, дәл бүгінгі күнге шейін де ұлға тұсау, қызға бұғау болған ел заны осы екеуін ат құйрығына байлатып, сүйретіп өлтірткен.

Абай аз тоқтап, күз желінің суылдай соқкан лебінен әлдебір сұық сарын есіткендей болды. Аласа төбенін селеу мен көдесі қалтырай түсіп, бас шұлғып, баяғы бір ескі зардың болғанына күөлік айтқандай. Абай карасөзбен көне бір баллада сазын шертіп тұрғандай.

— Еңлік пен Кебек куғыннан қашып, андай боп, мына Орда тауын паналап, азғантай ғана дәурен сүрген-ді. Сол бүйірмәған махабbat, дос-тықтан біткен екеуінің баласы, жөргектегі нөрестесі — жас ұлан, әкесі мен шешесінен айрылған күні жөргегінде жылаған күйінде мынау шеткі Ақшоқының есіз бийгінің басына апарып тасталды. Дәл сол қаза күні байып батқанша шегі қатып, жылап жатты. Сұық дүние, тылсым дүние ортасында, тас бауыр адамнан алыс, жалғыздықта... үні өшті!.. Мәнгі өшті!.. — деді де Абай сөзін бітірді.

Жастар үріккендей боп түйілген қабакпен, шошынған жүзбен кара-сады. Ен алғаш шапшан үн қатқан Дәрмен еді.

— Кімнің бүйрығы солай етті, Абай аға-ая?

— Өлтірген кім?

— Өлтірткен кім? — десіл, Мағаш, Көкітай да сұрасты.

— Өлтірткен — Кенгіrbай! Осы тұрған көбіміздің атамыз. Сол күндегі елдің анандай иен көшін бастаған өруағымыз Кенгіrbай! — деп, Абай айнала тұрған жастардың түріне барлагандай бағып қарады.

Бұл сөзге Шұбар сескеніп қалған-ды. Өзге жастар үнсіз анырғандай. Тек Дәрмен ғана:

— Өруағы да өзі, жастарының жендеті де өзі болғаны ма? — дегенде, Абай оған сәл сүйсіне қарады.

Шұбар Дәрменді қағып:

— Тек, андал сейле! — деп қалды.

Абай Дәрмен жүзіндегі басылмаған ақындық үшқынды танып тұр.

— Содан бері ол шынжыр қазақ қызының мойнына бұрынғыдан да бата түсті! — деп тағы токтады.

Осы кезде қолындағы қаршығасындағы екі көзі оттанып, үшқындаған Дәрмен оқыс бір оймен тұтанғандай болды.

— Абай аға, рұқсат етінізші! Жұз жыл бойында талай жолаушы мен өткінші Еңлікке өзі білген құранын оқып, бата қылды ғой. Олары тие берсін! Мен бүгін сол Еңліктер жүрегіне арналған басқаша, өзгеше бір құран оқыын. Соған рұқсат па екен? — деді.

Абай іркілген жоқ. Дәрменге қызыққандай, жылы шыраймен қаралы да: “Оқы!..” — деді. Сол белгіні күткен Дәрмен:

— Ендеше, Еңлік, Кебек құраны мынау болсын, — дей салып, тамағын кенеп алып, шырқап тұрып, әсем қоңыр даусымен ән бастады. Көкбай мен Шұбар мынандай оқыс мінезден қысылғандай қыбылжып, бір нәрсе айттардай болысып еді. Абай тыныштық тілеп, екі қолын шапшан сермединде, барлық топқа тыйым салып, Дәрменді тындауға бүйрек етті. Қөпшілік үнсіз тұрып, құптағандай, үйіп тындал қалды. Дәрменнің өзгеше мүнмен аса сезімтал ажар беріп айткан әні амандық, бейбітшілікті айттылатын сауық әні тәрізді емес. Өлгендердің өруағына арналған, дерпті жүрек жоқтауы сияқты. Жүзінің сыр толқыны көп әнші-акын, бұл топтың бәріне мәлім бір әнді бастаса да, казіргі айттында соны осы сөтке аса бір орайлы саздай созады. Айтып тұрғаны Абай әні — “Көзімнің қарасы”.

Мағаш пен Көкітай Абайға қосылып, Дәрменнің оқыс қылығын сүйсіне түсінді. Таңданып, тамашалай қарасады. Дәрмен ұзак өленді түгел айткан жоқ. Ынтық жүректердің күліп тұрып, жан берердей үзіліп айткан арманды шерлерінен теріп, таңдал айтты. Төрт ауыз жоқтау айтты да, жүдеп күрсініп, тынып қалды.

Абай ақырын ғана атын бұрды. Семіз қоңыр тәбел ат жай ғана басып, тізгін соза бас изей түсіп, жүріп келеді. Өзгелер де қозғалған. Топ катар келе жатқан. Орталарында екі қаршыға дүр-дүр сілкіністі. Екеуі де жүргіншілердің алдынғы жағына қадала қарап, комағай көздерінен үшқындаған шабыт шашады.

Әлі де желісі үзілмеген ой сонында келе жаткан Абай жастарға тағы бір сөз тасталды:

— Жә, сол Еңлікті буындырыған арқан түйінінде тұншыбып кеткен шер бар емес пе еді? Ен болмаса бүгінгі күн осы мола мен сол жүрек сырын ел-жүртқа дат ететін шақ жетпеді ме?! Еңлік үнімен кыз жүргегі сыр айтса, Кебек тілімен ұл арманы, ер ашуы, ұлан жоғы жоқталса болмас па?! Ақынсындар ғой. Мынау күздің тұнерген күнінде, тұнілткендей күй мен саз келеді ескіден! Мен айтсам, шабытты тек шаттықтан таппай, елдін, ердін күйкі жүдеу күйінен де таппак шарт! Жыр шындықпен туысса, шыннан акқан бұлактай алыс өріс табады. Ендеше, осы естіген, көрген жайдан жыр тузызса нетеді? Қызығатының бар ма? — деді.

Абайдың анғарын жақсы түйген Дәрмен, бір байлауга бекініп те койған еken. Сонысын енді айта бергенде, бұның алдына түсіл Шұбар сөйлеп кетті:

— Абай аға, дәл осы жайды мен жазамын!

Өзінен бұрын айтушы болса да, Дәрмен тоқтаған жок:

— Абай аға, менің аузындағы сөзімді Шұбар айтты. Мен де жазамын!

Шұбар жақтырмай, тыжырынып күле түсті:

— Сенің аузындағы сөзінді айтқам жок. Өзімнің ойымдағы байлауымды айттым. Сенің жазатыныңды менің айтатыным не? Өзім айттым, өзім жазам!

— Жок, мен жазам!

— Сен емес, мен жазам, — деп екі жігіт жарыса таласып, кызу үстінде тоқтай алмағанына Абай бастаған барлық топ қызыбып қалды. Дәрмен өзінің дәлелін ойланып алып, көпшіліктің төрелігіне шакқысы келді:

— Екеуміздің таласымызға байлауын көп айтсын. Бірақ мен осы жайды жазатыныңды Шұбардың сөзбен айтқанынан бұрын жаңа зират басында өнмен айтып койғам жок па?! — деп еді. Бұнысын Мағаш макұлдап, бас изеді. Шұбар ол сөзді қағытып, қалжың етті.

— Рас, женер ақынға бұл сөздің де орайы бар шығар. Бірақ әділетінді өзің айтыши, Дәрмен! Сен ол жерде өз жаныннан бір ауыз сөз айттың ба? Абай ағамның өлеңін ғана айтпадың ба? Ал жазамын дегенді бұрын айтқан меммін.

— Сен тілмен айтсан, мен ділмен, жүрекпен айттым! Сол Абай ағамның ғашықтық өлеңін өлі әруақтарға бағыштап айтқан жерде-ак сазым менен сезімім соларда екенін танытқам! Тәңірі-ай, біз ақын емеспіз бе? Үнемі сөзбен ұғындырып беру керек пе, емеурін де жетпей ме?! — деп Дәрмен тағы да ұтыкты дау бастады.

Бұл екеуінің таласына Ербол даурыға күліп келе жаткан. Енді ол екі жігіттің сөзін бөлді. Өзі алдағы қыраттау бір тұска көз салып келе жатыр еді. Қазірде сығырая түсіп күн салып карап, бір нәрсені болжап алды да, үнді даусымен көтеріле сейледі:

— Уәй, жігіттер! Сендердің өлең жазамын деп қыркысқан таласың тіпті жақсы. Қандай канібет! Бірақ осы жерде кімнің жазатынына билікті мен айтайын ба?! — деп сөл тоқтай берді. Екі жігіт:

— Айт! Айтыңыз! — десіп кідіре қалды.

— Айт десен, мынау! Сонау қазотының қалын жерінде, анау қыратта бір топ дуадақ отыр. Қаршығаларың көріп келеді. Қазір алыс та болса, екеуін де құстарынды сол түргыға қатар жіберіндерші! Шабыттың бәйгесін шабыт айырсын! — дегенде, Абай “бәрекелде” деп Ерболды тез костады. Ербол сонғы кесімін тағы айтты. Дуадақ жайы айтылғалы аңшы жігіттер ақырын сөйлесуді белгі етіп, іркіліп қалған-ды. Ербол да дуадақтың сақтығын еске алғып, енді ақырын ғана, дабырысыз айтты:

— Кімнің құсы бұрын барып дуадақ ілсе, Еңлік-Кебек жыры сонікі болсын!

Топ иіріліп түр еді. Шұбар мен Дәрмен билікке тоқтаса қалды.

— Болды!

— Жарайды!

— Ал жібердік! — десіп, топтан алға таман жырыла бере, құстарын серпіп-серпіп жіберісіп қалды. Шұбар осы арада екі құстың ентелей кеткен ажарларына қарай сала Абайға бұрылды. Енді асыға сөйледі.

— Ал, Абай аға! Осы билік байлау ғой?

Көкбай:

— Құстар ынталы кетті. Қазір, қазір сын, — деп шабуға ыңғайланып еді, аншылар “шаппа, шаппа” деп шапқызыбай тоқтата берді.

Абай бұл жерде бар топқа ойда жок, бір оқыс сабыр көрсетті.

— Ерболдың байлауы дұрыс! Бірақ менің тағы бір шартым бар. Құстарың ана дуадақты барып ілгенище, бір-бір ауыз тың өлеңді екеуін шауып келе жатып, қатар айтындар! — деді.

Бұл кезде барлық аттылар желе жөнелісken. Шұбар мен Дәрмен Абайдың екі жағына шығып алған. Абайдың жаңағы байлауын Шұбар тез костады.

— Жарайды, Абай аға, қаршыға жайында ма?

Барлық жастар саят қызығына қызумен берілсе де, Абайдың ендігі ақындық бүйрығын анталай тосты.

Абай Шұбарға қарап:

— Жоқ, қаршыға емес! Сын болған соң қысас сын болсын. Мен қапысыз шапшандықты тілеймін. Тапсыратыным, — деп саспай анық етіп, жарыс өлеңнің жайын айтты. — Қыскы аязды түнде, гүілдеп соккан жел үніне күй қосып, көрі әже немересін қандай сөзбен жұбатады? Соны шапшаш жыр етіп беріндер. Ал айт! — деді.

Шұбар Абайға қалта қарап, қинағандай түнілді.

— Абай аға! Мынауының сын емес, жаза ғой! — деп еді. Дәрмен осы кезде қатар жортып келе жатып, Абайға естірте, оқыс шапшаш өлеңді айта жөнелді. Шұбар өз сөзіне тындаушы құлак таплағансып, өдейі іркілгенсіп үнсіз қалды.

Мына талас — қаршығалар таласынан да төтенше. Барлық жайы еріксіз көніл аударғандай күйге айналды. Көшілік қаршығаны қойып, мұндағы шабыт қаршығасының қанат қағысына кадалды. Дәрмен жұрттың тегіс ықылас аударғанын танып, желе-жортып, шапшаш өлеңді соқтырып келеді. Абай ақсия, сүйсіне құліп, тымағын қолына алғып, Дәрменге қарай қисая құлап, тындалап қапты. Шабытты ақын жосыта жырлап келеді:

*Талай да талай шапшан бар шыгарды,
Улгі етер, шапшан жырым қаршығамды.
Ақ түтек, ың-ышын, у-шу аяз тунде
Кәрі ажес дәл былай деп зар шыгарды:*

*Корқытпа менің баламды,
Гулей соққан ақ боран!
Балам әзге қойнында,
Келе алмайсың сен бұған!*

*Үйкысинан айырма,
Кезе бер есіз даланды.
Үйықта, бөпем, оянба,
Әлдилеймін баламды!
“Әлди, бөпем, әлди-ай” —
Деп жырласын кәрі ана!
Үйкыга барсын сол бала,
Тілесе тағы жырласын
Жұз жыл бойы сол ана... —*

деп, көзін алға қарай тастап жіберіп, сүйсінген жүрттың барлығына естірте, өлеңнің соңын айтады.

*Каршығам жемін ішіні,
Абай ага, бері қара!*

Дәрмен енді атына қамши басып, құйықтыра жөнелді. Абайдын Дәрменге анық сүйсінген жолы осы еді.

— Бәсе! Шіркін, ақын болсан осында бол! — деді.

Оз ішінде осы Дәрмен деген інісін “Абайға шекірт етіп, жолдас етем” деп әкеп қосқан карт Дәркембайға қазір Абай алғыс айтып келеді.

Барлық топ енді түгел шапқан күйінде құстардың соңынан кетті. Озып барған Мағаш еді. Лактай бір дуадакты сары ала жүнін жарқылда-тып басып калған бір қаршығаның үстіне ағызып жетті де, тымағын бұлғап, арттағыларға айқай салды. Кейінгілер де такау еді.

— Дәрмен! Дәрмен! Шүйінші! Еңлік жыры сенікі, — деді Мағаш.

Дәрмен шауып келе жатқан күйінде атынан домалай түсіп, құсына ұмтылды. Мағаш пен Ақылбайлар да, қағілез, шапшан Баймағамбет те осы құстың үстіне үймелеп қалысты. Бөлек жерде жалғыз ғана Шұбар өз құсына айналып жүр. Ол дуадақ олжаланған көрінбейді. Мынау топ Дәрменнің дуадағын Ерболдың қанжығасына байлап, енді түгелімен Шұбарға келді. Ол жерде жүресінен отырып, қаршығасын етегімен коршалай бүркеп апты. Бұндағы жайды өзгеден бұрын Көкбай түйген екен. Енді Шұбарға карап, карқ-карқ күлдеді.

— Масқара! Шұбардың құсы дуадақ ілудің орнына, дуадақтан жапа шегіп, қорлық көріп қалыпты ғой! — деді.

Шұбар қаршығасын амалсыз жүртқа көрсетіп, қолына алды. Бұл қыранның үсті су, үрпіп қалыпты. Көкбай Шұбармен катты қалжында-сатын әдетіне басып:

— Басына дуадақ саңғып кетіпти. Аптарай, жақсы талап үстінде мынау жаман шәулінің ырымы қалай жаман еді, Шұбар! — деп тағы құлді.

Шұбар сөз қатпаса да ызаланып, Көкбайға салқын көз тастап, сырт айналып, атына міне берді. Абайдың Шұбарға жаңы ашығандай болды.

— Олай деме, Көкбай! Қаршыға өзге жаман құс емес, ашу мен намыстың жиын оты өзінде де мол. Не жаманат болса, өз басына, — деп, енді топқа бұрылды.

— Ал бірақ жыр Дәрмендікі. Дәрмен, сен жазасын! — деп.

Әлі де шабыгты, желікті Дәрмен енді балаша бір куаныш білдіріп, астындағы ақ бедеуін өзі дағдыландырып үйреткен қалпына салып, шаужайлап, тебінгенде ақ бедеу мұның қуанышын қостағандай шапшып, қосаяқтап шаншылып тұрып қалды. Шанқан боздың үстінде Дәрменнің куанып, ақсия құлғен жүзі қызықтырғандай. Жас жалының атқандай. Қолындағы көк қаршығасы да болаттай жалын ойнап, талпына ұшып, шабытқа тіленеді.

Осы кезде күздін баяу күні көтеріле түсіп, қызғылт сөүле берді. Шапшыған ақ бедеудің үстінде талпынған қаршыға ұстап, құліп тұрған нұрлы жігіт қызғылт қүннің шұғыласына малынды.

Әрі шабыт шалған, әрі күн шұғыласы шалған, шапшыған жігіт Абай көзіне ақ мәрмәрдан ойылған, әсем біткен тас тұлғадай көрініл еді.

Жаңағы көркем бір сөтке сүйсініп езу тартқан Абайдың сол көнілді шағы айырып болғанша, қатты келе жатқан ат дүбірі естілді. Бар жолаушы шұғыл бұрылдып сырт қарады. Абай атымен бұрылды.

Асығыс, сұыт жүріспен келе жатқан жалғыз атты жүргінші енді ғана желісін бәсендептіп, тақап қалды. Астындағы бөдес қоңыр құнаның омырауы, құлағы, көзіне шейін тер басқан. Кен жүгеннің сағалдырық тоға басы шылдырай түседі. Еңгезердей балғын қара жігіттің екі аяғы кішкене құнаның тілерсегін соғады. Қою қара мұрты тықыр біткен, өткір, кішілеу көзді жүргінші Әбді дейтін Жігітек екен.

Алыстан-ак Абайға тұра беттеп, өзгелерге қарамастан тек Абайдың өзіне ғана арнағандай боп:

— Ассалаумәлікім, Абай аға! — деп.

Жігіттің енді сүркүл тартқан жүзі мен қанталай түскен көзінен Абай ашу-шағым тәрізді ажар анғарды. Өзінде тығыз жұмысы барын да байқағандай.

— Үөгалайқұмәсөлем! Е, жігіт, неғып сұыт келесін? — деп, Абай дағдысы бойынша жүргіншінің ісін тез білмек болды.

Әбді байылты міnez көрсетіп, өуелі Ербол сиякты өзге үлкендерге қарап, қысқа ғана амандастып алды. Сонан соң Абайға тік қарап тұрып сөйлеп кетті.

— Абай аға! Тығыз жұмыспен, арызбен келем. Өзінізге келдім. Мына бір жаман құнаныммен арттарыныздан жортқалы көп болып еді. Ісім асығыс болса да жеткенім осы!

— Қандай іс, сөйлеші! — деп, Абай да жігітке қадала қарап тұр.

— Ісім өз басымдікі ғана емес, жеті бірдей ауылдікі. Сол ауылдардың бар жаңы боп, сізге жұмсап отыр. Біз мына Әзберген, Шүйгінсұдағы жеті ауыл Жігітекпіз!

— Білем ғой.

— Сол жеті ауыл бүгінде қатты зорлық пен корлық көріп тұрмыз. Зорлықшы — Әзімбай! — дегенде, Абай қабағын шытына тұсті.

Әзімбай деген көкауру, қыныр кесел боп өсіп келе жатқан. Ол және Абайдың інісі аталады. Ара ағайын емес, Әзімбай айыпты болса, Абайдың ары бірге қысылады. Бұ да қоса жаупкердей сезінеді. Осыны ойлап тұрып Абай өзінін қалай күрсінгенін де анғармады. Әбді болса, Абайдың кабағы мен демінен өз тараптарын танығандай болды. Сөйлеп тұр:

— Бар пішендігіміздің қақ жарымын тартып алып, оғызығалы жатыр. Осыны алдынғы жыл, былтыр — екі жыл зорлап алып кеп, енді міне, биыл, үшінші жыл, тағы оракшысын өкеп салып отыр. Өткен жылдарда да жанымызға батып еді. Онда бірақ әр ауылды бөлек-бөлек алдап-сулап аунатып жеді. Қысқы азығымыз, азғана пішеніміз болатын. Әзімізде мал болмаса да, қыс ортасында әлді-малды ауылдардан күтімге арық-тұрағын алып барып жемшөп беріп, тым құрыса, ас-суымызды айыруши ек. Сұрау жок, келісу жок, келеді де бас салады жыл сайын. Бүгін осы қорлық ет-тен өтіп, сүйекке жеткен сон, бар жеті ауыл боп бірлесіп кеп, бағана наразылық айтып ек. Айдаш шыкты Әзімбай! Содан сон бір жакта оның оракшылары, бір жакта біздің кедей-кепшік бол жанжал-керісте тұмыз, — деп, болған жайды баяндап кеп, Әбді енді шынымен ширыктырған қорлық, киянат, жуандық жайына ауысты.

— Абай аға, міне осындағы жылаулар жайымен келдім. Азулы, аямасқа жем бол жатқан жұртың жіберді. Жеті ауылдың жоқ-жітігі, аш-арығы жұртың емей немене? Жақын отырған көршісіміз. Бірақ ең жырақтан шапқан жаудан да жаман. Жыл сайын, ай сайын, кейде, тіпті, күн сайын көргеніміз бір тепкі. Көз ашылар бар ма, сірә, бұл дерттен!? — деп қайнай сойлегенде, кесек жүзіне діріл кіріп, көздері де намыскер ызадан жасаурап кетті.

Шұбар қасындағы Көкбайды тұртіп:

— Заржағын қарашы! — деді.

Жігітті жақтырмай, мұрның шүйіріп тұр.

Абай Әбдіні бар ынтастымен түсінгендей, оның отты тілді кескініне сүйсініп қарап қапты. Әбдінің намысын, барлық осындаі көп, момын жазықсыз қалың ел намысындаі сезінді. Бірақ ішінен “көз ашылар күнді сен көксегенде, мен күніреніп іздесеміш!” деп, сәт ойланып қап еді. Енді шапшаң сергіп, екі жағындағы топқа сөз тастады. Ширығып, қатаң үнмен сөйлеп кетті.

— Ей жұрт, мынау көрінеу киянат қой... Бас салып бақыртып, тонап жатқан деген осы емес пе жарлы менен жазықсызды? — деп жолдастарының жүзіне қарап отті.

Озгеден бұрын Шұбар сөз катты:

— Бұлар — Тәкежанның көршісі. Бірде тату, бірде араз көрші сыйбайластың әдеті емес пе? Сол Тәкежанның өзіне жіберсеніз жетпей ме!

Абай Шұбарға қатты қадалып, тіксіне қарады.

— О қалай дегенін? Тәкежанға барса, көзі көрмей отыр ма? Оның өзімен даулы боп, бізді ара ағайын көріп, пана тілеп кеп отырған жоқ па?

— Тәкежан сізге ренжиді ғой. Оның арты тағы беймазалық, тағы дерт... Әзінізге ауыр ғой. Тағы да өлең, өнер, тыныш енбек — бәрі қалады ғой, содан корқам!

— Ой, өйтіп, жұрттың көз жасынан тығылып туған өлең адыра калсын! Өнесі! — деп Шұбарға Абай ызалана қарады. — Жыртқыштық, корқаулық, жауыздық қияннатты қөргенде сендердің сезетінің мен айтатының осы ма? Бүйтіп акын болмай-ақ қал!

— Мейлініз, ендеше! — деп, Шұбар сызданып тоқтап қалды. Абай ашулы үнмен енді өмір ете сөйледі:

— Мағаш, Дәрмен! Бар екеуін! Мына Әбдіге еріп тез жетіндер сол жанжал жерге. Айт Әзімбайға, тоқтатсын орақ салғанын. Жылатпасын мынау елді! — деп кесіп-кесіп бүйрық айтты.

Мағаш пен Дәрмен сол жерде Әбдіні ертіп ап, жорта жөнелісті. Абай күйікті бір ашумен түйілді де, ендігі жолда үндең томсарып жүріп кетті.

Мағаштар жеткенде Әзімбайдың сегіз орақшысы жеті ауылдың жалпақ паегін көртіп жеп, кеміріп келеді екен. Дағдыдан тыс кеш шабынан пішендік тығыз, бойшан шыққанмен казіргі күзге бурыл тартып қапты. Осы паектің шетін бастырып, орақшыларға қарай тартып келе жатканда Дәрмен:

— Пішен өзі қуан тартып қапты, неғып ерте ормай кешіккенсіндер?! — деді.

— Біздің қыстауларымыздың үстінен көп ауыл күзекке қарай көшіп өтеді, солардың малынан сескеніп жер қорумен күн кештік қой. Көшкен елдің қалың селін өткізіп жіберіп, енді осыған орақ салармыз дегенде, мынаған кездесіп тұрғамыз жоқ па? Көріндерші мынау таландыны! “Ара ағайын арамызға билік айтсын, тұра тұр, тым құрыса” деп сендерге жөнеліп ем. Жайратып жатыр, әнеки! Әмір бар ма, тыйым бар ма Әзімбайға. Әзінің зорлығынан зор жол бар ма? — деп Әбді тістене түсіп, кейіп келеді.

Жеті ауылдың он шакты адамы да осында топтанып тұр екен. Бұлардың арасында бірер бурыл сакал қарттан басқа Сержан, Аскар сияқты ұзын бойлы, кесек денелі атпал азаматтар да көрінеді. Бар кедейдің жұздерінде ызаға толы түйілген ашу, қарсылық бар. Әзімбай өзі де осында екен. Ол жалғыз, ат үстінде.

Семіз бүйра торы аттың ауыздығын алып, оттата жүріп, орақшыларын өкшелеп жағалайды. Үстінде қалың қүрен шапаны бар. Желбегей шапанның жауырыны, белі қопсып, делиіп, күжірейе түскен. Сырт жағынан Әзімбай дүнкілп, алпамсадай көрінеді. Зар өтпес те көр өтпес топас жуан бітімі бардай байқалды Мағашка.

Бұлар орақшылар мен Әзімбайға жете берді. Бөлек топталған кедейлер де кеп Мағаштармен жылы амандасты. Жұздерінде сәл үміт оянғандай. Жігіттерді Абайдың жібергенін де тегіс аңғарып, өздеріне сүйеніш тапқанға шын дәмеленген төрізді.

Мағаш Әзімбайға ашық, турашыл еркін ажармен сөз қатты.

— Е-е, Әзімбай, неғып жатырсың бұл? Мына көп кедей көршінмен киталасып жатқаның қалай?

— Негізінен бұларға? Далада қалған керексізін алғаным ба?

Кедейлер бір ауыздан дауласа кетті.

— Неге керексіз?

— Кім айтты керексіз деп?

— Біз ормаймыз, сен ора ғой деп қашан айттың? — деп Сержан, Аскар, Әбділер катулана сөйледі.

Әзімбай қалың қызыл қабағы мен сүйк бітік көзін өр кедейге оқша қадап қойды да, Мағашқа сөйледі:

— Оттай береді бұлар. Мен ора бастаған соң “өз керегім еді” деген боп, бәлсініп түр ғой шетінен, аузындағысын алғандай қып. Көрінеу онбаған қазақшылық. Өздері ормайтын даланың тегін түгін бұлдамақ маған. Болмаса, осы қара сүйкқа дейін пішен ормайтын ел көріп пе ен?

Әбді бұл өтірікке шыдамай, ашына сөйледі:

— Ормайтын болса, өзің неге орып тұрсын! Біздің шабан-шардақ, кешеу қымылдайтынымызды біліп және күә болатын көп елді өткізіп жіберіп, әдейі бүгін біз пішенге шыққалы жатқанда соктыққан жоқсын ба? Токтат, мырза, мына оракшынды!.. Сөзге кел!

— Сөзге, жолға кел! Токтасын оракшылар! — деп Сержан да енте-леп түр.

Әзімбай ақыра жөнелді:

— Тоқтамайды! Бүйрек айтпаксын ба маған?.. Аш көзінді!..

— Тоқтайды... Тоқта! Әй, оракшылар, тоқта былай! — деп, Әбді атынан түсе қалды.

— Тоқтама, түгі... Ора бер! Көрейін мен бұдан келген керді! — деп, Әзімбай қамшысын сығымдап алды. Осы кезде Әбді мен Сержан, Аскар үшеуі “е” дескендей ытқып барып, оракшылардың жолына қарсы басып тұрыса қалды.

— Жеріміздің түгі етіміздің түгіндегі, бұны орсан, өзімді қоса орасын, қоса жайрат, мінекей! — деп Әбді шапанын жұлып тастап, балғын денесі мыйзымай, ен шеткі озғын оракшының алдына нық басып тұрып алды.

Алдыңғы оракшы Тәкежан аулындағы жесір кемпір Иістің Isa деген жалғыз баласы, сом денелі, кесек жүзді жігіт еді. Ол енді орағын көтеріп тоқтай қалды.

— Тоқтама, ор! — деп Әзімбай ат үстінен тепсініп өмір етті.

Иса бұл өмірді тындаған жоқ. Соған қарал қатарындағы екі оракшы да Сержан мен Аскардың алдына жете бере тоқтап қалды. Әзімбай ақырганда бұдан жасқанып, тоқтамай ора берген жуан жоталы қара сақал жылқышы ғана болды. Өзгелер Әзімбайды тындармай, тоқтаған бойда түр. Әзімбай енді алғаш тоқтаған Isaға омыраулап кеп боктап жіберді.

— Неге алмайсың тілімді?

Иса мыйзыған жоқ.

— Ей, мырза, сен айтты екен деп, кісі өлтірем бе? Бұ да өзімдей сіңірі шыққан кедей... — дей беріп еді, Әзімбай тағы қатты боктап кеп, қамшымен тартып-тартып жіберді. Исаңың өткір көзі жарқ етіп Әзімбайға жалт қарады да тістеніп, катуланып тұрып орағын шетке қарай лактырып жіберді.

— Ормаймын! Өлтірмеймін, өлтірсөн, қанқұмар өзің өлтір! — деп тұрып алды... Әзімбай енді қара сақалды ақыра шақырып ап, Әбдінің қарсысына салды да:

— Ор, аяғын қырык! Қарсыласатын неме ғой! — дегенде, қара сақал бет бүрмaston орақ сілтеді. Әбдінің табанына тақай берді. Мағаш пен Дәрмен ат үстінен ұмтылып кеп, қара сақалға қатар дауыстады.

— Тоқта!.. Ей, сен неғылған есуассың? — дей беріп еді. Осы кезде Әбді атқып кеп қара сақалдың орағын дәл жүзінен көлденен баса қалды да, бір сөттің ішінде орақты жұлып алды. Сол ашулы екпінмен орақты шарт сындырып, сап жағын көлденен ұстап тұра қалды. Неден болса да тайынар емес. Енді орақшылар тегіс тоқтап еді. Өйткені тағы бір сөт орақ сілтесе, анық қалың төбелес басталғалы тұр. Сержан мен Аскар да алда-рындағы орақшылардың орақтарын тартып-тартып алыпты да, Әзімбайға қарсы айбат шегіп көтеріп апты.

Дәрмен мен Мағаш енді қатты айқайлай кірісті.

— Тоқта, түге! Қырыламысың? Сөзге кел екі жағың да. Әзімбай, тый мыналарынды!.. Әбді, сен де таста орақты! — десті.

Әбді мен жолдастары мына сөзге ден қойып, орақтарын жерге түсірді, бірақ тастаған жоқ еді. Әзімбай қанын ішіне тартып сазарып тұр...

Мағаш енді әдейі жай салмакты, сабырмен сөйлемеді. Мұнысы жаңағы акырысқан айқайларын су сепкендей сөндіре берді:

— Ей, жұрт, мені орталарына Абай жіберді... “Ұғынысып, келісіп, жанжалсыз шешсін” деді дауларын. Ең алдымен, Әзімбай, саған жұмсады. “Етпесін зорлығын, алса сатып алсын, ақылап алсын, келісіп алсын. Зорлығын қостамаймыз” деді. Ағайын сөзі осы! Ұғыс, келіс мынау елмен!..

Мағаштың жай айтса да зіл салмақты айтылған сөзінен соң Әзімбай да амалсыз тартынып қалды. Бірақ қыңыр, киястырынан, қорқау озырынан қайтқан жоқ. Енді сонысын қолмен болмаса да, сөзбен, даумен танытты.

— Абай айтса, айтсын. Ара ағайын боп киліккенін теріс демеймін. Бірақ Абай менің ағам болса, Текежан менің әкем... Абай бұл пішенді “шаппа” деп бұйырса, әкем “шап!” деп бұйырып, мені әдейі осы пішен үшін қалдырып кетті. Өзі болса көшіп кетті. Текежан менің әкем болса, сенің де әкен, Мағаш, Абайдың да ағасы. Бұйрық осынікі...

— Теріс бұйрық, зорлық бұйрық емес пе? Соның өзін тоқтат деп жұмсал отырған жоқ па бізді саған Абай!

— А, теріс дей ме?! Ендеше, Абай сонысын ана ағасына өзі айтып, өзі әдейі соны тоқтатсын.

— Сен ше? Сен о жақты тоқтатқанша ора бересің бе?

— Ора бермекпін. Мен бұйрық орындаушымын, ол — әке бұйрығы. Әкенің бұйрығынан өзін шығушы ма ең, Мағаш? Шықпайсың! Мен де сондай ендеше... Маған сені жұмсағаны да теріс Абайдың. Мұнда жұмсамай, Текежанға жұмсасын. Сөзім осы, басқаны білмеймін. Мен мына пішенді орғызамын, болды! — деп қалған сөзді тындармай, тебініп жүріп кетті. Мағаш пен кедейлер ғана қалып еді.

Енді Жігітектің бурыл шалы Келден үнсіз дағдарыста қалған топқа бір-ак қана байлау айтты.

— Жә, жігіттер, сөз бер істі таныдық қой. Мағаш шырак, барды көрді ғой қөзің? Көрді! Тек осыны түгел Абайға жеткіз. Тілегіміз сол

ғана, ал Әзімбай дегенін істесін. Орсын, үйсін маясын... Ал біз ертең өз корамызға тасып аламыз. Оракшыларына шығарған ақы-пұлын, шығынын төлейміз! Байлау осы емес пе?! — деп айнала қарап еді, бар тобы тегіс бекініп бас шүлғып:

— Осы!..
— Осыдан басқа жок!
— Болды десе болды! — десті.

Әбді ғана қатуланған ашуынан айыға алмай тұрған бойында аса бір ауыр арман тастады.

— Әттен, көз ашылар күнім жок, білек қарын бір жазып, сан жылғы қорлыққа ер ашуымен басар ем... Қайран Базаралы-ай, күнің әтті-ау... Сен болсан, тым құрыса, адал жолыма арам қанды катар төгісіп калар ем-ау! Азаматым-ай, арманда кеттін-ау! — деп отыра кетті. Шолақ орактың сабына мәндайын сүйеп, қатты бұған ызалы намысынан басын төмен түкірткып алды. Енді үнсіз күрсініп, сілейіп, түйіліп қалғандай.

Мағаш бұл топқа көп сөз айтқан жок.

— Әмір-құдірет өтпейтін дүлей Әзімбайды сендердің көзің көрсе, біз де көрдік. Бар көргенді Абайға айта барамыз. Сәлем, байлау сөздерінді де жеткіземіз. Бірақ тек жауап сәлемі келгенше аландамай тұра тұрындар! — деді.

Кедейлер үндеген жок. Айтар қарсылықтары да жок еді.

Мағаш пен Дәрмен бұлармен коштасып бұрыла берді. Әзімбайдың оракшылары шұбыра басып, тұстікке қайтып барады екен. Дәрмен Иса-ны жақсы білуші еді. Енді соған бұрылып токтады да, дос ажармен:

— Азамат екенсің ғой, Иса! Қадір-қасиетінді жаңа таныдым ғой. Малшы болса да итаршы болмаған кедей жаксы! Адамшылық еттің ғой! — деді.

Иса әлі ашулы болатын. Қыска ғана жауап қатты:

— Сол жауыз айтактайды деп ит болушы ма ем! Қылып тұрғаны кып-қызыл зорлық және мені күнөкар етпек. Әбдідей азаматтың қара тырнағын сындырғанша, өзім өлсемші! — деп жүре берді.

Мағаш пен Дәрмен өздері де Әзімбайдан барынша жиренген наразылыққа толып, көргендерін Абайға тез жеткізбекке асырып шапқылай жөнелісті.

2

Бүгін де күз аспаны күнгірт, айнымалы ала бұлт болатын. Абай мен Әйгерімнің бұл кездे тіккен үйлері “коңыр үй” деп аталады. Күз кезінде тігілетін құзектік жай. Қазір сол үлкен “коңыр үйдің” ішінде Абай мен Әйгерімнен басқа Зылиқа бар. Ол үй ортасына сары қидың отын жағып, үлкен казан көтеріп, жаңадан сойылған тайдың етін тұстікке асып жатыр.

Үй іші құзектің сұық күндеріне бейімделіп жиналған. Биік төсек, жуқаяқтар жок. Мол жастық, қалың көрпелі жертөсек пен айнала тұтқан қалың текемет, тұскиіз, кілемдер бар. Төр жақта сырмак үстіне салынған арқар терісі, жүні үзын сенсөн бөстектер жатыр. Іргеден жел сокпастай етіп қымталып-шымқанған жылы жайдың қонақ отыратын орындары да

өрі жұмсақ, өрі сыз өткізбес қалың. Маздап жанған қидың оты қызының үлкен үйге кең жайып, даланың салқынын бұл мекенге кіргізбей тұр.

Тәнертеңгі асты ішкен сон, жана женіл күпіні ығына жамыльып, басына лақ терісі женіл бөрік киіп, Абай қалың кітаптар оқиды. Бұның қасында дағдылы Пушкин, Лермонтов мұралары мен Байрон, Гете томдары да аралас жатыр. Кітапты Абай бұл шақта көзілдірікпен оқиды.

Оның алдында, ымыртта Мағаш пен Дәрмен күндізгі дау-жанжалдан қайтып келген сон, көп кеңес болған-ды. Әуелі Абайға кіріп, бар көргенін екі жігіт кезектеп айтып шыққанда, Абай неғылардың бабын таппай, қатты толқыған.

Өз ішінен үндемей тынып, уланып ойланды. “Қандай жолға, не деген жөнге сыйғызады? Жок, жолды неғылсын бұл зорлық!” Ол — қазір де, елу жыл бұрын да, жүз жылдан ары да осында аумай, өзгермей жүріп келген жыртқыштық... Осыны толғай келгенде Абайдың есіне кешегі өзі айтқан Еңлік, Кебек жайы түсті. Ол қайғы мен бұл қайғы, ол зорлық пен бұл зорлық — екеуінде де бір тек бар, бөрілер заны... Тек істеушілердің аттары ғана өзгереді, бірде — Қенгірбай, бірде — Құнанбай, бүгін — Әзімбай. Тұс-тұсына қарай қиянатының алуаны ғана басқа. Не деген айықлас, қаранғы қара ну!

Тағы бір толқын ойда Абай “кетер ме еді осылардан”, “бөгде бір ел-жұрт, дұрыс орта іздел кетер ме еді?” деп ойланды да, өз ойнағанда мысқылмен қарады. “Жас шағымда соны етсем еді” деп орыс шаһарын, орыс қауымын еске алды. Бірақ жігер мол жас шақта кету түгіл, осы елден артық ел, осыдан артық қызық орта бар дегенді ойламаппын да. Ал енді ше? Енді өмірдің, жастың осылай өзгеруі ме!? Енді барды жұлқып тастап басқаша дүниеге кіріп, кірісіп кетем деуге мезгілім кеш тартыпты. Бірақ “не кетпей, не алыспай тағы отыра алмайсын” деп, шұғыл бір батыл ойға тақады да, “тегі, кету деген дұрыс ой, бірақ елінің ішінен кету емес, сол ел ішіндегі жақының — көптен дос табу керек. Осыған жігерім, жүрегім бастау керек. Мениң бекініп баруым керек” деп ойлады.

Үнсіз қалған Абайды Мағаштар тосып отыр екен. Енді жанағы азы ойдың бір шетін ғана шығарып, жастар күткен сезін айтты.

— Жаттан шыққан, қалтап жатқан жауыз бер жауыздықты қайтіп тыясын. Қаскөйдің ең бір тынымсызы — өз қасында, бауырында отыр. Сол екеш соған да тыйым салар салмағын жок. Қорлықпен өткен кү өмір! Жылаған ел, жылаткан бұл. Арасында қайғы-қасірет тартушы мемнін дегені кімге дәрі, не жұбаныш!? “Пішенді тасып аламыз” дегені дұрыс байлау. Орайы сол ғана. Дегенін орындаса, Әзімбайларға содан басқа сабак та, жауап та жок. Бірақ мен енді осы күзде, ел қыстауға қайтканша Төкежанмен жүзбе-жүз сөйлесетін болайын. Мынау елдін, қажырлы елдін дәл бұл ісін аяқсыз тастап болмайды!.. — деген.

Осы байлаудың артынан Абай Мағаштарды босатқан-ды.

Кешке отауда, өз топтарының ортасында Мағаш пен Дәрмен күндізгі көрген Әзімбай ісін “Әзімбайдың иттігі” деп тұрып қатты сын, үлкен ызамен сөз еткен-ди.

Көкітай сол өнгімеде кеше күндізгі Шұбарлардың мінін де еске алып, жиреніш білдірді.

— “Өлең шығаруынызға залал етеді. Төкежанға жіберініз” дегені кай бұлтагы соның?

— Рас айтасын, анық бұлтагы, — деді Мағаш та.

Екеуі де жалған, бояма міnez көрсө күйініп, сескенетін шыншылдығын аңғартты.

Ақылбай болса, Шұбарды барлық ішкі сырымен таныған екен.

— Ой, Шұбар айлалы есептеген айрылған ба! Ол бұл істін арты көп түйінге соғатынын сол сәтте-ақ болжап сөйлемді ғой. “Мен сонда-ақ айтқамын!” деп ертең басын Абай ағамнан әдейі аулақтап алмақ боп айтып түрғой. Төкежан мен Абай арасында керіс туады. Сонда тағы аралыкта, тен тартта калмақ есебі емес пе? Абай мен Төкежан араздығын іштей тілейді де, сырттай айламен алты қырдың астынан өршіте жүреді ғой, Шұбардың шықпастан баққан қақпаны — өмірлік қақпаны осы емес пе?

Әзге жастарға Ақылбай жер танытып ой салды. Бұ да Абайдың ішкі-сыртқы көп жарасының бірі төрізді, айықлас дерпт. Әзімбай ашық зұлым-дыхқ атты дерпт болса, мынау — екі жұзді айлалы жабысқақ кесел. Анадан күтылып болмаса, мұның шырмауынан да айығып болмайды. Өйткені аты туысқан, өмір ұдайы кездестіреді, байланыстырады. Қашып күтылам десен қайда кетесің! Соның бәрінің үстіне Шұбар үнемі Абайды жағалап жүруден де талмайды. Күп айдан салу және жол емес.

Мағаш осы жайларды ойлай түсіп, өзі де тұнжырап қалып еді. Артынша Дәрменнің көңілашар міnezі себеп боп, мәжілістерін басқаға бұрысқан. Сөзді өткен күннің акындық жөніндегі кенесіне арнасқан-ды.

Кеше Мағаштар әңгімесін естігелі тұн бойы Абай аунақшып, курсініп қапаға түскен. Қазіргі күн райы да құнгірт көңілдей. Адамды жүдетьп, тонап, ұдайы иықтан басып тұрғандай. Сол үшін де Абай, тым құрыса, киялымен басқа өмірге, өзі сүйген басқаша көніл мекеніне кетуге тырысады. Пушкинмен сыр қосып, жүдеген көніл жұбаныш іздейді.

Әйгерім отка жакындалп отырғандықтан, өні ажарланып, балқығандай қызара түскен. Үстіндегі қалың қара жібекпен тысталған пұшпақ ішігінің айналасына жалпақ құндыз ұстатақан. Ішігінің сөнін бұрама күміс түймеге орнатылған үлкен кесек қызыл маржандар ерекше ажарлап түр.

Басындағы кимешек шаршысы да ұқыпты сөнмен тартылған, кіршікіз аппак.

Бұл күнде тола түскен Эйгерімнің нұрын сөнді таза киімі, өсіреле, көркейткендей. Әйгерім Абайдың қыс киетін тұлқі тымағын тігіп отыр. Абай кітап оқыса да, тыстағы күннің райын анда-санда шаныракқа қарап, жиі барлайды. Таңертеңгі шайдан бері кіріп-шығып жүрген Зылиқадан екі рет:

— Күн қалай? Бұлт қалай? Күн ашылатын реңі бар ма? — деп сұрай берген.

Таңертеңгі астарын өзді-өз отауларында ішкен Мағаш, Ақылбай-лар мен қонақтар енді ғана Абайдың үстіне келіп кіріспін жатыр.

Бұл ауылдың өз адамы боп кеткен дағдылы қонақтары: Ербол, Кекбай, скрипкашы-әнші Мұқа, Баймагамбеттер бөлек бір топ боп кірді. Бұл топ — Абайдың өз үйінің қонағы.

Дәрмен, Көкітай және жас өнші Әлмағамбет болса, Мағаш отауының қонағы. Ербол Абайдың төр жағынан, өзінің дағдылы орнына кеп отырғанда, Абай одан да:

— Күн қалай? Айырып, ашылатын ба? — деп тағы сұрады. Көзінен көзілдірігін алыш, кітап бетін жауып, енді үй ішіне көніл бөлгендей. Әйгерім Абайдың жүзіне күлімсіреп қарады да:

— Абай-ау, жұт жылғы аязды күнді сұрағандай таң атқаннан бері қайта-қайта күнді сұрай беретінің қалай? — деп ақырын сыңғырлап күлді.

Абай Әйгерімге жалт етіп қарады да, сүйсініп тамашалағандай боп қалды. Әйгерімнің жүзі қазіргі сөтте ағы — ак, қызылы — қызыл бол, нұрлана балқып тұр. Күміс коныраудай күлкісі де күн күйінен, көніл кірбінен аулақ. Мамырдың ашық-жарқын көктем таңындағы екен. Абай бүған қарап, күлгөн жүзін көп токтатып тұрып өзіл қатты:

— Рас-ау, мен күн райын көп сұраппын-ау! Оны сұрағанша, сенің жүзінде қарасам етті. Тыс қанша көріксіз болса да, коныр үйдің өз күні балқып тұр екен той! Шұғыла атып тұрганын қараши, Ербол! Қандай күз жүдегендегі мына жүзді? — деді. Әйгерімнің өнді бұрынғысынан да қысыла қызарды. Сыпайы, ұян ұнді күлкісі естілді.

Күлкі аяғын Әйгерім Зылика жаққа бұрып, кірген қонақтарға қымыз әкелуге бұйырды. Жаңа кек дастаркан жайылды. Үлкен қамыс тегенеден сылдырмакты күміс ожаумен құйылған көп сары тостағандағы қымыз Абайдың өзінен бастап, үй ішіндегі қонақтың бәрін жағалады.

Құздің акшыл тартқан кою қымызы бұғін ерекше жақсы ашыған екен. Салқын тұндерде шала ашып, саумалдау боп тұратын бір қымыздар болушы еді. Бұғін олай емес, алғашқы тостағанды тамсанып ішкен қонақтардың бәрі де: “Бұғін қымыз жақсы ашыған екен!”, “Нағыз қоймалжың, ұрып жығар қымыздың өзі екен!” десіп мактаулар айттысады.

Асылып жатқан ет, маздалап жанған от, кою қымыз — бәрі де қонақтар көнілін көтере түскендей. Абайдың бұғінгі мәжілісі күйлі мәжіліс болғандай.

Кешегі Еңлік пен Кебек жайы бұл жиынның әр адамына әр толқын ой салғаны бар. Абай үйіне келмesten бұрын: Кекбай, Ербол, Мұқа, Баймагамбет осы жайды “ұранқай” деген конақ үйде жатып ертемен өңгіме етіскең-ді. Бұлар арасында Еңлік — Кебек уақығасын Ербол жақсы біледі екен. Ол Кенгіrbай “ісін” Тобықтының аздығынан, әлсіздігінен істелген амалсыз бір байлау деп баяндаған. Бұл үйдегілердің кеңесінде оншалық дау-дүдемал болған жок. Өткеннің тек бір естегісі ғана боп баяндалған.

Осы жайдағы анық қызу кеңес кеше кеш бойында, бұғін таңертенгі шайда да Мағаштың отауында қозғалған. Онда Ақылбай, Мағаш, Көкітай мен Дәрмен — барлығы да, кешегі Абай мәлімдеген аз өңгіме айналасында көп ойлар, көп киялдар, болжаулар айттықан. Аяныш, жиреніштей, ыза-намыстай отты сезімдерге бой ұрып, неше алуан толқысқан-ды.

Қызу шабытты талас үстінде Мағаш пен Дәрмен бірталай желілі өңгімені еспелеп, дамытып ойласқан. Тек екеуінің де киналып кеп тірелген, шеше алмаған бір жайы бар. Бұларға шешуі қызын түйін болып қалған

Абай айтқан “өмір шындығы”. Сол “шындықты тауып ашып, басым жырла” деген тәрізді еді аға ақын. Дәрмен осы жұмбақты шешемін деп бір болжай айтқан.

— Абай ағамның “шындық” дегені маған Кеңгірбай тұрасында нұсқалған сөздей сезілді. “Осы елдің өруағы болған Кеңгірбайды күр “жарықтық еді” деп, “басқан ізінен садаға” деп жырлама! “Шынды айт. Мінді сыры болса, оны да қосып, ашып айт” дегендей көрінді! — деген.

Еркіне салса Дәрмен Кеңгірбайды өзі естіген шын әңгімелер бойынша сынға салып, мінеп көрсеткендей. Мағаш осы жөндегі кенестің дәл Кеңгірбай тұсына келгенде қын бір тығырыққа тірелетінін көреді. Бұл ретте ол:

— Әуелі, шындық дегеннің өзі не? Көпшілік бас шұлғып, құптаған жүрген жайды “шындық” дейміз бе? Солай деп білсек, онда Кеңгірбайдың жолына шырак жағып тұнегеннен басқа жоқ. Бірақ “шындық” тек көптің құптағаны ғана ма? Олай болмас. Жалпы “хақиқат” деген көптің айтқанын ғана қостаушы болмаса керек. Қайта сол көптің адасқанын ашып, тыңға бастайтын болса керек. Жә, сол хакиқат осы тұста неменеде?! — деп бір сауал қойған.

Ақылбай жай сөйлеп, шабан ойлайтын әдеті болса да, осындағы жайларды өзгелерден теренірек алып, түкпірлеп ойлаушы еді. Ол өзінің Ділдә даусына ұқсастау гүжілденкіреп шығатын салмақты үнімен жаңағы екі жас, іні-достарға көлденен бір сөз таставан.

— Мен Кебек, Кеңгірбай жайы ғана емес, басқа бір ойдамын. Әуелі, осы хакиқат дегеніміздің өзі не? Мәңгі баки һәр заман, һәр ғалам, һәр бір қауымға түгел ортақ, айнымай тұратын хакиқат деген бар ма өзі, жоқ па?! Сол сияқты ғаделет, шафқат, зұлмат деген жайлардың барлығы бар заманға ортақ бол, өзгерместей бол шешілгені бар ма, сірә?! — деп тоқтады.

Бұл сөздерді Кәкітай сүйсіне тындаады.

— Ақыл аға! Осы айтқаныңыз, мен білсем, талай хакім, ойшылдардың да сан кітаптарында осылайша қойған сауалы сияқты. Дәл сізше айттып, күдікті сауал қойсан онда бір есептен “бар заманға ортақ хакиқат жоқ” дер едік мысалы. Олай болса әділет те, зұлмат дегеніміз де өр заманда өр түрлі өзгерсе керек еді. Осының бәрі рас болса, онда кім біледі, Кеңгірбай заманында Кебектерді өлтіру, тіпті, зұлымдық емес те шығар. Бәлки, сол заманың өз хакиқаты, өзінше ғаділеті сол жазаның өзін шафқатым деп білген шығар. Бұған не айттар едіңіздер?! — деп Мағашқа қарады.

Осы алуандас кенесте бұлардың дауласуы, жарысып, ой жүгіртулері көп болатын. Кейде өздері айттысып кеп тоқтасады да, көбінше даудағдарыспен Абай алдына келіп, сонда бірге кенесіп, бірдемеге келісітін. Кейбір жағдайларда бұлардың дауы жаңағы Ақылбай мен Кәкітай басып өткен сияқты қызық та, қын да шытырманға соғатын. Сонда, әсіре се, Кәкітай айтқандай, кей кенесте бұлар мұсылманшылық исламият қағидаларынан шалғай да шығатын. Мағаш біраз үндемей отырып, ойланып қалып еді. Енді Кәкітайға разылық жүзбен сүйсіне қарап сөйледі:

— Көкітай! Сенің орысша сауатың бәрімізден артық ашылып келді-ау өзі! Ақыл ағам бастаған сөзді сенің таратуын, өсіресе, орыс кітаптарындағы ойшылдардың анғарына тартады. Дұрыстықтың өзі де көбінше сол жақта тиянақты шешіледі ғой. Бірақ мен исламият тұрғысынан қарасам... — деп құлді де, — екеуініз де құпірлікке аяқ бастыныздар дер едім! — деді. Көкітай тез үғынды да құліп жіберді. Ол бүндайдан онша сескенбейтін сияқты, үркे қойған жок.

— Десен де! Бірақ өзіме айт тек! Көкбай мен Шұбардың көзінше айтып жүрме! Олар бүндай мәселені шархи кітаптар шенберінен шыға сойлесен тыжырынып, ашу шақырады!

Ақылбай “құпірлік” деген сөзден сескеніп қалды. Ол да өзінің мұсылманшылығын Мағаш, Көкітайлардай емес, берік санайтын. Енді салмақпен баяу сөйлеп, ақырын ғана қоныр үн қатып, Мағашқа наразылық айтты.

— Мағаш, “құпірлік” деп, сен мені қайда апарып таstadtын!? Қалай сойлесем де қыблам дұрыс деуші едім. Сен осы не айтып кеттің? — деп ойлана сөйлеп отыр.

Мағаш іле құлді де:

— Қыбланызға шубә қылмаймын, Ақыл аға! Бірақ жаңағы айтқаныңыз шын болса, қыбланамаңыз қисық көрсетіп тұрган сияқты! — деп мысықыл айтты.

Ақылбай әлі де түсінбей, Мағаш ойының соңын күтіп отырган сияқты. Ағасының жүзінен осы жайды түйген Мағаш тағы сөйлеп кетті:

— Мен сіздің күдігінізге күдіктендім. Сіз: “Замандарда, қауымдарда, әр дәуір-дәуренде әр түрлі хақиқат болмай ма? Ғаделет әр түрлі түсінілмей ме? Зұлматты үғыну басқа-басқа болмай ма?” дедініз ғой. Үөлакин аят, хадіс осылай дей ме екен? Біз “пайғамбардың жолында-мыз” дейміз. Яғни, жаңағы сіз айтқан хақиқат, зұлмат, ғаделет — бәрбаршасын құран мен хадісте айтылған түрде ғана түсінбей ме бар мұсылман? Егер олар өзгеріп отыратын болса, онда дініңіз де өзгермекке керек емес пе? Оның фарызы, сүндепті бар заман қауымына аumas, айнымас қағида болғанмен, келесі қауым үшін тозып қалмас па?! Сіздің өз сөзінізден осы байлау шығатын сияқты. Бұлай болғанда ұрыспаныздар, Ақыл аға, тағы айтайын, кей қауымға пайғамбар, тіпті, пайғамбар емес те, Әбужәһил, тіпті, жаһил емес болып кетуге де болмай ма екен! — деді.

Көкітай мен Дәрмен Мағаш ойының батылдығына, өткірлігіне қызығып қалды.

Ақылбай өз киялышын бір түйінін енді шешкен еді. Ол да Мағаштың ұшқырлығына сүйсінгенмен, іргесін берген жок.

— Біз, мұсылман ғаламы, бұл жайларды басқаша түсінеміз. Замана өзгереді, соған лайық түс-түсында нәби келеді. Төурат, Забур, Инжіл, Көләм-шарифтей кітаптар келеді дейміз. Замана өзгеріп, қағида ауысып отырса да алланы тану, яғни тағрифолла мәңгі баки ауыспайды деп білеміз! — деді.

Дәрмен Ақылбайдың да киялап шыққанын қызығып тындалды:

— Бәсе, Ақыл ағам неге алғызысын! Болмаса, Мағаш пен Кәкен қакпалап, кайда әкетерін де білмес едік, — деді.

Ақылбай енді көтеріле түсіп, інісін өзілдеді.

— Міне, Мағаш шырақ, бастығың әкен болып, өздерін қай қияны шарласаң ықтиярың. Бірақ өзгемізді мұрындығына іле кеткенінді қой, — деп, әңгіменің аяғын күлкімен тоқтатты.

Мағаштың ойында одан ары айттарлық та дау бар еді. Ол: “Пайғамбардың өзінен бері қарай да сан ықылым ауысып, сан заман қауымдары құбылып, өзгеріп өтті. Адам баласының есею тарихы шын өніп-өскенде соңғы пайғамбар заманынан бері қарай қатты дамып, өзгеріп өсті” деп ойлап еді.

Бірақ Көкбай, Шұбар, Ақылбайлар өздерінше иманына берік болып сөйледі. Сондыктан олардың шыңына жетіп, аса батырып айтуды Абай, Мағаш, Көкітай үшеуі де көп машық етпейтін.

Бұдан арғы жайды олар өзді-өзі үшеуі ғана болғанда ашық, еркін сейлесе алады. Мағаш соны ойлады да, үндемей қалды. Дәрмен болса, алғашқы өзі бастаған “шындық”, “Әмір шындығы” деген желілі ойдан үзілген жок. Ол мына үшеуіндегі орысша, мұсылманша кітаптарды оқып, үғып жүрген замандастарынан өзінің өзіргі біліп, тоқығаны аздығын ойлайтын. Сол себепті жаңағы құрбыларының таласқа түскенін аса қызығып тындалап, іштен өз талабына олар таласынан жауап та күткен. Және бір жұбаныш ойды да ойлай отырды. Абайдың алды осылардай айналасы бұл үшін соншалық қадірлі, қызық орта болып, үнемі сүйсіндіре жүретін. Қазірде де ішінен: “Абай ғана емес, тек мына жастардың аузынан еститін сөзді қай казактың тобынан естуге болады?” деп ойлады.

Өзінің бұл күнде осы ортадағы еркін еркелік қадіріне де және Абайдың туған баласында аса бір ыстық көретін дос-бауыры болғанына да көп жұбаныш еткендей.

Бірақ ол Еңлік, Кебек жайын жазуға бекінгендіктен “хақиқат”, “шындық” деп аталған мағыналы, сырлы сөздер жөнінен әлі де жауап күтті. Сол жайда жолдастарына айттып та қалды.

— Бақастарың қызу да, қызықты да болды-ау! Бірақ менің алғашқы сөзім орай жауабын ала алмай, жесір қалды ма деп отырмын. Кебектер туралы кешегі Абай ағам айтқан, шарт қылған “шындық” немене еді? Соны шешеміз деп шетке кеттік. Тіпті, шығанға шығып кеттік! — деді.

Көкітай жаңағы сөздерге енді қайта оралуды қысынсыз көргендей, қалжынға сайды.

— “Аударыса-аударыса өртенге шығып кеткенімізді білмей қалып-пыз” деген біздің Әжекеннің бір-екі мылжының айтқандай болдық, — деп Мағашпен қосыла күлісті.

Бірақ Дәрменнің қабағы мен көнілін Мағаш тез танушы еді. Оның шындалап ойлап отырған жайы жауапсыз қалғанды лайық көрмей, Мағаш аз сөзben Дәрменді тоқтатарлық бір жауап айтты.

— Сен іздеген “шындықты” бірге іздесеміз деп, біздің қалай-қалай жайылғанымызды қөрдің ғой. Енді сол өзі айтқан “шындығын” ағамның өзіне шешкізейік! — деген.

Бұған Дәрмен бастап, барлық топ тоқтағандай болды. Осы кездे шай жиылған және Мағаштың әлгі бір кезде “ағам тұрып, шайын ішіп

болды ма екен, біліп кел” деп жіберген жолдас жігіті, жас өнші Әлмағамбет жана қайта оралып келген. Ол:

— Абай ағам шайын ішіп болып, кітап оқып отыр. Ұранқайда Ербоддар да шай ішіп болыпты. Кешегі сойылған ала тайдың қос телшесі былқып асылып жатыр. Үй жылы, әңгіме-дүкен сонда. Енді өзгені неғыласындар! Абай ағамның түстігіне солай аяндайық та! — деп, өзінің ақыл байлауын айтқан. Бұл үйдегі жиын Абай үйіне осыдан соң келген-ді.

Қымыз үстіндегі мәжілістің бір кезегі жаңағы Мағаш үйінде басталған ойшылдық, келелі кенеске ауыса берді. Ол үйде болған сөздің барлығын Мағаш баяндап беріп еді. Абай Мағаш жүзіне қадала қарап, ұзак тындалп отырды. Тек Мағаш сөзін аяктай бергенде, бұлар әңгімесін үзгендей, біраз дабыр-дүбір сырттан естіліп, Абай соған алан боп, есікке қарап қалды.

Үй сыртына кеп түскен ат дүбірімен аралас, арсыладап үрген ит даусы келді. Сол иттерге айбар шеккен жүргінші дыбыстыайды. Біраздан соң киіз есік көтеріліп ашылып, бір үлкен кісіге жол бергендей. Ол кісі кіргенше, үйге салқындалп соғып жел де кірді. Қазан астындағы от кисая жаңып, төрдегілерге сары кидың ашы қек түтіні шалқып жетіп, беймазалық жасады. Отырғандар бірі жетеліп, бірі көзі жасаурап бетін басып қалысты. Негылса, үйдегілер ажары жақсы әңгіменің желісін үзген келушіге ырза еместей, тыжырынып қарсы алған.

Аздан соң қонақ кірді. Ол сөлем бермей, үйдегілерден сөлем күткен бір үлкенірек аға, ағайын екен. Сағал көз, сары жұзді, үлкен қауға сақалды, бурыл тартқан қартан кісі Жұман болатын. Абайдан басқаның бәрі оған даурыға сөлем беріп, дәл төрден орын босатысты. Әйгерім үлкен қайнаға келгенін көріп, сипайы сызылып, орнынан тік тұрып қабыл алды. Жұманның қасында өзіне тартпаған талпақ қара баласы — Месқара бар екен. Абай мәжілістің шыркын бұза келген қонақты жақтырған жок. Ағасы болса да Жұман төрге кеп отырғанша, қадалған салқын көзін одан алмастан, жағалай қарап өтті.

Жұман — белгілі мылжын, берекелі сөзі жоқ, Абайдың ағайын ішінде ең бір нәрсіз көретін кісісі. Бұны Абайдың жақтырмайтынын Жұманның өзі де біледі. Бірақ оны елейтін Жұман жоқ. Ол кеше “Абайдың үйі қысырдың тайын сойды” дегенді естіген-ді. Сол жеткілікті. Күздің мынау жүдеу бұрсен кезінде, үйде көп күтім болмай жүрген шакта, біреудің жылы үйіне барып, күздік қымыздан ішіп, семіз тайдың телшесін жеу — Жұман ушін ең үлкен келелі істей. Сонымен таңертең тұрғаннан бері Абай үйінен түстіктің түтіні шыққанын күткен. Атын ерттетіп, өзіндей мылжын баласына Абай аулы жақты андытып та қойған. Қазір, міне, келгені де сол.

Тегінде, Абайдың қыскы, жазғы түстігіне үнемі шақырусыз, емеурінсіз, өз еріктерімен келіп, күні бойы Абайдың сөзін тындағансып, ләм демей, үнсіз отырып, түстікті бірге жесіп алыш, өз беттерімен аттанысып кете беретін көп кісілер бар-ды. Жас талапкерлер ынтасты бір бөлек болғанда, бұл адамдардың көбінің мақсат-мұраты да, іздейтіні де тек ет пен қымыз болады.

Жұман сондай келгіндердің анық өзі болғандықтан, бұл алуандас келді-кетті кісілерге Абай да көніл бөліп, ілтипат қылмайды. Тек өзінің мәжілісі жарасқан адамдарды алан етпесе болғаны. Қазірде де Жұмандар қымызға бас қойысымен Абай оларды ұмытты да, айтып отырған кенесінің желісін қайта тауып, өз сөзіне кірісті. Бұның ойында отырған жанағы Мағаш баян еткен “өмір шындығы”, хакиқат жайы болатын. Алғашқы сөз Дәрменнен шыққандықтан Абай өуелі соны мұдірткен ойларға тоқтады.

— Ақын айтса, өмір шындығын айтсын дедік. Ол не деген сөз? Бұл туралы орыс хакімдері, ойшылдары ашып айтқан. Өлең сөз өмірдегі болып түрганды ғана айтпасын, оған шешу айтсын дейді. Яғни сын айту керек және өкім айтку керек дейді. Жаңылмасам, осы Чернышевский пікірі болса керек. Мұбада, сіз өткен заманның Кенгіrbайдай ел өкімі туралы рауаят етпек болсаныз, соған байланысты бүгінгі көшілік күнде айтып жүрген “жарықтық”, “әруак” дегендегі мағынасыз, нәрсіз сөздерді қайтала маңыз. Заман мінезінің шындығын ашып, сынап айтыңыз деген сөз! — деп, келелі ұзақ ойының кен бір өрісін аشتы.

Бұл жөнінде “Кебек пен Енліктің ат құйрығына тағылып өлтірілуі өзге түрлі шарасыздықтан емес, Кенгіrbайдың Сыбан, Матайдан пара алып, екі жасты сатқанынан” деп ашып айттып кетті.

Абайдың қымыз үстіндегі ұзақ кенесі үй ішіндегі саналы жастардың барлығын зор ықыласпен тындағып еді. Бұл кезде қымызға тойып қанған Жұман қазанның пісуі жақын болғанын күтіп, Абай сөзін тындауды койған. Үнемі Зылиқа мен Әйгерімнің қозғалыс, қабактарына қарап отырған.

Үй иесінің бұған ұғымсыз сөздері оны талай рет талдышып, қажыткан болатын. Кейде тамсанып қойып, кейде ұзақ-ұзақ қалғып та кетеді. Енді бір кезекте Абай өз өнгімесін жастар айтқан “хакиқат” деген жайға бүрған. Оған ауысада:

— Бұ да келелі бір ұзақ кенес! — деп бастап еді.

Жұман осы кезде баласына белгі етіп, жастық алғызды да, күпісіне қымтана түсіп, жантайып үйқыға кетті. Абай “хакиқат” өнгімесін бағанағы жастар қозғаған дінге байланысты жайға өкеліп, содан бастады.

— Әрине, “хакиқат” әр түрлі. Ислам діні өз хакиқатын бар мұсылман айтатын “иман” ішінде келтіреді. “Аманту биллахи Үәмәләйкатиини, уақ тубиhi, уәрсулун” дейді. Онысы сайып келгенде, “шындықтың” бәрі кәләм-шарифте айтылған да, болған деген маұзұғда. Өзгені қояйық. Жақында мен қарастырып өткен бір философтың құранмен баҳас жасаған біраз сөздерін ғана сіздерге баян етейін, — дегендеге, Көкбай тамағын катты кенеп алды. Үлкен күдік еткен жүзбен Абайға қарап, “лайықсыз нәрсені айтады-ау” дегендегі қадалып қалыпты. Барлық жас атаулы енді қымызды жиғызып, ііріле жақындастып, қызық мәслихат күтіп, Абайдың жүзіне телміре қарасты. Абай сейлеп отыр.

— Сол философ айтады: “Ал біз иланайық, яғни құран жаратушы иенің бір ғана соңғы пайғамбарына өзі айттып берген сөзі болсын. Солай болатындықтан бұл адам баласының көп ойшылдары, ғалымдары айтқан сөздердің барлығынан да дұрысырақ, теренірек болса керек. Ғылымның

ғылымы, шындықтың шыны, ойшылдықтың ең жоғарғы өрі осында болса керек еді, ал бірақ осылай болмай тұрғаны несі?” дейді жаңағы философ.

“Үндістанда болған даналар, гректе болған ойшылдар кітаптарынан бұл кітаптың терен емесі несі?” дейді. “Хақиқаттың шешуі: Жаратушы кім? Ғалам дегеніміз не? Жан не нәрсе? Және адамның хақиқаттың білуіндегі дерегі не?” Осыларға шешу айтса керек. Әлбетте, ең үлкен, ең дұрыс шешуді құраннан күтсө керек. Ал дұрыстығына келгенде, осы жайларға құран беретін жауап, бұрынғы-сонғы ойшылдар айтқан жауаптардан кем сокқаны қалай? Бұның философиясы, сонау қытай мен монголдар тұтынатын “буддизм” дінін жасаушы Шакия Муни кітаптарының философиясынан әлсіз. Бұның айттар ғылымы — ешбір сынды көтере алмайды. Философия ғылымы, астрономия, космогония және дүниенің жаражысы, адам ағзасының өрекет сырлары турасындағы ғылымдар бар — бөрі туралы құран баян ететін ойлар қарын ашырады. Құлкі де болып шығады, дейді! — деп бір тоқтағанда, Көкбай “астапыралла” дегендей, қабақ түйіп, төсін басты.

Ал Дәрмен мен Мағаш, Көкітайлар өздері сүйсінген ойларын аша алмаса да, Абай айтқан жайларға соншалық ынтыға қызығып тындаиды. Абай әлі сөйлем отыр.

— Хатта, ол философ құран ішінде адам иланғысыз ертегілер де бар, ғылым, фарасат білген сау акылды адамдар иланбайтын “жын, сикыр” сияқтыларға балаша илану да бар дейді. Еске алышыздаршы? “Әлем тәрекейфә фагғала раббуқә би асхабиль фильм” деген аят қандай еді? Яғни, “Тәнірі иеге күфірлік келтіргендіктен фильм қауымына қарсы, ғажайып құстар келіп, әр адамның баласына тәнірінің қаһар тастарын тастап өлтіргені көні!” дейді ғой құранда. Осыған қалай илануға болады? Яки, және де күнде бес уақыт намазда, мына Көкбай оқып жүретін құран дүғалығы бар. “Құл ағузі бираббіл фәләқ миншәррима халака, уәминшәри нәффәсәти фильм ғұқад” дейді. Яғни, “раббыңнан сақта” деп сұра, сикыршы кемпірдің шүберекке түйіп, әфсун оқып сикырлап тастайтын пәлекетінен сақта деп тіле!” дейді. Бұл философ айтқандай, өзіміз осы күнде иланбайтын, бақсы-күшнаштың сандырағына иланғандықты көрсетеді емес пе? Міне, “хақиқат” деп жүргеніміздің кейбірі бара-бара осылай ойлай берсек, сиырқұйымшақтап барып, әлдене бол кеткені де бар! — деп күліп тоқтады.

Жас достардың көбі Абаймен қоса күлді. Көкбай бұдан арыға шыдай алмай, тыска қарай тартты. Көкітай мен Дәрмен оған күліп қалысты.

— Көкбай өзінің иманын ала қашты білем! — деп Мағаш та мыскылладады. Көкітай барынша ашық-жарқын жүзімен Абайға әлі де жабыса түсіп:

— Абай аға! Көкбай қашса, қашқандай екен! Мына философының алқымнан алып түр ғой өзі! Бұнысы жөн болғанда, неміз қалды, неғып жүрген боламыз осы? — деп еді.

Абай қатты сылқылдап күлгенде, Жұман оянып кетіп, басын көтерген. Ол Абайды жақтырмай қарады. Қанталаған көзін қыыс бір тастады да, Абай жақтан басын теріс бұрды. Қазан астындағы от та өшіп қалып-

ты. Әлі күнге Абай сөйлеп отыр. Әлдекашан піскен түстікті жеудің орнына, сөзден жалықпай отырған Абайды Жұман ішінен қыжыртып жатыр. Абай Кәкітайдың қиналуын түсінді де:

— Көп философты оқысан, бұдан да үлкен, бұдан да ашы шындықтарға ұшырасарсын. Бірақ одан жоныңды көрсетіп Кәкбайша қашпай, не дейтінін білуге тырыс. Дінің камил екен, сол дін қызығына арқанды нық таңып алғып, соナン соң тыңдай бер. Ойға салып сына да, талғай бер!

Тағы біраз ой үстінде Абай жастардың “шындық” жөнінде алғаш басталған сөзіне қайта оралды.

— Иә, сендер шындық жөнін ақын еңбегімен жалғас қозғап ендер. Ол — көп ойлайтын, үнемі есте жүретін жай. Жаңағы өңгімелеріміздің де бір иғығы соған сүйенген еді. Көрдініздер, шындық әр заманда әр қауымда өзінше әр алуан өзгереді екен. Тіпті, алыс баяғыны, діндерді, ойшылдарды қарайықшы! Өзге емес, дәл тіпті, кеше мына Дәрмен мен Мағаш айтып келген зұлымдық, зорлықтың, ел зарының өзін ғана ойландаршы! — деп сөл токтап еді.

Кәкітайдың әдеттегі шапшандығы бойынша түніле сөйледі:

— Ойбай, Абай аға, соңда да шындық бар дейсіз бе! Әзімбайдың маңынан қаскөйлік, қорлықтан бөтен не шығушы еді?

Абай бұған сабырмен, шыншыл мысқылмен жымия қарады.

— Солай көріне ме? Ендеше, соның жаңылыс, сырт көрініс. Шындық әр заман емес, тіпті, бір заманың әр қауымның өздерінде де әр алуан танылады. Зорлықшы Әзімбай, Тәкежандар өз айналасындағы әлсіз, амалсыз, қорғансыз көпке өздері ететін зорлығын — зорлық деп атайды дейсіз бе? Жо-оқ? Олар “осы менің жолым, сыбағам, Ырғызбайлығым” деп біледі. “Атам Өскенбай көп үстіне осылай салмағын салып өткен. Әкем Құнанбай және өзінің дегенін істеп өткен. Солай етпесем, мен олардың анық нәсілі болмағаным” дейді. Зорлық пен жауыздық, қасқырлық болсын маған десе... Бірақ оның берік ұстанған шындығы, сүмдігы — сол. Ал жапа көрген кедей ауылдарға соны “шындық” деп кім айттар! Бұлар шындығы — бас қорғау. Міне, осылардың бәрі де “шындық” жөніндегі ақын ойына арқау, азық емес пе? Өткенді жаз, бүгінді жерлеп шерле — бәрібір шындықты өмірмен өлше, әсіресе, халық ойымен, арман сынмын өлше! Мен айтсам осыған саяр едім. Кедейлер мұны маған “Тәкежандар бір бар” десе, екіншіден, “солар үшін алыс, тартыс! Жазған сөзін, айттар ақылың болса, бәрін ең алдымен осындаға арна!” дегенді айтады.

Сөйлей келе тапқыр ойы үдей түскен Абай енді тағы бір тың жайды еске алды. Екі алақаның кең жайып, даусын көтере сөйледі:

— Иә, рас-ау, шындық бір заманда жасаған әр қауымның тобында әр алуан болмай қайтеді. Тағы бір мысалға мен мынаны, Россияны, орыс халқын алайын. Соған осы өзіміздің қак қасымыздағы Оразбай, Жиренше, тіпті, Тәкежандар қалай қарайды? Екінші жақтан қазактың халқы не ойлады? Оразбайларша Россия деген — ақ патша дегенмен барабар. Оған бағынышты, одан қорқады. Және оған жағына жүріп, өзіме не балама болыстық алсам, ұлық болсам, байысам, ал жау атаулымды оған жазалатсам дейді. Өзі сол Россияға да ішінен тіпті дос емес. Күні үшін аялдық етеді. Россия олар үшін осы-ак! Ал халық атынан біз айтсак, бүгінгі

қазақ нәсілі үшін ендігі Россия кім десек, нені айтар едік?! Ол өздерінізге мөлім кітаптарын, ой алыптарын былай қойғанда, ең алдымен, ұшықыры жок өнер. Ол — сансыз көп шаһарлар, солар толған медреселер, ауруханалар, кітапханалар мен салтанатты сарайлар. Ол — анау Сібірге жеткен шойын жол, Ертісте жүзген пароходтар, үстіңе киім, колына құрал-сайман, үйіне бұйым-машиналар беріп отырған фабрик- заводтар, міне, осының бәрі де Россия ғой. Бұл Россия ақ патшаны танысанғана сені танимын демейді. Бара білсөн, ала білсөн сені жатырқамайтын, “кеle бер де үйрене бер!” деп отыратын Россия ғой! Халқымыздың адад ұлы болсақ, біз осы Россияны кімің деп түсіндіреміз? Әрине, досың дейміз. Шындық — халықтың тілегін тапқан шындық болсын. Ендеше, дәл осы себепті, досың орыс өнері деп түсіндіруіміз лайық. Әрине, бұл да Оразбайлар үшін шындық емес, — деп тоқтады.

Ербол Абайды дәл ұғына отырып, өзінің ескі досы бұл күнде қандайлық асыл ойларды батыл айтатынын анғарды. Абайға сенген бойында, оның жаңағы ойларын барынша құптап отырып, бірақ сонымен қатар, өз ішінен қасындағы Көкбайға бір үлкен наразылық ойды да ойлап қап еді. “Оразбай, Жиреншелерге не сорым, онаша сөйлеген бір күні жаңағы Абай айтқан жайлар туралы Көкбай да бір сұық сез сөйлеген. “Абайдың бір міні болса — ол аса орысшыл боп кеткені ғой, тек соларға ғана қарап отырмакпаз ба?” деген еді. Ербол жаңағы Абай сезінің тұсында, сондағы Көкбай сезін де еске алған-ды.

Бұнысы да тиянакты ой. Эсіресе, бүгіндей мәжіліс сонында қажет байлау сияқты. Әнгіме осымен аяқталды.

Енді біразда Жұманның көптен күткен қазаны түсіріліп, жұрт асқа өзірлене бастады. Конактар тегіс төрге отырып жатыр. Енді қынынан үлкен өткір сар пышағын алғып қолына ұстап отырған Жұманның сезге араласқысы келді. Ол бағанадан бергі Абай мінездеріне қыжалданған бетімен, ағалық еркіндік жасап, даңғырлап сөйлеп кетті:

— Осы қазақ иттің не оттайтынын білмеймін. “Жұман қырт”, “Жұман қырт” деп маған ат койып, айдар тағып алды. Сонынан бір қалсаши. Егер көп сөйлейтін кісі қырт болса, кешелер дүйім елді жиып алғып, күні бойы Құнекен жалғыз өзі сөйлеуші еді. Бүгін мынау Абай тап бір ет асым жапа-жалғыз өзі сөйледі. Көп сөйлеген қырт болса, анық қырт осылар емес пе! Менде осы не ақысы бар “қырт” деп қыр сонынан қалмайтын! — дегенде, Абай қолын жуа алмай, өне бойымен селкілдеп, қатты сықылықтап күлді. Екі көзінен жас акқанша күлген. Бұның күлкісіне сыңғыраған Әйгерім күлкісі де қосылды. Абай өл жия бере, Жұманға оқыс бір жауап айтты:

— Уәй, аксақал! — деп күле түсіп, — қырт атану үшін көп сөйлеп өуреленудің қажеті жок. “Қатын, т... п алғаным ақыл болған екен” деген сез де жетеді! — дегенде, үйдің іші ду күлді.

Бұның есіне Жұманның соңғы қыста өз үйінде отырып айтқан бір сезі түскен еді. Жұман қыстығұні таңертең дәретке шығып келеді. Аздан соң күн бұзылып, қатты жел тұрып, ақ түтек боран болып кетеді. Сонда Жұман терезеге қарап қатынын шақырып алып:

— Уәй, қатын, сен білдің бе? Бағана ұлыжарықта отырып алғаным қандай ақыл болған, ә?! — депті.

Дастарқанға келген етті де кесе алмай, Дәрмен мен Кәкітайлар қайта-қайта құліседі. Ақылбай Абайдың төменгі жағында отыр еді, ката-рындағы Әйгерімге салмақпен сыйырлап құліп сөйлеп жатыр:

— Женеше!

Ол Абайды өкем демейтін де, Әйгерімді шешем демейтін. Бірін “Абай аға”, бірін “женеше” дейтін әдеті бар. Жасынан Құнанбай мен Нұрғаным қолында өскендіктен өзін солардың кенжесімін дейтін. Абайға іні есепті сөйлеп дағыланған-ды.

Әйгерімге сыйырлаған өзілінде:

— Женеше-ау, мынау қайнағаң не деген өлерін білмес ақкөз еді! Мұрттай үшқанын көрдің бе? Абай ағамның мыскылына ажалды кісі тап болсын да! — деп, Әйгерімді қоса еліктірді.

Әйгерімнің күлкісі қатты келсе де, қайнағаға құлуден именіп, қызыла қызырып, артындағы Зылиқаға бір нөрсе айтқан болады. Жұман аздан соң күлкіні ұмытып кеткен екен, етке сылқия тойып алды. Енді жас сорпаны үлкен сырлы аяқпен үрттай отырып, басқа бір тың сөзге көшті:

— Маған құліп болдың ғой, түге! Енді тегіс құлқінді тыятын сөзді мен айтайын! Жігітек неге құтырып жүр деп едім. “Бір ауылы әнеугүні Көлқайнардың үстінен құзекке көшіп келе жаткан болып, менін майдың шебімді жылқысына жегізіп кетіп” деп едім ғой, Абай. Ыргызбай жерінің мұртын басуға Жігітектің батылы қалай барды? Содан бері ызам бар. Есем кетіп жүр демеп пе ем? Кеше “Әзімбай мен Жігітектің ана бір өншең сіңірі шыққан көп кедейі неғып тілге келіп тіресетін болды?!” деп те таңғалып ем. Өздері, тіпті, бас құрасып, шуласып, бөрі көрген сиырдай мөніреседі дейді. Ыргызбайдың жуаны Әзімбай болғанда, Жігітектің сімілтірі солар екен. Кіммен кім шайқасады? — дегенде, Дәрмен құліп жіберді.

— Міне, тағы бір шындық керек болса. Дәл жаңағы Абай ағамның айтқаны! — деп қалды Кәкітай қостай қойып, бас изеп. Жұман Дәрменге қараған да жоқ.

Абай да өлдекашан бұны тындармай, бетін теріс бұрып алған, оны да елеген Жұман жоқ. Өз сөзін келелі кенесім көріп созып отыр.

— Эй, осының бөрінің түбі тегін емес. Жігітекті құтыртқан тағы бір желік бар деп ем. Міне, сол тегін болмады. Жігітекке тағы желік біте бастады. Бүгін соның неден бу алып жүргенін біліп кеп отырмын! — деп жатыр.

Абай бұл сөздерді жақтырмай, енді қабағын шытынып, мойнын теріс бұрып, амалсыз тындалап отыр. Жұман даңғырлаған даусын көтере түсіп:

— Енді мені тында! Тындандар, міне, қаладан хабар есітіп отырмын. Жаңа біздің ауылдың шетіне соғып, таудағы Жігітекке қарай бір шапқыншы кетті. Сүйінші сұрап, куанышы қойнына сыймай барады. Әулекіленіп барады. Әлгі Тұсіптің Мадияр дейтін, ана бір қонқақ мұрын ку немесе “сүйінші” дейді. “Ақ түйенің карны жарылды. Жігітектің жылаған жасын құдай иді. Көз жасымды тыятын арысым қайтты. Базара-

лым айдаудан қашып кепті!” деп иен өлкені шулатып, жосытып баралды! — деді.

Мынау хабар үйдегілердің бәріне Жұманнан күтпеген оқыс, оқшаша жаңалық болды. Абай елең етіп, Жұманға жалт қарап: “Не дейсін, не дедін? Мынауың шын болса, жақсылық хабар ғой!” — деді. Өзге жастар мұны қостап, танданысып жатыр.

— Япыр-ау, бар екен-ау!

— Базекен тірі екен-ау!

— Келгені-ақ қанат қағып!

— Сау жетсе, қуаныш-ау мынау! — десті.

Жұман бұл үйдің қуанышын қостайтын көнілде емес. Өнгө көп Үргызбай сияқты, Базаралының қайтқанына бұнда түк те сүйсіну жок, қынжылуғана бар еді. Ол өз ойын өзінше топшылап таратып жатыр.

— Тәкежан мен Шұбар болыс болып тұрса, елге келмек түгіл, елді түсінде де көрмес еді. Мына биыл Құнтудың болыс болғанын біліп, қажы баласынан ұлықтық кеткенін есітіп, ананы арқаланып келіп отыр ғой. Неменене қуандын, түге! Қызығым келді деп пе ен? Қызыл көз пәлен келгенін білерсің! Айттым да қойдым! — деді.

Абай енді бұған ашулада сөйледі:

— Жә, тоқтат, аксақал! Қырық жыл достық болмаса, қырық жыл жаулық та жок. Базаралыдан алмаған өшін бар ма еді?! Келсе қайырлы болсын! Қадамы құтты болсын! — деп, Жұманнан жүз тайдырып, өзге дос жастарына қарады.

— Каталдық пен қастықты Құнанбайдың өзге баласына бердік. Біз бұл хабарды қуанып қарсы аламыз. Елімнің арысы болатын. Мен деген жастар, ертең көбін аттанып, Семейге барып, алдынан шығындар. Менін тілеуlestігімді, бауырлық қуанышымды алдынан ала барындар! Байлауым да, бұйрығым да осы! — деп, бір-ақ түйіп тоқтаған еді.

3

Жұман айтқан сөздің көбі дұрыс болатын. Базаралының қашып келгені де рас жөне “бұрын емес, дәл биылғы жылы қашып келуіне себеп — Құнтудың болыс боп тұрғандығы” дегені де дұрыс.

Базаралы өзін айдатқан Тәкежан, Шұбарлар болыс болып тұрса, бұл істі істеуге бекінбес еді. Отken сайлауда Құнанбай балаларының қолынан бір жолы ұлықтық кетіп, Шыңғыстың болысы Бекеншіден шыққан Құнту боп алды.

Бұл уакыға бүкіл Тобықтыда талай жанды таң қылған, ойда жок оқыс іс болды. Семей оязының көптен бергі ояздық начальнигі Казанцев сол соңғы сайлауды өзі келіп өткізген. Бірақ ол дәл сайлаудың соңғы сағатына шейін болыс Құнанбай баласынан бөтен біреу болар деп ойлаған. Құнтудың болыс болып шығуы — Құнанбай балаларына қаншалық ойда жок сүмдік болса, ояздың өзіне де соңшалық жат көрінген.

Бұл істің басы өткен жылы көктемде Жидебайда, Оспан аулына келген жуандардың бір жиынында басталған-ды. Ол кездегі болыс Шұбар Шыңғыс елінің ірі атқамінерлерін осы Құнанбайдың үлкен аулына, Осан отырған үйге жинақкан.

Жұртты жинаған себебі оқшау бір жай болатын. Тәкежан, Майбасар, Ысқақтармен ақылдастып, Шұбар жаңа сайлау алдында ел аңғарын түймек болған. Құнанбай баласына іштей қарсылық ойлаған кісі бар ма? Жаңа сайлауда бұлар атайтын жаңа болысқа ереуіл болмай ма? Енжар көнілде жүрген атқамінер болса, солардың сырын тартпак, алдын ала ажарын андамақ. Құбылу-қыбылжу болса, ерте өрекеттерін істемек. Міне, осындай ішкі есептермен Шұбар жұз қаралы атқамінерді көккасқа сойып қонақ еткен.

Жынын ортасына Шұбардың тағы бір салған сөзі бар. Онысы — әр кезде болыс болып отырған әкімдердің ел үстіне салатын төтенше бір шығыны туралы. Ол — патшалықтың жыл сайын елден алатын алым-салығы емес. Болыс пен билер алатын “қараашығын” деген салықтың жайы. “Болыстың сойысына, қонағасы, мініс-берісіне” деп ел басына үлестіріп салынатын салық. Өзінің есебі де, шегі де жок. Халықты жебей сауып, ұлық атаулы алатын жем-пара осы.

Белгілі өлшеуі, мөлшері жок бұл шығын, анық қаранды жолмен алатын жем болғандықтан, оның атын жүрт “қараашығын” дейтін. Тегінде, бұл істі бір Шұбар емес, бұдан бұрын болыс болып келе жатқан сан Шұбарлар мерзімді “кор” етіп алған. Жұздеген қойлар саны, көп ат майы, ақша-пұл, көп мүлік болса, болыспен шырайы жақсы билер, елубасылар, старшындар және әр рудың бір шошағы — атқамінерлер, осы “қараашығыннан” үлес алып жүретін. Болыстың биылғы салып отырған шығыны жылдағыдан көп болса да, Оспан аулына жиналған “ел ағалары” көп керіспей, тез келіскен. Әр старшынның билері мен елубасылары, атқамінерлері өз үлестерін бөлісіп, өздерінің қол астындағы шаңырақ іелерінің бәріне қосымша сомаларды жазысып жатты.

Шығыс он екі старшын еді. Сол он екі старшынның адамдары Оспанның соңғы жылдар салғызған жақсы қыстауының көп бөлмелеріне, даландарына тарап, үйір-үйір кенеседі. Шығынды өз колдарымен үлестіріп отырған топтардың қайсысын көрсөн де, әдет-мінездері бір-ак түрлі. Бұл отырғандар өз шанырактарына немесе іні-туысқандарына шығынды салмайды. Әлді, аукаттыны қорғап қалып, қайда момын, жалғыз-жәутік, қайратсыз, қорғансыз шанырактар болса, соларды атап, бір де түнлігін тастамастан үлес береді. Осы сыбағаны халыққа салып жатқан мінездерін өздерінше бір кисынмен істеген болысады.

Әр ауылнай ортасына жынын барса, ұлық жүрсе, үй тігілсе, қонағасы, лау келсе, осы аукаттылар үнемі көп тауқыметін тартады-мыс. “Кедей-кепшікке кім барады? Қоқсық, қоңсығына кім тоқтайды? Оларға түсетін лау да жок, сойыс та жок. Айранына, отбасына ортақ та жок. Бірақ олардың аты да “ел” емес пе? Ендеше, тым құрыса, осындайда сөл салмақ сезсін. Әйтпесе, кімнің қол астында екенін, ұлығы кім екенін де ұмытар. Құдайын да ұмытар” деседі. Сөйтіп, “қараашығынды” өздері әдейі шетке қаккан, шыр бітпеген жыртық-шокпұт лашықтарға салып жатқан.

Халыққа қарсы жұмсалған бұндай істерде қабақпен табысатын ел жуандарының ынтымағы — “бәрі көргенде бірігетін ауыл итінің мінезіндей”.

Халық соларын танитын. Өзіне қарай аунап түскен әр алуан үздіксіз, тынымсыз “қараашығындар” жайын өзара мұндалап қоятын. Бірақ биіне,

ақсақалына, старшынына, болысы мен бегіне шақсын ба!? “Оларға айтқаннан не түседі? Біреуіне айтсан, біреуіне сілтейді. Аяғы, ақ тас пен көк тастың арасына барып ізі жоғалады. Сөз — тек бос шығасы. Бірін-бірі жебеп, демеп, неше сакқа ұрады да, шан қаптырады. Аяғы, “ауыл итінің күйрығы қайқы” дейсін де, түнілесің де тоқтайсың” дейтін.

Жидебайдағы жиын Шұбардың “қараашығыны” жөнінде де Құнанбай балаларына жат ажар көрсеткен жок. Бірақ кеп шығынды көп шаныраққа бөлу оңай да болған жок. Таңертен келіп шай ішкен, одан көккасқаның етін жеген жиындар түске шейін сөздерін тауыса алмады.

Түс ауа осы ауылға Дәрмен келді. Өзінің үлкен үйлерін жасы үлкен атқамінерлерге босатып берген Оспан түкпір үйде жеке жиын жасаған. Бұндағылар — Оспан сияқты қолы бостар. Қызық күған, түстік андыған, жай қыдырмалар.

Орталарына Дәрмен келгенде Оспан куанып қалды. Дәрменді өз касына отырғызып, қысырдың қою қымызымен сыйлап отырып, қолына домбыра ұстадты.

— Жақсы келдің ғой! “Шығын” деген боп, мешкей көмейлеріне тығын іздел жатқан жуандарың анау! Аулымды басып, мазамды кетіріп болды. Тілеуің берсін, осылардың жон терісін сыдырган өлендерін бар ма Абай екеуінің? Соларынды айтып, тым құрыса, етім мен шайымның есесін өперші! — деп, үй ішін күлдіре сөйлемеді.

Дәрмен бөгелген жок. Бұл жиын әлі естімеген бір үлкен өленді желдірмелей шұбыртып айта жөнелді.

Оспанның анық тілеген өлеңі. Елдің содыр жуанын, ку болысын, паракор билерін, тынымсыз партия басыларын қатты ызамен, кекесін мыскылмен өйгілеген анық Абай сөзі екен.

Оспан әр сөтте қарқылдалап күліп:

— Бәсе... бәсе! Сой, сейтіп! Таспа тілгендей сок, бауыр сыртынан! — дей түседі.

Оспанның көніл қызуы түкпір үйді тегіс желіктіріп, мәз етіп, күлдіріп отыр. Дәрмен де осыған орай шырқай түсіп, ағындалап, ойнақы жырлайды.

Аздан соң бұл үйдің қызу-дырдуы үлкен үйдегі билер, шонжарларды да елең еткізді. Бірен-сараны есіктен қарап, өлең мәнін аңғарды да, арттағы көпке мәлім етті.

Сейтіп, Дәрмен өлеңінің орта тұсында үлкен үйдегі Оразбай, Жи-ренше, Бейсенбі, Абыралылар да осы үйге кіріп, сөз тындады.

Абай өлеңінің бұлар келген тұстағы зілі де қатты еді. Дәл осы отырған, күнде жиын құрған, бәле күған, елді жеген, ант бұзғыш, достық сатқыш, алдамшы арам атқамінерлердің бәрін таңбалапты.

Оразбай күлген жок, күлмек түгіл, жымиган да жок. Оспан өз тобымен әлі де мәз болысып отыр.

Ақыры Дәрмен бар ұзак өленді, сыншы жырды айтып болды. Билер тобы томсарып, жым-жырт отырып қап еді. Оспан Оразбайға бүрүлді да:

— Е, байеке, неғып тыжырынып қалдың? Дәл төбенен түскені жақлады-ау, ә, Абайдың? — деп тағы күлді.

Оразбай салқын қабакпен, түкпірлі тәсілін ойлап қалғандай ашулы сейледі.

— Осы заман... — деп алыстан тарта бастап, — бұзылады-ау! Бұзылғалы түр-ау! Сонда бұзатын сен боласың-ау, кажы баласы! — деп, Оспанның басынан аса, жоғарылай қарады.

Касындағы айлашыл, алаяқ билер Оразбайға еміне, исіне қарап қапты.

— Бұгінгі игі жақсыны ауылыңа жиып алып, осылайша басқа сок! Абыройын төк! Бет жырт, уә, перде жырт! Балаға да, малшы-жалшыға да құрық бер!.. Бұза бер!.. — деп, қолын бір-ақ сілкіті.

— Уәй, Оразбай, не дауың бар?! Шын жақсы болсан, саған айттылған сөз емес. Ал жаман болсан, жанағы сөзден өзінді-өзің танысаң — өз обалың өзіңе!.. Мұрдем қат! — деп, Оспан сақылдай құлген-ді.

Дәрмен де сүйсіне күліп жіберді. Жуандар Оспанға дуана көргендегі жирене қарасты да шығып кетті.

Құн енкейіп бара жатты. Сол кезде тыска шыққан Оспан өз қыстауының айналасында, қорықта қаптай жайылып жүрген өңшең ерттеулі аттарды көрді. Жұз қаралы қонақтың аты мынау қыс аяғы бітпей, көктем шықпай, құн райын бағып жүрген кезде колдағы малға керек корықты ойсыратып жеп жатыр. Шұбардың жиыны мен ас шығының көтерсе де, Оспан мынау жұз аттың қорықты жеп жатқанына шыдай алмады. Далада жүрген қонқақ мұрын, зор денелі малайы Сейтқанға ақырып өмір етті.

— Етімді жегенінен, жерімді жегені батты-ау мыналардың! Тара-сын! Тарамаса, қазір қолыңа сойыл ал да шапқылап барып, бар атын күп өкеп қораға тық! Дастанқанымды жайланағымен қоймай, корығымды тағы шиырлатам ба? Ку, шапшаш! Сойылдап айдал кел! — деп, қатты бүйрүғын берген де, қонақ ішіне кетіп қалған-ды.

Сейтқан сол бетте қолына үлкен қара сойылды алып, жақын түрған қонақ атын өреден босатып мініп, құйықтыра шапқан. Жуан ауылдың сотқар малайы, өзі ожар, доғал жас, тегінде, Оспан “шаш ал десе, бас алғандай” іс ететін. Айғайды салып, ағызып бара жатып, әр қонақтың ата ұранын шақыра ақырып жүр: “Сак-Тоғалак! Қотібак! Жігітек! Бөбен! Карабатыр! Жуантаяқ! Топай! Торғай!” деп айқайлайды. Өзі білетін ру басыларының топ-топ аттарының тұстарына кеп, таңбаларына қарал, ұрандарын шақыра жүріп, өредегі аттарға жауша тиген. Дамылсыз айқайлап, ақыра ұрандап жүріп, тыныш жайылыста жүрген аттарды үркіте қашырган үстіне, ұзын қара сойылмен сауырдан, тірсектен ұрып, сатырлата куды.

Жұз қаралы тұсаулы атты өрттен қашыргандай үркітіп, шоқытып, секіртіп, дүрілдете күп отырып үлкен ат қора, қой қора, түйе қоралардың қакпаларына сойылдап кеп тықпалаған. Сейтқаннан шошып алған семіз жараву, желігі көп аттар алдарында от пен су тұрса да бөгелместей. Жөнкіліп кеп жаңағы қоралардың қакпаларына қактығыса, таласа ұмытылысты. Секіре кіріп жатты. Бірак қоралардың қакпалары аласа еді. Жай кірмей, секіріп кірген тұсаулы аттар мандайшаға биік ерлерінің алдынғы қастарымен сарт-сарт ұрып кіріп жатыр. Сейтқаның да, Оспанның да ойында жок бір оқыс іс осы арада көрінді. Күшті аттардың секірген екпіні-

мен мандайшаға соғылған ер атаулының алдынғы қастары шетінен шартшарт сыйнып, үшіп-үшіп түсіп жатты.

“Карашығынды” халықка бөлгендеге ынтымағы бір жерден шықкан жуандар, бүгін бір кезекте өздері үлесетін олжаны да айтыскан-ды. Сонда Құнанбай балалары қараулық жасап, жемнің көбін өздері басып қалды. Бұл елдің ірі бай, салмақты жуандары Оразбай, Жиренше, Бейсенбілер осы мінезге де наразы боп шықты.

Енді кешке жақын сөздерін бітіріп, атқа қонуға келгенде жуан шонжарлардың барлығы ойда жоқ әлекті көрісті. Біреу әдейі мазақ еткендей, тегіс ерлерінің қасын опырып, шұнтитып жоқ қып жіберген. Бұл жыында Оразбай, Жиренше, Құнту, Бейсенбі, Абыралы, Байғұлактар бастаған нелер байлар, нелер жуансыған мырзалар, сезуар, пәле баққандар болатын. Оспан қорасының алдында тұрып мынадай масқара болған қүйлерін барлық жуандар айтыспай-ақ анғарысты. Ауыл иесі — Оспаннан жөн де сұрасқан жоқ. Бұларды аттандырып жатқан Шұбарға да шырай беріспеді. Көбі қош айтыспастан кетті.

Алдынғы топта Жиренше мен Оразбай бар еді. Қастарына Құнту мен Бейсенбі жеткенде, сол екеуі сез бастады. Ең алдымен тіл қатқан Жиренше:

— Шектен асқан шығынымен Шұбарын байытамыз деп жиылып-пзы. Жазығын бар ма, ағайын? Дегенін істедік. Барды осыларға беріп, бүгін үлестен де қақас қалдық. Бізге де олжа түссін деп, тым құрыса, мезіреті жасады ма? Ол — ол болсын, жә, мынау көргеніміз қай мазағымыз! — деп, қатарында келе жатқан Құнтудың опырылып қалған ерінің қасын қамшысымен салып кетті.

— Асқан екен Құнанбай баласы. Тіпті, бұндай қорлықты Құнанбай да көрсеткен жоқ. Тегі, біздің өзіміз бұларды бұзып болған екенбіз. Құдайын ұмытқан екен мына Құнанбайлар. Тап осы жолы түқ серіппесек, бәрімізді де атаның әруағы атсын! Ит болайық, енді қыбырламасақ! — деп, Оразбай жалғыз көзін жалтылдатып, айнала қарап, қанын ішіне тартып сөйлемеді.

Бейсенбі жай сөйлесе де, үнемі қапысыз есеппен сөйлейтін. Ол алдынғы екеуі ғана емес, өзге сөйлемегендердің де түсін барлап білді де:

— Уәй! Осы алқынған ашуың шын ба? Сонынды ғана айтшы! Жүзіме айтшы, жаркыным! — деп, Оразбай мен Жиреншеге кезек қадалды.

Ананың екеуі де, Бейсенбі де үлкен ашу толқынып келе жатқанын анғарды да, сөтте санқ етіп, шолақ жауап берісті:

— Әу, бір құдай, бір құран! Ашуым — ашу! Кегім — кек!

— Бір әруақ, бір құдай, өлсек те қасындаамыз. Тек айтшы бірде-менді! — деп Жиренше қостады.

Енді Бейсенбі ширап, шымырлап алған екен. Дағдысынан тыс шашаң сөйлемеді.

— Әуелі, осының рас болса, ашуынды сөзбен шығарма. Айттысар түк те жоқ. Анғарылмаған дүние жоқ. Шашау сез шығарып, көп алдында көпіріп, ертең апарып сырын Құнанбай баласына жеткізетін кісіні жауынның үлкені деп біл. Қазір шашау сез шығаратын орын емес. Көпті

де қасымызға алмайық! Осы топтан жеті-ақ кісі болайық та, былай бұрылайық. Ана Қабекенің басына қарай тарт! Кенгірбайдың зиратына барып тұрып, серт уәдені сонда түйеміз! — деді.

Қатарындағы жуандар: “Мақұл!”, “Болды!”, “Тарт!” десті. Жириенше бөрінің сонынан сөз қатып:

— Бер, тәнір, берекенді! Кенгірбайдың қабір тасын төбеме тік көтеріп тұрып, серт беруге бармын! Тек кімді аламын қасыма? — деп, ендігі істі өзі бастайтын аңғар көрсетті.

Сол арада төртеу-бесеуі аттарының басын түйістіріп тұрып, жана сертке, антқа ортақ етіп алатын кісілерін шапшаң санасты. Атаған кісілерімен оқшауланып бөлініп алып, бір топ салт атты ымырт жабыла бергенде Оспан қорасынан тай шалғырым жердегі кәрі өруақ — Кенгірбайдың биік, шошақ мolasына келіп, ат тұмсықтарын тіресті.

Карлы дала ымыртқа тақау карауытпай көкшіл тартқан. Ақ-кек ренде сұық дала. Сол далада қоңыр-күнгірт биік мола тұр. Жұз жыл бойы бар өнірден басы озған шошақ, сопак қалпында өлі балғын. Қобыраған жері жок. Кенгірбайдың өруағы исі Олжай, Жігітектің надан насліне өлі қандайлық қадірлі, құдіретті болса, мolasы да сол жұз жылғы мызығы мен мөніреу, тылсым қуатынан айнымагандай. Бұл молаға баксан, заман да өтпегендей. Сахара заны да бар қatalдық, бар надандық зұлымдығымен молаша мызығымай қалғандай. Тар есіктен қаранғы құыс қабір іші аңғарылады. Онда үнсіз, мәнгі түн. Жарықпен, тірлік үнімен шарпысқан қыныр қаранғылық. Айналада ызындал, кешкі аязды жел соқты... Жақын шилер басы күпсек қарын сілкітіп, мүшкілдік халін құттайты. Аласа, өлсіз жас бұталар да жел екпінінен қалтақ қағып, тыным тыныштығынан айрылған... Осындай күш пенен өлсіздік айғақтарының арасында, қайсар мола өзі де иесіз өнірдің қара қүшіндегі дөнкиіп, қатыл карап, сұық мұнмен карауытпай тұр.

Оразбай мола басында құраннан бұрын бір тіл қатты. Бағана Оспан үйінде Дәрмен аузынан естіген зәрлі сын арқасына өлі батып келіпті... Ол сөздің туп айыпкерін осы арада есіне алды.

— Абызы Абай болса, Абай болса... Менің сыйынғаным бір өруақ, бір құдай! Өзіңсін, бабам! Азған менен бұзғанды өзің тап, өруақты, киелі ата! — деді.

Бұнысы да бір ант, серттей... Арам пөле болатын.

— Абызы Абай болса, сопысы сүркия болар ендігінің!.. Кесерміз кесілгір тілін, жолын! — деп, Жириенше де молаға үнілді...

Бейсенбі күбірлеп құран оқып, бәрі бірдей бата қылышып болған соң, осы арада тұрып жеті бай аса бір қатты жасырын байлау жасасты. Мұнда төрт старшын Сақ-Тогалактың атқамінері — Абыралы, екі старшын Жігітектің басы — Бейсенбі, Есболаттан — Оразбай, Көтібакттан — Жириенше, Бекеншіден — Күнту, Жуантаяқтан — Байғұлак, Топайдан — Байцілда бар.

Бұлардың Кенгірбай басында берген анти, ең алдымен, құпиялық жасырында. Сыртқа шығарып, бұлк етпей, дәл осы бейуақтан бастап жетеуі Құнанбай балаларына қарсы баталасады. Алда екі-үш айдан соң болатын сайлауға шейін бүкіл Шынғыс елін Құнанбайларға түгел қарсы

өзірлейді. Партияның тартысына ат пен пұлды астыртын беріп, елубасы атаулының барлығын осындай құпия батамен, қатты сертпен тартады. Малды да, сырды да көпке жаймай, тек он екі старшынның шар салатын елубасыларына ғана төгіп беріп отырып, үнемі астыртын өрекет етеді. Сырттай Құнанбай балаларымен бұрынғыдан да тәтті-тату жүреді. Оларға “атағаныңды аласын” деп, үнемі жылы-жылман жүріс көрсетеді. Дәл сайлаудың сағатында шалқасынан салатын болады.

Сол түнде осы сертті жақын жердегі Жиренше қыстауына барып, сонда қонып отырып, бар уәдені анықтап аяқтаған-ды. Күндізгі Оспан үйінде жеген көккасқаға қарсы осы кеште аксарбастың еті желініп, көккасқаны аксарбасқа бастырудың серт уәдесі бекіген.

Сонымен, айтқандай, үш айдан соң қан жайлауда, Құнанбайдың үлкен аулы отырған Пұшантайда сайлау күні келген.

Құнанбай балаларының талай жылдан жемдең жүрген айлалы досы — Казанцев ояз көп күймемен қоныраулатып, жер күнірентіп келген болатын. Казанцев бұл жолы қасына өзінің келбетті, семіз, көк көз бәйбішесі Анна Митрофановнасын ерте келген. Үш күн бойында бұлар Оспан үйінде қонақ бол жатқанда, Анна Митрофановнаның иығына қалың қара жібекпен тысталған бұлғын ішік жабылған. Қаттаулы акқуірყстар да Казанцевтің темір сандығына салынған-ды.

Бұл жолы Құнанбай балалары болыстықты Оспанға беруді үйғарған. Оның алғаш рет ұлықтықты сұрағаны осы жол. Бұл күнге шейін Құнанбайдың өз балаларының қайсысына болсын өзінің мол дүниелігін іркусіз керекке жаратқаны болмаса, Оспан өз басына түк те тілең көрген емес еді. Қазіргі шақта жасы қырыққа тақалған, бақ-дәuletі барынша шалқыған Оспанның бір үлкен арманы бар. Ол — бала. Оспанның Еркежан, Зейнеп, Торымбала деген үш әйелі бар. Бірақ үшеуінен де әлі бір нәресте ііскеп көрген жок. Қалың үйір, көп ауыл Құнанбай ішінде сондай жалғыздығын Оспан өзі іштей қатты қамырық ететін. Кейде ол алпамсадай алып денесімен сол жайды жанқүйер жақындар арасында күйзеліп айтқан шақтарында енкілдеп жылап та жіберетін. Бар Құнанбай, Ырғызбайдың байы, мырзасы да өзі. Үлкен орынның жалғызы иесі де өзі. Бірақ осы бір жай оны сынар мүйіз бұғыдай, сынық қанат сұнкардай етіп, көнілін санаған солдыра беретін. Сондықтан биыл аға-іні тобына:

— Мен, тым құрыса, осымен алаң болайын. Осы бір жол ұлықтықты маған беріндер! — дегендеге, бар Ырғызбай, Құнанбай боп, ар жағын айтқызбастан, “ендігі болыс Оспан болсын” деп үйғарысқан.

Ел не дейді? Жұрт жайы қалай, оны тегінде, Құнанбай балалары ойлауды ұмытқан. Олар болыстықты өздеріне ортақ, төл аты деп біледін. Бұғін біреуі иемденіп жүргенімен, өзге Құнанбай балалары “ертенгі күні өзімнің де тақымға басарым” деп қарайтын. Құдайы мен әруағы әдейі осылар үшін бөліп беріп қойған, “үлеспеген еншісі”, “басыбайлы берекесі” санайтын.

Казанцевті Оспанның үйіне түсірмес бұрын бар Құнанбайлар: “Осы үй — болашақ болыстың үйі” деп әкелген. Ұлық та Оспанның сыйын көріп, парасын, құрметтің қабылдап жатқанда “болысым”, “сайланатыным” осы деп сенген-ді.

Бұл жолы да сайлау үйлері әдеттегідей ерекше боп тігілген. Ұлықтар жататын жай үш үйден құралған. Бөлек-бөлек, буын-буын үш дөңгелек зал сиякты. Оспан үйлерінің қасына тігілген осы сайлау үйлерінде өуелі, таң атқалы елубасылар бөлек жиын жасады. Әдет бойынша болыс сайлауының алдында ұлықтың көзінше осы жылы ел басына түсетін алым-салық үлеске түседі. Ояз бен крестьян начальнигі бұл күні қастарына тек елубасыларды ғана алып, осы болыстың бар старшындарына түсетін патшалық алымы мен салығын бөлгізді. Бір старшынның үй саны көп, біреуінің малы, басы молырак, соның анғарына қарай, старшын басы дөңгелек түскен салықты біреуіне көп, біреуіне аздал аударыстырып, нақтылы үлес беріседі. Дәл осы салық бөлуге крестьян начальнигі мен елубасылар қатысады. Шыңғыстың он екі старшында отыз елубасы бар.

Сол елубасылардың алғашқы жиынында бар іске басшылық еткен Семей уезінің үшінші участке крестьян начальнигі Никифоров болды. Ояз бұның үстінен қарайтын ұлық болғандықтан, жұмысты Никифоровтың өзіне басқартты. Ал өзі тек қана қалың дене, бурыл мұрт, курен жүзін салқын үстап, үнсіз отырды. Көп жылдардан бергі дуан ұлығы Казанцев патшалық әмірінің бұл өнірдегі үлкен өкілі өзі екендігін ұмытпайды. Суық көзден, күлкісі аз тұйық жүзден өзінің салмағын да, зілін де қазақ атаулыға таныта біледі.

Оның бұл сахарада азды-көпті тіл қататын адамдары қасындағы жас қазақ тілмашы мен болыстың песірі Захар Иванович. Халық бұны “Закар” деп аттайтын тәпек песір. Ел қазағында ояздың санаулы сөз қатып, сөл шырай беретін кісілері Құнанбай балалары: Тәкежан, Ыскак, Шұбар болды. Соңғы күндерде әрі үйінде қонақ боп жатып, әрі астыртын сый алғалы Оспанмен де бірер сөзбен тіл қатысатын.

Оспан орысша білмей, тілмашарқылы сөйлессе де, өзінің сырт ажарымен Казанцевқа және әсіресе, оның әйелі Анна Митрофановнаға сүйкімді көрінген. Бұның қатты құлкіде аксиып көрінетін мінсіз аппақ тістері, қызыл ерні, қара мұрты да өзгеше. Бірде қызумен, бірде көнілді өзілмен айқын ашылып, жалт-жұлт етіп отыратын шошактау үлкен көздері де әсерлі. Шам отындей, лапылдан жанғандай бір шыншыл қызулы білдіріп тұратын көз. Өзге тұнғық, қытымыр аткамінердің бәрі шынын ішіне тығып, сырттан, бет ажардан түкті сездірмеуге тырыssa, Оспан олай емес. Олардың қасында актарылып, ағылып отырған кен сабадай. Құлкісін де, ашуын да, наз-наразылығын да ірікпейді. Шын бейіл берген адамына ыстық көрінетін қошеметін де мол төгіп отырады. Үлкен, ауыр, алып денесі бейіл берген қонағын күтуде соншалық тез қозғалады. Оның шапшандығы қолды-аяқты баладай оқшашау бөлініп тұрады. Осы жайларының барлығы Казанцев пен әйеліне, Никифоровқа, тілмаш, урядник, стражниктерге ерекше жағатын. Олайша жағуына Оспанның жаралысынан басқа тағы да бір онай түсінерлік себебі бар. Өзі қолы ашық, кен, мырза болғандықтан Оспан ұлыққа ере келген қосшы-қоланның баршасын, крестьян начальнигі Никифоровтан бастап, стражник Сергейге шейін және ояз бен начальник кенсесінің атшабары қос шұбар Акым-бетке шейін сыймен сыпал тастаған.

Үй ішіндегі салық сөзі бітіп, елубасылардың дағдылы жиыны аяқталған соң, қалың елге енді “сайлау”, “болыс сайлауы”, “би сайлауы” деген дакпырт естілді. Сайлауқұмар көп аткамінер пысықтар жиындары-

на бұл хабар “бәйгіден ат келді” дегендей оқшау, шапшан, қызу боп тарады. Жаяу-жалпы топтанып, кейде шұбалып, әр түсқа тарап жүрген жұрт ұлықтарға тігілген үлкен үйлердін алдына лезде келісті. Урядник, стражники, атшабарлар жиынның әр түсына тарап, жұртқа дыбыстап бүйрық берді. Қос бүктеп алған сары ала қамшыларын шапшан сілтеп, жасқап жүріп, өуелде анталап келген жаяудың бәрін жайғастырып, кейін тыксырды. “Отыр, отыр!”, “Қозғалма!”, “Қатар отыр”, “Дабырлама!”, “Доғар сөзді, доғар!” деген шолақ-шолақ әмірлер сайлауға жиылған қалың елді ұлықтар үйінен кейін серпілтіп, алқа-қотан отырғызыды.

Көшілік жырақтау орнықкан сон, үлкен үйлер алдында көрмеге тұрғандай бөлек екшеліп ұлықтар мен сары ала қылыш, жезді айдар тағысқан урядник, стражники ғана қалды. Ұлықтар отыратын екі биік стол катар қойылып, үстіне алалы мақпал жабылыпты. Жаз күніне лайықты ақ кительдер киген Казанцев, Никифоров және жас қазақ тілмашы шагаладай көрінеді. Құн астында алтынды, күмісті погондары жалт-жұлт етеді. Ояздың қасында сұлу кек көзді, келісті, толық денелі, аппақ етті мадам бар. Ол жайлаудың ыстық күніне пысынағандай албырап, қызара түсіпті. Жұка жібек орамалымен жиі желпініп отыр. Қалың жиынның даурығы басылған соң Казанцев бурыл мұрт астынан қатқылдау үнмен қыска бүйрық айтты. Крестьян начальнигі Никифоров орнынан тұрды. Оның сол жақ қанатындағы катар столда қазақ тілмашы мен болыстық песір Захар отыр еді. Сол екеуіне белгі етіп, начальник болыстық сайлау басталғанын мәлім етті.

Көп жиыннан ұлықтардың столына тақау келіп, оқшау отырған бір топ елубасылар. Бұлардың кейбірі малдас құрған, кейбірі жүгінген, тағы біреулері шынтақтап сүйеніскең қалыпта, бастанынан тымақтарын алғып, ұлықтар ажарын қалт еткізбей бағып отыр. Болысты сайлайтын отыз елубасылар осылар.

“Болыс сайлауы басталды” дегенде, Текежан, Шұбар, Ыскак, Оспан сиякты бір топ енді ғана ұлықта тіккен үйлердін жанына келді. Елубасылардың бір жақ шетін ала отырысты. Бұлардың ажарын бағып, тыным таппай, күрескен кісідей қапысын андықсан Оразбай, Жиренше де сөтте қыбылжып қалды. Олар да орындарынан қозғалып, “жұр, жұр”, “бас”, “бол, бөгелме” десіп, күбір-күбір етісіп қалды. Алты-жеті кісі боп, жаңағы оқшау отырған елубасылардың екінші жағынан, Құнанбай балалары отырған жактың қарсы қанатынан келіп орын алысты. Бұл топ — әлі күнге ілігі мен түйіндерін, шоғыры мен тобын жазбаған баяғы жеті бай.

Ұлықтың урядник, стражники сайлау үстінде орындарынан қозғалған кіслерді жазғырып, қамшы үйіріп, мазалай беруші еді. Қазір Құнанбай балаларына тимегендей, бұларды да қағажулаған жок. Бұның да себебі жок емес-ті. Шашын шошқаның жон түгіндегі үдірейте тікейткен қалың бет, кара сұр қазақ тілмаш бағана танертен Жиреншенің колынан бір топ кесек пүл және бір буда ұсак ақша алған. Сонда Жиренше аса құпия сыйырлап, бұл тілмашқа екі тілек айткан. “Ең өуелі, шар салған жерде тасты құтты қолынмен сана! Меніңде атайдының болады. Егер күнім туып, сол дегенім болса, сенің жақсы лепесті жариялауың үшін алдын ала орамал етіп, мынаны ұсынамын...” деген.

Бұнысы — елубасылар шар салған күнде мұрты ғана емес, бүтілімен Оспанға қисайып отырған ұлық тас қағыстырмасын деп паралап жатқан

әрекеті. Көптен бері сан сайлауды өткізген, тіс какқан Жиренше біледі. Шарды, түбінде, елубасылар салып болған сон, санайтын ұлыктың өзі болмайды, осы мынау столда отырған екі тілмаштың бірі болар. Сол себепті қазақ тілмашқа қолқасын салған. Екінші түйіншекті урядник, стражник атшабарларға, мынаны қоршап жүрген көп “жалаңқылыштарға беріп кой” деп тапсырған. Олар жөнінде қадағалап айтқаны: “Ал мынау жиын алдында, өсіреле, ұлық алдында оқыс сөзім, оқшау ісім бола қалса, қамшы үйіріп, қақап тұрмасын. Бұндайда бетке сермеген, шошайған қолдың өзі де кісінің пысына жақсы болмайды. Бағына нұксан болғандай зіл, зеку болмасын! Соларына осынымды да асатып қойышы!” деп берген-ді.

Қазір, міне, сол бергені тап келгендей болды. Жиренше мен Оразбайға қосыла Бейсенбі, Абыралы, Құнтулар шар салатын жерге мінбелей кеп отырды. Сонда да оларды байқаған, какқан ұлық қабағы анғарылмады. Екі жақтағы осындағы ұсақ козғалыс біткенін тосқан Никифоров енді қазақ тілмашқа бір тізім қағазды өкелуге бүйірді. Өзі түрегеп тұрып, сол тізімдегі адамдардың аты мен әкесін атап тұр. Отыз елубасыны начальник санап тұрғанда, қазақ тілмаш та қатты санқылданап қайталарап айттып тұрды. Бар елубасы: “менмін”, “бармын!”, “мұндармын!” десіп үн қатып шықты.

Осы кезде крестьян начальнигінің алдына өдемі сырлы, төрт қырлы сұлу сандықша кеп орнады. Енді жаңағы аталған елубасыларға сол сандықты сипай тұрып, крестьян начальнигі ең бір мөнді, ең тиянакты қыска сұрак қойды:

— Жә, Шыңғыс болысының выборщиктері! Сіздер бүгінгі жаңа сайлауда өздерінізге болыс етіп кімді атамақсыздар? Соны айтыныздар!

Сол-ақ екен, Құнанбай балаларына қарап, жалтақтап отырған бірінші ауылнайдың елубасысы Есіргеп Шұбарға жалт қарады. Бұрынғы сайлауларда төселген омырау өдетімен Шұбар лезде емеурін берді.

— Атап қал! Бол, алдымен ата! — деп, Есіргепке күнк ете қалды. Сол арада Есіргеп:

— Уә, таксыр ұлық! Болысымыз — Оспан! Өскенбаев Оспан! — деді. Анна Митрофановна бұл кезде өзінің нұрлы көзін жалт еткізіп Оспанға төңкергенде, оның қысылмай, қымсынбай еркін күліп тұрған жалынды жүзін көрді де, коса жымып күліп жіберді. Біраз үнсіз кез өтті.

Никифоров қағазға Оспан атын жазып жатыр. Ұлық пен барлық жиын енді, тегі, екінші ат аталмас деп ойлаған. Таласқа түсетін кісі болар деп ойлаған Құнанбай жағы тіпті жок. Бірақ дәл осы кезде елубасының екінші шетінен Жігітектің көселеу қара сұр жігіті — Омарбек дейтін елубасы қатты дауыспен санқ еткізіп:

— Уә, таксыр ұлық! Болыстыққа атайдын тағы бір кісіміз бар. Оны да тіркеуінізді өтінеміз! — деді.

Ұлыктар қалта қарасты. Сыртқы жиын мен Тәкежандар жақтан танырқаған, сескенген үндер шығып қалды.

— Онысы кім? Бұл неменесі?! Кім айтты осы сөзді? — десіп жатыр.

Бірақ ендігі дауыс елубасы ішінен жалғыз Омарбектен шықкан жок, қатар отырған Жігітек, Бөкеншінің үшеу-төртеуі бірауыздан бір-ак кісіні атады.

— Болысымыз — Күнту! Шонқа баласы — Күнту!.. Күнту! — десті.

Күнтудың да аты қағазға тіркелді. Осы екеуінен соң өзге адам аталаған жок. Ырғызбай, Құнанбай жақтарының өздеріне сенімі сонша күшті еді. Қазір олардың жұртқа қараған жүздерінде кезек аудықан ызығар, әжュー не кекесін, мазақ күлкі бар.

Тілі шайпау біреуі Тәкежан жакта тұрып мазақ сөз де тастады. “Шонқа түсейін деп, онқа түсейін” деген ғой! Құлкіге түскен Шонқа ғой! — деп қалды.

Бұл кезде начальник пен тілмаш елубасыларды кезегімен шакырып, қолдарын қойғызып, хат білмегендерінің бармақтарын бояп бастырып, ұлық столындағы сырлы сандықтан көгершін жұмыртқасындай бір-бір жылтыр, әсем шарды беріп жатқан. Аздан соң бар шар үлестірілді. Енді сайлауға кірісті. Жұрт жым-жырт. Сабыры кеткендер отырған орнында жорғақтап, тынымсыздықтан түкіріне береді.

Аталған ретінен қарай “әуелгі шар Өспенбай ұлы Оспанға салынады” деп жарияланған. Отыз елубасы бірінен соң бірі тағы да кезекпен шакырылып, салмақпен басып, стол басына барысты. Тілмаштар мен начальниктің аралығында сары барқытпен бүркеулі биік сандық тұр. Соның бір жағы кара, бір жағы акқа боялған. “Оспанды сайлаушылар он жакқа, акқа салсын!” деп, елубасылардың өздері билетін жайды онан сайын еске сала тақылдап, көп Ырғызбай құжынап тұр. Кей тілмаш, атшабарлар да сол жайды дабырлап айттысып қояды.

Елубасылар стол басына үнсіз келіп, аты-жөнін начальникке ғана айтады. Женіл шапандарының ұзын жеңіне қолдарын тыға барып, сары барқыт бүркеудін ар жағына өз сырымен өзі бол, қолдарын сұнгітіп жатыр. Қазақ көзі қаншалық сығалағыш болса да, сан жылдардан бері қарай дәл осы сайлау үстінде елубасының қолы барқыт шымылдық ар жағында ақ пен қараның қайсысына түскенін әлі аңғарып көре алған емес. Сол білінбеген шар саны, отыз елубасы Оспанға тегіс шар салып шықканша, білінбеген күйде қалды. Бар елубасы өтіп болған соң ғана начальник орнынан тұрды. Шардың басына ояз бен екеуі қатар келді де, тілмашка бүйрік етті.

Қазақ тілмашы ұлықтар көзінше ақ пен қараның тартпасын ашуға ынғайланнып еді. Казанцев: “Әуелі қатар ашпай, акты ғана аш! Жұрт көзіне көрсетіп сана!” деді.

Қазақ тілмашы бір танауынан мырс бергендей сөл жымия түсті де, өзі көріп тұрған ақ шарлар көлемін әуелі алаканымен бір сипап өтті. Соңан соң бір-бірлеп алып, ашық стол үстіне қолын көтеріп, қат-қат салып тұрды.

“Оспанды сайлаған ақ шар отыз болмаса да соны алқымдар!” деген үміт құл-талқан болды. Тілмаш: “Бір! Екі! Бес! Тоғыз!” деп барды да, құдай үргандай тоқтап қалды.

“Тағы!”, “Тағы!” дегендей Құнанбай балалары ентелең тұр.

— Тамағына тас тығылды ма, мына иттің? — деген күбір, зіл де шығып жатыр. Бірақ тілмаш ақ шардың санын сонымен біржолата тоқтатты.

Осы кезде бұлқынып бұрылып қалған Казанцев санын бір соқты да, өйеліне бұрыла беріп: “Провалили!” деді. Анна Митрофановна да жайбаракат отырған жүзі жалт етіп, ду ете түсті. Көзі шарасынан шыққан-дай шаншыла қарап, оқыстан шанқ етіп айқайладап: “Как так!” деген қалды.

Тұтандай бол, орнынан атып тұрды. Бұл күйді Жиренше, Оразбай мен солардың сыртында отырған бар қоршаулары көрген еді. Олар сақылдап, қаркылдап, сыйылышта мәз бола күлісті.

— Не деді?

— Не десті? — десіп, аңғармай сұрағандарға Жиренше мен Оразбайлар үғындырып жатты.

— Ояздың қатынына шейін “көтек” деді.

— Ояз қатыны “көтек” деді! — десіп, айнала отырған бар жын мәзмейрам болып күлді.

Оразбай енді күлкіні тыбып, сызданып, салмақтана сөйледі:

— “Көтек” болса сол! Бар Құнанбай баласын тулап, төңкеріп тастап, анық “көтек” дегізген осы болды. Тек, өмісе, жолым болсын, я әруақ! — деп жіберді.

Сайлауды тоқтатуға болмайды. Томсарып, есенгіреген ұлыктар енді Құнтуды шарға салды. Оған да елубасылар сыр білдірмей, үрланып кеп, сары шымылдықтың ар жағына қол созып жатыр. Бірақ жаңағы Оразбайлардың женген ажары ажар еді. Шарды қайта санап жібергенде, ак жағы нақ жиырма бір тас болды да шыға келді. Сөйтіп, Құнанбай балаларының басына ашық құннің аспаны қақ жарылып, жалғаның жартысы құлағандай болып, сұмдық шындық жетті.

Оспан сайлауда құлады да, Құнту болыс болып шыға келді.

Женіп алып, болысты өздері атаған жиырмада бір елубасы сол жиырма бір шардың жұбын жазбастан отырып, дәл осы орында он екі старшының билерін де өз дегеніндей сайлап шыққан. Құнанбайлар жағының атаған билерінен де қатарға ілінген кісілер некен-саяқ-ақ.

Сайлау бітіп, ел тарап жерде Оразбай, Жиренше топтары жаңа болыс болған Құнтуды ортага алды. Женістерінің қуанышын білдіреді.

Осы Құнанбай аулының іргесінде тұрып-ақ шулап, даурыға құліседі. Жиренше бір кезекте мұртынан жымия тұрып, Оразбайды санынан тұртіп койды.

— Жаңа анғардым ғой, атыңнан айналайын, осы болысымның атының өзі қандай жаксы еді. Енді анғарсам, баяғыдан Құнту — Құнту атанип жүріп, осылайша сарғайтып келіп бір туғалы, үл туғалы жүр екен ғой. Құнту болғанда, менің құнім болып туғалы жүр екенсің ғой! Жетісінімнің, женғенімнің құні бол тудың ғой! — деген.

Жиренше мен Оразбайлардың мұндай сөздеріне қарағанда, бұдан былай Құнту болыстың мөрі де, әмірі де оны осы жолы сайлап отырған жеті жуанның еркінде болатыны айқын. Кейін біреуді көрсететін приговорлар, тентек-тебізді сүйектін хат-қағаздар өз қолдарында болмақ. Әлдекімнен жер, тағы біреуден үйірлі мал тартып алыспақ болса, солардың сілтейтін қайратты қара шокпары да осы Құнту колындағы мөр, мойнындағы знак болатыны даусыз.

Құнанбай балаларын бұрын болып көрмеген жасырын әрекет, құпия тартыспен ойдағыдай женіп шыққан желікті топ көп жайлауларға тарап жөнелгенде, талай құлдіргі, мәз-мереке, желік, мактан сөздер ала кетті. Сол ретте қалың елдің аузына түгел тараған қалжың мыскылдың бірі — ояздың өйелі айтты деген, бағана күндіз жансақ үғылған бір сез. Ояздың қатынына шейін, есі кеткеннен “көтек!” деді десіп, масайрап құлісетін.

Осы күні жеңілген Құнанбай балалары өздерінің қалай алданғанын, қалайша құрамай қапқанын аңғара алмай, көп өлекке түскен. Ояз бер начальникті жөнелте сала, олар құндіз-түн қамалып, үйлісіп, тағы да өр алуан шарапарын істеп көрмекке жан салған-ды.

Бірақ дәл бұл қундерде оларынан түк шықпайтыны өздеріне де, жүртқа да мәлім. Соны бұлар тобына бір орайда оқыстан соғып, өзіл етіп Абай білдірді. Ол Оспан үйінде отырган Ырғызбайдың ақсақал, қараса-қалының үстіне бір-ак сөтке ғана кіріп, түрегеп тұрып бір мысқыл айтқан:

— Е, көп суыр!.. Кебін қосылып ін қазамын деп жатырмысын!?

Күнту деген бір томар табылыпты. Енді тобынмен тырналап, тістелеп тырмысқаның сол жалғыз бір томардың тубін кеміру ғой! Жә, жә! Суыр болған сон, суырлығын етеді де сол! — деп күле түсіп, шығып кеткен.

Өзге Құнанбай атаулының бұл сағаттардағы “сағым сынды”, “бағыма нұқсан келді” деген беймаза байбаламын Абай түсінсе де, өз бойна дарытпаған. “Мұқаттым” деп, “кара жерге отырттым” деп кара борандатып Оразбай, Жиреншелер кеткенмен де, өзінің бұл құндеғі ісіне, еңбегіне ойы берік, бойы бекем Абай селт етіп, шіміріккен жок. Қайта қылшығы құрамағандай қымсынбайды. Соған жаңағыдай қылан ұрып, қалжың айтып жүрген мысқылшыл ажары айқын айғак.

4

Құнанбай баласы емес, Құнанбайға қарсы алысқандардың өкім болып шыққаны Базаралыға анық сеп болғаны даусыз. Күнту болыс болысымен-ак шетке шапқан “шүйінші” және тамыр-тансыс, құдандаға кеткен сөлем хабар айдауда жүрген Базаралыға да жеткен. Арада өткен айлар саны бұл қүнде есеп емес. Не болса да “Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді” дегендей. Базаралы жолдағы бар бейнетті басып озып, өктеп келіп жеткен еді.

Ұзақ жолдан үздіккен Базаралы Семей қаласына келгенде өз үйіне жеткендей боп, бар дуниесі кени берді. Қалада бұл кезде кузем жүні мен киіз, тері-терсегімен базаршылай келген ел жолаушысы көп болатын. Құзектен Шынғыска, алыс қыстауға қайтатын кез де тақау. Қалаға да елдің қонысының жақын келетін шағы осы Тобықтының құзектерінен шыққан түйелі, арбалы керуендер Семей қаласының “ар жақ”, “бер жақ” атанатын екі жағасындағы қазак үйлеріне мол-молынан кеп, асықпай киіз-кепшегін сатып жүр. Базардан үн, шайын, бұл-бұйымдарын және де асықпай алып жатқан кездері. Осы ретте Жігітек, Бекенші керуендері жата-тын үйлердің барлығында бір күнде: “Базаралы аман-сau кепті” деген, шүйінші тілеген хабарлар қаланың ішін кернегендей боп, көпке тегіс та-раған.

Казіргі шақта Базаралы келгелі бір жұмадай болса да, оны қала ішінде қарсы алған көнілдес ағайын құндіз-түн қонақ етеді. Қаумалап, коршап, мәз-мереке етісіп жүр. Жылап көріскең, құшак қауышқан қалың қарындаас арасында жырлап көріскең шешен ділмар да аз емес.

Осы аз-ак күннің ішінде Базаралы айдау, азаптың бәрін үйіп-төгіп, бекем бойынан бір-ак серпіп тастағандай. Жүдеген жүзіне айлар мен жылдар салған жүдеу таңба да тез айыға бастады. Ақшыл сарғылт жүзіне

енде қайтадан қызылт қан жүргіндей. Ұзын, коңыр сақалына араласкан күміс ренде ақ талдар ғана айқын көрінеді. Бірақ нұрлы, жылтыр жүзінде өлі көрілікке женгізген, жасыған ажар білінбейді.

Базаралыны қалада қоршаған жиынның оқшаша бір тобы бүгінгі кеште Жиренше пәтерінде. Бас жатақтағы Үдері деген саудагердің үйінде. Базаралыдан басқа Жиреншениң достары: Оразбай, Бейсенбі, Абыралы бар. Және орталарында өз қолдарымен силаған әкімі, Шыңғыстың болсызы Күнту да отыр. Жүрт көнілін көтерер “жанаperi” — Сыбанның жас ақыны Эріп те бар. Алтындаі сары сақалды, кең қызыл жүзді, келбетті жігіт Эріп бүгін түстен бергі отырыста арғы-бергіден көп өлеңді жосыта айтқан. Қазіргі сөз Оразбай бастаған бір жайға соғып еді.

Базаралыға ентелей түсіп, көзіне көз қадап, “осынымды ұмытпа” дегендегі етіп Оразбай салмағы ауыр, мәні көп бір сөздер айтЫП кетті.

— Алысыңан тілеп ұшып сен жеттін. Кеткенінде қанаты қайырылып қалған елің бар еді. Ол тек мынау түрған Жігітек қана, мынау отырған “жертабан” Бейсенбі ғана емес-ті. Сен жарға жығылғанда, исі Тобықтың бір қанаты бірге басылып қалған-ды. Алыстық! Алладан мемдеген келді. Мұндағы досынның ежелгі жауынмен терезесі тенеліп, бойы өсті. Білемін, астыма түссе де “женілдім”, “жығылдым” деп калмайды. Жығылып жатып та аяғымды шайнаудан тайынбайды. “Жағаласқан жан сақтау, жалынған жан сақтау емес” екенін бәрімізден бұрын білген, үққан сен едің. Мынау есе тиіп түрған бір күннің өзінде болса да, қару мен кимылдың барлығын баршамыз өзді-өзі тұсымыздан жұмсамасақ, жер қабамыз өлі де, “Күнанбайдың құрығынан құдайдың құрығы шолақ па!” деген күдікті біз ойлағалы көп заман. Ес жиған сайын бір-бірлеп, әрқайсымызды бүтарлап тауысады. Мына Күнту қолында мөр түрғанын бел кылып, кейбір еліміз Шыңғыс болысынан Мұқырға, Бұғылыға қағазымызды ауыстырмақпаз. Біреуміз сыртынан алып, жабыла қапсыру үшін жартылай сыртта отырғанымыз дұрыс деп жүрміз. Бұ да жауға қарсы ойлап жүрген қамымыздың бірі! — деді.

Базаралыны соңғы екі-ұш күн бойында қоралай қоршап жүрген осы топ бір отырыста Жиреншениң, тағы бірде Бейсенбінің немесе Күнту-дың аузымен, бүгін міне, Оразбай аузымен жаңағыдай орағытқан тұспалдарды айта жүрген. Базаралы Оразбай сияқтылардың: “Күнанбаймен алысайық, шыдасайық, жаулықты ұмытпайық” — дегендегі айта жүріп, бір жағынан басқа болыстарға шығып кеткісі келетінін түсінбейтін. Және анығында, ұнатпай да жүрген. Қазір өзінің турашыл ашық бетімен сол көнілін дағдылы әзіліне сүйеп, айтЫП та салды.

— Уәй, Оразбай... “Алысамын” деген сөзін жақсы. Алысқаның одан да жақсы. Бірақ осы алысатын аюынның тұяғы мен аузы бар жағына Жігітек пен Жиреншени ғана жіберіп, жон жағын өзін ала бергін келе ме? “Амандау жағында мен бола тұрайын” дейтінің бар-ау осы! Өзге сөзін ұнаганда, тек ұнамайтының осы-ау! — деп, көптің айтпайтын шындығын ашып тастанды. Турашылдығымен де, өткірлігімен де сүйсіндірді.

Тегінде, өзі болыс болып жүрсе де, “күндердің күні боп, орнынан тайып қалатын болсам, жығылар жағым өзір тұрсын” дегендегі, басқа болысқа шығып кетуді ойлап жүргеннің бірі — Күнтудың өзі. Басқа болысқа шығып кетуге Шыңғыстың он екі ауылнайынан приговор керек. Соны Күнту Оразбайға өзірлеп бермесе де, өз тобы үшін бар мөрді, приговорды жинап, қалтасына қатты басып жүрген.

Бірак қазір Базаралының сөзі бадырайып кеп басқа сокқандай Оразбай мен бұның өзін тапқандыктан, Құнту жауап айтуға тұра келді. Ол да Оразбайдың жаңағы айтқан сөзін қатты қостайды. Құнанбайларды ұра беріп, бұқтыра берсе, әсіресе, жеңе берсе, бұның болыстығының бауы берік боп тұра беретіні айқын. Ол жағынан да, Оразбайдың ұранын бұдан артық құлшынып, қостайтын кісі болмасқа тиіс. Тек жаңағы Базаралы айтқандай, күдік көпке жайылса, ол жақсы ат емес. Оның арты ұлғая берсе, тіпті, жарықшақ шығуға да болады. Сондықтан алыстан келген Базаралыдан өзінің мөр әзірлеп жүрген шындығын жасыра түсіп, жалтара сейледі.

— Базеке, Оразбайдың жаңағы айтқаны қайда-а, ол алты қырдың астында жатқан алыстағы бір әрекет қой! Құндердің күні үшін, сонау түптің түбінде, қыл мойынға тақалған бір кезенде кейбіреуді әдейі сөйтіп, екі шетке өзіміз шығарып қоямыз дейміз. “Жаулықтың екі қабырғасын сүйеп отыратын екі босага жасаймыз ба” деген бір есеп қой! Ойлансан, оны өзің де анғарасын. Қөптің көніл қосып, сыр қосып отырып, байлаған ортақ есебі ғой! — деді.

Бұны Жиренше де, Абыралы да қостап кетті. Екеуі: “Онысы рас!”, “Анық жай осы!”, “Сырдың түбі сол!” деп құптастып, мақұлласқан.

Ендігі бір кезде сөзді Жиренше түйді:

— Базым, не керек! Ер кеудеде “kek” деген өлексе боп шіріп кетсе, сол қорлық та! Тұяқ серпер күнім болса, сол осы-ақ! Не көрмедім, не кешпедім!? Мың асқанға бір тосқанның шағы кеп тұрған сөтім осы-ақ! Сілтер семсер бар болса, қалай сілтесен де “қапы кеттім” дейтін күнім емес, тек сол ғана! — деп токтаған.

Базаралының бұдан былайғы бір кимылға шүйлеп, қайрап салудың анық сөзі осы. Базаралы бұ тұста салқын түспен қолын бір сілтеп:

— Жетті ғой, Жиренше! — деді де, токтап қалды. Кен мандай, қайратты жүзі көкшіл тартты. Реніне ыза шыққандай.

Бұлар Базаралыны тартыс-таласына алмақ болады. Жақсылық үшін емес, халықтың қамы, қөптің көз жасы үшін емес. Тек өз бастарының мөр мен шен, алым мен жем жөніндегі таласы үшін серік етпек. Құзғындар таласы боп кеткен айла-тәсілдерінің сойыл-шокпары етпек болады Базаралыны.

Ұзак жылдар айдауда, кол-қиялды байлауда жүрген Базаралының басынан қандай қапырық ойлар өткенін бұлар қайдан білсін? Біліп те неғылсын! Базаралының ол құндердегі удай ашыған ойы да бұлармен, бұндайлармен табыстырып ой емес-ті. Ол жылағанды, жаншылғанды, күні күңгірт қөпті ойлаумен өмір кешкен. Жүргегінің басынан удай боп төгілген шер болса, оның бәрі бұл отыргандар туралы ой емес. Сонау елде, бір аяғы көрде, бір аяғы жерде жатқан, мұны айықпас елі туралы болатын. Қазір оны бұларға айтқаннан да пайда жоқ. Осыны ойлаған Базаралы ішіне көп сырын бұкті де, шешілген жоқ.

Оразбайға Базаралының бұл ажары жақпай қалды. Ол қыңыр мінезіне басып, қиястانا сейледі:

— Е-е, сөйтіп, біз айтқан алыс жолы жақпады. Ал, — деп, кекесін-мен күле түсіп: — Өзін жүрген жақтан өзін тауып келген жол бар ма деп үміттенейін десем, оған да батылым бармайды! — деп күліп қойды.

— Неге бармайды батылын? — деп, Базаралы аз тандана қарады.

— Е, онда не жақсылық бар деп үміт етейін. Орыстың айдау-матайында жүрген жазалысының бәрі анық бұзықтар болу керек. Ак патшаның қарғысына үшыраған телі-тентек. Олардың жолы, өнегесі адамды бұзатын ең азғын жол шығар. Қазақ баласы үлгіні айдаудағы, каторгідегі орыстан алып не жетісер дейсін. Ол түгіл, діні басқа болғандықтан ақ патшаның өзінен де үлгі алмаймыз, тек күш-құдіретіне ғана бойсұнамызғой. Соны ойлап, ол жақтан сен алыс жолын үйреніп келген жоксынғой, бізді де неге бір тындармайсың деп отырғам жок па! — деді.

Базаралы шешілгісі келмей, мыскылмен күлді де:

— Сөйтіп, айдалып барғанның бәрі кісі өлтіріп, керуен талағандар дейсіңғой.

— Орысты айтам! — деп, Оразбай құле түсіп жалтара берді.

— Е, орыста өз Құнанбай, Тәкежан, Оразбайынан құғын жеп барған Базаралылар жок дейсің бе?

— Бәрібір ондайлар болса да, солардың жолы сенің жолын емес, неғыласын, — деп, Оразбай Базаралының алдын кесе сөйлемді.

Базаралы өзі қөріп-білген сан өнерлі, оқымысты, өділет жолында алысқан орыстарды жөне адал тартыс жолында жазаға ілінген сан орыс кедейін еске алса да, бұл жерде сөз шығын қып айтқысы келмеді.

Тек, тамсанып ап, мойнын Әріпке бұрып, оқыс байлау етті:

— Бәрінен де өзіндікі жөн. Тек, өнінді ғана салшы, жігіт! — деді.

Тобықтымен үнемі бак бәсекесі болып жүретін қөрші Сыбан бар. Оның ішінде Жанкөбек, Салпы дейтін рулары Тобықтының Олжай, Үрғызбайындағы аталы, асқақ жер. Содан шықкан Әріптің Тобықты ішіндегі Құнанбай тұқымымен алыстан арбасарлық өштігі, бәсекесі боллады. Жас шағында қалада орысша оқыған, бұл кезде ел мырзасы болып, өн түзейтін, өлең жазатын сылқым, серілеу жігіттің өзі осы. Ол бағанадан Оразбай, Жиренше мәжілісінде Тобықтының мынау адамдарының өр түрлі аужайын бұлжытпай бағып, барлап отырған.

Базаралы олардың Әріп үшін қызықты болған сыр сөздерін ұзақ өрістеппей, оқыс бұрып салды. Барлық жайды танып отырған жүйрік жігіт енді ойнақыланып, құліп жіберді. Сөите сала, домбырасын безілдетіп кетті. Сырт қарағанда ол қабілетті жиынның келелі бір кенесін бұзып кеткендей болды. Шырық бұзғандай.

Бірақ айтып кеткен өлеңі шешендікпен төгіле бастағанда-ак айлаулы ақынның осы мәжіліс үшін Оразбайша өрекет етіп отырғаны байқалды. Қызара балқыған алмас жүзді жігіт аумас көзін Базаралыға қадап отыр. Жарым кеудесін сырлы домбырасымен қоса сый қонакқа бұрып ап, өндете түсіп, соктырып кетті:

*Шырып ең амандастын келмес белге,
Оралып өнерімен қайтың елге.
Тілеген ел дұғасы жібермедин,
Айналып аққу құстай қондың колге, —*

дей жөнелгенде, Оразбай, Жиреншелер желіге қостады. “Уә, солай!”, “Сок солай!”, “Бас осылай, бас!”, “Бәрекелді!” десіп жатты. Құлак қақлай,

сілтідей тынған жиын ортасында акты-бозды төкпе ақын домбыраны си-
рек қағып, жосып отыр:

Жасыңда шепті бұздың жаудан қаштай,
Ер-ақ болып осіп ең, адам аспай.
Базаралы қаттар шықтың
Бірігіп тұлпар аттай, тізенді аштай!
Ер едің тұлпар кетпес тақымыңнан,
Катты қайсар кетіп ең ақылыңнан;
Тірі синап секілді жүрт қозгалды,
Кім опа көрер дейсің жақынынан?!
Мұзбалаш қыран едің бұлғын ілген,
Көрген құрбың сағынды ойнап, күлген.
Жаманды атылса да, кім жоқтайды,
Ердікі қын екен халық білген.
Бар еді кей мінезің жел ескендей!
Әр ісің аңыз еді, ел көшкендей!
Тұлпар ең арда курең жауга түскен
Үстіне сезіз жігіт мінгескендей...
Корықлаушы ең кездесем деп киесіне,
Жауыңың қызықладың түйесіне,
Жасыңда үйірсек деп естіп едім,
Шауыпсың ош айғырдың биесіне, —

деп жіберген жерде Жиренше Оразбайдың санын шымшып, сықылық-
тап, қызарып, үні өшкенше күліп қалды. Үй ішінде бұл сөзді түсінбеген
жан жоқ. Нұрғанымды білетін, Құнанбайға өші-кегі бардың бәрі де дәл
осы арада бүркіті тұлкі алғандай мәз болысып, жымың қағысты.

Жалғыз Базаралы ғана қатты зекіп, ашулы ажар танытты. Ақын-
ның домбырасын қағып қалып:

— Тек! Тантымай сөйле! Былғама Нұрғанымды! Қаңқуға қимас
қадірлім болатын! — деп, үй ішіне тегіс зекігендей қарады. Жұрт күлкісі
сөтке жым болды. Бірақ айлакер, такыс ақын бір танауынан күле түсіп,
қымсынбай қайта түзеліп, тағы соза жөнелді. Тағы да алғашқы айлалы
есебінің арнасына түсті:

Аргы атаң би Кеңірбай, әкең Қаумен,
Себеп бол елді таптың денең саумен.
Жеті қойлық бестімен орай болдың,
Алысқан сендең едің-ау талай таумен! —

деп барып тоқтағанда, жаңағы тыйылып қалған жұрт қайта құжынады.
Тағы да көп сүйсінген мақтау алғыстарын айттысты.

Жалғыз өлең сөз емес, талай түрлі, сырлы-қырлы арбасудың талас
сөзіне қатты ысылған айлакер ақын жаңағы айтып шыққан өлеңімен бұл
үйдің ішін түгел таң қылғандай. Айтылған сөздің бар сырын бүлжытпай
таныған жүйрік, зерек Жиренше енді Әріптің жүзіне сәл ғана сыйырая
қарап, ақырын ғана сылқ-сылқ күледі. Оқта-текте бір сөз тастап, шым-
шымдатып тіл қатады.

— Кер асқақтың сөзін-ай! Құйқылжыған қырын-ай! Айтуын білсе,
акын сөз көпір де, тұлкіге түсер қырандай! Құйқылжып құйылады-ау! —
деп қояды.

Шынында, Әріптің бастауы мен аяқтауында екі түрлі сыр болды.
Әуелде Оразбай бетімен Базаралыны көтеріп, шындалап: “Бара соктык!”,

“Кегінді ал!”, “Іркілмей сок!” дегендай, өшіктіріп, кайрап алған. Кейін өлең үстінде Базаралыдан кеудеге сокқандай қакқы көріп қалған жерде тақыс ақын қолма-қол құбылды. Өзінің де іргелі ел, жуан ата баласы екенін сездіре, сыздана сөйледі: “Бір кезде сенгір болсаң да, бүгіндегі сенің құның жеті қойлық бестімен тең екенін жасырмаймын. Мен саған жағынушы емеспін, қытығыма тиіп кетсен, қауып алатын азым да бар” дегендай бір кыр да көрсетті. Бірақ бұл соңғы жайды ұзакқа созбай, кыскағана түйіп, келте қайырып токтаған.

Базаралы да мына жиынның ақылы мен ақынын барламай қалған жоқ. Ішінен осы сияқты зәр аралас қошемет-құрметті ұнатқан да жоқ. Үн қатпай сазарды да, өз ішінде жұмылып қалды.

Дәл осы мәжілісте, кешке тақау мезгілде ойда жоқ бір топ қонақ келген еді. Бұлар — Оразбай, Жиреншелер салқын қабакпен қарсы алған Құнанбай аулының жастары. Абай жіберген жастар. Солар үй ішіне кіре бере даурыға қуанып, ұмтыла көрісіп:

- Қайран Базекем!
- Асыл ағекем!
- Ардакты арысым!
- Қош келіпсің еліңе!
- Келісің құтты болсын!
- Қадамың құтты болсын, Базеке! — деседі.

Базаралы орнынан тұрғанда, оны кезек-кезек құшақтап, төс соғысып амандастып жатқандар Қекбай, Шұбар, Ақылбай, Мағаш, Ербол сияқты кісілер болатын. Бұл топтың басшы ағасы есепті Ербол Базаралының сауышылығын, келіс-барысын сұрап алғаннан кейін өздерінің де мәнін айтты.

Орамды тілді Ербол баппен жақсы айтады. Абайдың “достық”, “жақсылық”, “актық” жолындағы ниеті мен сәлемдеріне өмір бойы айнымай, таза тілхат, деддал болып келген Ербол бұл жолы да Базаралы мен Абай арасының достығын ыстық, тәтті сөйлеген.

Базаралы Ерболды тыңдала отырып, осы жиындар ортасында бірінші рет босағандық көрсетті. Екі-үш тамшы жас та ағызып жіберді. Сөзбен жауап қатқан жоқ, бірақ жаңағы қалпы үй ішіне байқалмай қалған жоқ. Базаралыға арналған Абай жүрегін осы жүрттың бәрінен артық сезіп, білетін Мағаш та қазір қалтасынан орамалын алып, көзін басып жылап отырды. Үй ішіне ұзак орнаған үнсіздікті Қекбай мен Шұбар кезек сөйлеп, әрен бұзғандай болды. Біраздан соң Базаралы өзі де шешіле түсіп, Абайдың сауышылығын сұрастырды. Бұл жоқта қаза болған Құнанбай жөнінде көңіл айтты. Енді біразда үй ішіне үлкен сары тегене толы қымыз келіп, асжаулық жайылғалы жиын жүздері жадырай бастап еді.

Базаралының алдынан Құнанбай балаларының шықканы бүндағы жүрттың бәріне ойда жоқ оқыс істей көрінген. Іштерінен арамза долбарлар ойлап жатса да, Оразбай, Бейсенбілер де дәл мына жерде Базаралыны қарсы алып отырған Абайды кекете алмады. Бұлар Базаралы жөнінде бар Құнанбай тұқымына сенбейтін. Өздері қолынан айдатқан Тәкежан, Ыскак, Майбасарлар Базаралы келе қалса, “тыныш келеді” деп ойламайды. Оның келгенін тілеу былай тұрсын, осы Оразбайларға жеткен сыйбысқа қарағанда, Тәкежан мен Майбасар “Базаралы келді” дегелі жыланда жиырылыпты деп естіген.

Колында болыстық болып, әмір-құдірет тұрса, ұлық “Базаралы кашып келді”, “Қашқының мынау” деп көрсетуден де тайынар түрі жок. “Әлде де кім білсін, қала ұлығымен бұрыннан ілігі бар, кешегі болыс болған Құнанбайлар көрсетіп те қоймас па екен!” деп Оразбай, Жиренше құдік айттысқан. Ондай қауіптерінің шет жағасын Базаралыға да сездірген. Бұлардың маңына келіп-кеткеннің бәріне бөлек бір хабар таратысқан. “Базаралы бұл келгенде патшалықтың кеншілігімен ағарып, құтылып келіпті” дескен лақапты әдейі кең жаятын.

Құнанбайлар болса, елде жатып, “келді” дегенді естігенде, шынымен жаман ойласты. Тәкежан, Майбасар, Ыскак болып ақылдастып, “қайта көрсету”, “қайта ұстасып жіберу” жайын ойласқан. Осы жұмысты орындауды қалаға кетіп бара жатқан Шұбарға тапсырып та көрген. Бірақ Шұбар ағайындарының бұл ойын Абайға келіп айтқанда, ол Шұбардың сезіне қатты ызаланған болатын.

— Маған айттып келгенше, “қайтеміз” деп арсыз сөзді алға салғанша арам сөйлеген ауыздарына соғып келсен етті! “Солай етіп кеп отырмын” деп маған мәлімдесен нетуші еді! — деп, Шұбардың өзін де кінәлаған. Және сол сырға сәл де болса ойысқаны үшін, әдейі істелген жазадай, Шұбардың өзін де Базаралының алдынан шығуға қости.

Сонымен бұл келіп отырған топтың өзге Құнанбаймен ортағы жок екенін білмек керек. Жанағы Ерболдың баппен айтқан байыпты сөздері — Абай сәлемі, Мағаштың көз жасы — бәрі де Базаралыға сол бір сырды қапысыз анық түйізді. Үлкен тостағанмен қарбыта ішкен қаланың қою қымызы енді бойға тарады. Тұманды жеңіл мастықтай қызуға айналды. Сол кезде Базаралы бүгін күн бойы отырыстан өзгеріп, өркештеген көтерілді. Бұрынғы дағдысындай кейде суырылып, кейде сапылдап сөйлеп кетті. Кейбір көргенін әңгіме етіп те қояды. Откір өзіл құлқісін де отырғандарға ондық солды кезек айттып отыр. Бір кезде Әріп ұстап отырған домбыраны одан өз қолымен алып, Кекбайға ұсынып: “Ән салшы!” деп бүйірды.

Кекбай да шабытты ақын. Алғашқы сөзде Базаралыға амандық айтуды өзінің қарызы біліп, жанынан шығара сөйлеп кетті. Тынысы кең, боздағандай зор үні бар Кекбай өз өлеңін ұзак үнмен шырқап айттып отырды. Жақсы тілеу, дат-құрмет, куанышты тағзым — бәрі де үлкен сыпайылықпен тәтті айттылған еді. Бір кезде Кекбай Базаралы қүйінің ұлық көзінен бұркеулі болуын сөздіреді. Патша ұлығы қырына алған кісінің жолы қыын екенін де аңғартады. Бірақ халық қалтқысыз сүйеттін ері боп отыр Базаралы. Оны да айтпай отыра алмайды. Осындай ой мен жайларды түйе келіп, өлеңін мағыналы бір ауыз сөзбен тоқтатты.

Халқыңа абырайың әлі дардай,
Келбетің қырық бұт тартқан қара нардай.
Ішімнен тілеуіңді тілемесем,
Тұрмын гой жарияга аузым бармай! —

деп түйді. Патшалық жасостарының әрекеттерінен хабары бар Кекбай бұл тұста өзге жұрт тұсінбесе де, өзі үшін айта кеткендей қылып, патшалық цензурасына да тұспал жасады. Кекбай өлеңі мен өсем әндері бағанағы Әріптің айлакер өлеңіндегі емес, мәжілісті жақсы жадыратты. Содан ары өзге кіші ақындарға жол бермей, осы отырыстың лайығы сол дегендегі боп, Абай өлеңдерін айттып кетті. Кекбай бұл күнде әншілікті қойып, жазып айтатын ақын боп алса да, қазір бұрынғы дағдысын еске

алды. Бар сөзін анық етіп салмақтап, Абайдың “Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат” деген өлеңін ұзақ айттып еді.

Базаралы алғашкы бір ауыздан-ақ Абай сөзін анғарып, қатты ден қойып тындалп отыр.

*“Арзан, жалған күлмейтін, шын қулерлік,
Ер табылса жарайды, қылсаң сұхбат!” —*

деген жерде Базаралы бас изеп, Әріп ақынға көз қызымен салқын қарап отті.

Жалғыз қымбат қонақ Базаралы үлкен ілтипат жасаған жырға Оразбайлар тоқтау сала алмады.

Бірақ Жиреншемен екеуі де жастықтарына жантайып, өзара құбірлесіп кетті... Іштерінен Абай сөзінің бұлар алдында айтылғанын ұнатқан жок.

Көкбай бар өленді түгел айттып тоқтағанда, Базаралы ойланып отырып сөз қатты:

— Абайдың бұл айтқаны да жақсы екен. Сенің үғынып, жүртқа жайғаның да қандай ғанибет! — деді.

— Бұнысын не дейміз? Өсиет болғаны ма? — деп, Жиренше басын көтерді.

— Абай да осы жер ортасына жеткен жоқ па еді? Жастың, жігітжеленін сыңқыл-сылтыңына килікпесе болмады ма? — деп, Оразбай бір танауынан күлді.

Базаралы бұларға аз кекесінмен қуле қарады.

— Ей, Оразбай, ағаның ініге ақыл-өсиет айтуы да айып болды ма? Білгенінді бүгіп, тапқанынды тығып, көрге бірге әкетпекпісін? Алдыңғы жақсы артқы жасқа тәлім айтпаса, ел болғаның қайсы? — деді.

Оразбайдың мына жыны алдында дауласқысы келген жоқ. Қолын сілікті де:

— Е-е, бопты... Тәлім болса жарады, тәйтік шығып жүрмесе!.. — деп, жұмбактап, құдіктеніп тоқтады. Бұл кезде Базаралыға еті үйреніп айтқан сөздер Мағаштан, Шұбардан, Ақылбайдан да кезек шығып отырған. Осындаған орайда Базаралы айдауда кездескен бір орыстар жайын еске алып еді. Шұбар оған оқыстап бір сауал беріп қалды:

— Базеке! Орыспен көп араластың ғой. Орыс тілін біліп қайттың ба? Жоқ па!? — деп еді.

Базаралы бұған қарап, жалт бұрылды. Үлкен нұрлы көзі үйреншікті ашы мысқыл отымен жана түсіп, лезде жауап қатты. Шұбардың жүзіне жарым денесін бұрып алып:

— Е, шырағым! Өзімнің көкмилиғым болмаса, төуір-ақ орысша білетін жерге жібердің ғой! — деп салды. Үзасы да, әзілі де бір-ақ төгілгендей. Мылтық атылғандай жарыла шыққан мысқыл еді. Ажалдай тап басты. Әрі тез, әрі тапжылтпастай мығым соққы. Үйдің іші амалсыздан ду күлді. Тек кекесінмен айтпай, қалжың үшін айтқанын танытып, Базаралы өзі де қатты күлді. Шұбар да мысы құрыса да еріксіз күлген.

Кейін жыны тарқарда Абай жіберген інілер ренжіп кетпесін деп, далаға Базаралы әдейі ере шығып, жақсы қабакпен ырза қош айтсыып, өз көзінше барлық толты аттандырып салды.

Кек жолында

1

Базаралы елге келгелі айдай уақыт өтті. Бұл кездерде оған амандаса келіп, қуаныш білдірген ағайын кеп. Аталас жақын ауылдар той істемек болысқан. Бірақ үйінің, жақын туысының жұдесулігін көрген Базаралы той-топыр жасатқан жок. Алғашқы он-он бес күн бойында оны Жігітек ішіндегі туыстары ертелі-кеш ауылдан-ауылға шақырып, қонақ етісті. Келісін, амандығын қызықтасты. Бір Жігітек емес, қонақ етіп, қуанысқан Бәкенші, Көтібак, Көкше де аз болған жок.

Ірғызбай ішінде Базаралы тек Абай аулында қонақ болып қайтқан. Абай Базаралыға өзі барып көрісіп, амандасып, бір күн, бір түн қасында болған.

Кейін Базаралының ет-бауыр жақындарынан он шақты кісіні қоса шақырып, өз аулына әкелген.

Әйгерімнің кен, жылы үйінде Базаралыдай сый қонақты үлкен ықыласпен күткен ажар бар. Кілемдер тұтылып, өсем оюолы сырмактар жазылыпты. Абай айналасындағы жас-жаранның бәрі де Базаралының өнгіме, әзіліне, қас-қабағына қарап құрап ұшады. Сағынған достар бейілін танытады. Күндізгі түстік үстінде Абайдың сұрауы бойынша Базаралы үзік-үзік өнгімелер айттып отырды. Өзі көрген жерлерді, елдерді сөйлейді. Бірақ шеккен жаза, көрген азап жайын мына көптің алдына салмады. “Бейнет кештім, қажыдым” дейтін емес...

Кешкі отырыста Абай мәжілістің бетін өзгерту. Өз ішінен: “Базаралыға кешегі ауыр күндерін еске ала беру қын шығар. Қайта, соны үміттүрғандай алан болса, сол тәтті болар” деп ойлады да, жастарға әнсауық жөнінен тілек білдірді.

Осьдан соң Базаралы да жадырай түсіп, Көкбайға домбыра ұсынды.

Көкбай домбыраны бөгелендеп үстады.

— Базеке-ау, бүгінде мен өннен шығып қалғам. Және мына отырған Мұқа, Әлмағамбет деген өншілер қасында, тегі, өнді қор қылмайын деуші едім фой! — деді.

— Жоға! Жаңа өншіні ести жатамыз да! — деп, Базаралы домбыраны еріксіз үстітты.

Абай да Базаралыны қостады.

— Көкбай, бүгін Базекенің алдынан алып шыққан шашу — өн болсын!.. Бір сен емес, осы үйдегі өнерпаздың бәрі айтады. Бастай берсөнші! — деді.

Өзге өнші жастар “өнерпаздың бәрі айтады” дегенде Әйгерімге карасты. Қөптен оның өнін естімегендіктен сағыныскандай.

Енді аз уақытта Көкбай өн созып кетті. Сонда Біржан айтқан асыл өн... “Созады Біржан даусын қоныр қаздай” деп нақыстай берді. Жұрт дәл осы өнді өзге өнерден гөрі сирек айтатын. Көкбай сақтап қалған өн ішіндегі бұның даусына, салмағына, қабілетіне лайық өн осы екен. Жақсы мөнмен сөн беріп, өсем айттып шықты.

Базаралы Көкбай тоқтағанда, қатты сергіп, көтеріліп қалғандай.

— Па-а деген! — деп, біраз куана сүйсініп отырды. — Сонау бір жасы басталған жазда... жарқыраған күндерде келген... болған екен-ау!.. — деп барып күрсініп қалды.

Алысқа кеткен шақ та күйзелтеді. Дәурен етіп, жас жетіп келеді. Ол ғана емес, мына тұста Базаралы Оралбайын ойлап қалғандай. Біраз уақытқа басын төмен салып, сөніп, сыйып қалды.

Осы кезде домбыраны Мұқа алды да, үй ішін тегіс елең еткізіп, сергітердей боп, шырқап кетті. Ерекше таза, күшті, мөлдір үн анық өнші өнері келе жатқанын паш етіп тұр. Ол биік бастау сонынан өсемдеп тұрып Абай өлеңі “Айттым сәлем, қалам қасты” созады. Сөз Базаралы көнілін жаңағы кейістен алаң етерлік анық ынтық, ынтызар сөзі. Жалынды назға толы. Өнші үш қайырмасын айтып тоқтайын деп еді, Базаралы тоқтаттырмады.

— Айт, жаным, айт!.. Бәрін айт! — деп, бар өленді тегіс айтқызды.

Мұқадан соң Әлмағамбет те Абай өлеңі мен өнін созды. Ол — “Көзімнің қарасы”. Бәрі де мына қоңыр жүдеу күзден маужыраған мамыр күніне, көніл күншұағына созылады.

Базаралыға да сезімтал Абай қауымы ем тауып, сыйығын сылап тұргандай.

— Майдай жағып барады-ау!.. Көніл жарасын қуғандай! Май силаудай дәрім ғой мынау!.. Дәрменім ғой!.. — деп, Базаралы ынтыға тыңдап отыр.

Ендігі бір кезекте Базаралы өз қолымен домбыра ұсынып, Әйгерімге бұрылды.

— Қарағым, осы шер-шеменнің бәрін айтқызып жаткан сенің бір өзің демейін... — дегенде, үйдегілер күлісіп қалды. — Бірақ өзіннің жынысың ғой мұны айтқызған... Енді сені тындарасқа шарам бар ма? Айт, сөүлешім! — деп, сонша жақын аға, туыстай еркелетіп айтты.

Әйгерім ду етіп қызырып қалды да, сыпайы күліп жіберді.

— Мен көптен өн айтпай кетіп ем ғой, Базеке!

— Жоқ, Әйкежан! Базаралы айтпағанынды білмейді, айтқанынды ғана біледі. Айт, айналайын! — деп, тағы да жақсы етінді.

Аздан соң Әйгерім “Татьяна” өнін айтып жөнелді.

Әлі де сонау бір күндердегі барынша сырлы нәзік, терен толкумен айтады екен. Үй іші жым-жырт қатып, үйіп тындағы. Базаралы Абайдың бұл айтылған өлеңінің бәрін де білмеуші еді. Ол шетке кеткен сон туғандар екен. Қасындағы Көкбайдан жабыса сұрап, өр өлеңнің өнінің мәнін, жөнін ұғынып отыр. “Амал жоқ, кайттым білдірмейді” Әйгерімге де түгел айтқызып шықты. Ешкім бүйірмаса да, бүгінгі кеште Абай достары “е” дескендей тек қана Абай сөздері мен өндерін айтты.

Базаралыға анық ұлқен соны сый. Ел жанғырып, ел өнері түлеп өсіп, жаңарып кеткендей. Ол енді Абайға қарап:

— Япро-ой, қалай өзгерген! Ән мен сөз қалай өзгерген! Сондай сырлы, соншальқ жан-тамырымды солқылдатқан қандай сөздер!.. Туу!.. — деп, бас шүлғып, үндемей тамашалап барып: — Олең мен ән ырысын тауыпты-ау, Абай!.. Өнерінен айналайын! — деді. Келесі бір кезенде Мағаш Дәрмен өлеңінің жайын сөз етті:

— Дәрмен Еңлік пен Кебек жайын біраз жерге өкелді ғой, аға! Соны бір тындаса болмас па? — деді.

Көкбай, Ербол да өздерінің көз алдында, осы күзде Абай тапсырып жайды естеріне алып, Дәрменнің дастанын тындармакқа бейімделді.

Абай Дәрменді барлап қарап отырып:

— Бітірмесен де бастағаның мақұл екен. Аздап айтып көресің бе? — деді.

Дәрмен іркілген жок. Сұлу жүзді, киылған қара мұртты, ак сұр жігіт домбыраны шешен сарнатып отырып-отырып барып, жортып бастап кетті. Үлкен қара көздері сөл қанталай түсіп, шабыт отын маздатады. Ширак, сергек қайратына ызалы жүрек оты араласқан, әділет жоқшысы туғандай. Жас, аскак ақын жана сазға бой үрған. Бұл — кәрі заманға жана буынның сынын айтатын, кекшіл қыран нөсіліндегі. Бір жағы Абай үясынан, тағы бір тегі әділ қазы — халықтан шықкан. Бар жылаулардың жана жоқшысы.

Ол дастанын өсем туған халық қызы Еңлікті көріктеп, мадақтаудан бастаған. Атасы кәрі Ықан Хан тауының бауырында адал, момын, еңбекпен күнелткен өзіз жан. Екі абзал көрінің ұлы да, қызы да өзі бол, сыйпайы өсken Еңліктен сөз кетеді.

Шынғыстың қыс басындағы көркі. Аңшы, мергендер, жортуылдар — кунделік аныз тудырған қайратты, өнерді, қастық, араздықты да баян етеді. Ерлік қасиетпен атак-абырой тапқан азаматты да ауызға алады. Жалғыз, ойшыл, сабырлы сұлу Еңлік құлағына бір ерекше асыл жанның аты күнде жетеді. Ол бұның қиялымын қытықтайты. Тұн үйкесін аша бастады. Сондай бір шақтарда, акпанның басында, бүркеп жауып түрған қарлы борасын ішінен бір белгісіз жан келді. Кешіккен жолаушы жалғыз екен. Қолында томағалы қыраны, қанжығасында қызыл тағы, жана осы апақ-сапакта алғызған тұлкісі.

Жігіт қарлы боранда, беймезгіл шақта бөтен ауылға келсе де, күнгірт жолаушыдай емес, ашық-жарқын, жақсы дос жүзімен келді. Жабырқау үйге жадыраған құлқі, аң туралы қызу әңгіме, орамды өзіл, жайдарылық ала келді. Еңлік жігіттің қызу нұрлы жүзіне сүйсіне қарап, құлімсірей көз тігеді. Қайта-қайта қарағысы келеді бұл жанға.

Сол кезде жігіт Ықан картқа өз жөнін айттып кеп, атын мәлім етті. Кебек!.. Кебек осы екен!.. Отқа жақын отырғандықтан анғарылмады. Бірақ қыздың жүзі жігіт атын естігендеге ду етіп қалды. Жүрегі де су еткендей, белгісіз бір сезім лебі шарпып өткендей... Ет жүрек сөт сұына қалып тұлағандай!.. — дей беріп, әнші, еркін ақын домбыраны баяулата бөсендегіп кеп, дастанын үзді.

— Жеткен жерім осы еді, Абай аға!

— Алда, жігіт-ай! Тым құрыса, бір табан бастырып тоқтатсан нетті! Қанымды қыздырып кеп, осыншама мысымды құртып тоқтармысың! — деп, Базаралы кінәлай қарап отыр.

Мағаштар да ынтығудан өкініп қалысты. Абай Дәрменге көп уақыт қызыға қарап отырды. Дастанды анық ұнатқандай жүзі бар. Бірақ байлауын басқаша айтты.

— Екі ғана жайды айтам, Дәрмен. Қызды айту, қызықты айту тек құмарлықты қоздырмасын. Ақ жүрекке қанат бітіріп, ойды алысқа создырысын. Екінші — бұрынғыны, бүгінді айт! Жұрт көмейінде жұмарлаңып түйілген тас түйінді айт. Әкіміне өкімін айт жұртыңын... Халық атаулы арғы-бергі хан-бегіне қарғыс ойлап жүрсе де, айта алмай келген.

Соны жеткіз!.. Жылаған жас, елдің жасымен жыласын. Парашылды, зорлықшылды, қиянатшылды таңбала! — деді.

Жастар тегіс ойланы тындалап қап еді.

— Абай аға, ол кезең алдында түр ғой Дәрменнің. Айтатыны сол болар!.. — деп, Кекітай ғана сөз қатты.

Дәрмен осы сөзді құптағанын бас шұлғып білдірген еді.

Базаралы да Абай сөзінің төркінің тез ұғынды. Өзінше шешті.

— Зорлықшының, өктем өкімнің арамын аш дегенің маған қандай жағады десенші, Абай-ау!

— Бұл тұста Кенгіrbай ісі ашылатын боп отыр-ау! — деп, Кекітай ескерте сөйледі.

— Е, алыстағы Кенгіrbай, қасындағы Құнанбай ғой. Бірін айтса, бірі аман қалар дейсің бе? Атам Кенгіrbай еді деп кейін басар деп пе едің айтқанынан! — деп, Базаралы салқын, салмақты сөз таstadtы.

— Бөсе, бүйтпесе Базекен бола ма? — деп, Абай Дәрменге қарады да, — міне, заман үні, ендігі сапалы буын үні деген осы!.. Ақын артқа қарап табынбай, алға қарап қыблға тапсын! — деді.

Осы соңғы отырыс, мәжілістер кезінде бір-екі рет Базаралы өзінің айдаудағы кездерінің кейбірін еске алды. Бір орайда адамгершілік, дос-тық көмек деген жайлар сөз болғанда, Базаралы осыған мысал етіп, өзінің орыс баласынан көрген адамгершілігі мен достық көмегін мысалға келтірген.

— Мен қашуға бекінген соң, орыстың екі қартан қаторжнігіне сырымды айттым. Бірі — Керала деген, орыс крестьянынан шыққан қартемендей кісі болатын. Екіншісі — оқыған, ақылы көп дана адам, Сергей деген кісі. Осы екеуі қол-аяғымды буған колеткі шынжырды — қандалды өз қолдарымен кескілеп, талқандап берді. “Азат құсында үшып жет, сахараңа сәлем apar” деді. Менен оларға тиер тебен инедей пайда жоқ. Зарап мен қатер болса таудай еді. Осындай саудасыз достықты көрдім. Бұны не деп айтуға болады? — деп бір тоқтады.

Үй-іші алғыс айта түсіп, ынтыға тындалады. Базаралы орыс халқынан көрген жақсылықтарын осыдан соң көп таратып айтты. Абай оның қашып шыққан жол бойында кездескен орыс халқы жөнінде сұрап еді, Базаралы бұл туралы да алғыс аралас сөйледі.

— Үркіттен бері ылғи орыс ішімен қаштым ғой, сонда сенгенім де, сүйенгенім де крестьяндар тұратын ұсақ қалалар болды. Ол қаланың жақсы үйлі, бай қорасына жоламауды төсіл еттім. Сорлының сырын сор кешкен біледі ғой. Кеш бата қаланың ең шетіндегі, ең кедей үйінің терезесін кактым-ақ болды, күнде келіп жүрген жатын үйімдей қабыл етеді, жайымды үғады, тілегін косады. Көрі-жасынан тегіс бір адамгершілік, дос көмекті көресің. Алда жүретін жолды өздері айтып, женелтіп отырады. Кейбір қатер бар сапарда күндіз үйіне тығып тынықтырып қойып, ымыртта, түнде қатерден өткізіп жібергендері де болды. Сондай есептен тыс көмек-достық көрген сайын қанатым жетіліп отырғандай болды, — деді.

Базаралының бұл алуандас өнгімесін Абай мен жастар тобы соншалық сүйсіне, қызыға тындастан еді.

Содан соң ән-күй қайта кезек алыш, ендігі кеш, келер күндер бөрі де шат сауықта өтіп еді.

Бірақ бұл аз ғана қызық күндері айнала дүниеден мүлде бөлек. Мезгіл ішіндегі кішкене бір аралдай. Дауылды құні лайлланған сұық жайқын көбік атып толқын ұрса, ортасында кішкентай көк жасыл арал қандай көз тартар еді. Бұл да сол есіз көл ішінде көздей ғана бір мекен екен.

Бұл кездесуде ел жөнінен, шаруа қамынан Базаралының Абайға айтпағы тек Әзімбай мен даулы болған жеті ауылдың жөні болатын. Дәл жүрер кезде Базаралы Абайды оңаша алып шығып, осы сөзді қысқа ғана қозғағанда, Абай барлық жайды білетінін айтты. Базаралының тыннан косқаны, сол ауылдардың пішенді тасымай отырған бөгелісі туралы болды. Әзімбай үйгізген маяларды енді тасығалы жатқанда, “Базаралы қайтып кепті!” деген хабар келіпті. Ол жеті ауыл Базаралыға туыс жағынан да жақын. Және Әбді, Сержан сиякты жігіттер мен Келден қарт мұнымен аса тату дос, ниеттес жандар екен. Солар “Базаралының келіс сапарына қарсы алдынан жанжал алып шықпайык!”, “Күз ұзак қой, тоса тұрайық” депті. Және Абайдың Текежанмен сөйлескен соңғы сәлемін тосады екен. Базаралыға Абайдың ендігі, соңғы сәлемін есітіп кел деп тапсырыпты.

Абай әлі Текежанға кездескен жок-ты. Оның аулы алыс күзекке үзап шырқап кетіпті. Енді қоныстың жақындаған шағында Абай неғылса да барып сөйлесіп, арылған сәлемін Базаралы мен Келденге айттып жібермек болды.

Сол жолда Абай Базаралы үйінің сауын, сойыс жағын да анғарған. Астына мінер атының жоғын да біліп еді. Кейін Базаралы қайтқан соң, оның үйіне он шакты сойыс малын айдатқан. Және өзінің мінуіне арнап бұл өнірде сирек кездесетін, мандай жақсы, темір кара көк ат жіберткен болатын. Сауырының көз-көз тенбілі бар, жоны төңкерген тегенедей, сұлу қара көк атты Абай бір дос-жар адамынан қалап алған-ды. Тұркы ұзын, бойы биік қара көк ат Базаралының тақымында екі есе көркейген. Арғымақтай тенбіл қара көктің үстінде нардай, бағлан жігіт отырғанда, айналада жүз кісі, мың кісі болсын бәрінен Базаралының шоқтығы асып тұрады. Манында жүрген бар қазактың ортасында өзі бір шоқы тәріздеді. Базаралының ат үстіндегі осындай оқшау көркі, көрінісі де оның ат-атағына сүйсінген момын көпшілікке бір аныздай болды. Әзілкій құрбының бірі Базаралыға астындағы аты туралы қалжындаған:

— Базеке! Бұл өнірде жоқ мынау бір көк арғымақ өзінмен ере келді ме?! Болмаса, кетерінде Шыңғыстың тасына байладап кетіп пе едің? Қайдан алдың бұл көкті? — деген болатын.

Базаралы сыр бермес, тартымды мінезіне салып, “пәленнен алдым” демейтін.

Бірақ сыртқа сыр бермеу үшін осылай донайбат жасағанмен, Базаралының іші тыныштық таппады. Қалың құста басқандай. Ел қыдырудан босаған соң, Базаралы енді үйінде отырып, өзінің де, жақындарының да күйін таныды. Соны білген сайын күрсінуі молайып, жабығып, жадай түседі.

Бұл күнде қайғылы әке Қаумен де жоқ. Ол былтырғы қыста ұзак ауырып жатып қаза тапты. Үш бірдей арысы — үш ұлынан тегіс айырылған

сон, қалың құста басып, қатты шөгіп кетіп еді. Бірде-бір баласына “туған жерден бір уыс топырақ та бұйырмады” деп қамығатын. Ол былтыр қайтыс болар алдында үш күн бойы Оралбай мен Базаралы атын аузынан тастамады. “Жетем, қазір жетем, жан балам!” деп жатты. Дәл үзілер шағында сол сөздерін ақырын, сыйбырмен бастап, ернінің үнсіз қыбырымен аяктаган. Шерлі ата Базаралыны да, көптен хабарсыз кеткен соң, өлдіге санаپ, көз жұмыпты.

Оның өлімін өз өйелі Өдектен онаша сұрап білгелі, Базаралы бір күн бойы жанға тілдеспей, күнгірт тартып үнсіз қалған.

Қазір құздің өзі де көнілді көтертіп, қабакты жадыратарлық емес. Қарашаның ортасы ауған кезде дала да тозған. Үй ішінен де жылу кеткен. Бірде жел, бірде лайсан, беймазалық асқан кез. Көптен бері күтімі жок қоныр үйдің үзік-туырлығында жыртық та мол. Іргеден соққан желге де төтеп берер лыпа жок. Жауын жауса тамшы ағып, түн суығы мен күндізгі жел соқса жүдеу үй қоса азынайды. Бүгінгі баспанасы аса бір көріксіз, сорлы мекенге айналған.

Жігітектің ен шеткі құздеулерінің бірі — Шөптікөлде отырған аз үйлі Қаумен аулы Ералыны жайлайтын жатақтардың қыстауларына жақын еді. Бүгін таң атқалы сол жатақтардан өдейі Базаралыға онаша көріспек боп қарт Дәркембай келген.

Базаралының үйінде ескілікті екі дос өзгеше бір онашалықта үзак өнгімеде, оқшаша күн кешті. Базаралы өуелі, өзінің үйі менен жақындарының күйін шолып, мұндалап етті. Көрші үйден азын-аулак тобылғы, көкпек жиып өкеп шай қойып, катқан-құткан ет асып жүрген жүдеу жүзді өйеліне қарап отырып, Базаралы алғашкы өнгімесін содан бастаған.

— Қанышырдай қатып, күнқақты болған, үсті де тозған, өзі де тозған келінің — Өдек мынау! Келсен, ашпа жалап, күйін шағып, бұл жылайды. Жалғыз баласы Сары болса, сыйдиган бойы бар, қурайдай катқан. Шокпыт тымак, шойкима етік сыбағасы болыпты, жалға жүре ме, неғылады? Менен бұрын айдауға кеткен Балағаз онда өлді! Қатын-баласы торғайдай тозып, ол кетіпти. Жалын жастық қунінде “лап етіп” жанғандай боп, Оралбайым шығанға шығып, ол кеткен-ді. Бірімізді жау айдаса, бірімізді даурыға қуған дау айдады. Намыс пен өнер Балағаздан да, менен де Оралбайда мығым болса керек еді. Оралмасқа о да кетті. Қай сайда қалғанын да білген жокпаз. Осының бәрін ойласам, Қаумен тұқымында бұ құдайдың алмай қалған өші жок екен дедім. Ағайын, өділінді айтшы! Осы менің жайымды ойласан, тұмсығын тасқа тигендей болған жоқ па!? Бұзықтықтан, жауыз, жексүріндықтан тарттым ба? Жоқ, өділег керек. Олай емес едім ғой! “Көнбеймін, табанының астында тыптыр етпей жата алмаймын. Басымды аларсың, бірақ жүрегімдегі жалғыз шағым жігерімді алмайсын. Намыс отымды сөндіре алмайсың” деп, қасарысып өлісіппіз. Енді, міне! Баксам, бір Қаумен емес! Айналада, ойдым-ойдым аралдай боп, байлығына, барлығына мәз болған кей атқамінер пысықты, малға беккен арамта-мақты қайтейін. Ол, өзін білесін, баяғыдан менің туысым да, татуым да емес болатын. Өзіндей, өзімдей елді айтам. Елдік санаасы жыртық киім, қара лашық ішінде де сонбей жанған жақсы елімді айтамын! Бүгін күніренсем, “және сол” деп күніреніп отырмын. Сол көптің көзіне көк шыбын бұрынғыдан да мол үймелепті ғой! Арманды қартым! Шерменде

інің айтса, соны айтады да! — деп, Базаралы көптен онша ойлап түйіп жүрген ойының бір желісін осылай таратқан.

Бұл шакта сақал-шашы ғана емес, қабақ түгіне шейін ақ араласып, тікіе сояуланған Дәркембай насыбайын іскеп, ауыр ойлы есті басын изей түсіп отыр. Көрі көзінің көреген, сергек оты әлі де өшпеген.

Ұзақ өмірде көпті көрген көненің сыр үстінде ұмытпас мінезділігі бар. Базаралының онсыз да жүдеу қабақпен айтқан үй жайын ол қозғаған жок. Бұның әуелгі айтқаны — бүгінгі байығандардың жайы. Базаралы кеткелі әкімдікпен, айла-тәсілмен, саудамен мол байлықтар тауып кеткендер бар. Бір Текежанда қазір сегіз жұз жылды бар екен. Жиреншеде сегіз жұз, Оразбай мың бес жұзге жеткізілті. Абыралы, Құнту, Жақыптар — бәрі де бұл күнде “мыңғырған бай” атанады. Ал жатақ атаулы болса, оның саны бұрынғыдан да молайып, көп ортасын кедейлік кернеп барады. Осы жайды шола отырып, дәл өздерінің күйіне жеткенде, Дәркембай мыскылдай сөйлеп кетті:

— Көргенің — сол көрген, Базаралы. Сен көшіп жүргенің туралы ғана айттың. Әзір көріп отырганың сол ғой! “Отырган жақсы, жер емшегін емген жақсы, жауға жалынғанша, кара жерді тырмала!” дедік. Ұшықыры жок әлі тілек, әлі үмітпен, баяғы өзің тастап кеткен күйде қырық үйлі, қыруар үйлі жатақ болып сорлап, біз де әзер келеміз. Рас, бір тәуірім, жалынып, емініп жатқаным жок. Жоқшылығыммен, ит қорлық бейнетіммен, “тұзы сор, енбегі еш” кам-қарекетіммен болсам да, әйтеуір, жат үйдің босағасында емеспін. “Өлсем, өз шоқпытыма арқамды орап өлем” деген азын-аулақ алданышым бар. Бірақ не керек! Мойныңда қарғыс камытындай бір жоқшылық — баяғы жоқшылық. Енбекке өнім жок, қорлыққа өлім жок. Сонымен, “жатақтық”, “жоқшылық” дегенің, өлмелі өгіздің басына ілінген мойынағаштай ұзақ өмірімізге сүйретіліп келеді. Желкем жауыр, өукем тозып, сірі болды. Көптің күні осылай, құл боп кетіп барады! — деді.

Бұл да сөз аяғын Базаралы тоқтаған сағаға әкеп сарықты. Әнгіме арасында өз жайының бір ғана жұбанышын айтты.

Баяғыда, Базаралы жас шағында білетін осы Дәркембайдың інісі Көркембай бар еді. Ол ерте күнде ішкі жаққа, орыс ішіне жалға жүріп кеткен болатын. Базаралы кеткен сон, сол Көркембай өлер шағында ылдидан, орыс ішінен Дәркембайға сәлем айтқан екен. “Көзім тіріде бір көрісп қалайық!” — депті. Дәркембай барып жатқанда, сол інісі қаза болыпты. Өлерінде жалғыз баласы мен өлмелі кемпірін “қолыңа ал！”, “елге алып кет” деген екен. Содан калған жалғыз бала Дәркембайдың ендігі тынысы мен қуаты боп жүр екен. Ол Дәрмен еді.

Бұл жігіттің тағы бір сырын ашып, Дәркембай өзі сырлас Базаралыға баян етті. Дәрмен Көркембайдың өз баласы емес екен. Ол баяғыда Құнанбай өлтіретін Қодардың немере інісі бол шықты. Көгадай баласы екен. Сонау бір жылдарда Құнанбай Мекеге жүрерде Дәркембай қасына ертіп барып Құнанбайдан есе сұрауға апарған бала Кияспай дейтін осы Дәрмен екен ғой. Кияспай деген лақап атты “қыныр” деп мінеп, бір көлденең ағайын қойыпты. Өз аты Дәрмен екен. Сол жетім баланы Дәркембай өзінің інісіне апарып балағы беріпті: әрі ағайынның баласы, әрі Көркембайда үл жок болған. Оның үстіне, Дәрмен бала соншалық зерек, ыстық

жас болған соң Көркембай біржолата өз баласы етіп кетіпті. Дәркембай да оны ендігі жалғыз бір көзіндей көреді екен.

Дәркембай кейін сол жалғыз жігіт — Дәрменді өз қолымен өкеп Абайға қосыпты. Қазір бір жағы жатақта, бір жағы Абай қасында жүріп еттірлік етеді екен.

Базаралы Дәрменді көргенін айтты. Оның өнеріне жұрт сүйсінгенін, өсіресе, Абай ден қойып отырғанын еске алды. Дәркембайға бұл сөзді Базаралыдан есту сыйдай көрінді.

— Басында домбырамен былғаған, ойсыз, талапсыз сауықмасы ма деп ем! Енді баксам, келген сайын Абай сөзін айттып келеді. Өзі де Абайдың ізінде, жолында сияқты. Сонысына ішім жылиды! — деді.

Базаралы жақында Абайдың Дәрменге айтқан өсиетін еске алыш:

— Дәке, інің Абай үлкен сөз айтты-ау! Өзге іні-балага айтпаған сөзін, артпаған үмітін Дәрменге арнап, соған артып отырды бір сөздін кезегінде... Сонысы маған катты жақты!.. Абай, тегі, Құнанбайдың Абайы емес, халықтың Абайы болты ғой мұлде! “Халық болғанда, жылаулар халықтың қасынан табылсам” дейтін болты. Сонысына Дәрменді қанат-құйрық еткендей. “Бір үлкен өлең мен үлкен өнер айт!” деп баулып отырғанын көрдім, — деді.

Дәркембай тағы да көнілдене түсті.

Енді бір кезекте Базаралы қалада өзін қарсы алған Оразбай, Жириенше, Бейсенбі, Құнтудай байларды да еске алыш сырласты.

— Көп кундер орталарына алған болды. Ертелі-кеш бірі “ақылым” деп, бірі “нақылым” деп құлағыма қайдағыны құймаққа тырысты. Аңғарсам, бәрінде жаткан бір мұdde бар екен. “Басын тауға да, тасқа да сокқан Базаралы емес пе еді. Барған жерінен артық жамандық таппас. Осыны тағы шүйлеп салайық” деп, мынау сайлау жөнімен өздері арбасып жүрген таласына енді мені жекпек төрізді. “Құнанбай баласында сенің кегің болса, біздің де өшіміз бар. Кегің кеткен Құнанбай балаларын осы бетінмен бір соғып кал, соктығып кал!” дейді. Менің қолыммен от көсемек болады. Бүгін өзіңмен онаша сөйлескенде, осылардың осынысына не десем екен, неғылсам рауа деп, ақыл қосайын деп ем. Бұндайды ойлағаның бар ма, картым!? — деді.

Дәркембай көп іркілген жок. Ол Базаралыға токтау салған жок. Қайта қайрау айтқан сияқты. Бірақ өуелден басып айтқаны: “Тек шырынды, сырынды соларға қоспа! Олар өзегін берген болсын-ақ! Бірақ қыл мойынға тақағанда сені тастап, сыйтылып, ойнақтап шығады. Өз таразыларын бағады” деген. Осы ойын таратып келіп:

— Қайратың болса, қажырын жетсе қамырығың бір халқынмен болсаншы. “Істеме” демеймін! Сенің қасың үлкенде өзара жаулық үстінде әлсіреп отыр екен. Сондай қайрандал түрған шағында қақсата бір үрып қалсан, ол осал болмайды. Бірақ сол ісінді де халықпен істе. Тек кенесінді жатқа қоспа, жанқүйер жақыныңа, өзіндей өзегі талған мұндағына кос! — деді.

Базаралы осы тұста жеті ауылдың Тәкежаннан көрген қорлығын еске алды.

— Жер менен жердің түгі зор сордың түбі еді ғой, Дәке! Құнанбайдан да қалың елдің көрген катты тепкісі бір жағынан жерге тірелуші еді

той! Бұл күнде Құнанбай өлсе де, Құнанбайлық құрымалты. Кайта өршіп, өрбіл, құныға түсіпті. Тепкі емей немене, ана жеті ауылдың көргені!?

— Атама! Еске алсам зығырым қайнайды. Әбдінің орагы Әзімбайдың қылтасын қырықса, раяу ғой деп ем! Жылаулар ел дегенім сол, солар. Жоқтасаң соны жокта. Жағаласып жарғылассан сондай сорлаған сансыз көп үшін аранда. Әзімбайдың зорлығын естігенде, бар Шыңғыстың іші-тысындағы сай тасына дейін шулаған жоқ па? Соққы-тепкі көргеннің бәрі жағасын үстал, тісін басты ғой, — деді.

Дәркембай жеті ауылды жақтай отырып, намысы бар азamatқа бет сілтегендей.

Базаралының қазіргі Дәркембайдан алған қуат сөзі оған қанат бітіргендей. Қайратты ер енді қалжын тәрізді бір ой тастап сөйледі:

— Ақылның ақыл-ак! Бірақ маған тағы бір ой келеді. Осы кез ел мойнындағы еркелерің бірімен-бірі белдесіп, жамандасып жүрген кез екен ғой. Солардың желіктірген бетімен соктыққан кісі болайын. Дәл өздерінің үяласының біріне қалпыратқандай, катты бір соққы сермейін, Дәке! Тұра тұр, Дәке! Мен ақылды осы сенін қасында отырып таптым ба деп отырмын! Тек аз ғана аял болсын. Не көрмеген басым! Телі-тентегің “бір сойқанды бастауға дәл осы дәмнің үстінде бекінді” деп біл, Дәке! — деді де, Базаралы дастарқаннан бір түйір ірімшікті алғып, ант ырымын жасағандай болып, аузына салды.

2

Құзектің сүйк, сүркүл жүдеу бір күні бүгін Қашамада отырған Текежан аулының үстінде тұр. Тобықты жерінің бір шеті жайлау болғанда, тағы бір шеті — құздеу. Жайлаудағы ең төргі өріс пен құзектегі ең жырак, шеткі қоныстар Құнанбай ауылдарына қарайды. Ал бұл ауылдар ішінде малы мол болғандықтан және шаруаға пысық, тықақ болғандықтан Текежан аулы әрқашан өзгелерден озып, шырқау барып отыратын. Сондайда қонатын құздігүнгі ең шеткі қонысы осы Үақ жеріне тіркелген Қашама деген күзек болады.

Кішкене көлдің шетін ала отырған жалғыз ауыл — сол Текежан аулы. Жаздығүнгідей емес, ауыл үйлері біріне-бірі сыйылысып жақын қонған. Үйлер арасында шиден ықтырма жасалыпты. Тұнгі маддың жағына өздерінің қонысын бейімдеп отырған шаруакор ауыл танылады.

Текежанның өз үйі — көл жақ шеттегі үлкен абажадай қоныр үй. Өзге жеті-сегіз жыртық лашық — малышылар үй.

Ауыл сырты тозған, сары жұрт болса да бай ауыл қарашибаның катты сүйк қара желеңе жонын төсеп, құзекті тақырлап жеп бітіргенше көшпей, тыртысып отыр. Текежанның қалың жылқысы мен қой, түйесі де ауыл маңында жок. Алыс қырқа, ұзак қалың шұбарларда, өрісте жүр. Маңынң оты тозған шаруа аулы қазір жақын тұска бірде-бір қара-қура қалдырмай, алысқа айдалап салған. Ойда жоқта қонақ келсе, “мал алыста, өрісте еді” деп, өлі ет асып беруге сыйтауы өзір. Тіпті, ауыл маңында үрген ит те жоқ. Олар да сорпа-сүйек тимеген сон, жүдеу құздің күнінде тышқан аулап, қанғып кеткен.

Осындай сырт ажарында дағдылы тірлік белгісі жоқ, сүйк қабак жабырқа ауылға үш салт атты келді. Бұлар: Абай, Ербол, Дәрмен. Ойда

жоқ көнілсіз бір жұмыстар еріксіз атқа міндіріп, осы Тәкежан аулына келтірген. Абай аттан түскенде, қабак шытынып, амалсыздық ажарын көрсетті.

Үй ішінде Тәкежан, Каражан бар. Және бұл күнде дөңгелек, қалын, қызыл жүзін қоршалай қабындаш шықкан қара сақалы бар Әзімбай отыр екен.

Келгендер үй ішінә баяу амандасты. Тәкежан інісінен кейінгі елдің амандығын, жай-жапсарын сұрап, Абайдың келісінен әлденені сезгендей болды. “Ел іші тыныштық па?” деген сөзді, “бөтен, бөгде ұрыс-қағыс жоқ па?” деген жайларды көп сұрасқан. Каражан мен Әзімбай болса салқын, сызды қабактарын ашқан жоқ. Үнсіз ғана кезек өмір етіспі, қымыз әкелдіруге, шай қойып, қазан астыруға белгі беріскең.

Олар Абайдың бұл ауылға сирек келетінін біледі. Келсе, жайсыз сөз ала келеді деп ойлады. “Үнемі бұл үйді сынап, қырына алып жүреді” деп өздерінің өкпелейтінін бірде-бір кез ұмытпайтын. Қалың, жылы киім киген бай-бәйбішенің бұл күнде күзекте тігіп отырған үйі де жылы екен. Айнала қалың киіз, текемет, кілем тұтылған. Ортада сары қидың оты маздалап жанады. Малға жібермей, үйдегі өлі етті асқызып жатқан Каражанның ажарын сезіп отырған Абай көп іркілмей, осында келген шаруасын айта бастаған.

Ол екі жұмыспен келіп еді. Біреуі — Семейтаудағы Бура жоқшыларының жұмысы. Осыдан он бес күн бұрын сол елден Тобықтының ұрылары бір айғыр үйірі қысырақты алып кетіпти. Осыны Серікбайдан көреді. Ал Серікбай болса, Тәкежаннан қолынан келетін ұры деп, сол Серікбайды қағып, арылып берсін деп өтініш еткен екен.

Абайдың бір сөзі — осы. Бұл сөздің сырты сыпайы айтылғанмен, үққан кісіге ауыр айып төрізді. Біреудің ак адап малын алған баукеспе, жәлеп ұры бар. Сол саған арқа сүйейді, яғни оны ұры етіп, осы қылмысты істетіп отырған сенсін! Ендеши, оның істегені үшін жауап беретін де сен. Осыныңды жөнге сал, қылмысына жауап бер деген төрізді.

Абай емес өзге қазақ мұндай жайды мың жерден майдалап айттып келсе де, Тәкежан ақыра қарсы туар еді. Қазір ку зымиян үй іші әлденеден құр томсарғаны болмаса, басқа сыр берген жоқ. Тәкежан аз отырып, айлалы бір қыр тауып, ашы мыскыл айтты.

— Түгел Тобықты ұры. Ол ұры болған соң, елдің басы — Құнанбай қажының аулы да ұры. Оның ішіндегі жасы үлкені Тәкежан — бас ұры болады. Сүйтіп, мал іздегеннің жоғын қакқанда, сұрау салғанда, сол Тәкежаннан бастап арылады ғой, тегі. Сен болсан, бұл елдің ұяты боласын, сол үялғанның басы осы деп мені торисың ғой! — деді де ызалана күлді.

Абай Тәкежанға сазара қарады.

— Біле білсен, менің сенен бөлек ұятым жоқ болар, Тәкежан. Сен үялтар іс қылсан, мен үялмай аман қалар дегенге итім сенер ме! Сені үялтып, соған мен семіреді деген бакал есепті қашан қоясындар осы, түге? — деп, Каражан мен Әзімбайға да сұық қарады.

Ұрты салбыраған қызыл қабак Әзімбай жуан ақ таяқты өткір қара пышакпен жонып отырып, үялмастан ернін шығарды да, мырс етіп күліп қойды. “Сенгенім-ак” дегендей, ішінен жауыққандай сес білдіреді. Тәкежан жаңағы Абайдың сөзінен соң:

— Ішек-қарын аршысып, сырласпайық та ыргаспайық, Абай. Айтқаның Серікбай ғой! Ол итінді бүл ауыл көрмегелі алты ай болды ма, немене? Қайда тентіреп жүргенін білген кісі көргем жок. Ұстап ал да, үтіп же! Арылғаным сол! — деді.

Айғағы, айтушысы жок дау болғандықтан, Абай бұл сөздің Тәкеканға дарымайтынын өзі де сезіп келіп еді. Әзірге жауапқа жарымай, Бураның малы жөнінде іздеу, сұрауды кейінге қалдырып, ол жайды бір доғарды. Тәкежан үрлатқаны шын болса, ол малдың жоқтаушысы өзі болатынын сездіріп отыр. Бүгінгे сонысы жетерлік.

Қымыз жиылып, шай ішіліп болған сон, үнсіз үй ішінде Абай екінші бір сөзін бастады. Ол — Тәкежан мен Жігітек арасында қыстаудағы шабындық жөнінде туып жатқан жаңа даудың жайы.

Абайдың ендігі жеткізген сәлемі осы. Тәкежан бұны тындал бола сала, ойында отырған ең мазасыз бір сөзінің жөнін сұрады.

— Осы сөзді Жігітектің сол ауылдары сөйлеп отыр ма? Жок, әлде, басына бәле бұлты оралып жүрмесе, бойына ас батпайтын Базаралы құтыртып отыр ма?

— Базаралы болса қайтуші еді! Ет бауыр туыс онікі! Жер болса, тағы онікі. Есесін жоқтаса да бәле іздеген бола ма?

— Есесі кетіп жүр ме екен? Жерін алсам, жемін бермеуші ме ем?

— Ол есе ме еді? Тендікпен беріп отыр ма едің жерін? Тартып алатынсың да, тамағына болымсыз бірдене тыққан болатынсың. Жылдағы жайың кімге жасырын еді?

— Осы сөзді Базаралының өзіне-ақ сөйлетсен етті, Абай! Менің зәулім сен болып неғыласың!? Айдаудан келмей жатып, арындал жүр дейді ғой Базаралы. “Көрсетемін, кездесемін” деп! Естілмей жатқан жок. Соның құтыртып отырғаны ғой, бас көтертіп!

— Басылған бас көтерсе жазалы. Базаралы базынасын айтса жазалы! Зорлықты өзің етесінде, “зорлық көрдім” десе оны кеп жазғырасын.

— Базаралы сенің жоқшы болғаныңды тілейін деп жүрген жок, Абай! Осынымды қашан айттың деме! Ел сыйысын естімей жатқаным жок, бұндайдан опық жегенде көрермін.

— Базаралыға қылғаным аз еді деп отырсың ғой, Құнанбай баласы!

— Е, жылаулар Базаралыны тауыпсың ғой! Менің етімнен өтіп, сүйегіме жеткен соның тіс-тырнағын сен бір сезбей-ақ кеттің-ау, Құнанбай баласы бола тұра!

— Базаралы жылатқан қазактың баласын мен көргем жок, ендеше! Айдаттың да байлалттың, торғайдай тоздырып, көбінің көзіне көк шыбын үймелеттің. Сонда да “мен қорлықты Базаралыдан көрдім” деп, баксыдай сарнайсын да отырасың ғой!..

Екеуі осындай зілді шапшаң сөздермен тез қағысып, айтысып барып, томсарысып қалған еді.

Баганаңдан берігі Абай жауаптарының түсінда, от басынан бұрыла түсіп, Абайға сұық, қырыс қарап отырған Әзімбай, енді қатқыл үнмен кекетіп, бір сөз тастанды.

— Түгел Тобықтыны түнілткен Базаралы қылышы естілмегенде, осы өнірде тек бір-ақ кісіге естілмепті! Ол — біздің Абай ағам! “Жақсылық, жақсылық” дейміз, жақсылық дегеніміз намыссыздық болса, сол жақсылық аттысы құрып-ақ қалса екен осы! — деді.

Бұл күнде азуы шықкан қатал, асау Әзімбай, тегінде, өлердей тоңмойын, томырық болып келе жатқан. “Тәкежандай емес”, “белдесуге берік”, “бұзар мінездері білініп жүр” дегенді Абай өзі де естуші еді. Кейбір кәрілерді “Әзімбай боктапты” деген сөз, кейбір акы даулаушыны “Әзімбай топ алдында дүре соғып, жазалапты” деген сөздің де Абайға жеткені бар. Жанағы ол айтып өткен сөздер Құнанбай балаларының өзара да айтыспайтын, сирек сырьы.

Базаралы — Нұрганым арасы тағы да кеп, жібімес тоңдай оралып отыр. Тоңмойын, топас жастың аузымен айтылған үят, арлы сыр. Жамандықтың сабағын өке мен шешеден көп алса да, енді олардан сүмдышын асыра бастаған Әзімбайды Абай қазір жирене жек көрді. Шынтақтап отырған жастықтан ызалы кеудесін жұлқа көтеріп, акырып қалды:

— Тарт, Әзімбай, арсыз тілінді! Әкенің аузы бармас арамдықка бетің былш етпей сен басайын деп пе ен!.. Жақсылық!.. Жақсылық құрымасын. Онымен жағаласқан жан құрысын... қанша жыл жақсылық жолына түсіп, қажығандай қайрат етіп ен? Бәле деп, жуандық деп, мал деп көз аштың. Тілің шыққанда боктықпен, сүмдикпен шығып отырғаны мынау! Жанасып көрген жерің бар ма жақсылыққа! Жақсылық мына Тәкежан мен Қаражанның отының басында, ошағының бұтында ма екен? Немесе ана теңінде буулы жатыр деп пе ен? Атанаң ұлы болма, адамның ұлы бол дейді жақсылық. Аяныш, өділет, адал жүрек керек дейді жақсылық! Есітіп көріп пе ен, сен мұндайды! Жок, жақсылық құрымасын, одан садаға кетсін сендей алласы мен арамдығы қос қыртыс бол қосылып кеткен надан кеуде, өзімшіл жандар!

Әзімбай жауап қатқан жок. Бірақ Абай сөзін бітірмesten тағы да ернін шығара “мырс” берді де, етегін сілкіп тастап, атып тұрып, үйден шығып кетті. Аға сөзіне сөт те болса ой салу жок. Жамандасып ішінен боктасқандай, ұстасып кеткен кетіс.

Баласының ашуын Тәкежан анғарып отыр. Ол Абайдың Жігітек жөніндегі сөзіне де көнген жок. Қысқа түйіп айтқан жауабы:

— Биылғы жылы шауып қойдым. Шапқан шөпті Жігітекке беріп, кішірейетін жазығым жок. Келесі жылы сөйлесерміз. Мына пішеннің қайырмаймын. Егер Жігітек тасып аламын десе, күздеуден қыстауға қайтқан сапарымда, сол он қыстаудың үстіне қонып аламын да, тасытып алған пішеннің бар малыма жегізіп болып қана өз қыстауыма көшемін! — деді.

Айтқан сөздеріне зорлықтың туысын қөндіре алмаған Абай, енді үнсіз тыылды да, отырып қалды.

Тағы біраздан сон қабағы келіспеген үйді ұнатпай, ас піскенше тысқа шығып кетті.

Ауыл рені өзгеше жүдеу еді. Далада бүттары жылтырап, жалбыржұлбыр киініп, бүрсендеген, күс басқан аяқтары қызарған кедей балалары көрінді. Бай үйінің сыртын жағалап, жук жыылған күнес жақта акырын күбірлеп ойнайды. Қойшының қоныр лашығының бір үзігі сыпрылған. Қолы, беті жарылған жұмысқер әйел үйінің жыртығын жамап отыр. Жалаңаштанған үйдің керегесінен жүдеу, шоқпыт жоқшылық көрінеді. Арқасына ала қап жамылған, басына шоқпыт тымақ киген көрі

кемпір сол шала жағылған үй ішінде, қара сұық астында малма сапсып отыр.

Абай жалғыз өзі жағалап, осы үйге тақады. Ішінен: “Мынадан да ауыр күй болар ма? Неткен сор! Қара сұық күн мынау, баспанасыз жел етінің астында лыпасыз, жылусыз жыртық шоқпыт жандар мынау... Кімдер екен?” деп, өуелі үй сыртында құрым үзіктің көп тесігін жамап отырған жас өйелді көрді. Абай бұл өйелді танымайды екен. Жүзі жүдеу, киімі жұқа келіннің ажарында науқас белгісі бар. Беті-қолында көк тамырлары білініп, жөткіре түседі.

Абайға жалт қарап именген жүзіне болымсыз қан ойнап шығып, дәл екі бетінің ұшында дерт таңбасындағы айқындағы түр. Келінмен амандаса бергенде, Абайға үйдегі кемпір де бұрылып қарады. Бұл үй кімдікі екенін, Абай енді таныды. Кемпірге тақап кеп:

— Ойпир-ау, Иіс-ау, сениң үйін бе еді бұл?! Осынша жүдеп, тозған кім болды екен деп келе жатыр ем! — деді де, Абай Иіс кемпірдің қасына үй ішіне кірді. Енді анғарып қараса, Иістің жыртық құпісінің екі етегі жайыла түсіпті де, екі жақ бүйірінде екі кішкене бала сұықтан тығылып, панарап отыр екен. Балалардың жақтарынан боздағы шыққан, шаштары ұзарған. Жүздері мен кірпіктерінде қалың қорқыныш пен ауыр уайым түрғандай. Екеуінің де көздері Абайға жасқанып, жалына қарайды. Қапқара ашық көздері де жазықсыздан жаза шеккен панасыздық, сор үйелегендей. Арық, құп-қу беттерінде аштық табы да бар. Көздері алара түскен өлсіз балапандар тағы да бүрісіп, өжесіне тығыла берді. Шамасы, бес пенен үш жастардағы аянышты бебектер.

Абай Иіс кемпірдің амандақсан сөздерін де естіместен, екі шиеттей баланы ойлаганда, өз жүрегі тоңазып, қатты бүрісіп кетті. Иіс қапалық жайын баяндағы отыр.

— Қарағым Абай-ай, бізге берген күнді ана байдың үйінің иті екеш итіне де бермесін, неғыласың! — дейді.

Абай бұл кемпірдің баласын еске алып:

— Балан қайда? Иса қайда? Әнеугүні пішен басында “бір азаматтық ісін көрдік” деп келіп еді Мағаш. “Баласын өжет, жақсы етіп өсірген екен Иіс” деп еді.

— Сол өжеттік басына жетпесе неғылсын! Қырына алып отыр ғой Әзімбай. Қойши етіп, күнұзын лыпасыз күйде қой шетіне салып қойды ғой! — деді.

Кішкене бебектерден өлі көзін ала алмаған Абай балалардың бастарынан сипап, аттарын сұрады. Үлкені — Асан, кішісі Үсен екен. Аттарын өздері ақырынғана шала сыйырлап, тымаураятқан үнмен айтып берді.

Абай Иістің бірталай мұнын тындағып еді, келіні болса ауру екен. Үстүк істеп ішерлік отын табар да жан жок. Иса болса, ымыртта бір-ак келеді. Ауру келінді отынға жіберуге кемпір аяйды. Сонымен күнұзын мынау кішкентай лыпасыз екі немересін осылайша бауырына басып отырады екен.

— Күнім осы, балапаның қанатының астына тыққан көрі тауықтай отырғаным мынау! — деді.

Тәкежан үйінің жанында қалың киіз жапқан отау үй бар. Ол — Әзімбай отауы. Сол үйдің жанына түье шөгерілді. Тенден әкелген қара

кы бар екен. Каражан бұл кезде үйінен өзі шығып, ки әкелген бурыл сақал малышға зекіп, өмір етіп тұр.

— Қиды берме, тұгі, көрінгенге. Үлкен үй мен отауга ғана бөліп қой! Отын көрінсе шетінен қылқынып, “бір жағым”, “екі жағым” деп тіленіп, телміріп келеді де тұрады. Тарт! Жоғал үйлеріне! Неге келдін, сен қатын? — деп, жылқышының келіншегіне, — сен де аулақ бар — деп қойшыға жөне бірер жыртық киім, жүдеу жүз, боздағы шыққан бала мен қыздарға ақыра зекіп, айдалап салды.

Тек жүрттың бәрінің сонынан ақырын басып, қорғанып келген отыншының кетік тіс, шұбар кемпіріне ғана орта қап қара қиды зорға өлшетіп берді. “Ал осыған ырза бол!” деп, Каражан кейін қайта берді. Абай осы кезде Каражанды тоқтатып, бір қап қиды өзі бүйірып бөлек түсіртті де, отыншыға алғызып, Иіс кемпірдің үйіне жөнелтті.

Абай Каражан қайта бұрылғанда күліп жіберді де, женгесін әжуалап қалжын айтты:

— Шіркін, Каражан-ай! Сенен де мырза бай бар ма екен? Кедейін сендей жарылқаған бәйбіше көрсем қөзім шықсын! Қайтіп қана қара қидың орта қабын қылп бердін, — деді.

Каражан өз ісінен қысылғандай болды. Бұл құнде өжім тартқан сұргылт жүзін сәл жадыратып, Абайға қөзін сығырайтып, күліп қарады. Орамды тілін, айтқыштығын бұл жерде ірке алған жок.

— Қасымнан бетер қайнам-ау? Бұл жерде де сыртымнан бағып, сынап тұр ма едін? — деп, Абайға есік ашып, үйіне кіргізді.

Каражанмен әзілдесуі, Абайдың бағанадан бергі түйілген көнілін басқаша жадыратқандай. Ол казір айналадағы бар көріксіз күйкі күйлерден өзінше бір өзгеше үшқын, шабыт алғандай болды. Ызалы мысқыл аралас ашынған ой сергек оянғандай. Төрге қарай ширак басып кеп, отыра сала Дәрменнен қағаз бен қарындаш сұрады.

Дәл осы кезде тыста, үй сыртында, дабырлап жүрген ұсақ балалар сықылығы естіліп еді. Жыртық киім киген, үрпіп тонған жүздері бар үш-төрт кішкене бала есіктен бас бағып, оты маздап тұрған үлкен үйге сығалайды. Жылы жерге жакындауға батылы да жок. Қызыға, телміре қарасады. Каражан ол балаларға көзі түскенде “тәйт арман, шық” деп, шошыта үркітіп жіберді.

Сол балалардын алдында үй ішіне батыл енген кішкене қара домалак бала Шөпіш еді. Ол — Тәкежан, Каражанның Әзімбайдан туған үлкен немересі. Ет пісер кезде үлкен үйге жолдастарын ертіп жүгіріп келген. Казір Каражан қазаннан бір жілік түсіртіп, сырлы тостағанға салып, сол баласына ұстадты. Колына кездік беріп, сыйырлай бүйірып, ақыл айтып жатыр.

— Үйде отырып же! Даға шықсан, ана кедейін өңшен сүмелек баласы қолынан алып қояды, жалынып сұрап! Емініп артынан қалмайды, асынды ішкізбейді, зөр ішкірлер! Шықпа, қасымда отырып же! — деп қақылдан отыр.

Шөпіш бала кетейін десе, кете алмай, құрбыларынан ұялып, жалтак-жалтак етіп, асын да жей алмай аландап қояды. Бірақ ызғарлы шешенің құрығынан құтылар да емес. Абай бұл күйді де мысқылды жүзбен түгел бағады. Ойлы көзі үй ішіне, Каражан, Тәкежан жаққа жалт-жұлт

карай түседі. Шапшандаған шабытпен қурыш сөздер қатарларын құйып отырғандай.

Ербол мен Дәрмен от басына жақын отырған Абайдың сырт жағында жантайысып отырып, күбірлесіп сөйлесіп қояды.

Ербол Абайдың мұндай ашу артынан, қатты қақтығыс, сілкіну артынан өлең жазса, мыскылсыз жаза алмайтынын біледі. Дәрменге күбірлеп:

— Бала, Абай өлеңге кетті-ау! Дәл осы жолы кімге шанышлатынын анғарасын ба, жоқ па? — деді.

Дәрмен бағанадан бергі дауда өзі қадірлейтін Базаралының бір мұнды күйлерін ойлап отырған. Сол бетімен топшылап:

— Мен білсем, Абай ағам Базаралының Тәкежан мен Өзімбайға айтатын дауын жазып отыр! — деді.

Ербол ойы олай емес еді.

— Жоқ, мен білсем, дәл бүгін бізге мал соймай, көрі қойдың өлі етін асып отырған Қаражанның саңдығын найзага шанышп жатқан болуы керек. “Соны айтса екен!” деп мен де жатырмын. Қазанның сыртына қарап, қарным ашып отыр! — деді.

Дәрмен қалжың айтты:

— Ереке-ау! Қарныңыз қанша қонылтақсығанмен, Абай ағамның өлеңін Қаражанның қазанына түсірмей-ақ қойсаныз нетті! Бұндай асқа сараң байдың сыбағасын өзіміз де бере алмас па едік! — дегенде, Ербол да күлді.

Осы уақытта Абай жазуын тоқтатыпты. Енді:

— Ербол! Дәрмен! — деп, екеуін қатарына шақырып алды. — Тәкежан, Қаражан, сендер де тындандар! — деп, үйдің ішін тегіс елең еткізді де, жаңа өлеңін оқып кетті:

*Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жай.
“Ерте барсам жерімді жеп қоям” деп,
Ілктырмамен күздеуде отырап бай!*

деп бір тоқтады. Айтып отырған аулы, қазір өздері отырған Тәкежан аулы екені тындаушының барлығына тап еткендегі таныла кетті. Ербол мен Дәрмен:

— Е... бәсе!..

— Бәрекелді, Абай аға! — десіп қалды.

— Айтпап па ем, бала! Тоқтай қал! — деп Ербол сыйыр етті. Содан өрі Тәкежан аулындағы мал баққан малшының, отыны жоқ көрші үйлердің күйлері кетті.

От тауып жылына алмай боздағы шыққан балалар соры да ұмытылған жоқ. Орта қап қара қи, көрі қойдың етімен Ерболды жөнелтпек боп отырған сараң үйдің есебі де айтыла келді. Дәл осы үйдің балалар тұрасында танытқан ит мінездіне арналған қатты мыскыл сөздер енді шығандап шықты. Бай үйіне батып кіре алмаған, жасқаншак, жыртық балалар мен олардан тамағын үрлап ішіп отырған Шөпіш танылды. Кедей баласына жиреніш атып отырған, ыскырған Қаражан мінездері каз-қалпында өлең қатарына түсті.

... Бай үйіне кіре алмас тұра ұнтылып,
Бала шықса асынан үзіл-жұлып,
Ың жағынан сол үйдің ұзап кетпес,
Үйген жүкстің күн жағын орын қылып.

Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
О да өзіндей ит болсын, азғыр-азғыр!
Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып өңшөң жалбыр... —

деп, шүйілген жолдар иесін тауып жатыр. Әсіресе, “О да өзіндей ит болсын, азғыр-азғыр!” деп әйгілеп айтқан ауыр соққы Қаражанды қақ бастаң қамшымен ұргандай болды. Бай мен кедей арасындағы бітімсіз аңдысқандық айтылды. Балаға шейін екіудай хал бар екенін Абай айтып бергенде “бұлай емес” деп дау айттар, мойын бұрар шама Қаражаннан табылмастай. Бірақ Абай өлеңін бітіргендеге, Тәкежан мен Қаражан дау айтқан жоқ, ашу айтты.

— Жамандауға келіп пе ең? — деп Тәкежан бастады.

— Құр жамандау емес, жаулап масқара еткелі келген ғой! Ағасы мен женгесін “ит” дегеннен артық қандай жаулық болушы еді? — деп, Қаражан тұлан тұтты.

Абай тек қана сылқ-сылқ құліп, өлеңді Дәрменге беріп жатыр. Дәрмен қағазды тез бүктеп қалтасына сала берді. Тәкежан дәл осы кезде ес жия ақырып, Дәрменді боктап жіберді.

— Қайда апарасын? Қалтасына салғышын мұның!.. Үйіме кеп, “тамағын жеп, табағын теп!” деген кім екен бұларға!? Бері өкпел, қазір жыртып отқа тастаймын! — деп зекіді.

Әмірлі бүйрықлен Дәрменге қолын да созды. Абай мен Ербол қатты қаркылдап құлісіп, араға түсті. Дәрменде бермек ой жоқ. Тәкежаннан бойын қашандатып, өлеңді қалтасына тығып жатыр. Тәкежан енді қатты сұрланып, ызалана түсіп, Абайға анық зекіп отыр:

— Жой мынау өлеңді! Жоясың ба, жоқ кетісесің бе!? — деп, қадалып тұрып алды. Абай өлі де күле түсіп:

— Сені айтқам жоқ қой, батыр-ау! “Ит” дегенде қатыныңды айттым! Қаражанға да өзіл айтқызбаймысың? Жоқ, әлде, менің өлеңімнің әзірейілі сен бе едің! Тіл тигізсе көпір болатын, сенің қатының қажы ма? Әулиен осы ма еді? — деп, жолдастарын құлдіре сөйлеп, қалжынмен құтылмақ болды. Бірақ Қаражанның ашуы көздің жасына да айналды.

— Қасым айтпайтын сөзді қайнам боп айттым дейсін! Иланбаймын! “Үйелменінмен, үйінмен жаусың!” деп отырысың ғой тағы! Кешпеймін! Қайнам болсан, жырт! Жой қазір! — деді.

Тәкежан да “жоғалт, жой” деп, Абаймен алысадай қадалып отыр. Ербол сол арада Дәрменнен өлеңді алып, жылдамдатып қайта оқып жаткан. Енді екі туысқан арасы анық ұрысқа айналатынын көрген сон, ол жанағы Қаражанды тулатқан балалар жайындағы екі ауыз сөзді қайтакайта қайырып, жаттап алған-ды. Қазір Абай қолындағы қарындашты сұрамастан ала қойды да, Тәкежанға қарап:

— Тәкежан, бар өлеңді жоймайық. Оның тіл бата алмас зорлық болады. Өлең сөз өзіл де болса, салмағы ауыр, зәрі кетпейтін сөз екені

рас! Каражанға тиген жерін мына мен өзім жоқ қылайын! Міне, өшірдім! — деді де, жаңағы екі ауыз өленді қайта-қайта сыйып, өшіріп тастады.

Осылайша бар сорақысы бадырайып тұрган әрі зорлық, әрі жуандық, әрі арамдық ұясындағы бай аулында, сол күнгі казак сахарасының басындағы тарихтай, күйзеу күздің күнінде Абайдың анық өлмес, өшпес және бір сазы туып еді.

3

Қыстаулық жерін үнемдеп, алғыс күздеуде алғашкы қар жауғанша тырысып отырған Тәкежан аулы Мұсақұлдағы қыстауға енді тақап келген. Анада Абай келіп сөз қылған Жігітек ауылдарының пішен дауы енді бірталай даңға айналды. Абай өз туысқанын айтқанына көндіре алмаған соң: “Тәкежанның істеп отырғаны зорлық. Мен арылдым, айтқаным көндіре алмадым. Бұл өктемдікке қандай жауап етсөн де раяу. Есенді жоқтай біл, ағайын” деп, Әзберген, Шүйгінсұда отырған Жігітектің он шақты кедей аулына өзінің сөлемін айтқан. Сонымен жаңағы ауылдар Тәкежан шаптырып, үйгізіп қойған он шақты мая пішенді өзді-өзі қыстауларына тасытып алған.

Осы жайды Мұсақұлға тақап келгенде естіген Тәкежан бір тұнде ат шаптырып Үзігүтты, Майбасар, Үсқақтарды шақыртып алғып, тентек кенес құрып, қыңыр байлау жасаған.

Жігітек айтқанын істесе, бұл да сонда ашу үстінде айткан зорлық сертін осы кеңес бойынша орындауға бекінді. Сөйтіп, елдің бәрі қыстың шеті ілінген соң тегіс қыстауларына қонып алса да, Тәкежан аулы тың сылтау тауып, қыстауға баруды кейінге қалдыра тұрды. Соңғы көшкенде тұра жаңағы Шүйгінсу, Әзберген сияқты қоныстарды қыстап отырған он ауыл Жігітектің дәл қыстауының үстіне барды. Солардың жеріне қалың қойын, түйе, сиырын қаптата жайып, баса қонғалы көшіп келді.

Көш алдында Тәкежан, Әзімбай, Майбасар бар-ды. Қастарына он шақты ер-азамат, нөкер ертіпті. Қалың қөштің қонағын орнына кеп, топтанып тұр. Жігітектің кішкене шым қоралары аяғының астында қалып бара жатыр. Аз ғана ауылдардың қыс талшық ететін, иек астындағы болымсыз ши қорықтарына қалың қой мен түйе, сиыр жапырлап кеп тұмсық салды. Кейбір қоралардың аласа қоршаш артындағы маяларына бос түйелер, қонқақ мүйіз үлкен сиырлар артыла тұра қалып, қарбыта асап жатыр. Бұншалық өктем зорлықты күтпеген момын ауылдар қазір бірінебірі жүгірісіп, жалғыз-жәутік тай-тулағын мінісіп, шапқыласып өбігерге түсті. Аздан соң Жігітек ауылдарынан бас құрап аттанған он шақты салт атты Тәкежан аулы жүгін түсіріп, кереге жая бастаған кездे сол зорлықшыл ауылға қарай беттеді.

Жігітектің бұл жиынының ортасында Базаралы бар. Тәкежандар әлі үй тігілгенше, тобын жазбай, ат үстінде мал аралап жүр.

Жігітек тобын бастап келген Базаралы байбалам салып, бақырашақыра келген жоқ. Ол тартынған салмақпен сөйледі. Зілі бар саран тілмен тың қуатты көрсеткендей.

— Жә, Тәкежан мырза! Бұл істеп тұрганың қысас екені мәлім ғой. Корқып, бүккән Жігітекті тағы да бүкпла торғайдай басынан асыра тас

лақтырып, бұктыра түсіпсін. Онсыз да жаны ашымас құдайын тағы да таныта түсейін деп тұрсын ба? Жоқ, өлде, жерін жеп, шебін шашып, жарты лашық жаман үйлерін үйелменімен құртайын деп тұрсын ба? Шыны, мынау қай қылығын? — деді.

Тәкежан қамшысын ердің қасына көлденен салып, екі қолын сол қамшы сабына таянып, үзенгісін шіреніп тұрып, Базаралыны жер қылардай кекесін жүзбен қарады. О да қысқа сөйлемек.

— Қаумен баласы, сенің қыстауына қондым ба? Өз аулың анау, Шыңғыста емес пе? Дәл осы жерде сенің қылшығын құрыды ма?

Базаралының сұрауына жауап бермей, бұз да сұрау берді.

— Ағайыным, жанкүйерім, “өртесем де ара түспе” дейсің бе?! Саған да, бұған да ағайын екем, ара сөз де айтқызыбайсын ба?

— Өзіңе тимеген екем, ендеше қақтықпа, ағайын! Жайына тұр, килікпе!

— Жылатсам да, талап жесем де үн шығарма, тұяқ серіпте дейсің бе?

— Сенімен сөйлесер жауабым жоқ. Шешендікке, қаныпезерлікке Базаралымен жарысам деген бәсім жоқ! Женсігім де жоқ. Ағайын, аулак тұр дедім, аулак бол!

— Бар сөзің осы ғой, Тәкежан мырза! Зорлығына, содыр-сойқанына жауап та бергін келмейді ғой!

— Келмейді, уә, келмейді!

— Бермейсің ғой жауапты!

— Бермеймін саған!

— Шын бермейсің ғой, Тәкежан!?

— Бермеймін, бермеймін!

— Жә, жетті! Сен де үш қайырдын, мен де үш қайырдым. Жетер шекке жетіскең екенбіз! Енді бұдан былайғы іске, кесір мен кеселге біз айыпты емеспіз. Опық жесен, өзің жерсің! Атадан ұл бол туғаным шын болса, тұнығынды бір шайқармын, Тәкежан! Екі тумақ жоқ болса, екі өлмек те жоқ. Еркек болсан, осы арадан көшпей отыра бер! — деді.

Катты ашумен қайнаған үлкен көзін Тәкежан мен Майбасардың бетіне кезек-кезек қадайды. Талайдағы ызалы сөздерін қатты айқайлап тұрып айтып-айтып берді де, “тарт бермен!” деп, тай-байтал мінген кедей-кепшігін ертіп жүріп кетті.

Тәкежан аулы Базаралының ереуіл сөзіне былқ еткен жоқ. Қар екі жауса да, үй іргесін шыммен көмдіріп алғып, тағы да ықтырмасын құрғызып қойып, күндіз-тұн демей кедей ауылдың пішени мен қорығын аямасстан жеді де отырды. Тұн баласында сол жыртық шоқпұт коралардың азын-аулак қыстық отыны, киларын алғызады. Әзімбай мен Каражан кейір содыр жігіттерін жіберіп, түйелеп артқызып, ұрлатып та алып отырды. Соның орайына, күндіз-тұн бай үйлерінің оты үзілмей, маздап жанады.

Бір қазаның үстіне бір қаза кедей ауылдарды ұлардай-шулатты. Тәкежанның осындай бишарапарды алқымынан алғып, бакыртып отырғаны бүкіл Шүйгінсу, Құнанбай қорығы, Қарауыл, Балпаң елдеріне түгел жетті. Шыңғыстағы қалың Жігітекке де тұн аскан сайын дүнкілдеп, сүмдүк зорлық хабары естіліп жатыр.

Дәл осы екі-үш күн ішінде Базаралы белгісіз бір жакка жоқ болып кетті. Шүйгінсудағы жылаулар елдің он шакты жас азаматын өзімен ілестіріп ала кеткен сияқты.

Кетер түнде осы жігіттерге қоса, Қарауыл бойын қыстайтын Жігіткің көп кедей ауылдарынан және отыз шакты жігітті шақыртты. Бір түн отырып, төрттен, бестен жиып алып, барлығына бір түрлі іс тапсырған.

— Колда бар “бұт артар” жалғыз шолағын болса, соныңа мін де, Миялы, Байғабылдағы жатакқа жетіндер! Сол арадан басталатын бір жорық бар. Талайдан зығырымды қайнатқан, арманым болған бір жорық. Осыны, сендердей, өзімдегі кедей жорығы, кек жорығы, арты не болады деп сұрама! Ортанға ажад уысынан, арыстан аузынан құтылып, қайта оралып Базаралы келгенде, “енди етегіннен үстап өлемрін-ау” деген серттерің болатын. Оларынды ұмытқам жок, ер серті деп түсінгем де үстанғам! Соған бекінген тәуекелің рас болса, сарапка салар күнім туды. Атым жаман деме! Сәйгүлік мінгіземін. Қаруым — қара сойылым жок деме. Сенен бетер жылап жүрген жатак бар. Қолына қос сойылды солар қуанып отырып үстәтады. Тек осы сыр бірде-біреуіннің аузынан шетке шашау шықпасын. Жігіткің анау Бейсенбі, Эбділда, Үркімбай, Жабай аулы сияқты қалтырауық байларының құлағына тимесін! Екінші сөзім — тобынмен беттеме! Екіден, уштеп түн-түн сайын жоғалып кетте, сол жатакқа барып жет! Абылғазы екеуміз алдарынан тосамыз! — деп сөзін түйген. Бұдан ары не істейтінін, кімге қалай соктыратынын жігіттерге айтқан жок.

Тәкежанмен көш алдында қағысқан күні Абылғазы екеуі осы әрекетті істеген де, із-түzsіz тартып кеткен.

Қазір сол Базаралы мен Абылғазы Дәркембай қасында отырып, ұзақ-ұзақ сырлар ақтарысады, мұндар айтысады. Жігітек кедейлері Базаралы беттеткен бағытпен төрттен, бестен топталып, жатак ішіне келіп, әр үйлерге, онаша ауылдарға жайласқан. Базаралыдан әмір құтіп жатқан. Бірақ бар жігіт түгел келіп болмағандықтан, Базаралының белгісіз ісі өлі аз күн аял құтіп, іркіліп түрған-ды.

Дәркембайдың кішкене жер үйінде, пеш жанында отырып үш сырлас шерткен әңгімелер әр саққа кетеді. Қазіргі күндерде бұлар аш-тоғын да елемейді. Дәркембайдың кемпірі істеп берген қара көже ең қымбат, дәмді астарында.

Бүгін әр түрлі әңгімені өзі қозғап, толғана шертіп отырған Базаралығана. Оның ендігі кеңесінде үнемі бір өріске шалқып, бір сағаға құйып жатқан ой мен есеп бар-ды. Қырық жігіт кимылына бағышталған көмек әңгіме тәрізді. “Осы іске неліктен бекіндім” дегенді анғартқандай. Ендігі Базаралы Тәкежан қылығын сөйлемейді. Тіпті, Тобықты ішінің бөлесін де айтпайды. Ол исі қазақ көріп білген жай да емес.

Базаралы каторгада өзімен жолдас болған бір қарт орыстың хикаясын баяндайды.

Ақ сақалы беліне түскен, қалың түкті қабағы көк бурыл мұртындаид боп көзіне жеткен. Өткір шүнірек көк көзі, сұық қасы көк сұнкар қанатындаид жаба біткен жан екен. Бойын Базаралы өз бойынан қарыс ұзын дейді. “Жиырма жыл айдауда журсе де, әлі де екі иығына екі кісі мінгендей. Төсі де төңкерген астаудай. Өзім көрген адамның нары сол!” деп, Базаралы каторгадан тауып қайтқан досы “Керала” деген орыс мұжигінің жайын баяндады.

— Ішкі Россия жерінде, орыста да сан Құнанбай, Төкежандар иттен де көп, бықып жатады еken ғой. Өздерін ақсүйек, алпауыт деседі. Солардың қол астында қалың мужик кәдімгі малындей, құлы мен күні болады. Тілесе, колымен дүрелеу, жактырмаса, заты жаман мaldай айдал сату, ұлын — құл, қызын күн ету бар еken. Байға берген қыздың енісіне, құданда, тамыр-жекжаттың қалауына атадан баланы айырып, анадан қызды айырып, кәдімгі тай-құнандай жетектетіп жібереді еken. Осыларды айтқан Керала “өз байым Педоттан, өз көргенім” деп, тағы бір сорапыны айтты. Көрші баймен тазы ит жарыстырып, Педот күндес болады. Сол орайда біреудің жүйрік итін аламын деп саудаласқан еken. Ал Кераланың он тоғызда жасы бар бұлдіршіндегі қарындасы болады. Жанағы тазы ит иесінің сол қызға көзі түсіп сұрағанда, Педот баспа-бас айырбаска салады. Қыздың тигелі жүрген жігіті жасық еken, ара түсе алмай қалыпты. Екі бай Педоттың сарайында түнде арак ішіп, мас болып, жанағы жас қызы Аксиньяны мазағына алып отырады. Керала сонда на мысқа шыдамай, еркектік бір іс етіпти. Терезеден түнде кеп бағып тұрса, тазы итке қызы айырбастап алған қорқау бай Аксиня қызға қорлығын жасап, арын жазалай бастаған көрінеді. Сорлы қыздың көрі корқаудан жаны үркіп, шырылдаған еken. Терезеден бағып тұрған Керала балтаны жіберіп ұрып, жанағы байды жарапап, қан құстыра жығыпты да, тәуекел ғып тас жұтыпты. Орыста “Қызыл қораз” дейтін болады. Мужик ортасында кекті болған байдың үй-мұлқін өртегенді айтады. Жанағы бай үйінің төрт бұрышына көрәсін мен қарамай құйып, әзірлеп тұр еken. “Бір істеп қалған сон, әйтеуір, басым кетті ғой, не де болса ата-бабам, қарындасым, анам атаулының қан кектерін ала өлейін” деп, байдың бар дүкенін, үй-мұлқін, қара-қорда қазынасын түгел лау еткізіп, есі шығып талып қалған қарындасын арқалап алып, қалың меніреу қарағайға қашып кіріп кетіпти.

Сонымен бір жарым ай бойы тоғай ішінде қашып жүріп, бір бай емес, атыраптағы талай байлардың үйлерін өртеп, шетінен банкрот қыпты. Ұзындағы өшінің, қыскадағы кегінің бәрін алышты. Бір жолы он, бір жолы он бес кісі бол алпауыттар қамағанда, тек жалғыз ғана темір шокпармен шетінен сілейте ұрып жығып, екі рет құтылып кеткен еken. Ұшіншіде қапияда патшалықтың қарулы солдаты кең, үстіне қаптай құйылып, қолаяғын бұғаулап, тұтқын етіпти. Анау жарапанған бай өлімші бол, барып-барып ақыры жазылыпты. Бірақ қисық мойын, шолақ қол бол жазылыпты дейді.

Кераланы өуелі өлім жазасына бұйырып, артынан кешірім еткен бол, “өмір бойы, өле-өлгенше каторгада, тар зындан, тас қамауда шіріп өлсін” деп бұйырыпты. Сол Керала, жанағы өздерінде мен түсін айтқан аппақ шал, елу бес-ақ жастағы адам дегенде, бағанадан ынтыға тындал отырған Абылғазы:

— Алда бақыр, есіл ер-ай! — деді.

Дәркембай да тамсанып, басын изеді.

— Сорлы жазған! Ер жолы осы да.

Базаралы тағы айттып кетті:

— Міне, биыл отыз жыл каторгада, ер өмірін ер кегіне құрбан етіп, алысуға шыкқанда өзі жиырма бес жастағы қыршын еken. Жапа-жалғыз

басы әрі жалаңаш құр қол, жаяу. Сол күйінде намыс таяғын іркілмей серменгі де, жастығын мол қылып алғы жығылыпты! — деп, бір өңгімесін түйген еді.

Керала өз басынан кешкенін ғана емес, отыз жыл бойында талай этапта, талай каторга орындарында, шынжыр астында күн кешкен өзіндегі сан сорлыны көріпті. Сонда өзі алдыңғы бір буын ғой... Ал кейін осы соңғы жеті-сегіз жылдар ішінде де нелер қыршын жас, жаңа буындардан шыққан ер крестьяндар да сол каторгаға тіпті көп келіп жатты-ау!

Жер жөнінен қысым, таршылық-тапшылық көргенде, қалың крестьян төреден, жуан қожадан, жерлі байдан көреді екен. Солармен, тіпті, патшалықтың өзімен де алысқа шығып, сорлаған кедей крестьян атаулы жыл сайын, ай сайын алысып, қырқысып жатады екен ғой. Міне, соларды бастаған сан ерлердің де топ-топ болып, Сібірге каторгаға түскенін көрдім. Бұлардың алысы мүлде бөлек. Жекелеп шарпыспайды. Қалың ел бол соктығады екен жауларына. Көп шерлерін, сырларын тыннадым. Айзыым қанды, не керек.

“Мың бір түн” мың бір түн емес, “Бактажар” бактажар емес, анық “Бактажар да”, “Мың бір түн де” шіркін, сол есіл Керала өңгімесі еді. Эр өңгімесін мен де жадымда тұттым. Бәрі де жаңағы Кераладай, өз түсіндағы Тәкежаннан жапа шеккен, опық жеген өншең Базаралы, Балағаздар көрінеді. Бірақ сонда Құнанбайдың тізесімен күльп барып, жаңағылардың өңгімесін естігенде, үнемі өкінішім қалмаушы еді. Мені сонда жүргенде “елден кеттім-ау!” деген қайғы емес, күні-түні сүйегімді кемірғен бір өкініш бол еді. “Аяқтағы суға ағып өліппін-ау!”, “Кеткенде түк бітірмей, текке кетіппін!”, “Тым құрыса, біреуіне естен кетпес бір соккыны, тәубесін есіне түсіре, неғып соғып кетпедім!” деп, өзімді-өзім кинаушы ем” деп токтаған.

Дәркембай мынадай үлкен сүре өңгімені барлық ерекше ауыртпалығымен танырқап тыннады. Өзіне түсінікті күйдің сонынан туған әділ ашуға бұның да барлық ереуілші жүрегі қоса қызып, қозғандай болды. Ер кегін алған өжет кедейдің батыл ісіне барынша сүйсініп тыннайды. Көп тәжірибелі басын изей отырып, кейде үнсіз, ұзак құледі. Базаралы өңгімесін бітіргенде, ол бір қызық ойын қысқа түйді.

— Маған бұл жайдың бәрін текке айтып отырған жоқсың ғой! Мені де, мына Абылғазыны да түйсіндірмей отырған жоқ бұл айтқандарың! Өзіңде бұл қайрау сөз ғой. Осының бәрінен мен не түйдің десенші!

Базаралы мен Абылғазы екеуіне сүрғылт ренді ер көзін қадап отырып, езу тартып бір сөз тастанды.

— Есінде болар-ау! Осындай мұнды бұрын да көп айтушы едік қой. Бірақ айтып-айтып, мұндалап-мұндалап қоятынбыз. Біріміз айдауға, біріміз байлау-матауға күнірене жүріп, көне беретінбіз. Қазақтың асауы не! Құрығы ұзын қулардың бұғалығы мен ноқтасына бәрібір басымыз ілінетін де кететүғын. Осы бір-ак нәрсені түйсен екен! Кіжінуін көп, килігуң жоқ, мені қартайтқаң өкініш осы өді. Бүгін де со ма? Сол болса, “құлге шөгіп, көтеремнен тұрмай қалған көрі Дәркембай, сол шеккен күйінде жата бер” деші! Жоқ, ісің болса енді бір істеп қалшы. О, семсерінді бір сілтеп өлші! — деген.

Бұның соңғы сөзінің түсінда Базаралы мен Абылғазы шіміркене сүйсініп, сылқылдан күлісіп отырды. Базаралы Дәркембайдың бір сөзін өсірепе қуаттап, қайталап айтты.

— “Кіжінуің көп, килігуің жоқ...” Қандай сөз? Төбемнен тап басып, дәлін айтқан сөз-ау! — дегенде, Абылғазы да қостады.

— Сөз ғана дейсін-ау! Табандап тұрып, төбеден сойылмен үргандай емес пе? Салмағы қандай? — деп, біраз отырды да: — Қой, Базеке! Мынандай сынның артынан айттылатын сөз қалған жоқ. Тек жинал, атқа қонаїық! Жол болсын, ниет қабыл болсын! — деп, ширыққандай атқып тұрды.

Бұл өнірде сөзі мен ісі ілесе жүретін, кейде, тіпті, “ашу алды, акыл соны” деп, карулы ісін сөзінен де алға сала жүретін кісі — Абылғазы. Базаралы ниет еткен істің қайратты кимылын бастау өзінің сыбағасы екенін ол аңғарып жүрген. Енді аттанатын мезгілді дәл атағандай болды.

Бұл кезде тұн ортасы болған екен. Үшеуі де ширак қозғалып, шапшаң киініп, тыска шықты. Абылғазы айтқан жаңа сапарға шал Дәркембай екі жолдасын өз қолымен аттандырды.

Кішкене қораның қабырғасында кештен сүйеулі тұрған екі қара шокларды Дәркембай өз қолымен жігіттеріне өперді.

— Енді қайтып бір сермелмей, менімен бірге семіп, солғандарың ғой! — деп жүруші ем. Осы таңда, тым құрыса, бір сермеліп, көтпен кеуіп қалған ашуым, осы екі шоқпардың салмағымен бір ғана шықсынышы. Ал жолдарың болсын! Тарт жортуылыңа! — деді.

Тебіне жөнелген екі азаматының артынан Дәркембай ұзак қарап тұрып қалды.

Байғабылдан, көп жатақ ішінен, әр қыстаудан дәл осы шақта тағы талай аттылар жосыта шығысқан еді. Жиыны қырық шамалы сойыл, шоқпар ұстаған, сын жорықты бетке алған ер-азамат онтүстікке тартқан. Сары жотамен, жолсызбен оқшау-оқшау жол жүріп кеп, Ақеспе деген Бекенші күзегінде түгел жиналышп, бас қосты.

Олар тоқайласканда, қыстың таңы да атып келе жатты. Кешелер қылаулап жауған қар өткен тұнде қалындан түскен екен. Аттың шашасынан келеді. Биылғы қыстың “жолдас қары” бол, тұтас түскен көрінеді. Жиын жұртқа қазіргі ниет, барап бет мәлім. Ендігі сөз қыска-қыска өмір, бүйрық түрінде ғана айттылу керек. Соны айттып келе жатқан Абылғазы.

— Жиының қырық бес жігіт екенсін. Бұның бесеуі жатақтың азаматысың ғой. Қазір жол болып, дегеніміз орындалса, жатақтың жігіттері, сендерге айтамын! Біздің кебімізге еріп, сонау Шыңғысқа созылмай-ақ қойындар! Колдарына тигенді алындар да, тезінен жатағына қайт! Үй сайын, әрбір лашығына шейін үлес бер де, қалған істің артын күтіп, тыптыныш отыра бер! — деді.

Жатақтың бес жігітін қасына бөлек шақырып алып, кейінгі үlestің жөнінен тағы біраз ақыл айттып, бұлармен сөзін бітірді.

Осыдан кейінгі бүйрық бергені қалған қырық жігіт болатын. Аттың мандайын алдарындағы қоңыр адырға, Шолпанға қарай беттетіп қойып, қатты бұланқүйрықлен жортып келе жаттып, Абылғазы қырық жігітті екі топқа бөлді. Он бес жігітті Базаралы мен өзінің қатарына алып, өмір беріп келеді:

— Сен он бесін соғыспайсың. Тек малды құғынға саласың! Үлкен кара жолға. Ойқұдықты қып түсесің де, Ералыны, Арқалықты басып, Кіші Орданың тұмсығына қарай тартасың! Алды-артына қарама. Тек, жосығып кua бер! Арттарыңдан бізде жетеміз. Ұқтындар ма? — деп, қатты айқайлап, айнала бір қарап алды.

— Үа, үқтық!

— Дегенің болсын!

— Болды, жетті! — дескен ширак үндер, шапшан жауаптар естілгенде, Абылғазы сақылдап күліп жіберді.

— Е, бәсе! Солай айт! Ширак айт! Ақша қарға аунап шықкан қайсар тағыдай ширығып қапсындар ғой бүгін, тегі!

Осыдан соң өзге жиырма бес жігітті қатарына шақырып алды. Бұлардың мінген аттары ірікті. Өздері де өңшең сүйекті, балғын денелі атпал азаматтар сияқты. Кейбіреулерінің білегіне ілген, үзенгіге ілген емен сойылдары қақтығысып, сатыр-сұтыр етіседі. Бұларға Абылғазы айтқан бүйрық — соғыстың жайы.

— Сендер соғысқа кіресіндер! Тұтқында азамат қалдыруши болмандар, өліп түспесен, оңайшылықпен жығылып түспе жау қолына! Ал зәүі-сайтан сонда біреу-міреу түсінде қалса, қасындағы қалғаның іліп әкетуге тырыс. Бұл — бір де! Жауды жайратқанда, тіл кететін болмасын. Типыл етіп қырындар! Бұл — екі! Жығылған жаудың босаған атын өсте қалдырып кетіп жүрмендер! Бұл — үш! Құғын соғыс басталғанда тізенді айырма, “айрылмас-айрылмас” деп отыр! Өздерің соктықсан, ұмар жұмар тобынмен сок. Жаудың шығандаған бірен-саран өршігені болса, аранды ашып жіберіп, ортаңа түсіріп алып қарақұстан, самайлықтан сілейте сок. Бүгін танда ес жимайтын етіп, қан құстырып кетіндер! Тағы бір сезім — астарына мінгенің кедейдің жалғыз-жалғыз ку шолағы ғой. Жол бүгінгі, жау биылғы ғана емес. Кішкентай толас бола қалса, қолға тиген жылқының ішінде ат, айғыр, бедеу бие болады ғой. Төл аттарынды соған ауыстырып, шапшан мініп-мініп алындар! — деді.

Алғашқы топ жігітке тағы айтып өткен және бір жайы болды:

— Соғыс, құғын қатты болмаса, алдарыңа түскен малды беталды қатты қып айдамандар. Өз керектеріне жарайтын дүние болса, бүйірса, соны ысырап қылма. Қан-жыны араласып кетсе, малда береке болмайды, — деген.

Қатты жортып келе жатып, бар жігітіне Абылғазының атап берген бүйірғы осы.

Базаралы бұл жорық үстінде өздігінен сөз айтқан жок. Осы жұрттың мандай алдында оның тап өзі келе жатқаны жетеді. Жора-жолдастары оған алакөңілсіз сенеді. Барлық осы жорықтың бастауы да және кейін болар бар кезеңі де Базаральдан тыс қалмайтының бұл келе жатқан қырық жігіт біледі. Өйткені өркайсысымен жеке-жеке сөйлесіп, осындай ерекк сипатына келтіріп, намыспен сілкіндірген Базаралының өзі.

Жігіттер мақсұт еткен сұық сапар енді ұзаққа созылған жок.

Бір қалыпты жүріспен Жекен құдығы деген қоныстың аяқ жағын кесіп етіп, Шолпан тауының бауырындағы екі-үш қырқадан асып жібергенде, жортуышылшылар мақсұтты жеріне тақап қалды.

Сонғы бір кезеңге Базаралы, Абылғазы бастаған жиырма атты сыйдырып шыға келіп еді. Осы белдің етегінен Шолпанға қарай ендеп жайылып жатқан қалың жылқы көріне кетті. Жылқы шетінде, әр түсінда топтанып жүрген, сойыл ұстаған көп аттылар бар екен. Жылқышылар және кейбір мал иелері де болу керек. Бұл жайылып жатқан қалың қос жылқы — Абылғазыға бар есебі белгілі Тәкежан жылқысы.

Бел үстінде Абылғазы арттағы тобын тосып, шоктай үйіріп жинап алды. Тап ортада жалғыз өзі. Астындағы бусанып түрған, танау қакқан ақ боз атын айнала жалт-жұлт бұрып, шиыршық аттырып тұр. Дәркембай берген қара шокпарды қолтығына қыстыра, аспандатып, тік көтеріп алды.

— Жә, жігіттер! Мынау алдында жатқан — кекті жауын Тәкежаның қосы! Сегіз жұз жылқысы жатыр осында. Осы майды қазір тігерге тұяқ калдырмай, тік көтере алып кетеміз. Мойнына түйіп, айдалатын маға өз аттарыңың шылбыр-тізгінің қосып жіберіндер! Ерттеулі ат, айғырларды қосарға ал! Мықты болса, лезде мініп-мініп алындар. Өнебіреу курайларын шошайтқан еркексұмактардың астарындағы аттарынан да бір тулақ қалмасын! Ал енді, жортуылдың жолы болсын! Осы қара непір тобынмен қара бүлттай төніп көр. Кедей жорығының жолы болсын, тарт! Ұрып таста! Ұрып таста! — деді де, ақ боз атқа қамшыны басып-басып жіберді, “кеу-кеу!” деп, жауға тиердегі қайратты ерлер сүренін салып, жосыта жөнелді.

Күпсек қар ағыза шапқан көп аттын тұяғынан ақ боран бол, аспанға атқуыллады. Барлық жұрттың “кеу-кеу!”, “капта-қапта!” деген айқайы мен ақ сойылдарын сатырлатып, қағысып шапқан ағыны етекте жатқан жылқыны қатты үркітті.

Әлі қылшығы құрамаған, бусанып көрмеген семіз жылқы, саран байдың қалың шоғыры шетінен үркек, асав болатын. Түнде бөрі, күндіз ұры араласып көрмеген, жоны төңкерілген күр асавулар енді тай-құнанына шейін құйрықтарын шаншып алып, осқырып, құйықтыра жөнелісті.

Жылқыға Абылғазы қолы жетіп араласқанша, мың сан тұяқтардың құшырлы серпіндерінен үшқан қырышық қар енді бүкіл өнірді ақ тұтек етті. Қатты боран соққынына айналдырып жіберді. Абылғазының жігіттері өзінің екі тобынан жаңылған жоқ. Он бес жігіт жылқының сонына түсті. Олар ағызған бойларында айқай-сүренін үзбей отырып, кесірлі асавуларды шошыта қикулады. Шолпанның қоңыр адырына қарай қалың жылқыны құтырта күп барады.

Абылғазының өз касындағы жиырма бес жігіт бастық аға айтқандай тобын жазбай, бұның қатарында бөлек түйіліп келе жатыр. Бұнда да қалың айқай басымдап шығады. Жұмарланып төгілген ашу селі, қарабарқындан құйылып келгенде, алдынан жиырма шакты аттылар “кайт, кайттап” қарсы шапты.

Қалың шидем киген, үлкен сенсөн тымактың үстінен күләпара бастырып, өне бойды жылы киіммен шымқап тастаған жылқышылар екен. Астарына мінгендері жараву аттар емес, төңкерілген ту биелер. Және көбінше ұзын жалдары көзін жапкан, тізелеріне дейін төгілген күр айғырлар екен. Терлетпей, аяндан жүрген семіз сөйгүліктердің жал-құйрыктары қырауланып, кекілдері шалbastanып тұр. Адам мінетін үйреншікті

көлігі тәрізді емес. Қысқа қарыс жүні үзарған, түрі сұық тартқан көліктер бөтенше бір жайындар тәрізді.

Жылқышылар арасында Тәкежанның жалғыз ұлы Әзімбай бар еді. Өз қолында сойылы жоқ, киімі де өзгелерден бөлек. Тұлкі тымағы бар. Томар бояумен боятқан жаңа сенсөн ішігі бар. Қызыл жүзі мен қалың қызыл қабағы салқын күнде сазара барбысып, ісініп тұр. Абылгазылар тау басына шықкан жерде-ак, бұл топтың жау екенін Әзімбай алдымен анғарған. Жылқышыларына айқайлап әмір еткен:

— Мынау тегін емес, жау! Ал жандарынды сал! Өліспей мал беріспе! Алысып қал! — деп ақырған. Өзі де бір жастау жылқышының қолынан ұзын сойылын жұлып алған-ды. Қазір жылқының соңынан шапқансып, қорқынышын жасырмак болған малшы атаулының барлығын ол өкебабадан боктап, қайта қайырып алды.

“Жылқы емес, жауын мұнда келеді” деп, Абылгазыларға қарсы шапқан.

Енді екі топ ағындал ұмтылышқан бетінде, тобылғылы шұбарда, жазық майданда қарсы келіп қақтығысты. Шауып келе жатқан Базаралы Әзімбайды елдің алдымен танып, Абылгазыға айқайлады.

— Тәкежанның ку жалғызы қарсында келеді! Жылқышыдан ес кетсін! Орайға келтір, өуелі өзіне серме! — деп қалды.

Сол кезде көп аттының ортасында алға шықпай, тығыла шауып келе жатқан жаны тәтті бай баласы дәл Абылгазы мен Базаралыға мандай алды қарсы кеп қалды. Екеунің де сойыл сілтегені сол Әзімбай болып еді. Бірақ бай ұлының екі жағында келе жатқан енгезердей екі жылқышы бар. Бірі жирен қасқа айғыр, бірі қара төбел айғыр мінген. Әзімбайды корғап, осы екеуі қабат сойыл сілтеді.

Абылгазы мен Базаралы жас күндерінен ат үсті соғыстың тәсілін үлкен өнердей үйреніп өскен-ді. Сөтті бағатын, қапысы жоқ екеуі алғашқы сойылдарын кісінің басына сермеген жоқ. Жаңағы екі жылқышының өздеріне қарай төнген сойылдарын қағып-қағып жіберісті.

Дәркембайдың қара шокпарымен Базаралының батыр қолы оқыс қағып үрганда, бір жылқышының сойылы шарт сынып, аспанға ұшты. Абылгазы үрган жылқышының сойылы қолынан мүлде ұшып кетті. Әзімбай осы қарбаласты пайдаланып, Базаралыға оқты көзімен ата қарап, айғайлап жіберді.

— Базаралы, жерге қақпай тынбаспын! — деп қалып, Базаралының қақ басқа қатты ұрып жіберді. Боктап та қалды.

Бірақ Базаралыны бұл ұрып қалған сөтте, өзінің де самайынан Абылгазының қайта сілтеген шокпary зіл қара тастай қатты кеп соқты. Қолындағы сойылы сол сөтте сылқ етіп жерге түсті де, Әзімбайдың өзі аттың шылбыр, тізгінің тастап жіберіп, шалқалап сілейіп қалды.

Қабак қақпай қадалып ұмтылған Базаралы енді тебініп кеп, жирен айғырлы жылқышы мен Әзімбайдың екі арасынан ағындал кіре берді. Байдың ұлын жағадан темірдей қолмен бүре қармап алып, ат сауырына қарай жұлқа жөнелді. Ашулы қолында ендігі Әзімбай қаңбактай женіл көрінді. Оны аттың сауырына түсіре сүйрете кеп, шалқайтып апарып омырауындағы қолды босата берді де, тұмсығы мен көзінен сүргілей қойып жіберіп, жерге лактыра тастап кетті.

Әзімбайдың ақтанкер атын Базаралының артында келе жатқан жігіттер іліп алғып кеткен екен. Базаралы артына бір айналып қарағанда, жаңағы жығылған орнынан тұrmай, серейіп қалған Әзімбайды көрді.

Жылқышыда ендігі қайрат етіп жүрген қара тәбел айғырдағы қара-сақал екен. Базаралы соған қарсы кездескен еді. Қолына тың сойыл алған жылқышы өз сойылын тағы бұрын сермен жіберді. Бірақ Базаралы оның соккысына қарамастан, өзі көздеген тізеден қарулы жылқышыны қатты үрүп қалды. Жау сойылы Базаралының иығынан тигенде, бұның сойылы талмау жерге, тізеге мықтап тиген екен. Қалың киімді, каукиған үлкен денелі, қайсар жылқышы қазір қанатынан оқ тиген үлкен қара құстай көрінеді. Ортасынан опырылғандай боп, қара айғырдың үстінен қалбаң етіп, бір-ақ құлады. Базаралы бұнымен көп алғасмын деген еді. Мына-ның оп-онай ошарылып құлағанын көргенде, сүйсінгеннен құліп жіберді.

Абылғазының үрдіс үрған қара шоқпар зілінен бұл кезде үш жылқышы ұмар-жұмар тұскен-ди.

Әрбір жортуышыға өз сыбағасында жеке-жеке келген жылқышылар бар-ды. Әзімбай мен жирен айғыр, қара айғырдағы қосбасылар жығылған сон, өзге жылқышының көбінен ес кетіп қалды. Жығылғаны жығылып, ендігі қалған тобы селдіреп, қаша бастаган. Сол кезде Абылғазы өзінің сенімді көретін жігіттері — Ержан, Қоске, Шаянбай дегендеге қатты бүйрық етті. Жаудан тұскен сенімді ат, айғырларды шапшаң ауыстырып, соларға мінгізді. Әзімбайдың ақтанкеріне балуан жігіт Мес дегенді мінгізді. Сөйтіп алғып тапсырғаны:

— Қашқан жылқышыдан жан аман құтылмасын! Бөрін де қырып-жойып тұсіріндер. Аттарын алғып, шетінен жаяу қалдырындар! Мандағы елге хабар жетпейтін болсын. Қайрат қыл, соңғы қайрат! — деп, қашқан жылқышылардың сонынан өзі бастап қалың бір топты ертіп алғып, куа жөнелді.

Базаралының қасында бес-алты кісі қалған. Бұл арада майдан біткен сон, ол топ жылқының сонынан шаба жөнелді.

Қыстың қысқа күні тұс шағына жеткенде, барлық жылқышы тұсіріліп, ат атаулы алғынып, Абылғазының айтқаны түгел орындалып болған-ды. Бұл кезде жылқыны айдаған жігіттер Шолпаннан асып, Ойқұдықтан етіп, Ералыға жеткен. Жылқыларды жайлап бөгелген Абылғазы тобы енді кеп жетті. Сегіз жұз жылқыдан, Абылғазы айтқандай, бір тай қалмаған екен. Енді Базаралы мен Абылғазы Байғабылдан қосылған жатақтың бес жігітін шакырып алды.

“Ең алдымен еншіні сендерге береміз” деп, жатақтың қырық үйіне арнап, қырық құр атты бір бөліп шығарды. “Екі үйіне бір сойыс” деп, жиырма ту биені жөне бөлді. Жігіттерді қайта қайырарда соңғы рет қастарына алғып тұрып, Базаралы Дөркембайға сәлем айтты.

— Артқы күнді көріп алармыз. Қебінің де, азының да жауабы бір. Қолымменен еттім, мойныменен көтеремін. Жасқанбасын қалың жатақ бауырым. Мынау қырық атты қыс бойы қалаға пішен тасып, көлік етсін. Осы аттардың майымен үн, шайын айырсын. Ал мынау ту биелерді сойып алсын да, ашығып отырған қызыл қарын жас бала, кемпір-шалына талшық етсін! — деп жөнелгітті.

Қалған жылқының барлығын қалың түн ортасында қырық жігіт әуелі Шүйгінсуға жеткізген. Үйқыда жатқан Тәкежан аулының іргесінен айдал өткен. Сол түннің ішінде бар жылқыны кедей-кепшік ауылға Базаралы тізгін ұшынан үлестіріп берді. Бір шеті Шүйгінсүдан, Әзберген, Балпан, Қарауылдан басталып, қалың Шыңғысқа шейін, тіпті, сыртқы асу аузындағы Қөлдененге шейін қыстап отырған ауылдардың барлығына Тәкежан жылқысы түгел шашылып тарады. Кей ауылға төрт-бестен тиген ту бие, құнан-тай, семіз жабағылар бар. Таратумен бірге Базаралы мен Абылғазы қатты бүйрек та жолдады.

— Бұл жылқы баласын бірде-бір ауыл мал қылам деп ойламасын! Мал болып сінбейді, ас болып сіңеді. Осы түн ішінде түгелімен қырып, қып-қызыл қасап қып тастасын! Шапқаным — Тәкежан, ойлағаным, тапқаным — аш-арық елімнің бір күн де болса тоқтығы. Бұл істі істеген жалғыз мен, Базаралымын! Жарлы-жақыбай жасқанбай, қолына тигенді сойсын да алсын! — деген.

Қыстың басы — көшпелі қазақ аулында, тегі, он екі ай ішіндегі ең ауыр кездің бірі. Малдың ағы біткен. Егінді өзі екпейтін ел қыстың қамын толық етіп, керуенін шығарып, ішерлік астығын да қамдап алмаған кез. Қыс қойнына кіре бере соғымын сойып алып, соның тери-терсегін базарларға апарып, айырбас жасап, үн, шайды сонда алады. Қазір соғым да сойылмай отырған шақ. Өйткені күн бірде сусыса, бірде қайта жылынып қап, соғым еті қатпай жасынқырап кетеді. Және әлі қар бекіп, қатты аяз басталған жоқ. Соғым малы жазғы тойынына әлі де болса май қосып, қызыл қосып, семіре түседі. Сөйтіп, соғым союға ерте. Сонымен шаруаның әр есебі елдің бәрін шегіншектетіп отыр. Күн санап, қындыққа шыдап отырған уакыт. Байдың үйінің өзі болса да, “қысқа әлсіз болар-ау” деген кәрі-құртанды сояды немесе көбен тойыны бар, еті ояз малды сирек сойып, әр нәрсені аужал етеді. Ел өзінің осы кездегі аштыққа шыдаудын “тісті тіске қойып отырған шақ” деп атайды.

Сондай жұдеу-жадаулықта отырған ашпа-жалап елдің ортасына Тәкежандай қалың ел жек көретін байдың малын Базаралымың әкеліп беруі — дер кезінде келген.

Елдің осындаған шағы мен көп кедейдің қамын аса жақсы білетін Базаралы Тәкежан жылқысын түгел шапқанда, қалың елден қаншалық алғыс алатынын біліп істеген. Айтқанында, түн асып, ертенгі күн бесінше жеткен шакта Шүйгінсу, Қарауыл бойы, мол Шыңғыс қойнаулары түгелімен Тәкежанның қалың қос жылқысын түп-түтас, қызыл жоса қан қылып, қырып салды.

Бұл уакиға дәл осы күндердің өзінде тыным алмай, дакпырт таратқан ұзынқұлақ арқылы тамам Тобықтыны шарлап шыкты. Келер күндерде сырттағы Керей, ойдағы Уақ, Матай, батыстағы Қаракесек, шығыс жактағы Тобықты көршісі — Сыбан, Наймандарға да тарап жатты.

Тобықты ішінде, Жігітек пен Ыргызбайға аралық жайда отырған елдің барлығы жер козғалғандай дур сілкінді. Біреулер жағасын ұстап, шошынып тындасты. Біреулер ішін тартып, сүйсініп құлақ салды. Тағы

біреулер: “Ел ішіне тынымсыз өлек келді!”, “Қанжосын бөле келді” деп үркіп жүр. Кәрі-жастың қайсысы сейлесе де:

— Бұндай істің болғаны бар ма?

— Бұндай қимыл қай заманда, кімнің қолынан келіп еді? Араздық, жаулықтың да бұндай боп ұлғайып, өртке айналғанын көрмек түгіл, естіген кім бар? — деседі.

Анығында, Тобықтының дәл бүгінгі тірі көрісінің қайсысы болса да өз өмірінде дәл осындай қатты қимыл жасап, батыра соққан қайратты көрген емес. Ертеде “Шор шапқан”, “Найман шапқан”, “Бура тиген” деген сияқты Тобықтының көп руларына үлкен шабуылдар жасаған көрші рулар болған-ды. Ол бірақ Тобықтының бұрынғы буындарының заманында болыпты. Онда да жылқы алу болса да, дәл мұндай қыру болмайтын. Қандай іргелі дау болса да жылқыны еселесу, тенгерісу үшін кепілге алады. Кейін келіссөз біткен сон, мал көзі түгелімен қайтарылып, ақыпұл өзге жолмен ауғарысатын. Мынау істі жұрт:

— Базаралының ғана бастаған батыл қимылы. Қазақ ішінің мінезі емес. Тіпті, айдаудан тауып әкелген ағыны тәрізді! — деп те топшылады.

— Соққанда, анық сілейте соққан, шын қатты тегеурін, ер тегеуріні осынікі болды! — десті.

Көп момын, адал жұрттың көзінде Базаралы өмір бойы бар ызасы үшін шыдап-шыдап келіп, бар есесін бір-ақ қайырды.

Соның орайына, Базаралы басына, оның бұндайлық ісіне өзгеше өшіккен жуан атаулы да аса көп.

Бұл мінез өуелі Тәкежан аулында туған. Әзімбай есін жия сала Шолпан атырабындағы қыстаулардан үш атты сұратып алғып, жылқы алынған түнде сұыт жүріп отырып, ел тұра бергенде өзінің аулына жеткен. Абылғазының сойылынан жарылған самайын қалың орамалмен таңып алса да, сол орамал сыртына шығып қатқан қаны бар. Бетіне де ағып қатқан қанын дағы түгел кеткен жок.

Әзімбай отардағы қосқа жаңада барған. Әнеугұні Шүйгінсұда Жігітек үстіне баса қонған қақтығыстан бері қарай, Базаралы жағынан жамандық күткен кісінің бірі осы Әзімбай болған. Малқорда, дүниекор байдың ұлы қарсылық пен қастық күтсе, “бір жағы жылқыға тиуден басталмас па екен!” деп ойлаған-ды. Бұл барлық сақ, арам ағайыннан да артық сақтық еткен. Ондай есепте Әзімбай, анығында, әкелерінен өлдекайда айлакер, көреген боп шықты. Міне, бүгіндер сондағы ойлаған қатеріне өздігінен бетпе-бет тап келген.

Екі жылқышы екі жақ қолтығынан сүйеп, өні қуарып кеткен Әзімбайды Тәкежан үйінің жанына әкеп түсіргенде, бұл ауылға жиылып қалған Құнанбай, Үрғызбайдың аксақал, қарасақалы тыңқа шығып қарсы алды. Осы топтың алдында, баласына қарай шошынып үмтүлған Қаражан айғайлап, дауыс айттып, қарғанған болатын. Қаражаннан сон, баласын құшақтаған Тәкежан да өкірді. Корлық көргенін, кегі кетіп жатқанын, Құнанбай — Үрғызбайдың жер болғанын шағады. “Бүйткенше, бізді құдай алсаши!”, “Қара жер жарылып жұтсашы!”, “Қу кегімді!”, “Сок сойылыымды!” дегендегі жаулық ұранын айттып жылады.

Дәл осы күні “Құнанбай аулын шапты” деген сүмдүк хабарды өздері дабырайтқан. Хабаршы-шапқыншы бар Тобықты ішіндегі жуан ауыл, мықты атқамінер, ірі бай, төре атаулыға түгел жеткізген.

Сол хабар жеткен Тобықтының жуан ата, бай ауылдары түгелімен Базаралыны “бұлік”, “сотқар” атандырды. Естіген жерден-ақ Құнанбай жағының жасакшысы болуга бейім бола кетті.

Фажап жұмбақ тағы бір хал, бір Тобықтының ішіндегі, Құнанбай жағына жаһаттас бай-жуандар ғана емес, көрші Уақ, Бура, Сыбан, Найман, Керей, Каракесектегі жуан ауылдардың бәрі де бірауыздан Құнанбай жағына шықты. Келер төрт-бес күннің ішінде қалаға шапқан арызшылар хабары бойынша, қалаға жақын бай, саудагер, болыстар да Құнанбай жағына ойыса бастады. Крестьян начальнигі мен Казанцевтің кенсеслеріне Құнанбай жағының сөзін сөйлеуші болыс, төре, тілмаш, саудагер толып кетті.

Казанцевтің бүйрығымен Семейден Шынғыска қарай “үкілі почта” шапты. Шынғыстың қазіргі болысы Құнтудың аулына жеткенде, бұл шапқыншы болысты қатты үркітті. Сары ала қылыш тағынған орыс стражнігі мен ояз кенсесінің қазақ атшабары Айдақым Құнтуға кеп:

— Дереу қалаға жүр! Ояз алып кел деді! — деп, өзгеше дігір салып келді.

Құнту аулында болыстың шакыруымен келген Жиренше, Бейсенбі бар еді. Ұлықтан сескендірген хабар келмес бұрын-ақ Құнту мен Жиреншелер Базаралы ісінен қатты шошынған. Ес жия алмай, айла-ақыл таба алмай, сасқалақтап отырған. Бәле болған күні Құнту бұл істің бір шеті, үлкен салмағы қазір ұлық болып отырған өз басына түсетінін ойлады. Кешегі күн бұған үзенгі жолдас болған Оразбай, Абыралы, Байғұлактарды шакыртты. Олар Есболат, Сак-Тоғалак, Жуантаяқ сияқты қалың рулардың атқамінерлері болғандықтан “тым құрыса, бүгін қасымнан табылар” деп ойлаған.

Егер солар дәл осы күн бұның аулында отырса, Ыргызбай — Құнанбай жағының ашу-алқынына қарсы үлкен доңайбат болар еді. Және кешегі күндер бойы қалада Базаралының қолтығына дым бүркушілер өздері емес пе? Ендеше, бүгін сол қарсылық, жаулығын ұстанар деп Құнту үміт еткен. Бірақ бүгін бұның жаңынан бір-екі ғана атқамінер болмаса, өзге кіжініп жүрген жуандардың барлығы табылмай қалды. Шакыртуға келмегені — бұғып қалып, бастарын алып қашқаны. Шынында, Оразбай, Абыралылар, тіпті, мынау отырған Жиренше, Құнтудың өзі де Базаралы басынан дәл мұндай істі күткен жоқ-ты.

“Қорқыт дегенде, осылай қорқыт деп пе едім?! Бұл Базаралы тартыс бастаған жоқ. Құшағын толтырып, бәле өкеліп тастанды. Серігің бол келген жоқ, сергелден өкелді. Қостап жылқы, мындал мал өргізіп отырған осы атқамінерлердің бәрінің ен жатқан малына ертең ашпа-жалап кедейді осылайша қаптатып, қырғыза бастаса не болмақ?! Кімнің басына келсе, оңай салмақ болғандай? Бұның аты — бұлік! “Бөледен машайық қашыпты” деп, өзі өкелген бөлесін өзіне тастанап, бас амандағаннан басқа айла-амал қалған жоқ” десіп ойласқан. Базаралы Дәркембаймен ақылдақсанда: “Істі маған бастатпақ болады. Бөлени өздеріне құшактатам!” деп ойлап еді. Жуандардың өз арасынан от шығармақ болатын. Бірақ Тобықтының ку мен сұмы ұтылғандарын енді білді. Соны біле сала, арсыз аярлыққа басты. Өз есептерін дұрыстау үшін Базаралыны он жерден сатып, атуға аянар емес. Азғын аярлық анық бетін көрсете бастады.

Осы жайды бірігіп сөйлеспесе де, ең алғашқы күндерден бастап өз аулында бөлек-бөлек байлаш түйген көп жуан, енді жылға-жылғаны сағалайтын болған. Сол орайда Ырғызбайдан атқа мінген жиырма кісі Күнтудың аулына келіп, ошарылып бір-ак түсті.

Бастығы Майбасар, Ысқақ болған бұл жынын Күнтуға ақыра сөйлеп, әлек сала келді.

— Болыс сенсің! Мынаны істетіп отырған сенсің! Не бұл бәледен басынды актап шығасың. Немесе барлық осы өртке малынменен, басынменен, ең алдымен өзің жауп бересің. Сінірі шықкан Базаралыны білмейміз. Ол — айдалада жалғыз жортқан көк қасқыр. Ордасы сенсің. Алғанда қырқа матап тұрып, сені аламыз! — деп келді.

Ақылдасар көмегі жоқ, сүйенер тірегі жоқ, азғана Бөкеншінің күшқаукарына сене алмаған Күнту мына Ырғызбайлар келісімен-ак, алда-рында құрдай жорғалады.

— Дегенінді істе. Сенің қолынан мені алатын жан жоқ. Арашашы да жоқ. Оны іздемеймін де. Тек Жігітектен, Базаралыдан бөлек шығарып ку мені. Оның бәлесінен мен аулакпын, жаным! — деп жалынды.

Бірақ Майбасар мен Ысқақ Күнтудың болыстығын оған өсте кешпестей кекесінге толы. Енді мынаны коркытып, бұқтыру үстінде: “Шенгелімді сенен босатады еken деп білме!? Сен болыс болмасан, Базаралы келер ме еді? Құдайдан басқаның көрі жүріп көрмеген Құнанбайдың қосына Базаралының батылы барып тиісер ме еді?” десіп, тізені батырып отыр.

Жалғыз ғана емексіген келісім сөздері: Күнту қалаға барады да, өзі тіленіп болыстықтан түседі. Бір шарт осы болды.

Көрлі ояздың Құнанбай жағын сүйеттін — тағы мәлім. Одан “үкілі почта” қанатымен жеткен жыландағы ысқырған коркыныш кеп жатқаны анау! Осындай екі өкпеден қысқан қат-қабат қинау ішінде дөңбектей семіз Күнту бір-ак уыс болып, бүрісіп кетті. Күндиң-тұні үйкі, тамактан айрылды. Ағыл-тегіл қара терге түсіп, үлкен көзі алақтап, қаны қашып, қуара береді. Сонымен азын-аулак бойда қалған есін жиып, Құнанбай балаларына: “Болыстықтан түсемін, мөрінді өз қолына беремін. Базаралыны “ел бүлігі” деп, жамандап көрсетіп беріп түсемін. Эке, тек жанымды аман қалдыр!” деп шапты.

Дәл осы алай-түлей күндерде Тәкежан аулына тағы бір оқыс әлек төнді. Бұл соққы адамнан емес, аспаннан, күн райынан басталған. Барлық көрші ауылдар қыстауына қонып, жылы үйге кіріп алса да, Тәкежан мен Әзімбай кедей ауылдардың қыскы қорығына малды жайғанды үнем көріп, көшпей отырған.

“Пәле осылардан шықты” деп өшіге түседі де, өз қыстауына өз ма-лын бастырмай, ұдайы кедей ауылдардың қыстау-қыстауының үстіне бар малын қаптатып, тапап жеп отырды. Әзір бұл тұсқа қар жаумагандықтан қаншалық қатты суық болса да, шыдап келген.

Өз жерін қысқа сактап, жаттың жерін олжа қыла тұру, мұндай есепкор, қаскөй, малды ауылға әр кезде армандай болатын.

Ал қаза шеккен ызалы, пәлелі күндерде жуан ауыл бұрынғы еп, есебін енді күйінді болған сұлтауына сүйеп отыр. Мұндай жандар ең соңғы тынысына шейін, ажал сағатының өзінде де сол ажалмен аразда-сып, ұстасып, пәле жапсырып, сідет артып өлер еді.

Бірақ дәл осы жолы Төкежан, Әзімбай қаншалық арам есепкор болса да, сол есебі шегінен асып кетіп, кесірge өздері өдейілеп киліккендей болды.

Күздін қысқарған күні кешкіре бастаған шақта, алыстағы Шыңғыстың ұзақ ирек жоталарына қалың қара бұлт қона берді. Аз-ақ уақыт ішінде сол бұлт ендел өрлеп, бүктетіле жайылып, аспанның бір жағын қаптап алды.

Әзберген, Шүйгінсуға беттеген тұсында өлпеті аса жаман қатты қаһардай асыға жаланып, апшыны қуырып келеді. Таудай зор қара бұлт лезде шыққан ақ бұлтпен алыса шарпысып, араласып кетіп, бүліне жұлқынады. Сөтте түнеріп қаранды тартып бара жатқан аспанда таулар тулап, өлем апаты бар бүлігін айдал келе жатқандай.

Сол сұрапыл көшкіннің сұықтынысында, шапшаң хабаршысындағы қатты жел соға жөнелді. Дауыл желі тынымсыздана салған сайын өктеп қатайған әрі өлердей сұық, әрі бет қаратпастай өткір ызғарлы. Бұл кезде мал атаулы ауылға кеп тығылып, әлсіз ықтырмаға паналап қалған. Ымырт бүгін әп-сөтте жетті де, тұн қарандылығы тез төнді. Енді бұлт бейнесі, аспан өлегі адам көзіне көрінбейді. Бірақ жел дауылға айналыш ап, өкіріп тұр.

Айналада шилер, шенгелдер сұылдап, жел шулап, ыскырып, дүние азан-қазан боп барады. Тұннен, сұыктан сескенген мал атаулы маңырап-мөніреп, иттер арсылдап тынымсыз үріп, ауыл үстіне қалың шу тағы орнады.

Төкежан, Әзімбайлар жылы киініп алып, дамыл таптай айқайладап, бұйрық етіп тыста жүр.

— Күн жаман боп барады! Сақ бол!..

— Малға сақ бол, шығып кетпесін!

— Үқтырманы баға көріндер. Малшылар, қатындар, тегіс тыста бол!

— Шықтыса тегіс, көз айырма малдан!..

— Үқтырма құламасын!.. Малға ие бола алмай қаламыз!.. — десіп, әбігер-әлекке түскен малжанды байлар ақыра айқайладап жүр.

Аралары әдейі мал үшін тығыз қонған он шақты үйдің барлық ерек-әйелін, баласына шейін айдал шығып, қораның шет-шетіне қаракшығып қойған. Төкежан барлық жұртқа тағы бір өмір берген.

— Айқайладап тұрындар! Малды шәйт-шәйлап қайырып тұр. Ес болындар малға. Қасқыр... Мұндайда қасқыр араласып жүрмесін, айқайла! Дабыста! Үзбе айқайды! — деп, әр тұстағы барлық жанға қатты бүйрық тастап, тынымсыз кезіп жүр.

Қазір бұл ауылдағы күзетші, сауыншы, түйеші, қауғашы, отыншы, асшы атаулы — бөрі де жаман жыртық киімдерінен жел азынап, бұрсен қағып, бай малының қамында жүр.

Ұзак күнгі қара сұыктан қатты жаурап, қалтырап ұшып келген Исағана өзір үйде, жылына алмай дірілдеп отырған. Мұның күйін көрген Иіс байларды қарғайды.

— Үсіп өлер болдың-ау, қарашибім, кеселдінің малы деп! Қойын құрғырдың қойы неге құрымайды жылқысында... өл де маган. Ыстық үртташы, тым құрыса! — деп, құр шай мен каткан құртты баласының баурына, иегіне ұсына береді.

Үй ішінде жөне де жөнді от жок. Қара лашықтың бар тесігінен, іргесінен жел азынап, баспананы пана емес, анық құлан түздей сұтып, бүрістіріп тұр.

Ауру келін қабағын тастай түйіп, екі кішкентай баласын жаман күпінің өніріне тығып, құшақтап қысып отыр.

Иса да келгелі екі баласын аялап, аяқ-қолдарын әлсін-әлсін қымтаған, қоршаған болады. Әредіктегі шешесінің зарын қостап:

— Төбенмен ұрғыр қорқаулар, көп кедейдің жерін жеп жалмаймын деп, көрмеймісін? Қак қасында тұрған жылы қорасына көшпей, әлекке салып отырғанын қараши! Келмейді ғой тағы бір апат қырылғыра! Қатын-балам, көрі шешем, сен сорлыларым үсіп өлер болдындар-ау әбден! — деді.

Осы кезде Төкежанның үй сыртындағы айқайы естілді. Ол осы ауылдағы бар үйдің тысқа шықкан жандарын есепке алғыш кепті. Жалғыз Иістің үйінен басқаның бөрін айдалаға шығарыпты. Енді бұлардың шықпағанын біліп, акырып тұр:

— Мынау үйден неге шықлады, қырылып қалған ба, тұгі! Қайда-сың Иіс! Иіс?!.

Иіс есікке жүгіріп кеп жөнін айтты.

— Күндізгі қойдан жаурап келді ғой Иса, ыстық ұртасын деп отырмын... шығады.

— Шық, шықсын тез! Мал қауіпте тұр! Бол! — дегенде, ашулы байдың көріне шыдай алмаған Иіс өзі жаман тонды арқасына іле бере жүгіре басты.

— Ал шығайын, тым құрыса, өзім шығайын... Міне, міне, шықтым! — деп, жөнеле берді. Исаңың “Барма, әлемісін, отыр!” дегеніне қарамай кете барды.

Сөнген оттың қоламтасына болса да ығыса түсіп, бір бүйірін, арқасын соған беріп киімшен күйде жантайды да, Иса біраз тыныштық алмақ болды. Эйелі мен балаларын да бар мейірімен, жанашырымен жұбатып аймалап: “Көз шырымын алындаршы! Үрейлерін де кетіп болды-ау, сөулелерім-ай!” — деп қасына жатқызды. Екі баланы өйелі мен өзінің ортасына жатқызып, шокпыт көрпемен орап, қымтап қойды. Асан естиярлау болғандықтан үйықтай алмай үрейленіп жатыр. Жел ышқына соққан сайын ол өкесіне тығыла беріп:

— Аға, ағатай, үйді жықпай ма, дауыл қандай қатты!.. Үйді қараши, солқылдаң барады, үйді жықса не болдык! — деді.

Шынында, көптен бері кішкене лашықтың барлық уықтары сыйырлап, шанырак та ойнакшып, киіз атаулы желпіл қағып, уық пен керегені соққылап тұрған. Барлық әлсіз, сорлы, жүдеу баспана ышқынып соққан қара желдін, көрлі дауылдың астында қалтактап, шошынғандай шақыршүқыр қағып өрекпіп тұр. Иса ішінен өзі де: “Үйді жығар ма екен!” деп қауіп ете түссе де, баласына сенімді жауап айтты:

— Үй жығылмайды, бұраулар мықты. Үйықтай бер, жаным! Ал үйықтай кал! — деп, иығынан тербете қағып аялап қойды.

Қанша уақыт өткенін Иса білмейді, үйықтап кеткен екен, бір сөтте шешесі келді.

— Ойбай, жарығым Иса, қой ығып барады... Ықтырманы құлатып кетті. Әзімбай сені шақырып, әлек салып жатыр, — деді.

Иса тұрды да, шешесіне:

— Ал мен кеттім. Бірақ өзің енді тапжылма! Өлемісін, үстің әбден сүмектеп бітіпті. Жат, жат мына менің орныма! — деп, қатты бұйырып шешесін өз орнына жатқызы да, өзі керегеден қара шокпарды ала бере атқып шықты. Сол-ақ екен, Тәкежан мен Әзімбай да мұны боктай жок-тап, осы тұсқа келіп қалған екен.

— Кайда жұрсін, сен сүмелек, неге жатырсын, сен ит! — деп, Тәкежан акыра берді.

— Уә, мен күн бойы малдан келдім фой.

— Карапшы, сөзін қараши... өкеннің... қаскейдін, жоқ қылайын сен итті! — деп, Әзімбай тап берді.

— Өлуші ме ем тыным алмай! — деп, Иса сөйлей бергенде, иығына Әзімбайдың жуан таяғы сарт етті. Тағы көтеріп ұра бергенде, Иса таяқтан үстай алды.

Тартысып тұрған Әзімбайдың төніп келген жүзінен қап-қара сакалы айқындал тұр. Қара жүзінде қаскейлік бейнесіндей ақсифан жыртқыш тістері де жарқ етіп көрініп қалды. Мандайының жарасын таңып алған ақ шуберек те долының айықлас ыза суатындей. Барлық жүзі қап-қара албастыдай, жауыз пәледей бол елестеп тұр. Иса таяқты жібермей тұрғанда, Тәкежан кеп баласын тоқтатты.

— Бар, Иса, бір топ қой ығып кетті. Бөлініп кетті талай қой, жүгір, жүгірші шапшаң соның сонынан... Жет, жете көрші жылдам! — деді.

Иса Әзімбайды таяғымен қоса итеріп тастап, жүгіре жөнелді. Қолында шокпары, үстінде жалғыз көнетоз шапаны бар. Етігі де шойқиған, жыртық-тесігі көп еді. Жүгіре бере өкшесінен су кіргенін сезді. Бірақ оған қараған жоқ. Ығып кеткен қойдың артынан, жазықсыз малға жаны ашыған бетімен қатты жүгірді.

Қойдың ауылдағысы да бой бермей, бөліне жөнелердей үйтқып журген. Сондықтан барлық еркек-әйел сол қалың қойды қоршап алып, айқай салып қамап тұр.

Иса құған бір топ қойдың қанша екенін ешкім анғарған жоқ, әйтеір, ықтырманы тап ортасынан жел құлатып кеткен сөтте бір топ қойдың үркіп, жосып жөнелгені, бой бермей кеткені мәлім. Артынан құғандар да болмай қалды. “Оны қуатын кім бар?” дегендеге, Тәкежанның есіне Иса түсіп, Әзімбай екеуі қоса үмтүлған болатын.

Иса айқайды салып жүгіріп келеді. Қойға ес болсын деп және қасқыр маңайласа адам даусынан жасқансын деп, ыққа қарай кеткен қойға айқайын үзбей үмтүлады.

Енді анғарса, қатты дауыл үстіне сабалап жауын да құйып кетіпті. Әп-сөтте сол жауын киыршық қарға айналды. Қолы мен мойнының, бетінің ашық жерлеріне тиген киыршық қар темірдей, жұз инемен шашышқандай сүкқылап, сокқылайды.

Қой қайтіп шыдасын! Үқтап алған бетімен, бастарын төмен салып, жондарын сүйкіца беріп, бірін-бірі паналай түсіп жосып барады. Иса айқайын үзбей отырып, әбден өкпесі қүйген шағында ыққан қойды күп жетті. “Шәйт-шәйлап” арасына кірейін деп еді, біріне-бірі сыйылысып алған тоңған қойлар жорта отырып жол бермеді. Сонан соң ағашымен шеткі қойларды жасқай отырып, жүгіре түсіп алға шыға берді. Осы сөтте

беті жел өтіне қарсы қарағанда, дауылды соккының қандай қатты, кәрлі екенін енді аңғарды. Бет қаратар емес. Омырауын аша соккан үскірік өзінің де мойны мен бетін, қеудесін, қолы-басын қарып барады. Сонда да қойдың алдын іркілтпек боп айқайып салып, кейде зекіп, кейде “шәйт-шәйт!” деп қатты арпалысты. Басын амалсыз тұқыртқан өткір соккы кейде өзін де құлатып кете жаздайды. Омырауын асығыс қымтай жүгіріп, қойды сәл-сәл байыздата беріп еді. Дәл осы кезде сол жақ бүйірден калың шоғыр боп кеп қара барқындан жұмарланған бір тасқын ақтарыла берді.

Иса жинап топтаған қой шамасы елудей еді. Сол қойлар енді тасталқан бол, маңырай шулап, дүркірек бытырап, безіп жөнелді. Иса енді ғана аңғарды. Жаңағы ағынды шоғыр, кәрлі тасқын анық осындаиды апат жау қасқыр тобы екен. Жақындан ағызған топтың ырсылдан, тістері сақылдан, құтырына құлшынған зөрі білінді. Маңырап безген қойлар енді Исаға жалынып, жәрдем тілегендей. Байдың малы, Әзімбай иттің малы болса да, қой байғұста не жазық бар? Жасынан осындаі момын жануар касында үнемі жанасып өсken Исаңың мына малға жаны қатты ашып кетті. Ол енді ес те жиып алды. Өзіне де оқыс болған ызалы қайратқа мініп, айқайды салып, қасқырларға ұмтылды.

Жаяу, жалғыз Исаға қарсы қойға шапкан қасқырдың саны бесеу екен. Бұлар Исаңың жанынан ағындан өтіп, айқайын елеместен қойға шапты. Иса арттарынан ұшып ұмтылды. Сол сөтте алдыңғы ақшыл бері осы топтың анасы — қаншық қасқыр екен, бара бір саулықты алып сокты. Өзгелері жақында арлы-берлі жосып жүрген қойларға қарай ағыза берді. Иса енді айқайын елемейтін анғарды таныған соң, басқа бір тәсілге мініп алған. Үлкен қойды алып соккан өлеңшін тыптыраған қойдың тамағын орып-орып жіберіп жайратып тастан, енді басын көтере беріп еді, дәл осы шакта үнсіз жеткен Иса шоқпарын құлаштал көтеріп ал, ак қасқырды дәл қара тұмсықтан періп кеп кетті.

Фршеленген жігіт шоқпарын тағы шапшаш көтеріп ал тағы сокпак еді, сол сөтте жанағы қасқырдың ойда жокта омақасып құлап түскені көрінді. Өзі тамактаған қойдың басына катарапасып өз басы да сылқ түсіп, тырая кетті. Қара тұмсықтан тиген сокқыға итте, қасқыр да осал болатынын Иса көптен білетін. Соны ойлап қасқырдың жонынан үрмай, тұмсығын мензеп үрған. Енді өзіне-өзі сүйсініп: “Ал бәлем... Шоқ... Жат солай!” деп тағы да екі-үш рет қара тұмсықтан періп-періп жіберді де, жүгіре жөнелді.

Қой атаулы босып жүр. Дауылды да, ықтауды да ұмытқан. Есі шықкан жануар бір ілгері, бір кейін қашады. Әрбір жалтарысында арттарында өр қасқыр бір-бір қойды алып соғып қалады. Сәл тыптыратып аунатады да, тағы ұмтылады. Бүндайда көп қойға шапқанда, бір қасқыр болсын, топ қасқыр болсын бәрінің де есуас бір қомағайлығы бар. Олар, әуелі, тек өлтіре береді. Кейін бәрін соған түгел жегізіп қоятындаі, әуелі, мол азықты қырып алуға тырысады. Қазірде де төрт бәрі сонысын істепті. Жалғыз қойдың да ішін жарып, қарбытып асал, қансоқтаны жеген емес, тек қырып жүр.

Жүгіріп келе жатқан Исаңы ес көрді де, маңырап, аңыраған қойлар мұның үстіне қарай ақтарылды. Арттан ағындан жеткен бір бәрі Исаңың ұмтылғанына қарамастан, мұның қақ қасынан қойларды бөле-жара ара-

ласа беріп еді. Иса тағы да тұмсығын мегзеп қара шокпарды сілтеп кеп қалғанда, бұл бөрі де тыран асты. Ол күшік қасқыр болатын. Жаңағы ақ қаныштың биыл баулап өсірген үш бөлтірігі қазір қомағай өжет қасқыр бол осы апатка араласқан-ды.

Иса бұл қасқырды да тұмсықтан пәрменедеп, мыжғылай ұрып сілейтіп салып, тағы ұмтылды. Енді қойға пана бола алмаса да, қасқыр тобымен жалғыз, жаяу алысқан және оларды біртінде жайратқан өз қайратына өзі тамашалай түседі. Бар денесі ұрапыл суықты елемей, жаурағанды ұмытып, оттай қызып қайнап апты. Өмірі өштес жауга жұмса-маған есіл қайрат, қайтпас қажыр, таймас ерлік бар екен бойында. “Жа-зым болармын, жаяу жалғызын ғой!” деген ойлар да басына кіріп-шығар емес. Қатерді мұлде ұмытқан, тек қана алысуға, қарысуға, табандап тұрып салысуға тісін нық басып апты. Тағы да жұлқысуға құмартып ұмтылдып берді. Жүгіріп ұшып қойға жетіп келгенде және бір кішілеу бөрі бір қойды алып соғып еді. Енді тұмсығы дәл келмесе де, сырт қарап жұлқынып жатқан бөрінің қаракұсынан періп кетті. Қасқыр бұған қарай арс етіп ұмтыла беріп, кирилданап төлтіректей басып еді, оттай ыстық қайрат кернеген Иса бұл қасқырды және де тез періп жіберіп, қатыра құлатты.

Койлар маңырауын қоймaston, Исаңың айналасына үйіріле дөңгелей қашып, босып жүр. Енді бір сөтте талай қойды сұлатып, тамактап өлтірген дөңбектей қара барқын арлан бөрі тағы кеп араласты. Қанға масаттанып, көзі тұмантып алған қорқау Исаңы көрер емес. Бұл осы топтың басшы — қандыаузы болатын. Бағанадан бері бір өзі кейін жемек боп, он қойды сұлаткан-ды. Қап-қара түн болса да көзі өте көреген Иса бұл бөріге бағанадан бір кезіге алмай, тісін басып жүрген. Қазір сол арлан үлкен бір қошқарды көтеріп ұрып, ыңкита соқты.

Үнсіз алысқан Иса жетіп келгенде көкжал арлан және де көлденен қезікпей, сыртымен тұрып арпалысып қалған екен. Иса жаңағы жас бөріге істеген өрекетін істеп, пәрменедеп тұрып қаракұстан қатты періп кетті. Қасқыр сол сөтте қойды тастав беріп, барынша “ғұр” етіп, Исаға қарай тап берді. Бірақ қак шекесінен кан саулап қоя берсе де, бұл қорқау тың екен. Оқ тигенде, жара түскенде өршеленіп кетіп адамға қарсы ұмтыла-тын қасқыр әдеті енді кезікті.

Жакыннан шапшыған тайдай қасқырды енді тағы ұрамын деуге, шокпар сілтеуге келмей қалды. Қаны қайнап, долы қайратқа мінген ер-азамат енді шокпарын көлденен ұстап, қарсы ұмтыла берді. Ыршып шапканда балғадай тістері сақылдан, “арс” еткен қасқыр Исаңың сол жақ иғына ауызды сала берді. Иса шапшан бұрылып, жұлқынып қалып еді, қасқырдың аузы етіне тимей, тайқып кетті. Бірақ есқі шапанының бір жақ женін, тұтас өнірін дал-дал ғып бөктеріп түсти.

Иса жыртылған женінен шапшан ғана қолын жұла суырып алып, енді ақыра айбат шегіп, айқайды сала тұрып, қасқырды шокпармен қатты ұрып жіберді. Бірақ асыға ұрган қаруы тағы да тұмсықтан тимей, қаракұстан тиді. Және де қасқырдың көзін жаба қан саулап жөнелді. Соған қарама-мaston, қозғалысы енді баяулап қалған болса да, қасқыр Исаға туралап тағы шапшыды.

“Не өліп, не тірлсем де, тағдырым сенімен болды ғой, келсен кел енді!” деп, байлай сала, Иса шокпарды түсіріп жіберіп, қасқырдың тісі өз

денесіне жеткенше, лезде алқымынан қос қолдап ала түсті де, тіреп, сыйым-дап тұрып алды. Қасқыр омырауласа да, артқы екі аяғына ғана басып тұрғандықтан балғын, қайсар жігітті еңсере алмады. Иса өзі де тісін ақсита қайрап алып, темірдей қатқан қос шенгелін қасқырдың алқымынан болаткан жоқ. Керіп тіреп, қылқындырып жатып айқайға басып, көр шашып тұр. Жұзбе-жұз бет алдында ақсифан жауы ажалдай көрінсе де, әлі түк те шіміріккен жоқ. Қасқырдың басынан жосыған ыстық қан Исаңың қолына шұмектей төгіледі. Бірақ қасқыр әлі өлсіреп жығылар емес. “Соған айбар боп шошытсын” деп Иса айқайын, ақыруын, ызалы көрін үзбей дабыстап тұр.

Канша мезгіл өткенін білмейді. Қарысудан білегі, саусактары өбден талып, өзі де енді болмаса сүрінердей боп, бар сұлдері құруға айналған шағында Исаға жәрдем жетті.

Мұның артынан ауылдан тағы бір көрші кедей Қаңбакты да жөнелткен екен. Сол енді жете бере Исаңың даусын есітіп асыққан-ды. Иса тек қана:

— Сал, пышақ сал өкпесінен! — дегенге келді.

Қаңбак қынындағы қарыс қара пышағын шапшып тұрған қасқырдың тақ жүргіне қорс еткізіп салып-салып қалды. Сөйтүі-ак мұн екен, тайдай арлан талдай сынып түсті.

Сол сәтте Иса да сылқ құлап кеткен еді. Барлық қажыр-қайраты, азамат қуаты бір ызалы қайсарлыққа сыйған бетінде мұның да сұлдері адам шамасынан тыс қарсылықтан өбден құрып болған екен. Сол жақ колы, иығы, бүйірі де тастай мұздап қатып қапты. Үнсіз жығылған жігіттің бар сырын анғарған, өншейінде, сырлас-мұндас Қаңбак Исаңы қатты мұсіркеп кетті. Өз үстіндегі бір қабат шекпенін шешіп, Исаңы қымтап киіндіріп алды. Иса сөл ес жиып алысымен екеуі аман қалған қойды жыстыруды. Елу қойдан бөрілер талағаны он бес қой болыпты. Оның орайына төрт қасқыр соғылған.

Бесінші — бөлтірік бөрі еді. Ол өзге қасқырлар қой ішінен жоқ боп кеткен сон, өздігінен қашып кеткен-ді. Он бес қойдың бәрі бірдей өлген жоқ, жарымына жуығы тамақталған, құйрығынан жараланған екен. Бұл шамада таң біліне бастап, дауыл да бәсендеп еді. Жерге қыландалап қар түсіп қапты. Енді біразда Қаңбак пен Иса барлық қойды ауылға қарай қайта айдады. Төрт қасқырды екі-екіден байластырып, екі бөліп сүйрете отырып, қоймен бірге ауылға да жеткізді.

Тәкежан аулының бұрынғы пәлесі, ел ішін бұл күндерде мол кернеген көп өсек, алып-қашты хабардың себепшісі еді.

Енді “сол ауылдың қойы ығыпты”, “қасқыр көп қойын және қырып кетіпті” деген неше алуан хабар тағы тамам елге тарады. Бірақ осы лақаптар арасында Иса қойшының ерлігі, төрт қасқырды жаяу күйде сокқаны, мал үшін жаны ашып қайсар, батыр қайратын атқаны бар басқа хабардан да өктем шықты. Тайдай арлан бөрімен шаппа-шап ұстасып өлердей жағаласқаны, тапжылттай ұстап өлтірткені — бәрі де бұл өнірде, бұл заманда болмаған балғын азамат қасиеті бол тарады.

Тәкежан мен Әзімбайдың барлық малшы-көршіге ететін мейірімсіздігін, қасқөй иттігін білетін кедей-кепшік:

— Қадірін біле ме сонда да корқаулар!

— Қайран азamat, кері кеткеннің босағасында шіріп жүр гой.

— Сол қасқырға жұмсаған күшін Әзімбайдың өзіне бір сілтер ме еді, айуаңға еткен еңбек пе, ерлік пе? Еш болған еңбек кой, — деп кейбіреулер теренге де кететін.

— Қайтсін, жазықсыз малға жаны ашыған да... Көзбе-көз қасқырға мал талатып тұра ала ма! — деп, Исаның шынын ұғынған сөздер де көп айтылып жүрді.

Бірақ осы жайдың бәрін Исаның өз құлағы бұл күндерде ести алмай тұр. Өйткені дауылды күндерден үш күн еткенде Иса қатты науқастаңып, төсек тартып қалды. Қазір оның жатқан жері киіз үй емес, кішкентай ғана тұтіктей тар, жер үй. Төбе де аласа. Ол ыстан қап-қара болған жінішке, қисық сырғауылмен жабылған. Және сол төбеден ескі қамыс коқсып шығып, салбырап тұрган жаман бөлме. Қойшының үйі аталатын бұл бөлменің есік алдында Тәкежанның қой қорасы. Есік ашылған сайын үйге келетін жалғыз мол иіс — қалың қойдың шуашы мен жас қорданың ісі. Күндіз-тұн осы құлімсі дерпті істен басқа, таза ауадан леп келмейді.

Бұл үйдің асты сыйзы, тасты қара жер, терезенің орнына бай үйінің сынған шынысынан бір ғана көзді санылау етіп кірпіш арасына келтеген. Сорлы үйшіктің өр бұрышында қамау орнында жүдеу қарандылық. Қабырға атаулыда сылау жок, тек қара былжырды баттастырып жаккан қопал жапсырма бар. Пеші жок, сыйзы қаранды көрдей үйдің аласа ғана үйілген кескінсіз, қап-қара күйе қазан аспасы тұр. Осы үнгірдің өзіне кіргеніне де момын үйдің іші ырза болғандай. Күндіз-тұн үстерінде азынаған қара желден, қатты сұықтан сәл құтылғанға шүкірлік еткен болады.

Дауылдың ертеңінде “тағы бір апат бол кетер” деп малы үшін сескенген Тәкежан енді қыстауға көшкен-ди.

Сол қатарда жыл сайын осы ауылдың қойшысы тұратын дәл осы жер үйге Иіс те кеп кірген. Исаның соңғы көшер күннен бастап бойы ауырлап, басы алып түсе беріп еді. Қыстауға қонған күннің ертеңінде, кешкесе жақын қатты ыңқылдан мұрттай ұшты.

Салғаннан қызуы асқындал, демі тарылып, тыным ала алмай, дөңбекшіп ауырды. Талайдан бері күн бойы өз үйінде болмайтын Иса жығылған күннің ертеңінде қатты қиналып жатса да, өз үй ішінің жанына жақын жандарының тірлік болмысын көріп жатыр.

Ішкүстадан уланғандай бол, сыртына шығармай, дерпті қабағын түйіп жүз толғанады. Мал дегенде жалғыз көк сиыр енді суалуға да жақын екен. Ішер ас жок. Кемпір шешесі таң атысымен көк шалап қып шай ішті, қатқан құртты сол шайына салып, жібіткен бол талышқ етеді. Екі балада ойын жок, ашылған қабак, сөз де жок. Олар да сол ыстық көк суды құмар асындаған бол, бұрыш-бұрышта әкесі мен шешесіне жалтақтал, үркे қарап бүрісп отыр.

Ауру әйел шоқпұтына оранып, жаман жөткіре береді. Бар үй ішінің тосатыны Иіс, соның бай үйінен қайтқанын болымсыз талған үмітпен күтеді. Көрі өже байғұс күзден бері байлар үшін малма сапсыса, енді Қаражан бейбішениң тапсыруымен жіп иіріп, шүйке тұтіп, арқан-жіп есуге кіріскең. Қысы-жазы мұның қолын Қаражан сондай үздіксіз істен босатқан емес. Қазірде сол жұмысына салған-ды. Бай үйінде күнұзын отырып, белін жазбастан әрекет ететін Иіс күнде кешке, ымыртта

кайтқанда үйдегі балапандарына болымсыз тамақ өкеледі. Бай дастарка-
нынан, ас-сұынан қалған сорпа-сүйек, күр бидай, қатқан ірімшік сиякты
түйіршіктер алып қайтқан болады. Үй ішінің талшығы осы.

Иса есі шала кірген шактарда, осыны көріп көп үнілейді. Кеудесін
өрі дерг қысып, өрі арманды шер қысып, өнбойын тырналай береді. Ше-
шесі қасына кешке келіп күрсіне түсіп отыра бергенде, іштегі шерін жа-
сыра алмады:

— Айналайын апатай-ай, көрдің-ау! Босағада шіріп кеттің-ау, енді
не боларсың!.. Әттең... арманда кетем бе... Тым құрыса, сендерді айуан
емес, адам дерлік біреудің босағасында да қалдырмадым-ау!.. — деді.

Шешесі мен өйелі Исаңың сөзінен шошып, зар қакты. Екеуі де
дерпті асылының басын құшып, қолдарын сүйіп, еңіреп қоя берісті. Екі
бала да жас жүректері шошып, жылап жіберді.

Иса өз дергін анық танығандай. Науқасына бес күн өткенде ыс-
тығы тыным бермей жан алқымға келгендей болды. Аласұртқан ауыр
дертінің енді естен айырар сандырағы араласты. Исаңың кеберсіген ерін-
дері бір нәрсені сыйырлағандай болады.

Жаны шошыған шешесі мен өйелі бетіне төніп келгенде үнемі бір
алысқан, егескен көрлі сөздер естіледі. Не деп жатқаны ұғымсыз. Үзік-
үзік ұрыс үні сиякты.

Иса бұл шакта үнемі арлан қасқырмен алысу үстінде жатыр. Көзі
ашық сүзіле қарап жатса да, сол бір шапшып ұмтылып тұрған дүшпанын
көреді. Тістері аксиып, аузы арандай ашылып, енді болмаса сақ етіп Иса-
ңың бетіне қанды аузын салғалы тұрған қатал жау... Бір сәт шекесінен
қаны сорғалап, қасқырдың көзін жауып кетеді. Тағы бір қатты қиналып
жатқан шағында, қасқырдың қанды шекесіне әк орамал оралғандай бол-
ады. Арандай ашылған ажалды тістердін, иектің астына қап-қара сақал
орнайды. Қасқырдың аузы қып-қызыл еріндерін қозғап, қатты боктық
айтады Исаға... Таяқтай қаруымен салып та кетеді. Иса қарысып үстасып
тұр. Таяқта таласып та, қасқыр енді сол қасқыр аузы азуларымен Әзімбай
боп кетеді. Мұны ұрып-соғып жауша өшігіп айдаған Әзімбай енді анық
арлан берімен үнемі кезектесіп төнеді. Бірде қасқыр, бірде Әзімбай. Кейде
жарым жүзі Әзімбай, жарым тұмсығы қасқыр боп қас-дүшпандары қосы-
лып бірлесіп кетеді... “Жейміз! Құртамыз!.. Жоямыз!..” деп тұр. Иса со-
нымен қарысып, ерегісіп жатып мұлде талып кетті.

Осы күйден түн бойы айықпай жатқан науқасқа қайтып ес кірмедин.
Таң ата кеудесіне сирый араласты. Енді сұлық жатқан қалпында сұына
берді. Сейтіп, жығылғанына алтыншы күн дегенде алыптай ерлігі бар,
ұлken адам жүрегі бар аяулы азамат қайтыс болды.

Талып, сұлап, үні өшіп сорлы шеше — Иіс қалды. Өксіп жылап өзі
дерпті жесір боп, жар қалды. Жандары шошыған екі шиеттей панасыз
жетімдер зар қакты.

Шолпанның бауырында күнұзын Тәкежанның баласы мен жылкы-
шылары мал үшін қырқысқан күні, сол Шолпанның тай шаптырым жер-
де, Ақшоқыда, Абайдың іні-достары Лермонтовқа айрықша шұғылданып
жатқан-ды.

Бұған себепші Абайдың өзі болған. Ол соңғы күндерде “Вадимге” ерекше қызықты. Осындай ер, өр кедейдің кекшіл ызасына қызықкан.

— Қазақ қауымы білерлік бір алуан асыл жан — мынау Вадим! Мен оның жайын өлеңмен дастан етіп баяндасам деген ниетке бекідім! — деп, күндіз түстік алдында, жас достарына көрікті келісіммен толқыған ұзак өлең қатарларын оқып берген.

*Батар күнгө шымылдық көк бұлт кең,
Толқынды қызыл торғын өртпенен тең!
Өткен дәурен секілді нұры жайнап
Арттагы мұнарага береді рең!.. —*

деп, құшырлы, қызғын толқынмен басталған жыр еді.

Вадим жайын Кәкітай оқып алған екен. Абайдың тапсыруы бойынша сол отырыста өзге ақындарға әңгімесін айтып берді. Абай: “Дастан жазу үлгісін осы Лермонтовтан үйрену бір үлкен өріс болады. Бұның көп дастанын Мағаш пен Кәкітай екеуін мына Дәрменге, Кәкбайға, бас-каларға да оқып, айтып беріндер. Ақылбай да орысша оқи алмайды. Білгенін, әлін жеткенің өзгөне тізгін үшін берсенші!” деген.

Сонан соң Абайды Лермонтов томымен оңаша тастаған жастар кешке дейін түкпір үйде орыстын қадірлі, ұлы ақынының екінші кітабын ортаға алған. Оның қызықты, сымбат сырлы дастандарынан “Демонды” тамашалап оқысып, неше алуан ойлар айттыскан. Бақас-таластар бүндайда бәріне де ортақ қызық шақ болғандықтан олар Демон, Тамара туралы неше сакқа ой-киял өргізді. Демонды “әзәзіл” деп, оны “осынша қайнаған ыстық құмарлықпен елтітуді” Дәрмен мен Мағаш таңданып кошеметтеді.

— Қандайлық батыл ой!?

— Батыр ойғана туғызатын кескін емес пе? — дескенде, Кәкітай:

— Тіпті, тәніріне, тағдырына да табынбай ма, калай өзі!? — деген.

Осындай қобалжып толқыған ойға берілген жастар кешке шейін Абай қасына келген де жоқ. Тек інірдегі шайдың үстінде, Абай мәжілісінде, ақындар тобынан Кәкбай, Мағауия, Дәрмен, Кәкітай отырғанда, жалғыз жолаушы Ақылбай келген.

Бұл кезде Ақылбай бөлек қыстау иесі болатын. Оның отауы Байғабылдағы жатақтарға жақын Аралтөбе, Миялы деген жерде. Ақшоқыдан жарым күндік жер.

Үйге кіріп шешініп, Абайдың төрдегі қонақтарының қатарына отыра бере, Ақылбай өзінің жай сөйлейтін қонырқай баяу үнімен әңгіме бастаған.

— Бауырдағы ел аман-есен бе? — деген Абайдың сұрауына жауап ретінде жаманат хабарды алдымен айтты.

— Бүгін Тәкежан ағамның қосын бір қалың жау тік көтере шауып кетті! Осындай жаманат хабар өкеп отырмын! — деді.

Содан әрі Абай, Кәкітай, Мағаш:

— Қашан?

— Кайдағы жау?!

— Бар жылқыны өкетті ме? — деп, жан-жақтан жапырлай сұрасты.

Шай ішілмей қалды. Дөңгелек стол айналасында отырған Әйгерім, Зылиқа да Ақылбайдың аузына қарасты. Сүмдық көргендей, кабак

түйіскен үркек түстер бар. Ақылбай бар білгенін өз дағдысынша баяу, жай сейледі. Бірақ байыпты етіп, түгел жеткізді.

Жаудың санын, таңертең тигенін, Әзімбай мен барлық жиырма шакты жылқышының сокқыға жығылып, қан жоса боп қалғанын, сегіз жүз жылқылы қостан “бұттартар” тай-тулақ қалмағанын айтты. Жылқыны Шыңғыска қарай күп кеткен жаудың бағдарын айта келіп, шабуыл жасаушы Базаралы мен Абылғазы екенін де баян етті.

Сол шабуыл уақытында Ақылбай Тәкежан қосының өзінде екен. Сокқы жегендер бастығы Әзімбай боп, жылқының өрісінен жаяулап қосқа жеткенде, колдағы бар ат, тек, Ақылбайдың аты болған соң, соған тың түяқ жылқышының біреуін мінгізіп, жақын жердегі ауылдарға шаптырып, үш-төрт ат жиғызып алыпты. Осымен аялдаған Ақылбай Әзімбайлар елге қарай жөнелгенше, қоста бөгеліп қалыпты. Бұл ауылға кеш жеткен себебі сол екен.

Ақылбай өзі көрген жайды баян еткен соң, Абай бұның куәлік әңгімесін былай койып: “Жылқыға жау тигенде, өзің қайттін!” деп сұрады. Ақылбай енді сейлекендеге божырап, аса бір бос адамның мінезін көрсете бастады. Оның айтуынша, таңертең Әзімбай атқа қонғалы жатып, Ақылбайға жылқы аралайық деген екен. Оған бұл ерініпті де, барғысы келменті. Сонымен қоста бақыршы баламен екеуі ғана қалыпты. Қыстығұні қостың асын “төбекұзар” қып жаққан отын және бақырға қуырған қуырдағын Ақылбай жақсы көреді екен. “Сүйтіп, сұқта жылқыны аралағанша, Әзімбайлар кеткен соң қоста қуырдақ қуыртып, жеп отыр едім” деп сөйлеуімен ол Абайды ыза қыла бастады. Құрбы тындаушылар Ақылбайға күлуге айналды. Абай Ақылбайға оқыс бұрылып:

— Ал жылқыға жау тигенде, сен соны біліп отырдың ба, жок, кейін білдің бе? — деді.

Бақыршы бала қуырдақты жана түсіргелі жатыр еді. Бір уақыт тысқа шығып келіп: “Осы жер де айқай, көк те айқай. Жылқыға қасқыр шапты ма? Жок, Әзімбайлар қашаған құғызып жур ме? Манайдың бәрі аппак боран болып кетті” — деп бір келді. Сол кезде қуырдақты жана жей бастап едім. Өзі бір семіз жабағының сан етінен ұсақ қып тураған, майы кілкіген қуырдақ екен! — деп, қуырдақ жайына тағы ауысып кетті.

Дөрмен бұған шыдай алмай, Абайдың ызаланып отырғанын сезіп, зілсіз күліп қойды.

— Алда айналайын, Ақыл аға-ай! Жау шапса да саса ма?

Мағаш әзілдей күлді:

— Күйрдақ аз бөгет пе? — деп қойды.

Абайдан басқаның бәрі енді Ақылбайдың ездік сияқтанған сылбыр, шабан мінезіне ашық күле бастады. Ақылбай оларды елемей, өзінің барынша шыншыл қалпымен баяу әңгімесін саспай айтты жатыр.

Бақыршы бала тыным ала алмай тыптырыған соң “шығып қарашы” деп, тағы бір жіберіп едім. Бір мезетте далбандап, бақырып кірді. “Ойбай, Ақыл аға, жылқыны жау шауып жатыр. Қалың төбелес. Айқайдың бәрі “аттан-аттан!” дейді. “Бар жылқыны Шолпаннан асырып өкетіп барады, енді қайттік?!?” дегені, — деп, Ақылбай өлі саспай сөйлеп отыр.

Абай:

— Ал сен қайттін? — деді.

— Атқа міне шаптыңыз ба? — деп, Мағаш та асыға сұрап отыр.

Ақылбай үй ішін түгел түнілдіріп, шын жауабын айтты.

— Жок! Мен шапқаным жок! Күйрдакты жеп отыра бердім. Біреу-міреу хабарға келер деп тосып қалдым! — дегенде, Абай қатты түнілгендей, зекіп сөйлемеді..

— Эй, сен осы, не деп отырысын, қайта айтты?!

— Отірік айттайын ба, Абай аға! Шапқаным жок.

— Неге? Еркек емессін бе?

— Шынын айттайын, қорқақтық еткем жок. Бірақ еріндім! — дегенде, үйдің іші ду күлсे де, ол өзінің шын жайын айттып жатыр: — Шолпаннан асыра қуып кетіпті, жер болса қалың қар, оны куғанда, мен қай жерге дейін шаппакпын?! Кем қойса, Ералыда қуып жетермін. Сондай ат шаптырым жерге қалың киіммен қыстығұні шапқылаудың өзі бір жазағой! Және жалғыз барып, жалынып сұрамасам, тәбелесіп, жау түсіріп алатын мен емес қой! Тіпті, батыр жігіт болмай-ақ қоям, мұлде!

Өзінің тұра сөзін жүрттың құлқісін елемей, қыңыр сөйлемеп бітірді. Мағаш пен Көкітайдың сол кезде күле алмай, іркіліп қалды. Өздері жақсы көретін адад, анқау мінезді ағаның мына жерде ез сияқтанып отырғанын ол екеуі де намыс етті. Және Абайдың ажарына қарап, “ашуланады да, Ақылбайды ұялтып, ұрсып жерлейді-ау” десіп отыр.

Бірақ Абай енді Ақылбайға қайта қарап, оның мінезіне шұғылдан қызығып, әуелі біраз күліп алды.

— Осы айтқаныңды бөгде біреу тындаста, “анық қор мынау екен!” дер еді-ау, шырағым! Жұрт не дейді ертен? — деп, әлі де күліп отыр.

— Құнанбайдың бір баласы жаумен ерекше жағаласып, қан жоса боп жығылып жатқанда, тағы біреуі “коста күйрдақ жеп алайын” деп тоғышарлық етіпті. Қазан түбінің майын жалап отырыпты дейді-ау! — деді.

Абай үй ішін осы өзілмен жадыратып, Ақылбайды өз жайына тастады.

Енді ол Ақылбай өкелген хабарды естіген жерде, алғаш ойына алған бір жайға шұғыл ауысты.

— Жылқыны өкеткен жау кім? — деп еді.

Ол Базаралы екенін білгенде, Абайдың көніл-күйі шұғыл өзгерді. Өз ойларын іштей түгел қорытып болмай-ақ жарыққа салып, сөйлемеп кетті.

— Э, Текежан зорлығы осыған өкеп соқты ма? Ал Базаралының осы қымылын не дейсіндер? — деп, аз үндемей ойланып, жыныға жағалай қарап өтті.

Жастар үркіп тындағаннан басқа, ой қорытпаған екен. Ешкім үнде-меді. Абайдың шешуін күткендей.

— Мен білсем, — деп, Абай осыдан ары жазыла сөйлемеді. — Бұл іс — ісі Тобықты істеп көрмеген, тегі үлкен, бөлек іс. Ашудың ісі. Және әделет керек, әділ ашудың арыны бар. Арты да алыска, киынға кетер. Оны көре жатармыз. Бірақ адамның адамшылығы істі қалай аяқтағанынан ғана көрінбейді. Қалай бастағанынан да танылады. Әнеугуні Шүйгінсұдағы Жігітек ауылдарын зарлатып Текежан баса конғанда Базаралы айтты деген кекті сертті есітіп ем. Мынау соның алғашкы серпіні ғой. Ердің кегі... болғанда, езілген елдің де кегі екен... Құнанбай баласы құдайды ұмытқалы қашан! Алыска шықпасқа амалы қане! Онан соң бұл әрекет

бүгін дегеніне жетпесе де, тубінде көпшілікке, момын, адал жұртқа “ендігі замандағы тартыс жолы, есенді іздеудің жолы осылай болар!” дегенді аңғартса керек! — деп бір тоқтады.

Ербол Абай сөздеріне сүйсініп отыр екен.

— Япыр-ай, мынауың да бір соны сөз болды-ау, Абай, — деді.

Жастар өлі Тәкежанның қазасын көбірек ойлай ма, тіс жарып, тіл катпады.

Абай Дәрменнің жүзінен де Ербол сияқты сүйсіну белгісін андады да, соған қарап, тағы бір тың ойлар айтты:

— Фажап бір нәрсе бар. Орыс кітаптарынан оқыған ер қымылы, ерлік серпін өзінді бір қатты сүйсіндіретіні бар емес пе. Сол сахара тірлігінде, тартысында қайда бар, кімде бар? Кімнің қолынан келер еді десем, өмірімде бірнеше рет Базаралы мінезі, сөзі, кейбір істері оралушы еді. Әнеугі Тәкежанмен серттескенін естігелі, Базаралыдан белгісіз бір ірі әрекетті тосып қаппын!.. Соны тосу үстінде Вадимге қызығып ем. Бұның жайын, енді баксам, тіпті, желісі бір жай екен! Намыскер, ызалы кедей асқақ байға қарсы кекшіл семсер суырады қынаптан!.. — деп, өлендетіп тоқтағандай болды.

Мағаштар дәл бүгінгі кеште осыдан арғы сөздердің айтылуын қатер көрген сияқты. Тәкежан естісе, осы айтылғанының бәрі, оның надан тоңмойындығын оятпай қоймайды.

Ол Абай басына жауықпай да қалмайды. Әкесін ішкі қызық, әділ ойларынан тоқтата алмаған Мағаш, Көкітаймен қабақ танысты. Ендігі Абай ойын олар басқаға бүруды талап етті. Сөйтіп, әке сөзінің бір тоқталған кезінде, оның ойларына жауап бермей, Мағаш басқа өтініш айтты.

— Аға, Тәкежан ағам мен Базекеннің тайталасында бастаушы да біз емес, септеуші де біз емес боп қала тұрсақ қайтеді? Осы жөнде бүгін Ақыл ағамның шаппай қалғаны дұрыс екен деп отырмын. Қалыстық сактағаны да, тапқаны сияқты. Сөйтіп, ол жайды қойсақ та, бағанағы кітап әңгімесін тыңдасақ жақсы болмас па еді? — деді.

Абай күндізгі уақиға туралы өзіргі өз ойын айтып болғандықтан, Мағаштың сактығын теріс көрген жок. Дегеніне көнді де.

Осының алдында әңгіме етіп отырған, жаңа оқыған “Анна Каренина” романын тағы да ілгері қарай айтып, жақсы мәжіліске ауысқан. Үрғызбай Құнанбайды бөріктіріп, бүрк-сарқ еткізіп, тулатып жатқан тартысқа Ақшоқыдағы ауыл қатысқан жок. “Күнту бұлардың зілінен коркып, қалаға шауыпты” деген хабар бір келді. Сол орайда Тәкежаның тапсыруымен, Базаралыны жаулауға қалаға аттанған Шұбар да Абай аулына кеп қонған еді.

Ол бұл ауылды бар әңгімеге түгел қандырды. Тәкежаның мал дауымен қатар, Үрғызбайлар Күнтууды болыстықтан түсіретін болғанын айтты. Және Күнту өзінің орнына, болыстыққа Оспанды атауға да көнілті. Оны да айтты. Содан соңғы бір келісім сөз, Күнтуудың бір тілегіне бұл жақ та қарсылық етпей, орындауға көнілті.

Болыс бол тұрған күнінде Күнту “күндердің күні үшін” деп, бүкіл Шыңғыстың барлық старшынынан өзіне қараған Бекеншінің елу үйін ертіп, Мұқыр болысына шығуға “піргауар” алған екен. Жер ыңғайы жақын Мұқырдың болысынан да бұларды өз болысына алуға ризалық

хат-мөр алып қойыпты. Енді Күнгү Базаралы бәлесінен қашқанда, біржола бұл елдің болыстығынан өзінің қағазын да аулактап қашатын болыпты. Сейтіп, Базаралыға көмек етер деген болыс көрден-көрге тығылғандай, Шұбардың айтуынша, ол Базаралыны енді “каторгадан қашып келген, патшаның занынан қашқан қашқын” есебінде де көрсетіп беретін сияқты. Құнанбай баласы тілесе Базаралының қол-аяғы енді біраз күнде кісенделетін болыпты. Осы жайды жеткізумен қатар Шұбар Жігітектің жалғыз қалғанын білдірді. Күнгү қолымен Құнанбай балалары не қастық істеймін десе де орындалатын болыпты.

Жалғыз-ақ, осы орайда енді Майбасар, Тәкежандар екінші бір есепке ауысып отыр екен. Онысы — Базаралыны қашқын деп көрсетіп, ұстасып жіберсе, Тәкежанға сегіз жұз жылқы қайтпай қалуға болады. Базаралы қайта айдалады да, мына бір қос жылқыны қайтарушы айыпкер болмайды. Елдің дауына да: “Жылқынды алса, алған дұспаның байлаулы кетті, сонымен басын жайды. Сенің малың кетсе, ол — азаматтың құны. Менің арыстай ұлым кетті” деп, қазақ жолымен мықты дау айтысуға болады. Екінші жақтан ұлық та айдап жіберген кісіден акы-пұл өпермейді. Осы есеп Тәкежандарды тағы бір тәсілге салып отыр. Олар Базаралыны әзір мүлде ұстаптақшы емес. Қазақ жолымен айыпкер етіп, қандымойын құныкер етіп отырып, әуелі малын түгендетіп алмак.

Бірақ Жігітек жөншілікпен тізе бүкпейді. Сондықтан Базаралыны бір жағынан ұлыққа бұзық етіп көрсеткенде, оның қашқындығын жасырып көрсетеді. Қаумен баласы демей, Кенгірбай баласы деп, қағаз жүзінде ұлықтарды жаңылдырып арыздау керек. Тың қылмыс жасаған, тың соткар етіп көрсетпек дейді.

Осылай ете ме? Жок, айдатып, байларатып жіберіп, қалған Жігітектен мадды бөлек төлетіп ала ма?! Сол екі арасы анық емес. Сондай сөзben Тәкежан, Майбасар, Оспандар Семейге кетіпті. Олар Абайға әдейі соқпай, акыл салмай кеткен. Тәкежан, Әзімбай екеуі де Абайға қатты өкпелі дейді.

“Күні әнеугүні, күзекте ғана сол Базаралының жоғын жоқтап кеп, аузына келгенін айтып кеткен. Осы жауымды қолтығына дым бүркіп, құтыртып отырғаның өзі — Абай. Енді барып оның “адамшылық”, армар” деген азғырындысына түсер жайым жоқ. Мен дегениң Абайдан аулақ бол!” депті. Оспанды да “ертең болыс етемін” деп, Тәкежан артынан ертіп кеткен төрізді.

Шұбар болса, бұл ағайын ішінде Абайдың акылымен жүретін кісі боп сейлейді. Аналарды жаңағы, соңғы акылмен бір сорапка салып жіберушінің біреуі өзі еді. Бірақ Абайға ішті-тысты мінезі арқылы бүгін жақсы атты кісі болып келіп сырласады. Өзге туыстың бәрін түгел жаманатты көрсетіп отырған да өзі.

Абай бұл әңгімеде тек Шұбарды ғана сейлетіп, өзі оның екіжақты екенін үнемі анғарып отырды. Және бұның көзінше Базаралының барлық ісіне өзінің соңғы күндерде сүйсініп, тамашалай қарап жүргенін де айткан жоқ. Ондай бірденені айтса, Шұбар анау жауығып кеткен ағайынға сыйзықтатып жеткізудің ебін табады. Сонымен олар бүгінгідей тулап-томырылып жүрген күйінде, тағы да жауыға түседі. Ол қазір мүлде керексіз. Әсіреле, Базаралы мен Жігітекке қарсы беттеген жаулықтың түсында мүлде керексіз.

Абай Базаралыны енді тағы қорлатып, айдатуға көнбек емес. Өз ағайыны ішінде айтқанын аларлық бірде-бір жан болса, оларға “енди Базаралыны ұлыққа шағып, қайта айдатуды ойға да, ауызға да алма” демекші. Тек осы жөнінде Шұбарды қатты шүйледі.

— Базаралыны қашқын еді дегізбендер! Тәкежанның есебіне де тұра емес деп отырсын. Оның үстіне, Базаралыңдай арысын тағы өлімге байладап беріп, соның ар жағында және Жігітекten мал аламын десе, естерінде болсын, бұл жолы Жігітек жағынан табыламын. Жігітекten қотыр тайдын да құйрығын сипаттаймын. Осыны, өсіреле, жадында тұтсын, — деген.

Осымен Шұбар жүргелі жатқанда, ойда жоқтан бұл ауылға Тәкежан кеп түсті. Қасында атқосшысынан басқа Майбасар бар. Абайдын үлкен үйіне кірісімен Шұбарды көрген жерде Тәкежан жиырылып, қырыс қарап қалды.

— Әлі, қалаға асығыс жөнелткен пысық жігітіміз сенбісін? Семейге жеткен шығар десем, мұнда жүр ме ең малтығып, айналшық жегендей айналсоқтап! — деп кекетіп отырып, ызамен құлді.

Шұбар Абай мен Тәкежанның арасында сөл қайсактап, қысылып қалды да, қиялап, жалтара сөйледі.

— Қостағы жылқыға кісі жіберіп, ат ауыстырам деп осында оралып ем, жүргелі отырмын!

Абай жақтырмай, ернін шүйірді. Шұбардың бұл ауылға, Абайдын өзіне “әдейі бұрылып келдім, ақылда спак болдым” деген жанаған айтқан сөздерін еске алды. Енді Тәкежан алдында қолма-қол тайқып салғанын екі жұзді ұсақ тақыстық, айнығыш айлакестік көрді. Тұнілгендей бас шайқап, бұл да мыскылмен күліп қойды.

Тәкежан асығыс екен. Шұбар айтқандай, қалаға тұра тартып кетпекші де болған. Көп жолдастарын, Оспанды солай жөнелтіп жіберіпти. Өзі болса Абайға салмақ салып іс тапсырмақ болып немесе бетпе-бет ашық сөйлесіп, ағайынның анық бетін көріп кетпек боп келіпти.

Абайға өздігімен сөз айтпайтын болған Майбасар осы ақылды Тәкежанға миландырып, әдейі ере келген екен. Тәкежан “ас-суға қарамаймын, тығыз ғана сөзім сенің өзінде!” деп еді, Абай онашаланған жок.

— Айт сөзің болса! — деді де, осы үйдегі жұрт естісін, куә болсын дегенді ойлады. Өз қасындағы Дәрмен мен Мағашты да шығарған жок. Майбасар мен Шұбар да отырып қалысты.

Енді Тәкежан да ішінен қыжалданып, бір кияска мінді. Абайға кейін айттармын деген тілегін сын есебінде алға сала сөйледі.

— Мен сенің көмегінді сұрай келдім. Қалаға жүр!

— Қалада неғыл дейсін? Көмекшін, жоқшың аз боп отыр ма?

— Олар бір тәбе, сен бір тәбесін. Несін айтқызысын! Ұлық алдында керіс болса, сен керексін!

— Мен қай ұлықпен дос едім? Олар мені көрсе өшіге түсетінін білмеуші ме ең!?

— Өшіксе де сенімен есептеседі. Салмағын өтеді.

— Менің салмағымды отка салып сынамакпышың?

— Мен отка құймей отырмын ба? Жанкуйерім екесін, бас сауғалайын деп пе едің?

— Эрбір күйген кісі “неден күйдім?” дегенді ойлар болар. Сонда “нақақтан күйдім” дей алса, сөзі де, салмағы да басқаша. Сен осы, “неліктен күйдім” дегенді ойлағаның бар ма, Тәкежан?

Бұл тұска жеткенде Тәкежанды ыза керней бастады.

— Мен ойламағанды түкпірлеп ойлап қоятын сен барсың ғой. Сен айтшы, неліктен күйіппін?

— Елді жылатқаннан күйдің ендеше, көптің көз жасынан ұшырап отырсың осыған, — дегенде, Абай аласа дөңгелек үстелге нығыз шынтақтап сүйене түсті де, Тәкежаннан көз алмай қадалды.

— Сен осы сайды саны, құмда ізі жок қайдағы бір құнсыздарды “ел”, “жұрт”, “көп” дегенді қашан қоясың?

— Ешқашанда қоймаймын, өйткені “қалың елім, қазағым, халқым” дегенім — сол жоқ-жітік, сол — көвшілік... Сендей Тәкежандар біреу болса, олар бір байға он бес-жырымадан келеді. Жылаған сол, сорлаған сол халық. Анық жәрдем күткен сол. Онымен болмай, кіммен болайын?

Абайдың мына сөзі Дәрмендерге де өте айқын, ашық, тың өріс сияқты сезілді. Тәкежан болса, таңданғаннан, ашудан сөз де таба алмай қалған еді. Шұбар Абайдың сөздерінен торығып, наразы бол отыр. Тәкежан булығып күйіп сөйледі:

— Онда “атаның ұлы емеспін, Құнанбай баласы емеспін, ел жақсысымен қаспын, елдің жаман-жәутігімен табыстым” десенші!

— Тілегенің сол болса, айтқаным да сол екені рас!

— Аздым де! Ата жолынан аздырам деші! Оразбай, Жиреншениң саған жапқан жаласын, “ата жолынан елді аздырды” деген айыбын актадым десейші!?

— Ата жолы көпке зорлық, қастық болған соң, мен ата баласы болмай, халық досы боламын дегенмін. Азды десен, азғаным сол Құнанбай-лықтан!..

— Өзің ғана емес, тамам жұртты да аздырарсың. Сол екен ғой балан Ақылбайдың, менің жылқымды жау шапқанда қосымда куырдақ жеп, қыбыр етпей, жауша “шок-шок!” деп қалғаны. Өзің де сөйдеп отырсың ғой!

— Иә, сейтіп, өзіңнің зорлығына орай жылқынды алған Базаралыны және айыбынды айтқан мені “біріккен қастар” деп отырсың ғой. Мейлің!

— Ендеше, жауым өзің бол шықтың ба?

— Бар, ендеше, өуелі ана Базаралыдан есенде алып бол да, сонаң соң мені жаула!

— Базаралыдан есемді де алармын, басын да жоярмын осы жолы!

— Басына тимейсің, ұлыққа көрсетіп ұстаратын болсан, мен Жігітектің кедейіне болысам, біліп кой. Тағалы тайын да алмайсың онда. Азаматының құнына кетеді бар жылқың.

— Не деп отырсың, ол менің малымды қырып, киянат етіп отырған жок па? Не жаулықтан аятыны қалып еді?

— Жаулық — жаулыққа, қорлыққа, сен жасаған қаскейлікке орай болған.

Бұл тұста Шұбар шыдай алмады.

— Абай аға-аяу, біреудің ақ адап малын айда алыш, қырып салған киянаткердің барып тұрғаны емес пе? Жаулық, корлық осыдан зор бола ма? Бұны, тіпті, мұсылман шариғаты да күнөнің зоры дейді ғой.

— Шариғат Тәкежанның жоқшысы болса, ол да адасқан жол. Тәкежан күйіп кетіп, ұрыса жөнелді.

— Ата жолынан да, шариғат жолынан да, мұсылман қауымынан да бездім десенші! Бүйткенше, айыпкерім, құныкерім неге болмадын, Абай! — деп, камшының сабымен үстел үстінде, Абай алдында жаткан қалың кітапты салып қалды. Абай Тәкежанға қабағын түйе ашуулана қарады да:

— Құныкер дейсің бе? Ендеше, жақсы айттың! Базаралыны ұлыққа ұстаратып беретін болсан, мен сенен кешегі күн босағанда өлген Исаңың құнын даулатамын, білдің бе?

Бұл сөзге Абай жеткенде Тәкежан өте сескеніп қалды. Өз ішінен “кейбір жаулық ойлаған жандар осыны сөз қыла ма” деп қатты қауіптенүші еді.

— Мен өлтіріп пе екем? Құдайдың ажалынан өлген Исада не ақын бар? — деп акталған, танданған болды.

— Ажал емес, дауылды түнде, лыпасыз жалаңаш сабап айдаған сені мен анау жауыз балан Әзімбай! Содан ұшып, сұық қармап жаурап өлді. Сенің малың үшін өлді. Ал сен керек десе, өлімші бол жатканда қалжа да бермедін, қараспадың. Ол өлтірген төрт қасқырын өзің алыш тұрып, орайына, тым құрыса, төрт ешкі бердің бе? Жоқ. Қек жасық лақ та бермедін. Сен кісі өлтіріп келіп отырған жоқсың ба осы тұста?.. — деп, Абай Исаңың өлімі тұрасындағы барлық жайды білетінін аңғартты. Тәкежан жұрт қөзінше бұдан өрмен сөйлесуден мұлде үркіп қалды. Бұл үйде сөйленген осы сөз мынау отырғаның біреуінің аузынан шетке шығып кетсе, ойда жоқ мол пәлені бастап кетуі мүмкін.

Енді тез киініп, жүрмекке беттей берді. Абай Тәкежанның неден ыққанын біліп сөйлеп отыр.

— Халық кім дейсің ғой! Халықтың бірі — сол Иса, оның зарлап, жетім-жесір бол қалған шиеттей балалары мен кәрі шешесі, науқас жесір әйелі. Қандай асыл ұлы еді елдін, сол Иса! Бір сен үшін еткен ерлігі мен азамат қайратының өзі қанша? Әзімбай екеуінің қолынан келер ме еді, сол қасиетті қайрат? Жоқ! Дәл өлер сағатына шейін қасқырмен алысқандай қайсар егеспен өтілті. Кім білсін, қасқыр ғана ма сонда лағынет айтып қарысканы! Сол ыза, дертінің қарғысының жарымын саған, сенің қасқырдай жауыз балан Әзімбайға арнамағанын қайдан білдін?.. — дегенде, Абай бір түрлі ақындық сезімталдық, көрекендік жасағанын өзі де сезбей қалды.

Дәрмен соңғы сөздер тұсында Исаңы ойлап, егілгендей бол отыр еді. Абай аз тоқтады да:

— Солармен болмай кіммен болайын? Базаралы да осылардың бірі! Қөздерінді ашып қара, егер оны ұстаратын болсан, өзің сезіп отырған бар пәлені қоздырамын. Біліп қой! — деді.

Осы сөзді аяқтай бергенде, Тәкежан мен Майбасар шыға жөнелді.

Исаңың жайын сөз қылу — Тәкежаннан құтылудың шарасы еместі. Абай сол азаматтың қазасынан бері қатты толкуда болатын. Жігіттің өлімін есіткен күні Дәрменді жіберген, Дәрмен Исаңы қойысып болып, Иіспен, үй ішімен көп сырласып, мұндақсан-ды. Өзінің Оспан аулына

қойған аз қойынан бір семіз қойды Исаңың үйіне өкеп сойып та берген. Және екі баланы құшактап сүйіп, үй ішімен бірге жыласып отырып, бұдан былай үнемі жәрдем бермекке серт еткен. Исаңың бар арманың да, ауруы мен қазасын да, оның алдында қасқырмен қалай алысқанын да түгел үғып, Абайға айтып қайтқан-ды. Абайдың жанағы Текежанның ойында жок бар жайды біліп отырғаны сол Дәрменнің өкелген хабарынан.

Текежанмен бірге Шұбар да козғала беріп еді, оны Абай ұстап қалды.

Осы Шұбардан Күнтуға арнап хат жазды. “Болыстығыннан түсетін болсан, жөнінмен тұс! Базаралыны көрсетуші болма!” — деген бүйрық хат. Оспанға да: “Болыс болсан, халықтың қарғысынан аулак бола гөр! Арамыз ашылып көрген жок еді. Бұл жолы менен шет жайылар жайынды да анғарып жүрмін. Ағалық жалғыз тілегім болсын, қандай әзәзіл еліктірсе де Базаралыны енді ұлық қолына байлад берме!” деп, барынша өтініп жазды.

Сонымен Базаралы, Текежан дауы ендігі барлық зіл, салмағымен, айла-тәсіл тартыстарымен көп атқамінерді қоздырып, Семейдің қаласына ауысып еді.

Қалада Құнанбай жағының сөзін сөйлеген құғыншы даугерлер тіпті көбейіп кетті. “Қарғаның көзін қарға шоқымас” деп, ел атаулыны өзінің жемі көретін қарға-құзғындар бірін-бірі екілендіріп жүр. Байға карсы шабуыл бастаған өжет топты өлердей жазғырып, кінәлап, ыяннattап жатыр. Бай атаулы пәлесі мен шарпуын айналға шашып жатты. Кейбіреулері тағы да ұлыққа кірісті. Қөвшілігі: “Елдің келесіне саламыз! Бір Тобықты емес, көп елдің келесіне салып, көп тентектің бөрінің есінен кетпес жаза, соққы береміз” деседі.

“Базаралы — Текежан дауы” деген бәлеге бүкіл бір ояз, Семей оязының болысы мен жуандары ат салыса бастады. Аршалы Керейінен — Рақыш, Бөсентиіннен — Элі, Бурадан — Алдонғар, Ылди бойынан — Нүрекенің Темірғалиы, Қекеннің Уағынан — пысық болыс Нұркес, Қарағай ішіндегі, ішкі жақтағы Белағаш болысынан — ширак, шебер Айтқазы, Семейтау болысынан — Шынжы сияқты бүтіл бір ояз ел сабағы қосылған. Әрі әкім, әрі жуандар казір қалада Құнанбай балаларының айналасына қатарын қосып, білегін де, тілегін де біркітіріп алыпты.

Оразбай болса, елде жатып алды. Жігітек пен Үрғызбайдың мынау тұста қатты қағысқанын ол ішінен үнатпайды емес. Қайта, “түрт сайтан!” деп отыр. Бірақ қөрініп Жігітек жағына шығу былай тұрсын, қайта Құнанбай ауылдарына тіл жеткізеді деген кісілердің көзінше ол да, Абыралы да қүйрықты сыртқа салып, бұлан береді. “Құдай көрсетпесін! Бүндай бөлені Текежан басына тілейтін аталы жау емеспін. Бәлекеті өзімен кетсін Базаралыны! Бүтіп насырға шабады деген кімнің ойында бар? Тіпті, бүгін Олжай іші екі жарылып, жасак жиятын болса, мен тек Текежан қасынан табыламын!” деп, Текежан жағына осындағы сыйбыс сөздерін де жөнелтіп жатқан.

Сол орайда қалаға келген Күнту оязға барып, крестьян начальнигіне кіріп: “Ел ішінде үлкен бәле, бүлік басталды. Менін жазығым жок. Өзім Бекенші деген аз атамын. Саны көп, тентек ауылдар арасындағы бұзарларды тыйып ұстаяға әлім келмейді екен. Қазір мынандай үлкен бәлеге

қатынасып отырған адамдарының бәрі менен мықты да жуан. Менгере алмадым. Осы себепті орнынан түсsem екен!” деген.

Бұның осындай өздігімен тіленуін Казанцев ояз теріс көрген жок. Және анада жазғы сайлауда, Оспанға өзінің қарыздар боп кеткені бар. Ояз енді Күнтуды орнынан түсірді де, “назначениемен” Оспанды болыс сайлап қойды.

Оңайлықпен орнын берген себепті Күнтудын да тілегі орындалды. Көлтөн өзірлеп алған “піргуарлары” бойынша ол көршілес Бекеншісін қосып алып, Мұқыр болысына шығып кетті.

Сөйтіп, Базаралы мен Жігітекке ара түсіп, қостайды дерлік аткамінерлер, аз-ак күн ішінде киянатышыл жолына басып, тастап-тастап кетті де барды.

Күнту қалаға шапқан шағында: “Мынау өздері салған пәлесін өз мойындарымен көтерсін. Ел ішіне құғын-сүргін отряд шығартпасын, қалада қазақ жолымен жауап беруге келсін, жүгініске баратын болсын” деп Жігітектің Бейсенбі, Әбділда сияқты аткамінерлеріне кісі салған.

— Менің зәулім Базаралы болды, арандатты! Енді ағайын, тым құрыса, жауаптан қашпасын! Олар жалтаратын болса, менің басым мүлдем су түбіне кетеді. Жігітек жауапты қалада береді. Соған сайланған кіслерін тез жөнелтсін! — деп, сөлем айтып кеткен.

Бейсенбі, Әбділда Жігітектің малды, әлді ауылдарынан аткамінер атаулыны жинап алып, ақылдасты. Бар бәленің ортасында жалғыз өздері, ап-аз ғана топ болып, окшау қалғанын көрісті.

Бұлікті өзі де туғыза білетін және не турлі жаманшылық болса, оны түбіне жете ойлай білетін Әбділда Базаралыға қарап бір сез сөйлеген. Казіргі Жігітек жайы туралы бұл сезі қаншалық ауыр болғанымен, анық шын күйді білдірді.

— Бар бұтағын, жапырағын қалып өрт шарпып күйдіріп кеткен кү томардай боп, жалғыз ғана сорайып қалып отырған жайымыз бар. Сүйенер, сенісерге бұл атырапта ағайын қалған жок. Алдан кетті, аярлық етіп кетті көріне! Айдан салушы өзөзіл аз емес еді. Бәле басы боламын деп үшырап отырғаның мынау! Қырда қазақ, ойда ұлық болып сонына түсіп отыр, шуласып, ұрандастып жатыр әне, түгі! Бірақ қан жосағып, қаксатып отырса да, соның алдына барасын. Бармаймын десен оның ар жағынан тағы бір бөлесін қылтитып отыр. “Жігітек, жаны болатын болса, жалтақтамай жетсін де, алдымызға келіп бас исін!” депті.

Суық сезіндің бәрін зілдей ауыр салмағымен Жігітектің тобына тастаған Әбділда, “енди жауапқа кім барады?” деген әңгімеге ауысқанда, тағы да тауқыметті Базаралының өзіне тастады.

— Өзің салған бәлен. Еркек тұғаның рас болса, өзің көтересін. Қалаға өзің жөнел! — деп, бір жағы бүйрек, бір жағы жазадай ғыл бір-ак түйген.

Әбділда, Бейсенбілердің енді өздері де, орайы келсе, бұғып қалып, бас сауғалап отырғанын Базаралы онай таныды. Ол өз сезін іркілместен, шапшаш айтты. Ерлік тәуекеліне бекініп алған, қайратты жүзбен қыска ғана қайырды.

— Өзім еткенім рас, өзім көтеремін! Жылға-жылғаны сағалап, “Базаралы бөлесінен аулакпын” деп, жытып жатқан өншен алаяқ өзге емес,

қасымдағы Жігітек, өзіннен де табылады. Танымай жүргем жок! Қала бер үйінде, түгі! Бұл отырған атқамінер киын күнде қасыма ерер деп те алданғам жок-ты. Бірақ қырық жігіттің бөрін шұбатып, қатарынан тізіп апармаймын. Осында Сарбас пен Әбді сияқты, еркек туған екі жігіт бар еді. Қасыма сол екеуін аламын да, қалаға ертең жүремін. Өзің салған бәле дедің ғой. Оның рас. Өкінбеймін деп салған пәлем болатын. Басыммен де, барыммен де жауапты өзім беремін. Бұқпа билер бұк түсіп жата бер! — деп етегін сілкіп, қабак түйіп, Жігітек тобынан кетіп қалды.

Қаланың сапарына өзі айтқандай, Сарбас пен Әбдіні ерткен Базаралы жол бойында сан алуан ойлар толғайды. Кейбір сондай ойларын достарымен кенесе айтса, кейде іштей ұзақ теренге кетеді. Осында бір кезекті ойы, қалаға жететін күні түс кезінде теңбіл көк аттың үстінде келе жатқанда оралды...

Айнала қар басқан ұзақ үнсіз биік жота. Күн аяз емес, бірақ мазасыздау қыстың салқын желі арттан соғып, аттардың құйрығын, жалын шалқытта үйіре түседі. Жолаушылар керуен жолымен катар жүрмей, шубай жүріп келеді. Базаралы жолдастарын қазір алға салған, өзі артта. Олардың ықтап бара жатқан жоталарына қарай түсіп келе жатқан. Теңбіл көк бұл күнде семіз болмаса да ток, жарау. Желісі майда, жүрісі де камши салғызбайтын, тебінтпейтін жіті, жылпос. Мұнысы Базаралыны қажыттай, алан етпей, өз ойымен өзі бола түсуге бейімдегендей.

Қар басқан кең дала қыбырсыз, ұзақ жота үнсіз де момын тыныштықта. Ішіне сырын бүккен үлкен күштер осылайша кейде өзінің оянар, сілкінер шағын күтіп нығыз қалып танытып тұратыны бар. Қалың елдің де күші осы тәрізді ме? Не болса да ішінде, өзінде. Сыртынан аяз сықырласын, қар сапалактасын, дауыл өкірсін, сонда да қалың сауыр, алып жон жүдемейді, мызғымайды. Ал күні туып, жылы жетіп көктемнің анызағы ескенде, мейірлі күн нұр төккенде мынау қарлар жыртылады. Бар жотадан ағыл-тегіл су бол ағып, бу бол тозып таусылады. Сай-сала, жон-жота сіреуінен, құрсауынан арылады...

Елдің де бұл шақ сондай қысы ғой. Қалың ирек омбылар, сіреу болған соқта қарлар бар тірлікті басып жатыр. Бірақ дүние осымен мүлде кете бермес-ау!.. Есітіп ем ғой Кераладан да, басқа тұтқын орыс майталмандарынан да, тұтқында отырып та “күн туады” демеуші ме еді? Россияда тұбі бір жақсылық тумай қоймайды. Соның шарапаты бүгін Россия патшалығына қараған бар жаһаның, бар төр-түкпірінің бәріне жетеді. Өзің көрмесен, ұлың көреді десспеп пе еді?

Ай, туарсын-ау сондай күн! Тұмасына жол жоқ қой. Бүйтіп кете бермес қой дүние, тірлік, барлық... Шығын көп болар, ауыр болар арты да!.. Бірақ өкінген елімді көргем жоқ!.. Сол өзі ырыстың үлкені ғой... Елім сорлы ендігі қандай киындық ауыртпалықтан болса да сескенетін емес. Менің жұбанышым осы болсын да!..

Сондай ойдан сон Базаралы көнілденіп, сергіп алды. Алдағы болатын тергеуге жаңағы ойдан сон сескене қараған жоқ. Қайта биік жота, биік теңбіл ат үстінде барлық сол тергеуші топтардан өзін сонағұрлым шоқтығы биік, көнілі тоқ адам есепті таныды.

“Базаралы Жігітек жауабын ұстап келіпті” деген хабар қалаға лезде тарады. Бұл уақытта Құнанбай баласының дауын ұстап, өз сөзіндей

қадағалап жүрген жуанның бірі — Көкен болысы Нұрке. Ол бір жағынан ел жуаны және де қалада үлкен ағаш үйі бар. Қыр мен ойға, тіпті, Қытай шегіне шейін малы, пұлын жүргізетін қалың сомалы саудагер бай. Ертіс бойындағы, Семей атырабындағы, қырдағы өзге болыстың барлығы Нұркені бір бөлек санайтын. Анығында, бұның қаладағы үйіне өр мен ылдидың, қыр-сахараның бай, болысының бәрі де тегіс келіп қонағы, досжараны болып жүретін. Семейдің оязы ғана емес, оқта-текте жандаралы да бұның үйінде қонақ боп кетеді.

Казір Құнанбай балаларының сәлемімен жиылған би, болыстар осы Нұркенің айналасына топталып жүр. Тәкежан мен Майбасардың мәслихаты бойынша Нұрке оязға кіріп: “Тобықты ішінің лаңын қазақ жолы мен бітіреміз, өзімізге бер!” деген.

— Біздің дегенімізге көнбес болса, сол күнде хат мөрлеп, қол-аяғын буғандай етіп, өз өміріңе өкеп береміз! — депті.

Ояз халінің бұл кездегі бір қызығы, ол әлі күнге Тәкежан жылқысын күп алғып, қырып салатын қылмыстының кім екенін дәлді білмейтін. Әрі ұлыққа арқа сүйеп жүріп, әрі патшалық кенсесін балаша алдап жүретін ел жуандары бұл тұста өзінің дағдылы тәсілі мен құлығынан жаңылған жок. Кісі атын атау керек болғанда, олар “Жігітеков! Кішекенов! Қенгірбаев!” деп, бұдан пәлен жұз жыл бұрын өлген кәрі әруақтардың атын қағаздап жүр. Сол істің тап ортасындағы адам, патшалықтың каторгасынан қашып келген Базаралы Қаумен баласы екенін білдірмей, бүркеп ұстап келе жатқан. Осындай айлада Құнанбай балалары ойлаған есепті барлық Керей, Уак, Бура, Сыбан, Бөсентін атауларының болыс, биі түгел бірге ойласқан. Іштері білсе де патшалық кенсеслеріне Базаралының дәл аты-жөнін атамады. Осыншалық бадырайған үлкен істің жөнінде мұншалық өрескел жасырын қалайша бойға сыйып жүргенін ойласа, күлкі келгендей. Патшалық өкімшілігінің қазақ сахарасын елдің жуандары арқылы билеудегі өрескел қызық бір қыншалығы, ерсілігі есепті.

Нұркенің үйі Тобықты лаңымен жиылған болыс, бидің орталық үйі болды. Осы үйге Құнанбай балалары екі күн, уш күн өткенде тай, жабағы әкеліп немесе ту бие әкеліп, сойғызып тастанады. Күніне үштен, төрттен бордақы семіз койларды сойғызып, үйткізеді. Ертенді-кеш ағылтегіл қымыз сапыртады. Бұл күнде қаланы көп жағалайтын, өздері саудагер жас болыстар: Темірғали, Айтқазы, Әлі, Ракыш, Оспан — бәрі де мәжілісті қызу, көнілді ету үшін кіршіме і shedі. Кешкі уақыттарда үлкендерден оқшаланып, бай Нұркенің жасауы көп үйлерінен онаша бөлмелерді босаттырып алады. Сонда ән-сауығына ішкілігін қосып, мол ақшалар тігісіп, “жиырма бір” ойнайды. Қыскасы, жауапкер Жігітек жеткенше, он күндер бойында тарамай, қалың қауым болып жатқан болыс, билердің шығыны да аз емес.

Тінібек байдың туысы Нұрке Құнанбай балаларын қыр сахараадағы өз саудасына керек, үлкен орын санайтын. Бір жағы “Кұда” деп, екіншіден, өзі де сол Құнанбай балаларын мынадай іс үстінде өзіне дос-жар етіп алмақ. Дау иесі Құнанбайлар болғандыктан, шығынның бәрі солардан болатынын біледі. Кейбір сойғызып жатқан сойыстарын андамағансып, өз қорасына қабыл алғызады. Бірақ сонымен қатар Тәкежан, Оспан, Шұбарларға онаша сөзінде:

— Қажы баласынан менің аятын дүнием жоқ. Сын кезінде, осындаға, өзің екенімді, досың екенімді білдірмек ниетім! Сендердің мынау жатқан қонағың жалғыз сендердің емес, менің де қонағым. Құдайға шүкір, дәulet жетеді, — дейтүғын.

Параның алды етіп, әр болыстың өзі болмаса да, қасындағы жүйрік-шешен билеріне жиі-жіңі сыйлар жасайды. Тұлкі аяқтан, тамақ ішіктен және тігіншіге тіккізген шапан-шапқыт бешпеттерден алуан түрлі киімдер кигізетін. Осындай ішкі есептері бір қорқаулар ордасында құжынап жатқан қомағай тобыр ішіне қыстың жалтыр ашық күнінде, таңертенгі шайдан сон, ықтиярсыздық жетелеген Базаралы келіп жетті. Қасына ерткен екі ғана жолдасы бар, олар — Әбді мен Сарбас.

Базаралылар келген соң істің тергеуі тез басталуға айналды. Сарбас көлденең кісілер арқылы жүргіністе Құнанбай жағынан кім сөйлейтінін біліп келіп, Базаралыға мәлім етті. Бұнымен дауға түсетін Шұбар екен. Өзге Құнанбай балаларының ішінен тілі орамды, айтқышы және Абайдан соңғы білгірі осы болып, жырылып шыға бастаған.

Шұбар Оспанға Абайдың айтқан сөлемін әкелген. Құнтуға Абай атынан хат әкелген де жайы бар. Бұл істері және жолшыбай Ақшоқыда Абай аулында болғаны — бәрі де Шұбарды Тәкежанға да екіжақты адам етіп көрсетті. Малы кеткен, ыза шеккен Тәкежанның бұл уақытта Құнанбай, Үргызбай ішінен жарықшак шығаратын ағайын болса, бәріне де өкпесі өзір. Ол ашынып, күйініп жүрген адам саналады. Сол себепті ағаіні де, ағайын да бұның қабағына қарайды. Оспан, Ысқақ, Майбасар сияқты туыстарының барлығын ол өз қасына қоршау етіп, соларға ертелі-кеш кінөшыл зілін тастан жүр.

Шұбардың жасы бұдан кіші болғандықтан, оған айтатын сөзді қатты ғып батыра сөйлейді. Шұбар Абайға барып, ондағы сөзді айтып келген жерде Тәкежан бұны боктап, қатты ығырған. Ауыр сөзінің түкпірінде, әншійінде айтылмайтын сүйк салмақ білінді.

“Маған жаны ашып отырған Абай жоқ. Білемін, ол бүгін Құнанбай баласының жолы болғанша, Қауменнің қанқұйлысының жолы болсын деп отыр. Қазір Абаймен ақылдасқан, оған барып сыр айтқан кісінің бәрі менің тілеулемсім болып шықпайды!” деп орағытып келді. Аяғында ең салмақты сезін Шұбарға әдайілеп сездірді.

— Сен Күнкеден туған жоқсың! Құнанбайдан туғансың! Қундестің балалары емеспіз. Бәрімізді бір тілеумен “атаның ұлы бол!” деп баулыған, адам еткен — әкеміз Құнанбай. Ұлжан мен Күнке деген шашы ұзын, ақылы қыска катындар. Еркек туған нәсіл болса, әке жолында, ата на-мысының соңында ереккеше мінез етсін! Екіжақты қылтың-жылтыңды койсын. Ол — еркектік емес! Қызтекелік! — деп, Шұбарды қорқытқан ызгар тастанады.

Бұл сөздерінің ішінде Тәкежан “бүркеледім” дегенімен, қундестіктің андысусы да жатыр. Қасына Ұлжаннан туған Ысқақ, Оспандай екі інісін алып отырып, Шұбармен сөйлескендегі, оны өгей шешенің ұлы болғандықтан сенімсіз көріп, күдік ойлап, осыны айттып отыр. Және Күнкеден Құдайберді жалғыз болғанда, бұлар Ұлжаннан көп бол туған. Бәрінің де Шұбардан жасы үлкен. Сонымен басқа шешенің баласына осындай кезде тізені батырып, өзіне қарай қайырып, ықтатып алмақ. Бір

бұл жолы емес. Тілі шығып, өнері асып, пысықтық беделі көпке жайылып бара жатқан Шұбарды былай да тәубесі есінде жүрсін дейді. Мынау істі пайдаланып, тұқыртып алмак. Үйірге шакар сақа айғырдың шет жайылыш саяк-сандыракты кейде сауырлап күп, тепкілеп те, тістелеп өз баурына тығып, қайырып алғаны сияқты.

Айалы, арсыз есепке бұл отырған Құнанбайдың бәрінен артық Тәкежан, дәл осы арада, сол тәсілді көп керегіне жұмсап отыр. Өзге Құнанбайларға бұнысы айлакерлік пен жауыздықтың іблістік сабағындай.

Шұбар болса, бұндай жыланша арбаудың салмағын сезбей қалған жоқ. Ұлжан балаларына қарағанда, бұлар жастан жетім өскен немере. Әзір бір Шұбардың өзі қатарға ілініп келе жатқаны болмаса, мынау отырған үш туыстың алдында оның өлсіз екені рас. Сөз былай айтыла, Шұбар бұларға қарсы баса алмайды. Тіпті, Абайдың айтқанынан кетсе де, Шұбардың тақыстық тәсілі оны дәл мыналарға қарсы бастырмайды. Өйткені Абай жағынан көр-зәр болмайды. Мыналар болса, зорлығы мен көптігін, құші мен кәрін қолымен де батырып жібере алады. Абай жағынан азар болса, көретін жазасы “ұят, ар, адамгершілік” деген жөнде. Шұбардың өзіне жол еткен мінезі бойынша ол “ар, ұят” дегендегер кеншілікті, тыныштықта, келіп-кетері жоқ мәжілісте ғана және Абай қасында ғана сейленетін ермек қана. Іс атаулы шынтуайтқа келгенде Шұбар, әрине, Абай өситетін үйіп-төгіп қайырып тастап, мына Тәкежан бүйріғына қарай ауыса алады.

Қазіргі халі дәл осындай ардан аттап, зорлыққа басуды тілейді. Бұны корқытып отырып, сертін алған сон, Тәкежан ағайындық міндетін де тапсырған.

— Дәл осы жолғы дауга менің малымның жокшысы етіп сені саламын. Шебер тілінді, шалымды ойынды осы жолым үшін жалдап алдым! Әрі Құнанбай баласының намысы, әрі менің басымның кегі! Бәрі де бір сенің қолына беріледі. Даугерім сен боласың! — деген.

Осы сөз байлау болды. Енді, міне, Базаралы мен билер алдында жүгініске түсетін боп, Шұбар шықты.

Бұл тұста Шұбардың өз есебі және ең алдымен жөнге беттейді. Тәкежанмен болса өз елінің және қазір бар Семей оязының аталы, абыройлы жуандарымен бастас боп араласып қалады. Олар алдында бар Үргызбай, Құнанбайдың дауын жалғыз мұның ұстап шығуы Шұбар басына үлкен атақ өпереді, данқын асырады. Абай емес, одан да өтімді болғандықтан дауга осыны салыпты деген лақап тарайды. Мансапқұмар Шұбарды бұл жай, өсіресе, қызықтырған болатын.

Семей оязының бұл істі тергейтін болысы мен билері бай Нұркенің кең созылған қонақ үйінде жиын екен. “Билер шақыртады” деп үй ішінен хабар келгенде, Базаралы өзінің екі жолдасымен қораның ішінде отыр еді. Қазір ол тік басып, салмақты, ойлы жүзімен билер алдына қарай журді. Қасындағы екі жолдасын қалдырмай, “сендер де қасыма еріндер!” деді.

Бай үйінің кілем, сырмак жайылған алдыңғы бөлмесіне кірісті.

Нұркенің приказшігі Атамбай дейтін кошқар тұмсық, ұзын бойлы кара саудагер билер үйі мен бұл үйдің арасында хабаршы, даяршыда жүр екен. Базаралы тұра тартқан бойымен билердің үстінен кірмек еді. Атамбай, қолын созып, “аз тоқта” деп, осы бөлмеге отырғызып қойды. Ішкі

есіктен шыққан Шұбарға да Атамбай: “Мырза! Сізге де тоса тұрсын десті” деп, оны да осы бөлмеге аялдатты.

Арада аз уақыт үнсіз өтіп еді. Базаралы бөлме ішін енді барлап караса, елден келген болыс, билердің саптама етіктері, қасқыр ішіктері, жалпақ төбелі үлкен тымақтары осында бір қабырғаға үолі, сүйеулі түр екен. Етік, тымақ бейнелері Тобықты үлгісіне ұқсамайды. Кейбір етіктер жарма қоныш, кейбірінікі қаздиган биік өкше, кейбір мол пішілген тымақтардың төбесі өрекел жалпақ келген. Базаралы осы киімдерге көз тастап, Шұбарға қарап, салмақты мыскыл айттып қойды.

— Мынау жалпақ төбелер үстіне кіргізбей, сен екеумізге етігін күзеттіріп қойды-ау! Мені қойшы! Бай мен жуаның қай қырына ілінбей, шыдамай жүрген жанмын. Ал, бірақ, Шұбар мырза, сен қайтіп шыдарсын? — деп сақылдан күлді.

Сарбас пен Әбді қаланың тәртібінен, байлардың сәні мен қырынан тартыншақтап, қысылғандай еді. Мынау жерде олар Базаралының мінезіне сүйсініп, қатты күлісті.

Бұл сөз әдейі Шұбарды мұқату үшін, жүгініс алдында аз да болса жасытып алуға айтылып отырған арбасудың әзілі екенін Сарбастар жақсы түйген.

Шұбар да осыны сезбей қалған жоқ. Бірақ ішінен Базаралымен бұл арада ырғасуды өзіне қажет деп білмеді. Оның аузында айттар сөз, сөз ғана емес, от сияқты лапылдан түрғандай көрінеді. Әзілмен ырғасу оңай да емес. Шұбар Базаралыдан алдын ала соққы жемекші емес. Және онымен бұл арада жауаптасуды да өз басына кішілік санарап еді. Осыны ойлап ол Базаралы сөзін естімеген кісі болып, қалтасынан күміс портсигар алып, папиросын тұтатты. Қала тігіншісі тіккен ұзын қара мөйті бешпетінің қалтасына қол салып, әрлі-берлі тік басып жүрді.

Базаралымен қатар Шұбарды да осында бөгелтіп отырған анау үйдегі билердің есебі. “Екі жаққа теңбіз” деген ажарды танытпак. Бірақ ол билер арасында Құнанбайдың өзге балалары: Тәкежан, Оспандар отырғанын көрмегенсіді.

Енді біразда бұларды билердің бөлмесіне қайта шақырды. Алдарынан есік ашып, Атамбай саудагер үйге енгізді.

Есіктен төрге шейін жайылған қызыл жібек кілемдер. Қабырғаларда қымбат, кестелі қалың жібек тұсқиіздер. Әр жерде алтындан айшық-айшық етіліп жазылған дүғалықтар бар. Батсайы қалың көрпелер кен үйдің төрт жағын бірдей жарастықпен жапқан екен. Әрбір қонақтың сыртында екіден, үштен жастықтар жатыр.

Кіргендердің сөлемін үй іші дабырламай, ақырын алысты. Базаралы бұл отырғанның ішінен біраз кісіні таниды. Жасы өзгелерден кішірек, аласа бойлы, жұқа жүзді Айтқазы болыс, өзгенін бәрінен бұрын, Базаралымен жақсы амандасты. Бұның айдаудан қайтысына “қайырлы болсын” да айттып қалды.

Айтқазы — Қарағай ішіндегі орыс поселкелеріне аралас отыратын Белағаш атты қазақ болысының жаңада болған, пысық болысы. Өзінің сүйегі — Тобықты ішіндегі Көкше. Ішкі жаққа ертеде барып мекен етіп, сауда көсіппен байып алып, бұл күнде болыс та болған. Базаралы оның амандаусын ішінен үнатып қалды.

Бұл билердің ортасында сол бір Айтқазыдан бөлек Тобықты баласы жок. Бәрі де басқа рулардың адамдары. Айтқазы туралы Базаралының ойлағаны: “Кім білсін, бұрын елден кеткенде Ыргызбай, Құнанбайдан бұлар да зығыр жеп, сауырын алдырып кеткеннің бірі емес дейсін бе? Маған, әлде, “жасымай, еркін болсын” деп, әдейі шырай беріп отыр ма екен?” деп қалған.

Одан басқа танитыны Аршалы бойындағы Керейдің болысы, ұзын қара сақалды Рақыш еді. Бәсентиінен үлкен байлықпен аты шықкан Нұреке дейтін жуан бар-ды. Соның сөнді киінген, бұла боп манғазданған семіз, қызылт сары мырзасы Темірғали төрде жібек орамалмен желпініп отыр. Оны да Базаралы таныды. Темірғалидың жаңында осы бай үйдің иесі, Қекенниң болысы — Нұркениң өзі отыр.

Енді сөзді бастап, тергеуге кірісетін ниеттерін білдірген сол Нұрке. Салқын жүзді билердің сыздана қалған ажарын Базаралы бағып отыр. Кіргеннен бері бір Айтқазы болмаса, бұған шырай берген би, болыс болмаған. Бәрі де шіренген. Бірі байлығына, бірі еліндегі жуандығына, бірі болыстық өміріне, тағы біреулері осы отырыстағы кім сәндеріне мәз болған. Сере түскен, кекір, тәқаппар жандар сияқты. Олар және кесірлі қырларын жасырмады, Шұбарға тегіс амандасты. Оған өздерінің орталарынан орын да берісті.

Дауды естуге енді келіп кірген Тәкежан, Оспан, Үсқақ үшеуіне де есік жақта отырған би, болыстың бәрі жапырлап амандасты. Түрегеп қол берісіп, көріскендегі де болды. Бұл ажар билердің Құнанбай ісін тергеуші емес, оның жоқшылары екенін анық танытқандай. Аралық ағайын сөзі емес, Тәкежанша бұлар да тегіс арандарын ашқан. Базаралыны жаулауда сол Тәкежанның сойыл соғары болатындей.

Базаралының ер көнілін мұндай көрініс жирентсе де, жасыта алған жок. Нұрке жиынға жариялад “енді сөзге кірісеміз!” деген жерде Базаралы үлкен кісесі бар, күміс белдігін белінен шешті. Қаптал шапанының омырауын серпінкіреп ашып, малдас құрған қалпында төрдегі билерге қарады.

— Уәй, билер! — деді.

Үнсіз отырған үй ішін өзіне еріксіз жалт қаратты. Кең мандайы аппак боп айқындаған. Еркін шабытты жүзіне жас шағының ажарлы қызылт нұры шықкан Базаралы үлкен, кесек сұлу кескінде. Көтеріліп алған иғы мен кеудесі мынау отырған барлық адамнан асып, биік тұрғандай. Малға бәккен, киім-бұйымға бөлөнген мырзасымақ, байсымақтың бәрінің ажары болымсыз, жұпның киім ішінде болса да, халықтан шықкан Базаралы қасиет ұлындай. Ол жаңағыдай кезексіз үн қатып, жұртты өзіне тартып ала, аз күлімсірей отырып, оқшау бір сөз тастады.

— Ойдағы ұлық, қырдағы қазақ болып, бас қосқан келелі жиының екен. Ағайын! Көбіннің түсінді танымасам да атағынды, тегінді білуші едім. Біреулерінің көршіміз Уактан, бірінің Керей атам, Бура, Матай атам ұлдары екенсіндер. Бастас туысым, қадірлейтін ағайыным Бәсентиін баласы да бар екен. Дауға келіп отырған менің мырзаларым, мынау Құнанбайлар болады. Бұның қарсысында мал-пұлы жок, әрі құны да жок, бір шөкім кедей атынан мен кеп отырмын. Құнанбай баласына қайратпен, байлықпен, бакталаспен не басқа тайталаспен тең келермін дейтін мен

емеспін! Бұл Құнанбай баласында алтын да көп, ат та көп, ас та көп. Құданда, тамыр-танысы бір Тобықты емес, бүтіл Семей атырабында да көптен-көп. “Ұзын арқау, кен тұсау” бұнда болғанда, “қысқа жіп күрмеуге келмес” — менин! “Еңкейсе Ертісі, шалқайса Шынғысы” дейтін бұлар болғанда, қасында қанат тұтар жалғыз-жәутік серігі де жоқ — менин! Бірақ... — деп, тағы да көтеріле күлінкіреп алып, Базаралы осы сөзді бастағанда айтпақ болған мұратты жеріне жетті.

— Құнанбай балаларының өздеріндегі жақсыларға беріп жатқан асы мен сыйы мол ғой. Ал түгім жоқ болса да, ойлап, барлап қарасандар, менің сендерге беріп жатқан парам, сыйым осылардың сый-сыбагасынан сонағұрлым көп екен! Сендердің елдерің болсын, өздерің бол, бұл күнге шейін осы дуанда Құнанбайдан жуанды көрдің бе? Көрмедің! Бұған көр өтеді, бұларға қарсы адам баласы басады деп білдің бе? Білмедің! Ойла-мадың. “Бұлар Құнанбайдан туды ма, тіпті, құдайдан туды ма?” дегендегі көруші ең. Мениң сендерге берген парам сол — дәл сол Құнанбай баласы да өзіміздегі адам баласы екенін таныттым. Ұрсан, оған да таяқ өтетінін, жұлқыласан, оның да жыртылатын жағасы барын таныттым. Тіпті, одан әрі батыл бекем ұра берсен, тікейіп тұра бере алмай, омақата жығылып, өлуге де бар екенін таныттым. Біле білсендер, мен осындай сый бергенім бар! — деп, сылқ-сылқ күлді.

Құнанбай тұқымымен іштей бақталаста жүрген өр рудын жуандары ашық қүле алмаса да, көздерін тәмен салып, езу тартысты. Бірақ сырттары сабыр сақтаған болысады. Жиын қыбылжымай қалған жоқ. Сөйткенмен Базаралыны қостайтын бұл топ емес. “Сөзің жөн” дейтін мына болыс, билер емес. Оны да Базаралы біліп келген. Сонымен жаңағы сөзіне ілестіре, алдында отырған жуандардың бөрінің жүзін жағалай барлап шықты да, тағы бір сөзін оқ атқандай айттып қалды.

— Осынау сөзді айттым ғой! Бірақ тағы бір шынымды және де айттайын. Бұны айтатын жерім сендер емес едіндер! Ол менің халыққа айтатын, сенің әрқайсының сыртыныңда тұрған халыққа айтатын сөзім еді. Оларға тілхатым жетпес күн емес пе? Біреу болмаса, біреу арқылы осынау мұратты сөзім, тым құрыса, жарым жұртқа жетер деп айтқан едім. Ал мен болдым. Органа кеп отырмын. Кескіле де турай бер мені, — деп тоқтап, басылып отырды.

Бұл жүгіністе шешен сөзін Шұбар сөйледі. Орай дауын Базаралы да айтты. Көп билер дау ұзакқа созылмайтынын ашық білсе де жылдам тауыскысы келмей, Базаралыдан қағу сөздерді, тергеу, тексеру сөздерді көп сұрасқан. Кейбір болыстар қолдарына қағаз, қарындаш алып, Базаралымен бірге аттанған қырық жігіттің аты-жөнін тізіп алмақ та болды. Базаралы ондай жерге келгенде қысқа ғана, кесікті сөздер айтады.

— Кісі атын мен атамаймын. Алдыңа өзім келіп отырмын. Бастаған да мен! Барды көтеретін де мен! Тағы да өзімді үстап алып, байлатта айдат! Бірақ ендігі артыма ерген елімді көгендетіп тізгізе алмаймын! — деді.

Шұбармен қатты қағыскан айттыстың бір кезегінде, “Тәкежан менің құныкерім” деп те айттып салды.

— Ағам — Балағаз осының айдатуымен өлді. Інім — Оралбай, осылар шырмаған кесірдің салдарынан, елден безіп жүріп, ку дала, ку медиенде көмусіз қалды. Тәкежанға бар істі істеген менің өзім! Оны істеткен

менің бас кегім. Дәл өз басымның кегі. Елден кума, өзімнен қу! Өлтіріп тынасың ба!? Тірідей қара жерге көмдіріп тынасың ба? Есебінді айырганда, бір өзіммен ғана айырасың! — деген.

Даудың сайып келген екіұдай қайшылығы осында болатын. Шұбар болса: “Бар бәле — түгел Жігітекке орнаған бәле! Атам Құнанбай, Бәжей тұсынан келе жатқан өштік-қастық бар. Базаралы соны ұстап, істеп отыр. Әндеше, бұның бір басы маған керек емес. Қырым ет жоқ қу басын неғыламын? Жауапты түгел Жігітек береді. Жөне ағайынды елдің арасында есітіп көрмеген қастық істеді. Құба қалмақ заманын орнатты, шауып алып, қырып отыр. Сол малымның төлеуі ғана емес, өр тұяғымның айыбы-анжысы бірге айтылмаса, бітімім жоқ. Өзге осында содыр кедейлерге сойқаны тиіп, бәлесі жұқласын. Орнынан тұрмастай ғып тепкі, соккы берілсін. Мал-пұлдың жазасы аямастың түгел айтылсын. Менің тілегім, талабым Текежанның сегіз жұз жылқысы қырылды ғой, соның үлкені, кішісі бар түяқ басына үш бестіден төлеу кесілсін! Шартым осы!” деді.

Құні бойы ырғасқан билердің өзара кенесі сол құні кешке дейін созылды. Ымырт жабыла бере Базаралы, Шұбарларды билер қайта шақырып алып, Нұркенің аузымен ең соңғы кесіктерін жариялады. Жігітек түгелімен қанды мойын жауапкер аталды. Бір Базаралы айыпты болғанымен ағайыны қоса күймей құтыла алмайды. Отқа жақынның қолы күйеді. Тентегі үшін келесі қарыздар болмаса, бұзакы-бұлік қалай тыйылмақ? Олай болса, Базаралының бар ағайыны барлық мал-мұлкімен жауап береді. Текежанның сегіз жұз жылқысы үшін Жігітек жағы сол жылқының тұяғына екі бестіден, мың алты жұз бесті береді! — деп кесік айтты.

Осы қыс бойында бұл билік түгелімен іске асты. Барлық Жігітектен Құнанбай балаларымен іштесіп, табысып кеткен — Үркімбай, Байдалы, Жабай сияқты бай ауылдары аман қалды. Қалған орта шаруа жөне көбінше кедей ауыл үйлері тақыр, таза, бар малынан айрылды. Жаз шыға бергенде Текежан жылқыларына екі бестіден айып-жаза тартып, зорға құтылды.

Соның орайына Шүйгінсудан бастап Қарауылға, қалың шағыл ішіне шейін тарап отырған көп Жігітек тақа тұралап қалды. Келер жазда жайлалауға шығар қауқары болмай, таланып, тақырланған кедей ауылдар тегісінен ши-жаланаш, жоқ-жітік жүдеулікке түсіп, жатақ жатып қалды.

“Қарашиғын”

1

Жас шалғыны мол, кең қоныс — Барлыбайда отырған Абай аулы. Мұнда бүгін үлкен өбігер бар. Ақ үйлер мен отаулар, қонақ үй, ұранқай-лар арасында асығып басып жүгіргендер көп. Қөрпе-жастық, асжаулық, тегене, тостаған, самауырлар тасыған жас әйелдер, еркектер қарбаласады. Таза көйлек, камзол киіп, көкбараздаған кимешек-шаршы тартқан келіншектер мен үкілі бөріктері бар қыздардың ажарында мереке күн белгісі сезіледі. Әлденеге қуанып, шулап жүгіріскең үлкенді-кішілі ба-лалар да таза киімдер киіскен. Оларды оқудан да босатқан күн сиякты.

Ауыл сыртындағы көгалға апарып, қағып-соғып тазалаған кілем, түскиіз, алаша, текемет, жаңа сырмактар көрінеді. Бұлар Абай үйлерінің айналасын оюлап, кестелеп, ерекше өшекейлеп түр. Күміс қарғылы сыландаған екі сары тазы да үйлер арасында қарғып ойнап, өсем көрініс береді. Шашақты құлақтары жалбырап, ұзын құйрықтары шиыршыкта-лып жүр. Олар секірсе де, ортқып ойнап алысса да, сыпайы сұлулыкты байқатады. Еркелі шапшандықпен ұстарадай өткір қуатты да танытқан-дай. Барлық жинақы сәнді бітімімен еріксіз көз тартады.

Ауыл сыртында, үйлер арасында ат үстінен үн беріп өбігерленіп, жорта жөнеліп жүрген жас жігіттер жиі кездеседі. Ауыл үстіндегі өбігер, құнан-тайлы балалардың тоқтаусыз дабыстап, айқайлап, шапқылап жүрген қозғалыстарынан, әсіреле, анық танылғандай. Олардың желу-жортулары, кейде ауылдың тазыларын, жас құшіктерін де еліктіріп, бірге шап-кызып ойнатады.

Осындай қозғалыстан туған қызумен қатты дабырлаған адам үндері кермеде тұрған аттарды да еліктіреді. Ерттеулі жарава аттар байсалды тұрға-нымен, үлкен үйге тақау байланған қара жал, қара құйрық, құрым сары ат көптен тықыршып, тыныштық ала алмай түр. Қасынан тазы иттер жүгіріп өтсе, балалар шапқылап кетсе немесе қыз-келіншек пен жігіттер өзілдесіп, қатты күлісіп, дабырласып сөйлесіп өтсе де семіз сары ат кер-мені сүзе жөнеліп, ары-бері бұландалап елегізіп қояды.

Ауыл сыртында, көк бетегелі ұзынша төбешіктің басында Абай бір топ көршілерімен, Шыңғыс жаққа көптен көз салып отыр. Кейде ауылға да бұрылып қарасады. Ондағы киіз қақкан, үйлерді жасап жүрген, жерошак басында самауырларды түтіндептің қайнатқан, көп қазандар асқызып жүрген таза киімді әйелдерге, күтуші жігіттерге де бейілді жүзben қарайды. Әдеттегі ауыл төртібін бұзып, үй қасына қатты жүріп келген аттыларға, үйлер арасынан, котан ортасынан шапқылап өтіп жүрген ба-лаларға бүгін Абай кінә қоймайды. Қасында отырған үлкендер де әдет-тен тыс өбігерін түсінеді де, кешіріммен қарайды.

Бүгінгі Абай аулындағы үлкен өбігер мен қарбаластың жөні бөлек. Бұнда тартыс-таластың жиыны болмақ емес. Бөтен, бөгде, жат-жалаң кел-мек емес. Мазасыз, жайсыз кеткен ауылдың тәрізі жоқ. Бірақ қүйеу келті-ретін, келін түсіретін, қыз ұзататын дағдылы той өбігері де емес. Абай мен оның барлық үй іштері, әсіреле, іні-шәкірт, достары үшін ең бір

қадірлі әбігер. Бұның себепшісі — Әбіш. Екі жылдан бері елге қайтпай, осы бүгін, енді ғана “туған аулына келеді” деп, ата-ана, аға-бауыр ерекше тосып отырған Әбіш.

Оны тосушылар тек ауылда ғана емес. Ат үсті әбігер ауылдан алыста. Шынғыстан Барлыбайға қарай асатын Бекенші асуының маңына да созылып барған. Ересек азаматтар, бозбалалар ауылдан алыста, асуға тақап барып, таңертенген бері сонда тосып жүр. Ол кеткендер Көкбай, Ақылбай бастаған — Көкітай, Дәрмен, Мұқа, Әлмағамбет сияқты жастар. Оспан аулының жігіт-желені де бірге кеткен.

Оспанның өзінен туған бала болмаса да, бұның кенже інісі есебінде, Құнанбайдың қолында өскен Ақылбайдың екі баласын Оспан асырап алған еді. Олар үлкен үйде, Еркежанның қолында өсетін — Әубәкір және Пәкізат. Оспанның ерке етіп өсірген бұл екі баласы өзге балалар жүрмейтін жерлерге еркін бара беретін. Бүгін Пәкізат “Әбіш ағамның алдынан шығамын” деп, қасына бір топ өзінен үлкен қыздарды ертіп алған.

Төбе басында аттан түсіп отырған Ақылбай, Мұқалар құмалақ та салады. Кесек, сұлу жұзді, ак сұр жігіт — әнші Мұқа қазір “көріпкел” балгер пішінмен, жана ғана салған құмалағын шапшаң жинап жатыр.

— Енді қайта салып қажамау керек. Жолаушыға салғанда, бұл құмалақты “шығып қара” деп айтады. “Ат тұмсығы тірелді” деген осы. Коржыны ток, көңілі орнында, есіктен төрге шүйінші! Бол, атқа қонындар! Мен білсем, қазір Бекеншінің сонау асуына Әбіштер шығып қалды. Ал атқа қон! — деп сілкініп, көңілденіп түрегелді.

Сабырсызданған балалар “келіп қалды!” деген сөзге шынымен ила-нып, құнан, бестілеріне жүгірісіп, асығып мініп, “қайда, қайда!?” десіп, қарбаласып жүр.

Құмалақ атаулының бірде-бір жол, дәл осы жерде анық айтканы келіпті. Атына жаңа мінген Дәрмен асу жакқа көз салып:

— Жаным-ау, мына Мұқаның ақмартуы бар ғой, жарандар-ау! Эне келіп қалды Әбіштер! — деді де, тебініп ілгері баса берді.

Шынында, осы кездे Бекенші асуының жотасынан бері қарай шапшаң құлдилап келе жатқан қалың шоғыр көрінді. Арбалы жүргіншілерді қатарласа қоршап келе жатқан төрт-бес салт атты да бар. Шамасы, тай шаптырымдай жер еді. Тосушылар енді бет-бетімен аттың басын қоя берісті. Шұбартқан аттылар тобы аласа шалғыны бар, әдемі жасыл төбелер мен сыйзатты сайлар бойында андыздал, бір жерлерде шашырап, кей жерлерде үйіліп, сыйылысып, қалың нөпір-топыр жасап, жарысып барады. Олар енді біразда, ең соңғы кезенге шыққанда, жолаушылар арбасы ойға қарай құлдіреп құлай берді. Үш құланы жеккен жаңа күйме ылдига қарай ағындал жөнелгенде, қасындағы салт аттылары кейінде қалды.

Жүргіншілер ойға, жазан жерге келіп түскенде, бағанадан бұларға көрініп, өздеріне қарай асығып, тырағайладап шауып келе жатқан аттылардың алдынғы екеу-үшесеуі үйме-жүйме қатар жетті. Омырауларын тер басқан, демігіп, танауратқан сәйгүліктерді зорға тоқтатқан ауыл кісілері күймеге соктыға жаздал, дабырлап сөлем берісті. Куаныштың айқайшуын, шат құлкісін Әбіштің алдынан ала шықты.

Бұрын жеткен Көкітай, Дәрмен және Оспанның бір үл, бір қызы — Әубекір, Пәкізат. Алдарынан бұлар орала бергенде, күймеге отырған Әбіш: "Тарт! Токтат аттың басын!" деді. Қатты жортып келе жатқан күйме токтағанша, өзі ерекше шапшан жас өскери дағдысымен күймеген женіл ытқып, қосаяқтап секіріп те түсті. Козлода отырған Баймағамбет те аттарды тежей берді.

Іні-бауырлар көздерінде қуаныш жасы бар. Жаркыраған құлкі мен жас аралас шыққан үзік-үзік сөздер естілді.

— Ағатай!

— Әбіш аға!

— Айналайын, Әбіш аға! — деген шашудай шат, ақаусыз таза бауырмал сөздерді естігенде, Әбіштің өні аппақ боп, жүрегі қалтырап кетті. Атынан домалай түсіп, құшағын аша жүгірген Көкітай Әбішпен қатты құшақтасып, сүйісіп түр. Бұған Әбіш ауру сиякты көрініп еді. Бауырмал жүрегі зу етті. "Ауру болмаса, бүншалық шөлмектей аппақ боп жүдер ме еді?" дегендей құдік оянған.

"Әбдірахман көп уақыт елге келмедин. Қаладан ауру алып қала ма!" деген құдік уайымды, бұл азамат туралы үлкен аға, көрі шешелер құдігін Көкітай көп естітін. Жаңағы үріккен қалпын ол жасырған жок. Әбіштің құшағынан босай бере:

— Әбіш аға, деніңіз сау ма? Аман-сау жеттіңіз бе? Түсіңіз неге жүдеу? — деп еді. Әбіш Әубекір мен Пәкізаттың бетінен кезек сүйіп жатып, Көкітайға жалт қарап, құліп жіберді. Жаңағы аппақ сүр жүзіне қазірде жұқалан қызыл жарастық қан ойнап шығыпты.

— Денім сау, Көкітай! — деп, ауыл-аймақтың, өкесінің амандығын сұрап кетті.

Осы кезде созыла шапқылаған тосушылардың барлығы ағызып кеп, үйме-жүйме аттарынан түсе, жүгірісіп жатыр. Әбішті бәрі де аймалап, орталарына алды. Көкітай қазір күйменің ішінде бұған қарап құліп, екі қолын жайып, тосып отырған Мағашқа қарай үмтүлған.

Мағаш Көкітайға өзілден:

— Куанғанда сенің мұрның, тіпті, мүлде пүштай болып кетеді-ау! Түрің қалай жаман еді. Салиқа да жоқты менсіне береді екен-ау! — деп, сылқылдан құліп қойды.

— Пүшық болсан бол! Тек Мағаштай көсе қыла көрмесін деп жүр фой Салиқа, — деп, Көкітай Мағашпен көрісер-көріспестен өзілдесіп, қағысып қалды.

Әбішпен бірге күймеге Пәкізат отырды. Көкітайды Мағаш та қастарынан жібермегі. Сонымен қуанысып табысқан күйме толы бауырлар көп салт аттылардың қоршауында, енді Абай аулына қарай құйықтыра жөнелген.

Догадағы жez конырау қатты шылдырайды. Дүпке жеккен нар құла аттың басын шүлғып тастап, екпіндеген ағынын қостап, тынымсыз шыңғырлайды. Шаңсыз жазықта бетеге, тарлау арасында жінішке созылған тастақ жолдың үстінде жақсы күйме күлдірлей түсіп, шапшан ағындейды. Әбіш Көкітай мен Мағашқа кезек-кезек қарап, екі інісінің аймаласқан татулығын тамашалайды. Олар біресе өзіл қатысып, бірде сөзсіз-ақ сағынысқан күйде көз алмай құлімдесіп, қуанышпен қарасады.

Көкітай Эбішті сағынғандай, Мағашты да қатты жоқтап, сағынған сияқты. Мағаш қалаға кеткелі де көп болған. “Эбіштің алдынан шығармын” деп, бір жарым айдан бері Семей қаласында тосқан. Мағаш Эбішпен сөйлескенде Көкітайды ерекше достықпен сүйеттінін айтуды еді.

Әбіш енді Көкітайдан ауылдардың қонысын сұрастырып келе жатты.

Барлыбайда Абай аулы бар екен. Бұдан өзге Ырғызбайдың көп ауылдары ілгері жайларлаударға көшіп кетіпти. Мынау ауыл осы жолаушылардың келуін тосып, іркіліп қалыпты.

Шымы тұтас жазықта дүрілдетіп шапқан көп аттылар барлық ағындаған тобымен Барлыбай өзенінің жағасындағы Абай аулына келіп те калды.

Қазір бұл ауылдың үстінде бұрынғы барлық әбігер біткен де, енді қалың жиын Абай мен Эйгерімнің үлкен үйінің сыртында, үнсіз қадалып тосып тұр екен. Абай жиынның тап ортасында тұр. Үстінде ұзын, ак сарғыш қытайы жібек бешпеті бар. Жазғы жеңіл киім бұл күнде толған денесін аса айқын көрсетіп тұр. Қурен барқыт желетке мен ак көйлек, кең бешпет өзінше бір келісті көрнек, жаразтық бергендей. Самай, маңдай шаштары кейіндеп, бурыл тартқан Абайдың бұл күндегі үлкен, кесек жүзі ойлы, келбетті адамның жүзіндегі ашыла түскен. Кең, жазық маңдайында әжім аз. Жінішке ұзын қастары өлі де қап-қара. Бетінде де әжім тіпті аз ғана. Селдірлеу боп жайыла біткен сақалы ұзара түскен, соңғы жылдар білінген бурыл талдар бар.

Абайдың айналасы қазір, көбінше, әйелдерге толы. Дөл қасында екі көзі жасаурап, өні ақ сұрланып Эйгерім тұр. Көп келіндер, жұмысшы, сауыншы, жылқышы, биешілер сияқты жұпымыны жүзді көрші-қолаң да көп. Үлкендерден қартан шал көршілер болмаса, басқа бөгде адам аз. Жүргіншілер дөл ауылға тақай бергенде, салт аттының бәрін Дәрмен да быстап тоқтатқан-ды.

— Эбіштің күймесін алға шығарындар! Алдымен Эбіш жетсін! Ауылдың тосқаны сол ғой, біздер емес. Және ауылға атшабар, стражниктер тәрізденіп, қоқандап бармайық! Иркіле жүріндер! — деп бұйырған.

Баймағамбет ауылдың іргесіне жеткенше нар құла атты басын ірікпестен, сар желдіріп өкелді. Күйме тоқтамастан, Абай бастаған жиын қарсы алдынан өздеріне қарай қозғалғанда, Эбіш тағы да тоқтап болмаған күймеден ытқып, секіріп түсіп, өкесіне қарай құшағын жайып, асыға жүгірді.

Абай да мол құшағын кең жайып, Эбішті бауырына алды. Соңшалық қатты қысып, құшып тұрып, құлағынан, бетінен, көзінен сүйіп, ұзак уақытқа шейін өз бауырынан босатпады. Өке мен бала екеуінде осындағы сағынышты құшақтан басқа бір ауыз сөз болған жок. Эбішті көп уақыт жүрегіне басып тұрып, босатқанда Абайдың қара сұр жүзі аппақ сұр боп, өзгеше онып өзгергендей.

Айнала дүниені біраз уақыт аңғара алмай, есенгіреп қалған жайы бар.

Әбіш бұл кездे бала халінде болатын. Ақ гимнастеркаға жезді түйме таққан Эбіштің юнкер формасындағы погондары, қазіргі сөтте кезек-кезек құшақтаған аналар, женгелер, кемпір-шал көршілер арасында еміс-еміс көрінеді. Кокардасы бар картузын Эбіш бұл уақытта қолына алған.

Сүйіктау қызыл қоныр шашы жылтырай, жабыса таралған екен. Ертегек қасқа бола бастаған кен, биік мандайы ашық қөрінеді. Әбіштің бойы сұнғак. Қөрнекті, қырлы мұрны байқалады. Жұқа ерін, қызғылт жұзді, сәнді киінген жас жігіт өзгеше сұлу қөрінеді.

Көп қауышу, жылап амандасу арасында шешелер мен женгелерінің тілеулестігі айтылады. Балажан көрші кемпір-шалдардың Әбішке айтып жатқан үзік-үзік мейір, шапқат сөздері естіледі.

— Жаным, есен жеттің бе?

— Сөлем, ұзағынан сүйіндірсін!?

— Көп сағындырдың ғой, қуатым!

— Айналайын, күнім!..

— Ата-ананды ұзағынан сүйіндірсін сапарың!

— Сапарың құтты болсын, қарағым!

— Кош келіпсін, Әбішжан! — деген, сан тілеулес жүректерден шықкан ыстық сөздер Әбіш үйге кіргенше барлық жиын атаулының тұла бойын шымырлатқандай.

Конактар үйге кіріп отырысымен, Абай Әбіштің жұзіне үнілді.

— Неге жүдеусін, Әбіш, денің сау ма?

— Қаланың окуы жақсы болғанымен, тамағында нәр бар ма?! Со-рып тастағандай, шөлмектей болыпсың ғой? — деп, Көкбай Әбіш өнінің акшылдығы үшін бүкіл қала тамағын кінелауға айналды.

Тағы бір кездे Абай Әбіштің оку жайын сұрастырып еді.

Петербургтегі Михайлов атындағы артиллерия училищесі Әбіштің айтуынша, оның таңдал түскен мектебі емес екен. Ол өзілдеп отырып, Абайдың өз сөзін келтірді:

*"Баламды медресеге "біл" деп бердім,
Кызмет қылсын, шен алсын деп бермедин", —*

дегеніңіз есімде, аға! Ниетім, өзіңіз білесіз, политехникалық институт еді. Былтыр да, арғы жылы да оған түсуге менің жолым тар болды. Мынау школдың енді біраз окуы қалды. Өзге оқуды осыны тамам етіп алып, ес-кермекпін, — деген.

Абай өзіргі сөзді ұзакқа созған жок:

— Фылымның жаманы жок. Біздей сусағанға қай ғылым болса да, сонына түссе, алтын асыл қазынадай. Азаматтық құралынды мығым етіп берерлік оку, тәрбие болса, ата-ана одан өзге қолқа салмайды, қарағым! Халқына басшы болар талап сонына түссен, офицер боп журіп жетесің бе, инженер болып, адвокат окуын оқып жетесің бе, бәрібір! Қай тұрғысына барсан да елінің мұны мен мұктажы мын батпан. Тек, оқып өсе беруінде, саушылық қуатыңғана жетсе екен деп тілеймін! — деді.

Әбдірахманды тағы да құшақтап, бір колымен бауырына қысып, ұзак ұстап отырды.

Үй толы адам жиылып, ас өзірленді. Әр тұста әр алуан сөз шығып жатты. Абай енді бір орайда өзінің жана досы Павловты еске алды. Онымен Абай Семейде танысқан екен. Павлов бұл жақта Тобольск абақтысынан шықкан соң жер аударылып келген екен. Абай оны өз аулына қонаққа шакырып, осы жолы Мағашқа ертіп ала кел деп тапсырған еді.

Қазір Абайдың ендігі сұрағаны өзінің сол досы Павлов туралы болды.

— Федор Иванович неге келмеді, Өбіш? Не бөгеді? Сенімен бірге келемін деп қатты уәде қып еді ғой.

— Оныныз рас, бірге жүрмек болып, сонша тырысып еді, рұқсат ала алмады.

— Губернатордан сұранды ма?

— Губернатор арызын полицмейстрге жіберіпті де, соның өз еркінше шешуіне тапсырыпты. Ал онысы рұқсат бермедин. Айдаудағы адам жайлауға барып қымыз ішпесе де болады десе керек.

Абай Павловтың келе алмағанына көп күйзеліп қалды.

— Бәрекелді-ай! Аса қадірлайтін қымбат адамым еді, денсаулығы да нашар. Сенімен бірге жақсылап тынықса деп ем. Өзімен дұрыстап таныстың ба?

— Таныстым. Көп кездесіп жүрдім. Бірнеше рет ұзак-ұзак та өңгімелестік. Бар жайды сонша кен, терен түсінетін аса білгір адам екен. Революционердін ардақты тобынан болғандай. Сізге де соншалық дос екен. Өзінізді, енбегінізді сан қазақтан артық түсініп бағалайтын жан ба деп ойладым, — деп Өбіш ауылға Павловты ертіп келе алмағанына бірталай өкініш білдірді.

Осы кеште жиі ауысып отырған шайішу, қымыз ішу, ет жеу араларында үй толы жынын өдемі бір сауық өнер көрсетісті.

Сахара тіршілігінде ақын, өнші, ойыншы, құлдіргі адамдар көп кездеседі. Абай аулының өзі болса, бұнда неше алуан сырлы сымбат, өнер үлгілері бар. Бірақ бүгін бұл ауылдың барша адамдарын анық тамаша қалдырған жаңа өнер көрінді. Ендігі сауықтың әрбір түрін тың қонақ бастады.

Барлыбай жазығында жайлаудың жарық айлы, желсіз тынық түнінде, Абай мен Эйгерімнің үлкен үйінде, аса нәзік шеберлікпен сыйылып созылған скрипка күйі кетті.

Бүгінгі отырыста үй іші сауыққа ауысқан сайын сол скрипка шектерінен өзгеше бір саздар тамылжиды. Өбіш жақсы скрипкашы екен.

Ол кей уақыттар орыстың сұлу назды романстарын тартады. Бұл қауымға тың болғанмен, барлық орыс жүртіна мәлім “Стенька Разин”, “Ермак”, “Бродяга” сияқты өндерін де тартады. Ойнақы, мәлдір қызық ырғағы бар, қайнағандай жігері жұлқынып тұрған өте өсем ырғақты би күйлерін ойнайды. Кезектесіп мазурка, полька-мазурканы жайнатады. Бір ауық құтыртып, асқақтата тасқындаған музыкамен “Гопакқа” соғады.

Өбіш әр өнер, әр мінездермен, отырыс-тұрыс, киім қалпымен Абайдың жас достарының барлығын танғалдырды. Олар қызығып таңырқайды. Оқу тәрбие мен шаһар тіршілік тәртібі бұлардан әрбір кимыл-қозғалыстарын, пішін-мұсін, калып-қабілетін мулде басқа еткен Өбіш мынау. Осылардың кейбірі туған ана құрсағынан туса да, мүлде басқаша боп, сыйайы бескезада үлгіде қалыптанған Өбішке көп таңырқап қарасады. Өздерінің ағасы, бауыры, ыстық досы, жандай жакын қадірлісі болған Өбіштің, бұлардан сондайлық ала бөтен өзгешеліктеріне кейде кешіріммен, кейде қызығу, мақтанумен, шексіз қошемет, құрметпен де қарасады.

Сан рет скрипканы өзі тартып еткеннен кейін, бір кезде Өбіш өз скрипкасын Мұқаға ұсынды.

Мұқа Абай аулына бұл жастарға жолдас, дос болып, бертінде кеп қосылған. Ол — осы елдің адамы да емес. Көршілес Көкен болысындағы Үақтын Қандар дейтін руынан шыққан. Елінде өзінің құмар болған бір қызын ала алмай жүргенде, Мағаштың мәслихатымен Кекеннен алып қашып, осы Абай қолына келген де, осында тұрып қалған. Қалада кездесіп жүретін сыпайы мінезді, өнерлі күйші-скрипкашы және әсем әнші Мұқаны Абай мен Мағаш екеуі де катты ұнатқан. Дәрмен, Әлмағамбет, Ерболдар сияқты өздерінің касында сактаған. Айрылmas дос етіп алған.

Ұзақ түн бойында ас пен сауық кезектесіп, ауысып отырған кездерде, әрбір әредікте домбырашы Ақылбай, күйші Мұқа, әнші-күйші Әлмағамбеттер қонақ тартып өткен полька-мазурка сияқты билердің кейбір қайырмаларын өздерінін домбырасына ақырындастып, іліп-тартып, ұғып қалып отырғандарын да байқатып отырды. Сол орайда, Әбіш ұсынған скрипканы алған Мұқа өзінше бір сезімді күй тартып кетті.

Саусақтары үлкен, тартыс мәнері Әбіштей емес. Бұл отырып, байсалды салмакпен, тек қол қозғалысымен ғана тартады. Әбіш байқап отыр. Мұқада скрипканың тартуын әлдебір провинция күйшісінен үйренген, аз оқыған тәсілдер бар. Үлкен техникасы болмаса да, барынша шын сезімін ынта-бейілмен жеткізбек болған сирек талап танылады. Күйі анық мұнды, күйікті жүректің шын шері. Осы күйін екі қайырып тоқтағанда, Әбіш жалт бұрылып, бұл күй не күй екендігін сұрады.

Мұқа өзіне сенімді жүзбен жауап қатты:

— Бұл күйді біз “томнай места” деп тартамыз.

— Темное место?

— Темное место?! — деп, Әбіш бұрын өзі естімеген күй жайынан сәл ойланып қалды.

— Бұл вальс қой өзі, — деп тағы біраз ойланды да: — атына қарағанда, бір сезікті орыннан естілген күй сияқты ғой! — деп, Мұқаның жүзіне күле қарады. — Қайдан үйренгендің?!?

Мағаш пен Кәкітай қоса күліп жіберіп, қысылғандай боп, бірінебірі сыйыр етті. Мағаш үй ішіне естіртінкіреп:

— Танып отыр! Қай жерден ұққанынды да біліп қойды, Мұқа! Өзің есебін тауып шынынды айт! — деді.

Бұл сырды білмейтін Абайдан жастар қысылып отыр. Мұқа оншалық именбеген сияқты.

— Мұны ар жақта, қонақшыл өйел үйінде есітіп ем. Әзгеше жүдеу жүзді, аса бір жазықсыз сыпайы жас қыздың жылап отырып айтқанынан ұғып қалып едім. Кім шығарғанын білмеймін. Тіпті, сол сорлы қыздың соншалық жат жайға түсken өз қайғы, зарынан туған жыр ма деп те ойлап қалып едім! — деді.

Үй ішіндегі өзге адамдар күй жайын қайталап сөз қылған жок. Жастар Абайдан именіп отыр. Абай соны түсініп, өзіл етті:

— Жаманшылықтан жақсылық туда бермесе де, кейбір жаман жүрістен де жақсы олжа алып шығуға болады екен-ау! Соны сездіріп отырсың ғой, Мұқа! Бірақ барған сайын ала береді екемін десен ғана алданарсың! Бізді де және үнемі алдай бере алмассың! — деді.

Мұқаның өзі бастап, барлық жастар үндемей қабақ танысып, ақырын именіп қана күлісті.

Алыс жолдан келген өнерлі, оқымысты қонақпен сағынысқан аға, бауыр, құрбы-құрдас, дос-жаарандар ең алғаш осылай кездесті.

Кешегі мол сауыктың қалың тобы бүгін екіге бөлінетін болды. Биенің бас сауымы кезінде Абай үйінде қымыз ішіп отырып, жастар өзара кім жүріп, кім қалатынын айттысты.

Алдымен жүретін Әбіш. Откен қыста қайтыс болған үлкен ана Ұлжанның орнына құран оқымақшы. Сол ауылдағы өз шешесі Ділдәға да амандаспакшы. Әбіштің қасына Мағаш, Дәрмен, Кәкітай, Әлмағамбет еретін болды.

Әбіштер тысқа шыққанда ұзын кермеде көп ат ерттеулі түр екен. Әлмағамбет ең алдымен кішілік етіп, Әбіштің атын көлденен тартты.

Кеше қонақтар келерде кермеде ерттеусіз тұрған қара жал, қара құйрық ақ сары ат бүгін өсем ерттеліпті. Құміс жүген, құйысқан, тартпа, таралғы, үзенгіге дейін тегіс кавказдалған, қара ала нақысқа толы. Жұқа көкшіл шұғамен қапталған тоқымның тебінгісі қызылт сафьян. Сырлаған ердің үстінде көкшіл барқыт ат көрпе. Осындай өбзелінің бәрі де қылан атқа айқындағанып, жақсы жарасып түр. Ақ сары ат дом болып, ішін тартқан, сартап бол жақсы жараган.

Қазір Әбіш мініп алған жерде аз ойнақшып, бұлан қақкан қамыс құлак ұзын сары ат, нағыз бозбаланың аты екенін аңғартты.

Әбішті аттандыра шыққан жастардың қасында Әйгерім де түр еді. Сары ат сөл ортқи түсіп, ауыздығын шайнап, жер тарпып, ығыса қырын-дайды. Бұның әр қимылтына Әбіш қызыға қарағандай. Ақ жүзіне қан жүгіріп, қуле түсіп, қарсы әрекет етеді. Әйгерім болса, аттың мінезін асаулық көріп, қауіп ойлады.

— Қалқам-ай, мынау атынның мінезі қалай өзі?.. Сақ болыш! — деді.

Өні де ду етіп, қысыла құлімсірейді. Бұл уақытта өзге жігіттер де аттарына мінген еді. Әбіш кіші шешесіне бас иіп, сыпайы қарады.

— Жоқ, кіші апа! Асая емес, сәні ғой!

Аздан соң ауылдан шыға бергенде, сары ат топ алдына түсіп, ойқастап, қайта-қайта жер сузіп, көбінше қырымен булкектеп отырды. Жолаушылар Әбіштің аты аяндамайтын болған соң, булкекке ауысты. Әбіш әлі де алда, оқшауырақ келе жатқан. Көптен атқа мінбеген жөне сыртың салқын бел, өзен, бұлак, көкорай жайлауын сағынған жігіт қазір өзінің оңашалығын ұнатады. Бұның ел мен жерді көксеген көнілі сонша сергек, шат, еліккіш. Жас шалғыны майысып толқыған қоныр желі леп берген соны жайлау, сондайлық бапта түр.

Әуеде жалғыз түйір тозаң жоқ. Дүние жуылып ашылғандай, мөлдір түнжырайды. Жақындағы ұсақ жасыл төбелердің қалың бітік бетегесі жел ығына қарай жапырыла толқиды. Шағырмақ күн астында сол бетеге бозғыл буалдыр, сырт береді... Мындаған ұсақ инедей жылт-жылт етеді. Төбелер беті бүндейда күміс үшқын төгілткендей күнге шағылысып, көз үлтады. Алыста, жігіттердің бет алдында үш-төрт бөлек көгілдір жоталар жатыр. Ол — Шақпак, Қазбала, Байқошқар жондары. Жұқалаң ғана ақшыл көк мұнар жамылып түр... Сайларда сол мұнар қалындау үялаған. Өлкө бояуынан бөлек, аспан ренде сырлы қойын тез тартады. Өзінің лебімен сорғандай, қазіргі жүргіншілердің де мақсұт еткен өрісі сонда. Аз

уақытта бұлардың сол жақтарынан сандық тасты, оқшау-оқшау көп қатар төбелі — Керегетас ілесті.

Бергі жазықтағы қалың көкмайса шүфыл барып, қорым тастарға ауысады. Одан жоғарыда ұзын-ұзын сандық тастар қат-қабаттап биқтеген. Көп жерде сол тастар арасында аласа арша көгереді, ол тас бауырына жабыса есken. Бұйра аршасы қалындаған тас төбенің кейбірі жұндес адыр тәрізденеді. Бұл өнірде кейда ақ тандак, донғалақ мүйіз аркар жон беріп, жүйткіп тартады. Кейде қорым тастар арасында ұзынша қызыл тұлкі көрініп қалады. Шұбалан құйрық сақ сайқал бейне бір қызыл кесірткедей бол ирелендеп жүреді. Кейде тас-тастың үстінде созыла жабысады. Тышқан аулап, шұқынып, кейбір арша түбін тырналайды. Бір сөт қызылды сары аш бүркіт осы тастарға қарай бездіріп қоян қуады. Қанат-құйрығы сүйлдап, аспаннан төгілген ажалды бакқан сақ тұлкі ортқып тасқа тығылады. Бір кезек жалт етіп, жасырынып, қылт етіп қайта баспалайды.

Әбіш бинокльмен қарап, алыстағы айлакер тағының әрекетіне қызығып тамашалайды. Шалғынды бір беткейде, самарқау жел сусылдан есе түскенде, мұрын жарғандай бол, жас бұлдірген иісі анқиды. Жасыл жұмыр, сұлу тәскей бейне жұпарын себініп, сыландағандай. Тұған өлке, сағындырған самал алыстан келген ұлына құлпырып тұрып, қызық атады...

Ұлжан отыратын үлкен үйде бұл күнде Оспанның үлкен әйелі Еркежан бар-ды. Ол ауыл жартылай көшіп, Шакпакқа қонған. Ділдөнің үйі де сонда. Әбіштер тұс ауя осы ауылға кеп түсті.

Үлкен үйдін сыртына жастар жеткенде үй ішінде жоктау айтып, жылаған аз әйелдің үні шықты. Әбіш те үйге жылап кірді. Ұлжандай ананы жоктап отырған екі келіні — Ділдә мен Еркежан екен. Әбіш әуелі төмен отырған Еркежанмен көрісті. Содан кейін өз шешесіне жеткенде, Ділдә мұны құшактап, бауырына ұзак қысып, көп жылады. Әбіш те көз жасына ерік берді. Ұлы ана, карт әжеден айрылғандық, оның орнының қанарап қалғандығы — бір дерпт. Ал Ділдөнің зарында Әбіштей сезімтал бала үшін өмірдің көп реніш, күйініші де танылады. Ол әділетсіз тірлікте үнемі жазықсыз жапа шеккен жандай көрінеді. Ешкіммен бұл жайда сыр ашып сөйлеспесе де, Әбіш өзі туған анасы туралы Петербургта да, әр кезде қынжылып, ренжіп ойланатын.

Көп жылаған Ділдәға Дәрмен басу айтты.

— Женеше, сабыр етіңіз, Әбіштей баласы бар шеше де жылай маекен? О неғылғаныңыз! — деді.

Азгантай сөзде Ділдөнің тұпкі мұнын танып айтқан мән бар. Енді біразда, әйелдердің жылауын баспақ болып, "Сұннатаны" макамдап оқып кетті...

Жылау тыйылып, құран тұсында жайылған дастарқан жиналған соң Еркежан Әбішке қарап отырып, үлкен ананың өлімін, өлер шағындағы сөзін, мінездерін баяндады.

Ұзын бойлы, кесек, сұлу жұзді Еркежан салқын сабырмен, байыпты етіп сөйлеп отыр. Әбіш тұрасында ол кісі айтқан сөздерді еске алды:

— Қалқам Әбіш, әжен сені де көп ойладығой, марқұм. Өзінен өрген өрен-жаранның ішінде жалғыз сенің шетте жүргенінді қанша уайым етуші еді. "Басы ауырып, балтыры сыздаса серігі жок, бұтағынан үзілген мөумек еді, дегенине жеткенін, пісіп толғанын өкесіндей-ақ ансаушы ем!"

деп, көп күрсінетін. Осыны саған айту маған бір қарыз еді, — деп Әбішке ажарлы, ойлы көзін аударып, ұзак қарап отырды.

Ділдә мен екеуі кезек әңгімелеп, Ұлжаның соңғы шағын түгел баяндады. Былтыр күз аяғында, ел қыстауға қонысымен қайтыс болты. Соңғы жылдарда қатты картайған және ұзак аурулы болған Ұлжан ана, ел анасы көбінше акырын, баяу, үнсіз өмір кешіпті.

Келін мен баланың, үй ішінің сөзіне араласпай, ұзак тыныштық сақтапты. Әдейі келіп, қасына отырып халін сұраған үлкендермен де өте аз сейлесіпті. Оқта-текте Абай мен Оспанға ғана біраз тіл қатады екен.

Әбіш өзі ол ананың бауырында өспесе де, бұны көргенде құшағына алыш, ұзак іскеп отыратын карт шапағатын, кен ыстық мейірімін ұмыткан жок. Барлық шактар көз алдында. Ұлжан ұмытылmas жан екені енді аңғарылды. Ол отырған осы қара шаңырақ бүгінгі қаралы қалпында сол бір таза, газиз, бөлек жанды қатты ойлатады.

Мағаш көрі өженің өлер алдындағы бір кесек сөзін Әбішке енді айтты.

Ұлжан өл үстінде жатқанда, Майбасар көнілін сұрап отырып, өрескел сейлепті:

— Қалайсың, бізді тастап ерінің артынан сапар шеккелі жатырсың-ау! Көпті көрдің ғой, айта кетсенші, өлген деген кандай болады екен? — депті.

Сонда Ұлжан сәл езу тартып, акырын ғана өзіл айтыпты:

— Пәрүәйсіз қайным-ау! Көрсем — қартайғанша ой түспеген сені көрдім. Бұрын мен өліп көріппін бе? Өзің өлгенде көресін, несіне ынтықтың! — депті де, тіл-аузың қойыпты.

Өмір бойы ашық ойлы, білгір саналы болған асыл жан өлім сағатында да даналық қайратынан айырылмаған. Барлық ықтиярсыз, теңсіз тірлігіне өзінің адамгершілік таза биігінен қарап өте білген. Өлімнен де жасқанбай, бүқлай кеткен төрізді. Кең сабырға толы момын жан өмір есігін акырын ғана жауып жол кешкендей.

Ділдә осы келісте Әбішті өз қасынан жібермей, екі күндей қонақ етті. Үшінші күні балалары аттарын ерттеп, өке қасына қайта кетпек болған жерде, Әбіштің қасына жабыса жақын отырып, шешесі ойдағы бір арманын айтты... Аналық арыз етті.

Бұл жайын Мағашқа алдын ала білдірген болу керек. Ол да шешесінің ендігі сөзін ұлкен ықыласпен қуаттап, тындал отыр.

— Сөулем! — деп, Әбіштің жіңішке қолын өз қолына алды. — Кешегі өткен енеден менің де үккән өситетім бар-ды. Баяғыда, сендер жас шакта, Абай қалаға окуға кетем дегенде: “Талабына тілек қос, тізгінін алмай, он шырайыңмен ұзат. Білім іздеп барады. Адам болсам деп аттаннып отыр. Ол сенің де, мына кішкентай құшіктеріңін де ырысы” деген еді. Сенің ұзак шырқап жүрген жүрісінді де солай ұғынғам. Әлі де жолың болсын, — деп көзіне жас алды. Орамалымен бетін де басты. Қимастық шерге толы сағынышты ана көнілі зорға шыдап жүргенін сездірді.

— Бірақ... — деп жыламсыраған үні қатқылдай түсті. — Менің де сенен тілер бір тілегім болса, сенің бермесіңе бола ма? Мен сенен аналық өтініш етем. Сол қолқамды бересің бе? — деп, баласын иығынан құшақтай түсіп, жауап күтті.

Әбіш іркілген жок. Шешесі бұлай өтінгенге ол өзі де қатты толқыған-ды.

— Апа, айт! Беремін! — деп тез кесті.

— Ендеше, өзің үзакқа кетсөн де, мұнда сенің үян болсын. Өз қолымда, қасымда болсын. Мен саған қалындық айттыр деп өтінем... — деді.

Әбіш тәрбиелі жастың ашық, шынышыл мінезі бойынша, бұл өтінішке таңғалғанын жасыра алмады.

— Ойбай-ау, не деді апам! Не деп отыр? Бұған мен не деймін?.. Мен еркім, ықтиярым өзімде, ер жеткен азамат емеспін бе!.. Өзім ойламаймын ба? — деп, Мағаштарға қарап еді.

Мағаш ақырын ғана жымиды да:

— Әбіш аға, оныңыз рас қой. Зорлау жок, апамдікі өтініш емес пе? Ал және осы өтініштің мезгілі жеткен жок па еді? — деді.

Әбішке мына жауапты Мағаштан есіту, тілті, тосын болды. Ол бірақ қарсылық, наразылық білдірмей не құлмей шарасызықпен отырып қалды. Жаңа шешесіне берген серті де тұсап отыр. Ділдө тағы сөйлемді:

— Зорлық жок, жаңым! Бұған үйленіп кет деп те айтпаймын. Жалғыз-ақ маған келінін, құдай қосса, мынау болады деп үнатқан жаңынды атап кет. Биыл айттырып қой да, жолына жүре бер. Соның бары да жұбаныш. Өзінен соңғы куанышым, үмітім болады да отыра береді! — деді.

Әбіш өлі де байлау айта алмады. Бұлқынып, "керексіз" деп шоршыған да жок. Енді Ділдө соңғы сөзін де айттып қалды:

— Өзің көресің. Көнілің үнатса ғана құп дерсін. Менің өздігімнен саған атайдын кісім де бар. Мынау ноғай Махмұттың үйінде, Мағрипа деген сондай асыл зат, жақсы бойжеткен бар. Соны бір көрші, сөулем! Көріп тұрып маған жауап айтшы. Мен сенен өзір басқа серт сұрамаймын. Осыныма уәде бересің бе? — деді.

Әбіш үялып, күрмеліп қалды. Бірақ сонда да қызара, қысыла отырып, шешесіне ақырын ғана бас изеді.

Ділдө Әбіштің бетінен сүйді де, Мағашқа қарады.

— Мағаш, Дәрмен екеуінде де осы сөзім қарыз... Әбішіме Мағрипа-ны дәл осы екеуін көрсетесің! Жауабын екеуіңден аламын! — деді.

Бұлар үндеңген жок. Бірақ Әбіш екеуінің жүзіне қарап, олардың барынласы бұл міндетке өзір екенін анғарды. Тек Әбіштің алдына түсіп, оның өзінен бұрын ықылас, бейіл білдіргілері келмеді. Әйтпесе, Ділдәнің ойындағы қызметке бұлар іркілер еместей...

Кейін атқа мініп, қайта жүргенде Мағаш пен Әлмағамбет бір бөлек оқшауырак қалды да, Дәрмен мен Әбіш онашалау кетті.

Дәрмен енді жаңағы Ділдө айтқан сөз, барлық үлкен аға, кіші іні — бәрінің де көкейінде жүрген іс екенін білдірді. Әбіш бұл тұста да сыр ашқан жок. Бірақ көніліне неғылса да, үміт, киял аралас дос көксегендей ыстық бір толқын кірді. Дәрменнің сөздерін қаққан жок. Ал епті мінезді және тілі орамды Дәрмен, казір Мағрипа жайын айттып келеді. Жасы он жетіге келген, мұсылманша жақсы окуы бар, аса биязы, асыл тәрбиелі Мағрипа бұның айтуынша, бұл өнірде жок сұлу, нөзік бойжеткен екен... Соны көру керек. Бұл арада еш нәрсеге байламаса да, Әбіш тек қана бір көрсе, дидарласса екен... Одан арғының бәрін жүрек шешеді... Бөгде

кісінің үгіті, тілегі керек болмас... деп, Дәрмен достық мәслихат сөйлеп келеді.

Артта такау келе жатқан Әлмағамбет өсем кең шырқап тұрып, ынтық-ынтызар сөлемін жырлайды. “Ғашық от”, “Махаббат”, “Асыл жар” деп шебер сөнмен безеп келеді.

Салқын самалы жайлыш сокқан көк жасыл жайлау дүниесі жүректі қуанта көтереді. Іштегі киял ыстық үміттер, тілектер оята... Әбіш үнсіз ғана жымияды. Өз ойынан өзі үзіліп, үрланғандай. Жауапсыз, байлаусыз қобалжуда... Жүзі де бір ағара түсіп, біресе дуылдап қызырлып кетеді.

2

Абай бір жағынан, Әбіштей баласының орысша кең, мол тәрбие алғанына қызыға қарайды. Оның білімді жігіт боп, қатарлы орыс оқымыстыларындай өсіп, қалыптанып қалғанына қуанады. Әбішті сөйлетіп, үзак тындағысы келеді. Екіншіден, Россияның бар жаңа хабарына ынтығады. Қазіргі Петербург тұрмысынан, ғылымның, өнердің жаңа табысынан көп нәрселер сұрайды. Шойын жол, кемелер, үлкен оку орындары туралы да білгісі келеді. Россияның зор қалаларының бірінен-бірі ерекше байлықтарын, өзгеше қасиеттерін сұрастырады. Фабрик, заводтар жайына да қызығады.

Кейде өке мен бала мәслихаты орыс халқының үлкен ақындары жазған кітаптарға да ауысады. Толстой, Салтыков-Щедрин, Некрасовтар туралы да ой толғаулар айттысады.

Осымен қатар, Әбіштің байқауынша, кейде Абайды бір мазасыз ойлар алаң етіп толқытқандай болады. Ол үнсіз, жалғыздық мұнына кете беретін тәрізді.

Әбіштің үғымынша, Абайдың өзі үшін керексіз және залалды, өсіре-се, ақындық өнері үшін залалды бір өдегі бар.

Ол — осы елдің ішіндегі тынымсыз бұзар, атқамінер, партиякорлардың толып жатқан дау-шары туралы. Солардың кейбіреулеріне Абайдың ықтиярлы, ықтиярсыз араласа жүретіндігі тұрасында.

Елге келгеннен бері қарай, Мағаш пен Көкітайлардан Әбіш көп нәрселер есітіп қанған-ды. Ел ішінде, Абай айналасында, осы ауылда жүрген аз ғана өнерпаз, жарыққұмар жастар болмаса, Абайға қарсы арналған өштік, араздық, қызғаныш, қастық атаулы соншалық мол екенін Әбдірахман көп естіген.

Өзі әкесі үшін қатты киналып, онда үзак ойланып жүруші еді. Бұл біле келсе, Абайға осы күнде Оразбай, Жиренше сияқты бай-жуандардан шыққан бәлекорлар тегіс өш екен. Олар ғана емес, Үрғызбай ішінде аталаспын, туысқанмын деген мықтылардан да өкпелі боп, жаулық істей бастағандар бар.

Әкесінің тірлігі уайыммен, мұнмен өткеніне Әбіштің өзі де киналып жүреді. Бір күні Әбіштің қабағын түсінгендей боп, Абай аз ғана сырын ашты:

— Неше алуан жауыздық пен қиянат атаулы мені қатты қинайды-ау, қарағым Әбіш... Бірақ менің сыбагам осы болып кеткені ғой! — дей түсті де, бар жастарға қарап жаңа бір сөз таstadtы:

— Ал сендердің замандарың басқаша болар деп сенемін. Мен ескінің арты бол, сендер жаңаның алды болсандар екен, тым құрыса! — деді.

Осы мәжіліс үстінде Әбдірахман бұрын қозғалып жүрген еңбек жайынан Абай бастаған барлық мәжіліске аса бір қызықты жаңалық өнгіме баян етті. Ол осы жөнге аударда орыс халқының бұл тұстағы үлгісі де өзгеше екенін атап өтті.

— Үлкен еңбекпен сол еңбектің елін, оның тартысынан танымак керек. Россиядан тағы да бұл орайда қандайлық қажырлы қайрат, үлгілі қасиеттер туып жатқанын көріп, тамаша етесіз. Аға! — деп, Әбіш Абайды, әсіреле, тың ойға салмақ боп, әкесіне арнай сөйлемді. — Еңбек елі Россияда екі үлкен қалың топ қой, біреуі — деревнядағы крестьян, екіншісі — осы күні өсіп, молайған фабрик- завод жұмыскерлері. Осының екі тобы да қазір өз еңбегі, тірлігі, елдің арманы үшін өзінің зорлықшыларына қарсы қатты тартыс, алысқа араласты, — деп сөз бастап еді. Соның дәлеліне 1885 жылы Орехово-Зуевода болып өткен Морозов байға қарсы ғала- мат зор стачканы қызық өнгімелеп берді. “Он бір мың жалдама жұмысшысы бар бай екен” дегендеге, жастар таңғалысқан еді. Сол саннын сегіз мың жұмысшы бір-ақ күнде, бір сағатта жұмысты тоқтатып, ереуілге шығыпты. Байғана шошымай, өкімдер де сескеніпті. Прокурор, губернаторға шейін әскер ала шауып, жұмыскерді шошытып баспақ болады. Оған сол жұмыскерлердің өз арасынан шықкан басшылары қарсы алысады. Жұмыскер еңбегін зорлықпен, алдаумен коса қабаттап жеп жүрген байдың зұлымдығын айтады. Есе қуады. Ұлықтан сескенбейді. Кейін осы іс бойынша жазалы деп алты жұз кісіні абақтыға алыпты. Сонда да тар- тылған, тайқыған жұмыскерлер жок. Қазір болса, дәл осы 1890 жылдың өзінде де апта сайын Петербург, Москва және барлық ішкі Россияның үлкен қалаларында сол стачкалар болып тұрады. Міне, тартыс осындай жолға түсіп, еңбек үшін, ел үшін осылай алысады, — деп көп мысалдар айтқан еді.

Абай баласының мұншалық ішкі жасырын күйлерге қалайша қанықты болғанын сүйсініп сұрады.

Әбіш бұл жайларды Петербургтың көрі жұмыскері Ереминнен есті- генін айтты. Ереминге Семейден хат апарып беріп танысқан екен. Бұрын революция жолында көп алысқан, қазір өзі де жас жұмыскерлермен нық байланысты Еремин карт бұған көп сырларды “Сібіріңе айта бар!” деп, күпия түрде баяндайды екен, содан үғыпты.

— Ереминнің есебі бойынша, 1880 жыл мен 1890 жыл арасында жұз елуден аса стачка болыпты. Міне, еңбекті ете білген орыс елі еңбекті қорғап, осылайша алыса да біледі. Ой салса, көз жіберсе олқы ма осы! — деп еді, Абай ішінен баласына ден қойып, бас изеді. Ол сәл ойланып отырып, өзінше бір ой қорытты.

— Бұл жаңа дәуірдің өзгерген, жаңа тірлігі тудырған жаңаша бір тартыс жолы ғой. Мен өлі есітіп те, оқып та білмеген халдер екен. Бәсе, бір араға топталған соншалық мол еңбектің өз есесі үшін тартысы да мол боп, қажырлы боп көрінсе керек қой. Бұл Россияның тағы бір тың жаңалығы шығар. Біле жүру қатты қажет болар, бұдан хабардар болғаның жақсы екен! — деді.

Әбдірахман жаңа қозғалған еңбек жайындағы, еңбекші ел жайындағы сөздерге өзгеше көңіл бөліп, Абайдың соңғы сезінің тұсында, тың бір жайға ой тоқтатып еді. Ендігі ойы Базаралы шабуылына ауысқан-ды. Қазір Әбіш өнгімені осыған бүрдес.

— Аға, еңбек пен еңбек иесін өлеңде, өнерде қадірлеу қажет деп, маған бір жазғаның бар еді. Ол — макұл іс. Ал өмірде қалай карау керек? Және еңбектің өзін сөз ету бар, онан соң еңбекшінің тартысын, жұлысуын бағалау және бар. Алдыңғы бағалаудан мына соңғы бағалау онай да емес. Қымбаттырақ та болса керек. Мен сізден осы ел ішінде былтырлар болған үлкен уақиға жайын сұрамақ едім! — деді.

Әбіштің бұл сұраған сөздері осы үйде отырған Мағаш, Көкітай, Дәрмен сияқты жастарға үлкен өсер етті. Олар өздері сол уақиғаның ішінде жүргендей жақын араласқан болса да, Абайдан осы тартыстың мөнін бұлайша сұрасқан емес-ті. Қазір Әбіштің қазбалап, талдау сұрауы, енді бұлардың өздеріне де нық ой салды. Мағаш, Көкітай “өзімізден сұраса, не жауап берер едік” дегендегі ойланысты. Ал Дәрмен Абайдың жаубына ынтық боп аныра қарап отыр.

Абай жастыққа шынтақтап, бұған шейін баяу тындал отырған қалпынан шұғыл өзгерді. Басын көтеріп, тақиясын түзеп, ұзын қара шакшадан насыбайын ширақ сілкіп, атып алды да, Әбішке зор ілтипатпен қарады.

Әбіш жаңағы сезін анықтай түспек бол:

— Менің сұрайын дегенім: сол іс бір ғана кедейдің намыскер қайраты ма? Жоқ, әлде, осы Базаралының ісінде қазақ сахара сандағы право-сыз, қорлықта жүрген көп кедейдің бәрінің көңілін, тартысын білдірген шындық бар ма? Сол өрекетті істеуші, бастаушы Базаралының өзі жаңағы жайды қанша дәрежеде түсініп істеді? Онан соң дәл осы жаңағы айтқан екі сұраққа сіз өзіңіз, ел ісінде отырған әділеттің жактаушысы, халықтың көпшілігінің қамқоры, досы болатын ақын, былайша айтқанда, ойшыл, алысушы қайраткер өзіңіз қалай қарадыңыз, қалай деп үғынып, бағалайсыз? — деді.

Абайдың көңілінде Әбіштің сұрағаны терең мөні бар аса салмақты жаңалықтай сезілді. Герцен, Чернышевский кітаптарынан кей-кейде бұған жете түсіп, кейде айқын болса, кейде жартылай түсінікті болатын үлкен сырлы шындықтар тәрізді. Осыны анғара отырып, Абай бірталай ойланып қалды.

Сөлден соң шапшан қозғалып, насыбайын алып тастап, бір тостаған қымыз жұтты да, тақиясын қозғай түсіп, сөйлей бастады:

— “Ең әуелі, сол іс көптің ісі ме? Жоқ, жұлынған, бұлқынған бірдің ғана ісі ме?” дегенге айтарым — бұл көптің көңілінде жүргені. Бірақ менің анғаруымша, соны ақыл-санасымен түгел қорытқан көпшілік аз. Ал күнделік іште қайнаған зығырымен, бұны сезінуші аса көп. Яғни, көптің тілі бармаса да, журегі сезіп жүрген шындық. Ендеше, көптің кеудесіндегі аты аталмаған арман дер едім! Бірақ арман бар да, ұран бар ғой! Базаралы істеген іс — дәл сол көптің өзіне де тосын еді. Өйткені көптің санасы өлі бұндай алыс-тартысқа біздің сахарамызда жеткен жоқ қой. Бірақ Базаралы өрекеттің мен өз уақытында да көп ойлап ем. Кейде көптің сондай оқшаша үлкен бір істің өзі де қатты тәрбиелеп сілкінгіп, дүр еткізетіндей. Ендеше, Базаралының ісі бірден шықса да, көптен туған. Көптің жолын қуған, мұнын қуған қайрат деймін! — деп біраз тоқтады.

Жым-жырттындаған жыны Абайдың ойы енді қалай өрбитінін өліде ынтыға күтіп отыр. Әбіш ойлы жүзбен бас изеді.

Абай тағы да қозгала түсіп, сейлеп отыр:

— Екінші, "Базаралы осыны түсініп істеді ме?" дедін. Мен Базаралының қеудесінде осыған үқсаған ойдың көптен оралып жүретінін білтүғым. Ал Сібірге каторга барып қайтқаннан кейін Базаралы осыны, тіпті, айқын түсініп, ұғынып істеді дейім. Қасындағы қырық жігіт түгел ұғынды демейін. Ал сонау жатакта отырған менің Дәркембайдай бір картым бар. Ол — қазынамдай картым! Халықтың мұның тындағың келсе, соны бір сейлетіп көр. Елдің шын шерін білдіретін көкейкесті күйді сол шертеді. Сонау кимылдың арғы-бергі бар сырын, арманын анық ұғынатын сол карт! Үшінші, сол іске мені қалай қарадың деп сұрадың ғой. Жаңағы айтқандарамнан менің ішімдегі ойым мен ниетім ол істен, сол адамдардан бөтен емес, бір текес екенін анғару қын болмас! — деп, өз жайын қыска қайырды.

Сонымен тағы ойланып отырды да, енді бір шыншыл қызумен көз жанары үшқындағы түсіп, тағы біраз сөз қости:

— Бірақ мен қарыздармын. Сол ер топқа да, өсіреле, соның артындағы қалың көпке де қарыздармын. Олар ер кимылын етіп өтті. Ал сондай енбектің қадірін бүгінгі тіріге, келер нәсілге үлгі етіп сырлап, жырлап беруге мен міндеттімін. Және мен ғана емес, осы мынау отырған жас жігерлі ақын достар бөрі де міндетті. Бөрі де жазсын. Елдің зарын, көпке тағылым берер жырменен жар етсін, — деді.

Дәрмен, Мағаш сияқты жастар бұл сөздің түсында бір-біріне қарасып, өндері өзгере түсіп, қабақ қағысты. Іштей түсініп, аға міндеттің қабылдағандай.

Әбіш Абайдан үлкен саналы, терен жауап алғандай. Сол жауапқа және де жақсы қанағат еткендай. Бірақ тағы да біле түспек, қана түспек жайы бар екен. Соны әкесінен және сұрады:

— Енді соңғы бір сөз. Базаралы ісі оның зорлықшыл жауларын женумен аяқталмады. Қайта заманның құштісі өзінің тістілік, тырнақтылығын істеді. Базаралыға ерген кедейлердің бөрі де, кейін қатты жаға үшырапты. Көп ел ауып айып тартып қалды деп есіттім. Сол рас па? — деп, бір токтаған еді.

Бұған Көкітай жауап берді:

— Ол рас. Жігітектің көбі көше алмай, жатақ қалды.

Абай да осы сөздерді қостап, сол рас дегендей бас изеді.

Әбіш өз ойының желісін үзген жоқ еді. Жаңағы жауаптарды ести отыра, тағы сейледі:

— Рас, солай болты. Ал ендеше, істің артына, аяқталуына ғана қараса, сол Базаралының әрекеті ел көвшілігін өкіндірер іс болған жоқ па? Осыған сахарадағы кедейлер нендей байлау жасады? Және дәл осы тура-лы өзініз не қорыттыңыз? — деді.

Абай бұл тұста да шапшан жауап берген жоқ. Әлдекандай себеппен қазір Абай Дәрмен жүзіне қарап, біраз көзін сыйырайта түсіп, ойланып отыр. Жас жігіттің бұған ыстық нұрлы жүзінен түсініксіз түрде бір жауап тапқандай болды. Сөл жымиды да, Әбішке қарап, шұғыл бұрылышп, ендігі ойын таратты:

— Эрине, бірталай көпшілік бұрынғыдан да жоқшылыққа үшірай түсті. Және сауынынан, көшер көлігінен, жалғыз-жарым талшығынан айрылу — Жігіткің көп кедейіне онай, осал бәле болған жок. Бірақ бұндайлық үлкен істің арты үлкен өкініш, үлкен түнілуге сокса, сол жаман болар еді. Менің білуімше, Базаралы, Дәркембай, Абылғазылар ғана емес, сондағы Тәкежан ұлы мен жылқышыларына өшігіп, өжет соккы берген ер жігіттің бірде-бірі өкінген жок. Қайта, көбі оның артынан ішкі жаққа кетіп, бұрынғы өмір көсіпті өзгертип, отырықшы, егінші жатақ болды. Тәстабандап өнімді көсіпке, адад еңбекке құлшына түсті. Оны, өсіресе, жасы жетпіске тақап қалған, мына Дәрменнің жақсы ағасы Дәркембайдың өзінен де көруге болады.

Екінші айтатыным — мұндаілық үлкен кимыл, әр тарихтың таңында туатын халық қайраты, тек, дегеніне жетсе ғана бағаланып, әйтпесе, қадірсіз, бағасыз бола ма екен? Талай тарихтарда халықтың талай топтарынан халықтың қара өзегін қак жарып шыққан үлкен арманды тартыстары уақытында дегеніне жетпей-ақ қала берген жок па еді! Бірақ адам баласының өділ тарихы соларды мақсатына жетпеді деп сөкті ме? Қайта ертеден бері қарай, бірінен соң бірін: “халықтық сыйпаттар мынау, мынау!” деп, осындай өрекеттерді қастерлеп тізіп, кейінгі үрпаққа үлгі етіп келе жатқан жок па? Ендеше, Базаралы қымылның арты жатақтың сирын көбейте түссе, Жігіткің жылқысын молайта түссе ғана қазақ қауымына, тарихына пайдалы болады десек, дұрыс ұғынғанымыз кайсы? Елдін санасына берген “ат” пенен “түйесі”, көптің көзін ашуға қосқан “сауулы сиры” қаншалық еді? Сол жағынан бағаласақ керек емес пе? Сомға сом орай деп сұрасақ, алышқа барған сана емес, алышатардың айырбас саудасында ғана қаламыз ғой! — деді.

Бұл сөз үй ішіндегі топты әр алуан ойға қалдыrsa да, Әбішке күдік тастаған жок. Абай енді жаңа дәлелдерге ауысты. Солай бағаланбаса не болады? Мен Россия тарихынан мысал айтайын. Степан Разин қозғалысы қан жоса қырғынмен бітті. Пугачев қозғалысы сол Кремль жаңында, Лобное место, Емельян Пугачевтың төрт бөлініп, шапқыланып өлтірілуімен біткен. Сол Разиннің, Пугачевтың жоқшылық панасыздықта қалған жас нарестелерінің көзімен карасақ не болады? Кемпір шеше, картайған әкелерінің зарымен өлшесек, мүмкін, сондағы патшалықпен, мәнгілік жауыздықпен жағаласқандардың бөрінің де істеріне күдік айтуға болар еді. Бірақ сонда да, осының бөрінің арғы төрінде жатқан үлкен есептер, үлкен тарихтық сындар, қорытындылар бар ғой. Сол жағынан қарағанда, әрине, Базаралы істері халық кедейін өкіндіретін іс емес, өсіретін іс! Бұл үлкен өріске басқан, анық ояна бастаған, өскелен қауымның алғашқы қажет, өділ қимылдары!.. — деді.

Абайдың бұл терен tolғau ойлары тындаушыларға қатты өсер етті. Әбіш ашық сүйсініп:

— “Ұшқыннан алау атады!” — деп, аса сергек үн қатты.

Абай Әбішке мейірлене жымия қарады.

Мұнда Ырғызбайдың бір өзінен он шакты ауыл болғанда, көршілес Қарабатыр, Әнет, Торғай, Топайдан да талай ауыл бар.

Жи қонған қалың елдің малы араласып, иттері де сөт сайын өуліге үрісіп, көп таласа береді. Осындай қалың ауылдар бас қосқанда, әр ауылдың шет-шетіндегі кара үйлер, жарты лашықтар, күрке мен қостар бүгіндер көзге, әсіресе, көп көрінеді. Мынадай отырыста бұл өлкедегі елдің "жогы" мен "тоғын" айыруға оп-оңай. Тек, сыртынан қарап-ак, қалың көпшіліктің жокшылық пен мүшкілдік күйін танырсың. Шұбартып жаткан қалың топ мал бар. Олар — ак үйлердің мұлкі. Кейі мынды, кейі жүздерді айдаған осы өлкенің байларынікі. Бірақ қара үйлердің жас-көрісі, еркек-әйелі сол малдың неше түлігін иелерінен артық біледі. Өйткені бақташы, сауыншы, күзетші — бөрі де жаңағы шокпытқа оранған малшы көршіден. Олардың басынан ертелі-кеш, тіпті, түстерінен де осы малдардың қамы мен бейнеті кетпейді.

Дәл осы күй-көрініс бір Қызылқайнарда емес, көршілес қоныстың бөрінде де бір алуандас. Шыңғыс болысының шығыс жақ шетіндегі Бекенші жайлауы Ақтомардан бастап, батысқа қарай басса, Жігітектің — Суықбулағы, Қөтібактың — Тоңашасы, Ырғызбайдың — Қызылқайнары, Жыландысы, Сак-Тогалақтың — Айдарлы қойтасы, Есболаттың — Карасуы — бөрі де жаңағыдай бір күйді, мызғымас бір қалыпты баяндайды.

Бүгін түстен бері сол аталған іргелес қалың елдер жайлауына бір үлкен бүлік араласты. Әсіресе, әр ауылдың шетіндегі кедей-кепшіктің баспанасына қадалған ауыртпалық. Бірде-бір бай үйлерге титтей де сокқан леп жоқ. Ал қара құрым лашық атаулыға даланың дауылында түйіліп түр. Қайда қойшы, сауыншы, күзетші, жылқышы кем-кетік, жоқ-жітік болса, солардың ғана басына арналған апат.

Бұл пөле тек биылғы жыл, бүгінгі күн ғана туып та тұрган жоқ. Ол бұрын да кейде жыл сайын, кейде жыл жарымда осы бүгінгідей оралып соғып отыратын. Сондықтан бүгін тағы сол сордың аты шыққанда, кедей-кепшік асын іше алмай, жүзі жүдел, ет-жүрегі қобалжып, тыныштықтан айырылды.

Мұндағы айналма пәленің ашық аты — "Недоймке", "Қарашығын" және биыл түскен "Тұндік басы". Қайнаған шілде күнінде Қызылқайнардағы Ырғызбай аулына алғашқы аязды желдей сұық хабарды бүгін түсте өкелген старшындар болатын. Бұл ауылдар Шыңғыс болысының бірінші аулы аталағы. Қасына өзге көрші ауылдардың старшындарын ерткен Өтеп біріншінің старшыны еди. Ол осы ауылдарға кеп түскенде, қасына ере келіп, Қызылқайнардағы ауылдардан асығыс лау мініп Ақтомарға, Бекеншіге қарай құйықтыра, құтыра шауып өткен атшабарлар болған. Олар — Далбай, Жакай дейтін бүлік, сотқар жаңа перілер. Әр ауылдың баласын қорқытып, итін абалатып, лауды кешіктірген жылқышыны қамшылап, өздері бір үлкен өлек салып, көпті үркітіп кеткен-ді.

Бұлардың бөрі бірдей неге бөріккенін Өтеп өзінің сұық хабарымен тегіс мәлімдеп берген. Ол Іскеқ үйіне түсіп, сол үйге осы ауылдың бар малайын жиып алған. Айтқан сөзі:

"Шыңғыска арнап қаладан қалың ұлық шығыпты. Неше жылдан бері недоймке төлемейді, патшаның алымын бермей, қарын шашы алынбай құтырып алған ел — Шыңғыс. Содан дәл үш күннің ішінде, барлық

былғы алым мен “недоймкені” жөне “қарашығынды” да түгел жиғызымын деп келеді. Бұған біздің болыстың шетіне — Ақтомардағы Бекенші үстіне кеп түсілті. Бар старшындарды, песірлерді, билерді түгел сонда тығыз шақыртып жатыр. Асығып барамын. Ал мен өз басыма тықыр таянған соң жанды аямаймын. Ертең түске дейін не ақша-пұлды, не малды өзір етесін, өншең кедей! “Недоймке” де, “қарашығын” да, былғы алым бөгеті де — бәрі сендерде. Енді менен рақым күтпе! Ертең араласам, өз обалың өзіңе. Бөгесен, бермесен тек жалғыз сауын сиырынды, бес ешкінді, жалғыз-жарым бұттартарынды — бәрібір мойын бұрғызыбай, үн шығартпай аламын да беремін ұлыққа!” — деп сезін бітірген.

Осы өмірін Қызылқайнардағы ауылдың ақ үйлеріне түсіп, сол ауылдың малшы-жалшы көршілерін бір араға жиып отырып, түгел айттып, өзі түнге тақау Ақтомарға қарай шауып кеткен-ді.

Пөленің басы осы еді.

Енді сол куні малды жайлап болысымен, ымыртта, әр ауылдың кедей-кепшігі, малды-жалшысы қозғалақтаған көленкедей тыным таппады.

Өтептің дегені рас, ол айтқанын ертең істейді. Былтыр ғана соны еткен Өтеп биыл аяй ма?

Сенделумен тынысы тарылған сан малшы-малай, енді осы кеште өзді-өзінің байларына, ақ үйлерге қарай қадам басты.

Ысқақ аулында бай үйіне алғаш кірген түйеші Жұмыр еді. Аяғында сырма киіз етік, басында талай жылғы тозығы жеткен, сыйбағысқан ескі сенсең тымақ. Жыртық шапанының рені — жүртта бір жыл жатқан күшуберек тәрізді. Белін құрым баудың үзіндісімен буыпты. Осы үзік бау — жоқшылықтың дарына асылып, содан үзіліп түсіп келген шала өлікті танытқандай.

Бай үйі оңаша екен. Ысқақ биік төсекке сүйеніп отыр да, оның кесір, керден нақсұйері, қара торы Мәніке бәйбіше қос жастыққа шынтақтап шіренеді.

Жұмыр шал күнұзын түйе соңында жүріп, жол қакқан, қып-қызыл болған кішкене көзін бәйбішеге бұрып өрен әйтты:

— Түндік басын да, недоймкесін де төлер талшығым жоқ... жайымды өздерініз білесіз... Жалғыз бір ғана байталымнан басқа малым жоқ... қайтемін?..

— Е, бізге қайт дейсін? — деп Ысқақ бұлк етті.

Бәйбіше басын көтермesten ернін шүйіріп:

— Болыс біз емес, альмашы старшын біз емес... мазаны алмай жөнінді тап!

Шал дәме ғып еді.

— Япрай, “енбегі бар сорлы кедей еді” деп қарайласа ма, мына пәледен құтқара ма деп кеп едім ғой.

— Да, нениң ақысына құтқарады? — деп, енді жауапты кесір бәйбіше билеп кетті.

— Енбегім бар емес пе еді? Өзім ғана емес, жас балам, анау, өзің атаған Бөрібасар да қозышың боп жур ғой... — деді.

Осы кезде Жұмырдың қасына екі аяғы қап-қара күс болған қонқақ мұрын, талдырымаш, жүдеу баласы да кеп отырды. Ол — қозышы Бөрібасар.

— Еңбегің болса, бергенім аз ба?
— Не бердің, қарағым-ау... акы алған біз бар ма едік?
— Ақы алмасан, қысы-жазы ас ішіп, күн көріп отырганың кім?
— “Ас” деп, ас па еді?.. Ауыздан қалған сорпа-сүйек пен жуынды-шайынды. Кісі итке де береді гой.

— Е, тілің шығайын деген екен, сілімтік шал. Ендеше, жақсы ит жаман түйешіден артық десем не дерсін, өл де маган!..

— А-ай, бәйбіше-ай, қаріп-касердің көзін ойғаның осы да... Баламның адам атын алып, ит атын қойғаның да сол екен гой!.. — деп, шал түніліп, қозғала берді.

Жұмырдың екі жас баласы бар еді. Біреуі — қазір, міне, он үшке келген Бөрібасар, екіншісі — бұдан кіші кенжесі — ол әлі жас. Соның екеуінің аты: Тәкежан, Ысқақ болатын. Жұмыр шал осы ауылдың қасына көшіп келген соң, Ысқақтың осы кесір, кердең катыны Мәніке бұл екі баланың атын мазақ еткен. Қазакта бір кісінің атын бір кісіге кою сирек қой. Мына кедей шалдың екі баласы Құнанбайдың екі баласы — Тәкежан мен Мәнікенің ері Ысқақтың атын алғанға — асқақ бәйбіше ыза болған.

— Жаман иттің атын Бөрібасар деп, қара бұларды, біздің мырзалардың атын алғанын. Бұдан былай мұның ұлкені — Бөрібасар болсын, кішісі — анау өзіміздің сақ тәбет Көрердің атын алсын да, Көрер болсын, — деген.

Содан осы күнде Жұмырдың екі баласының өз аттары ұмытылып, мазақ, қорлық аралас бірі — Бөрібасар, бірі Көрер боп кеткен. Әлгіде Жұмырдың айтқаны осыдан еді.

Сондай қорлықтар үстіне жаңағыдай жуан бәйбішенің ракымсыз иттігін тағы естіген сон, Жұмыр Бөрібасарын ертіп шығып кетті.

Осы кеште, Тәкежан аулының шеткі лашығы — Иіс кемпірдің үйінде де сары уайым еді. Жалғыз көк сиырдың емшегін тарта түсіп, карт ана көптен жылап отыр. Бауырында екі жетім немересі қалған. Олар — Асан, Усен. Біреуі алтыда, біреуі төртте. Кемпірдің жалғыз ұлынан қалған жетімдер. Екі баланың анасы, жас келін о да өлген. Енді “недоймке”, “қарашының” бұларға да түскендіктен сорлы кемпір не қыларын білмейді. Мал дегенде, осы жалғыз көк сиыр. Қазір соны сауа отырып: “Ең соңғы сауғаным бола ма, екі жетімекке не дермін, не берермін” деп күбірлеп, сейлей түсіп күніренеді.

Соңғы сүтін екі кішкене баласына пісіріп ішкізді де, оларды төсекке жатқызып сап, Иіс өзі Тәкежан үйіне келді.

Бай үйінде Әзімбай мен Қаражан бар. Тәкежан біріншінің биі болғандықтан, ұлықтың шақыртуы бойынша Бөкеншіге кетіпті.

Іістің алдында бұл ауылдың малайынан екі кедей жылап келіп, Әзімбайдан ракым көрмей кеткен-ді. Оның бірі Қанбақ дейтін күзетші еді. Әзімбайдан көмек сұраса: “Әнеугүні екі қозыны қасқыр тартты. Сен үйықтап қалып жегіздін. Сонда ұрысқанымда қынырайып, қырсық жауап айттын. “Недоймке” келгенде көзінде көк шыбын үмелеңдер, сонда көрермін дегенмін”... деп табалаған-ды.

Қанбақ мазаққа шыдай алмай, үш жыл үдай тек алымды, “қарашынды”, “недоймкені” төледім деп Әзімбайдың мұны акы-пұлсыз құл

ғып келе жатқанын айтып, наразылық білдірген. Қарсы сөзге келіп, ашынған малшының дауын айтқан. Сол үшін ашу шақырған Әзімбай оны боктап, сабап шығарған-ды.

Тағы бір малшы осы ауылдың биешісі Тоқсан еді. Ол сан жылдан бері осы үйдің босағасында шіріп келеді. Айттырып қойған қалындығына бес түйенің малын төлей алмай, міне, жасы отыз беске келгенде пана-сыз, үйсіз жур. Әзімбай оны да мазақ етіп үстайды екен. Ақы бермейді, “қатынды әперемін” деп бес жыл алдап, матап келеді. Мұның қайны да осы ауылдың коймашы жалшысы. Оған астыртын “қызынды әзір бермей тұра тұр. Тоқсаннан артық мал әперем” деп шырмайды.

Жақсы сауыншы Тоқсан үйленсе кетіп қалмақшы, сол үшін жібермес болып, жілсіз тұсап жур. Оны да бүгін кішімтайлы, жалынышты етіп мазақтап шығарды.

Енді келген Иіс еді. Жылап отырып Қаражанға жалынды.

Осы бай үйдің барлық арқан-жібін, ноктасын, желісін, тізгін-шылбырын қысы-жазы есетін тынымсыз карт — Иіс еді. Сонысын айтты. Қаражан бұған сөл жылы қабак білдіріп, баласына қарап:

— Бұл байғұсты әлі шаңырактан шығармап па едіндер? — деп еді, Әзімбай шешесінің емеурінің ұнатпай, қырыс сөйлемді:

— Мен шығарам ба? Оны айтып нең бар? — деп қалған.

Кемпір:

— Сиырымды ғана алғыза көрме. Екі жетімегімнің талшығы ғой, қайда барып қүнелтемін, — деп еді, Әзімбай жібіген жок.

Ішіндегі есебі — кемпірді өз үйіне кіріптар ете тұсу. Сол үшін оның мүлде сорлағанын өзі біліп жүрсін. Сондай күйі болса, осы үйдің арқан-жібін алансыз есетін болады, мойын бұрапы қалмайды. Осындай көпір мінезді көргенде Иіс кемпір даусын зорайта шығарып, жалғыз ұлын — Исасын жоқтап, зарланып кетті.

— Кеше күздің қара боранында түнде ыққан қойынмен бірге ығып лыпасыз жел өтінде, қарлы жауын астында қалып, қарағым Исам өліп еді. Өкпесінен жел өтіп, аурулы болып өлді. Сенің малынның сонында жанын берді. Аясан нетті! — дей бергенде, Әзімбай қатты ақырып, кемпірge:

— Шық үйден! Ондай құныкерің болсам алып көр менен... Әуелі көш ендеше... қасымнан кет! — деп айдал шықты.

Енді кемпірді қорқыту ғана емес, оның жалғыз сиырын шын алғызып, мойнынан бұғалықтап ұстап отырмакқа бекінген-ді.

Иіс кемпір қарғап кетті.

— О, жолың болмағыр! Тілеуің құрсын, басына менің күнім келгір. Екі сорлы жетімегімнің көз жасы жібермегір... Саған жалынғанша, қайдағы аяmas қас-дүспанға жалынсамшы! — деп, үйіне жеткенше қарғап келді. Екі кішкене бөбектерін құшактап жатып, түн бойы жылады. Тынымсыз ah үрдьы.

— Екі жетімегім, сорлышегім, енді қайттім, қайда соғам бұл басымды! — деп толғанғанда көрі жасы ағыл-тегіл агады.

Бұл түнде осындаи зар, нала, наразы қарғысты өз аулында Ақберді, Майбасар, Ырсайдай Ырғызбайлар да мол естіді.

Көтібак, Жігітек, Бекеншінің байлары да тегіс өзді-өз кедей-малайынан қарғыс пен шағым зардан, қарсылық өжет үрыс сөздерден басқаны естіген жоқ. Бірақ осының есесіне Бекенші Сүгір аулында ұлықтар мен жуандар тобы бұл кедейлердің сыйбағасын мығымдап жатыр.

Начальник Никифоровты қазір билер, старшындар коршап алған, елпек қағып күтіп жатыр.

— Нашальник Мекапар айтты!..

— Мекапардың беті қатты!..

— Бұл Мекапар қатаң нащальник! — десіп, көп елге Никифоровтың айдынын асырады.

Бар жынын бүгін Сүгір аулында қонып жатып, Бекенші мен Борсак, Жігітек ішіндегі “недоймке”, “қарашығын”, алым төлемеген кедейлерді бытырлатып зарлатып жатыр.

Осы атырапта бұл сәттерде, өсіресе, аттары қатты шығып тұрган-дар пристав Кекшолақ пен соқыр урядник Сойкин — мұны осы ел қазағы кешеден бері “Сойқан” атандырған, Кекшолақ қарбытып жем алуда, комағайлығы қасқырдай болған сон, бұрын-ақ ел арасында “Кекшолақ қасқыр”, “Кекшолақ” аталған. Ал мынау урядник параның үстіне камшысын, дүресін қоса жүргізеді. Кешеден бері айдын үшін Далбайдай атшабарды сабады. Недоймкенің малын бөгеген Борсак кедейінен бес кісіні қызыл жосағып қайырды. Осы мінезіне қарап старшындар: “Бұл дүре мен парадан басқа ас жемейді. Өзгені жесе арам болсын” деп мыскылдап жүрген. Сойкин атын бұзып “Сойқан” койған.

Бұл жынында тағы да аты құтырып шығып тұрган пәлекордың бірі — Шынғыстың песірі Жаманқарин. Бүгін түстен бергі жауыздық, каталдығы үшін Бекеншінің кедей-кепшігі оны “Қабанқара”, “Қабанқарин” деп атандырған.

Осындай сойқанды қасқырлар мен қабандар ел етіне арам тұмсықтарын борсықтай батырып жатыр.

Түнде Қабанқара, Жиренше, Текежандай билердін, Өтептей старшындардың тапсыруы бойынша карта ойнап отырып, Кекшолақ арқылы Никифоровпен де келісіп алды. Сойқанға да емеурін жасап қойды. Бұл өкімдер қаладан тек түндік басы мен недоймкені жия шыққан. Ал билер мен песір, старшындар есебі басқа. Олар осы екі салыққа қоса “қарашығынды” да жиғызалақ дейді. Урядник, стражники қолымен онай алғызуға болады. Ал ол патша салығы болмағанмен, осы ұлықтардың өз салығы. Бүгін “қарашығынды” жақсы жынып алса, бастығы Никифоров болып, бәрі бөліспек...

“Карақабанға” көп сөйлеп, киналу қажет болмады. Екі ойланбай-ақ Никифоровты Кекшолақ, Сойқан, Қабанқара үшеуі қөндіріп алды да, төртеуі бір-біріне көз қысып, бас изеді. Бұлардың өзара үғысқанын білгенде билерден: Текежан, Жиренше, Бейсенбі, старшындардан: Өтеп, Қусен, Тойшыбек, Бекембай, Абылқайыр — бәрі де жымың қакты.

Жем-параның иісі мұрындарын жарып, тынымдарын алғандай. Жемтікес құзғындардай немесе жақында өлген өлексені қырымнан көріп, андыздап үшқан қарақұстай. Манайдағы үлкен окшаша биік — Орда, Догалан, Шұнай, Өртөндерден тегіс жемге анталап үшқан қорқау тағылардай.

Ертөндегі осылардың ішкі есебі мен дегені бойынша жойқын жорық басталды. Ел ішінде әлді-малды үйлердің сандығында болмаса, көшлілік көлінде акша жүрмейді, кедей атаулыда ол мұлде жок. Ал тұндік басы, недоймке, қарашиғын — бәрі де ақшамен есептелген. Енді төлер пұлы жок, берімсек нашардың берінен акшага орайладап мал алыш жатыр. Оны да арзан бағалап, артығымен сыйырады.

Осымен бір жағынан дурені, бір жағынан қол кимыл зорлықты салып, әр ауылдағы кедей-кепшіктің кой-тұяғын, жалғыз-жарым қарасын атшабарлар, старшындар, урядніктер жалмап қағып әкетіп жатыр. Эр ауылда балалар жылап, шешелер қарғап, өсіресе, кемпір ана зарлап, көп жұрт күніреніп кетті.

Аузындағы ағын, алдындағы талшығын тартып әкетіп жатқан дүшпан селдей бір апат.

Осы топ Қызылқайнарға қарай басқан сайын, артындағы қара мал мен кой-тұяқтың шоғыры молайып келеді. Сол елдің артында бар сахара қарғап-сілеп шұбырғандай. Жылаулар да, ызалы, назалы қүйгендер де, көкірегі мен тілі қарғыска толы шарасыздар да қалмай ілеседі. Бұл келе жатқан күніренген көздің жасы.

Бекенші, Жігітек, Көтібак жайлауларында, тіпті, жалпы осы өнірдің елінде кедей ауылдар мен жеке жыртық лашық атаулыда бұл апраттан аман қалғаны жок еді. Жігітектің Суықбұлағында отырған көп үйлі жалғыз кедей ауыл бар-ды. Бұлардың арасында Базаралы, Әбді, Сержан, Асқар мен Келден сияқты бір топ жігерлі жандар болатын.

Айналадағы жарлы-сорлының берін ұлардай шулатып жатқан алым мен “қарашиғын” пәлесін бұл ауыл да есітіп жатқан.

— Бізге келсе не дейміз? Қолда пұл жок. Бар осындағы кедей-кепшіктің күнелткені — бірді-екілі ешкісі мен екі үй ара сауыны, талшық қылатыны азғана сиырлары. Жұрттың осындейларын әкетіп жатыр дейді. Біз былтырғы жылдың ауыртпалығынан, Төкежан салығынан тұралап қалған елміз дегенді кім тындайды? Бұған не дауа қыламыз? — деп, Келден өзі үшін ғана емес, осы ауыл халқы үшін, аш-арық үйлер, қызылқарын жас балалар үшін қауіп шеккен.

Осы ойларын Базаралыға кеп айтқан-ды. Өзі науқас боп, төсектен тұра алмай жатса да, Базаралы салмаклен бас көтеріп, саспай ақыл айтты.

— Келсін, келгендерінде отырып шешеміз. Қолдағы қорегін беріп, коя беріп отыра алмас, кеудесінде жаны бар жан болса! Әзір айтты: осындағы Әбді, Сержан, Асқар сияқты бар ірі азамат, еркек атаулы ешкайда шықпай ауылда болсын. Ал келген жендеттерін ең алдымен маған жіберіндер. Менімен сөйлессін, осында алыш келіндер! — деген.

Келденнің қаупі теріске кеткен жок. Тұс ауа бергенде, бұл ауылға да шапқылап алымшылар жетті. Келгендер үшеу екен. Ең көрлісі — төсінде қакпактай үлкен жезі бар, жанында кен қоржын төрізді іші бос былғары сөмкесі салбыраған алақұйын атшабар Далбай. Айбар үшін сөмкесін қамшысының сабымен соққылап, катын-баланы үркіте келді. Абалаған иттерді үркіте қуып, өршелентіп қояды. Қасында осы Жігітектің ауылнайы, о да ожар, данғой, ақылсыз Жігітек Дүйсен бар. Екеуі сан көбейту үшін атқосшы қып үнсіз жігіт Сәлменді ертіп апты. Атшабар мен ауылнай келе бере шеткі үйлерден бастап, бықпырт тигендей қыла

жөнелді. Ауылда түстегі ііруде жатқан ешкі-лақ пен қараша үйлер жа-
нындағы жалғыз-жалғыз сиырларға үмтыйлды.

Келден мен Әбді келіп, бұларға тіл қатып: "Базаралы шақырады,
өуелі соған жүріп тіл қатындаршы, тым құрыса! Адам баласысындар ғой,
аял берші азғантай, жүріндерші Базаралыға!" деп еді, Далбай құтыры-
нып, Келденге де қамшы үйіре бастады.

— Бармаймын, Базаралы кім? Құдайсымай өзі келсін, өуселесін
көрейін! — деді.

— Базаралы ауру, қозғала алмай жатыр. Сендерді шақырып отыр, —
дегенді тындармай, қолдарымен әр үйдің малын өздері билеп үстап, тізе
бастады.

Осы кездे Базаралының қасынан Сержан кеп еді. Әбді мен Аскар-
та күнк етіп:

— Базаралы екеуін де үстап, сүйреп әкеліндер деді. Үстандар,
жігіттер! Жүріндер! — деп өзі алдымен үмтыйлып кеп, Далбайды иығынан
үстап, өзіне қарай бұрды да:

— Өй, жігітім, тоқташы былай! — дей беріп еді, Далбай қамшысын
сілтеп, ақырая берді.

Сержан сол сөтте қамшысынан үстай алып жұлқа тартып қалғанда,
бұлдіргесі білегін үзе жаздаған Далбай етпетінен түсті.

Ауылнай Дүйсен Сержанға ақырып, үмтыхала беріп еді, оны Әбді
омыраудан бүріп алып сүйрей жөнелді. Далбайды өзі түрғызып ап, Сер-
жан да Базаралының үйіне қарай дедектетіп, бүріп алып жөнелді.

Жуас жігіт Сәлмен өздігімен дедек қағып, танырқап та, корқып та
келеді.

Базаралы көп сөзге келген жок.

— Сен иттердің кешеден бері осы елге бөрідей араласқанынды біліп
отырмын. Жетті! Сөз тауысатын несі бар, жық екі итті! — деп бүйірған-
да, Әбді мен Сержан екі жендетті от басына қалпактай түсіріп, етпетінен
жатқызып, сұлатып салды.

— Шеш! Сыпыр шапаны мен көйлегін! Жалаңашта бөксесін! — деп,
Базаралы тіп-тік қаздып ап, қанын ішіне тартқан кәрлі жүзбен жаула-
нып отыр. — Тамам кедейдің кешеден бергі көз жасы үшін, тым құрыса,
сендердегі жендеттердің көзін жойып кетейін! Ал қолдарына қамшыны,
Әбді, Сержан! — дегенде, Далбай мен Дүйсенді Аскар сияқты екі-үш жігіт
баса қалды да, Әбді мен Сержан білектерін сыбанып, алақандарына
түкіріп тұрып, екі дырау қамшыны жазалылардың көзіне көрсетіп, құлаш-
тап көтеріп алышты.

Осыған жеткенде жаман шошыған Далбай мен Дүйсен Базаралыға
жалынып, безек қақты. Базаралы Әбділерге көз қысып, өлі ұрғызбай
түрған-ды. Аналардың жалынған сөзін біраз есітіп алды да, енді екеуіне
төніп отырып:

— Неғылсам рая, екі ит!! Ә-ә! Өлтірсем қолымнан кім алады??

— Жаздық, жаңылдық, әкетай!

— Кеше гөр, ағатай!..

— Келесің бе енді бұл ауылға, аласың ба ешкі-лақты?..

— Жок, жок, онбай кетейін!

- Көпір өтейін келсем!
- Ал осы көргенінді ұлыққа барып шағым етесің бе, жоқ па?
- Етпейік, айтпайык!..
- Көрдік, білдік демейік, тек жанымызды қалдыр, онбайық айтсак!
- Сабатсам ғой, өлеңдерінді білесің. Ал босатсам, шағым айтпаска серт бересіндер ме? Ант ішіп, уәде қыласың ба екеуің?
- Ойбай, керек десен қеудеме құран ұрайын, — деп, Дүйсен қандай сертке болса да өзір екенін айтты. Далбай да соның сөзін айтып жалынып жатыр.
- Базаралы асықпай көзін қысып отыр.
- Егер бұл жерде ант ішіп, онда барып шағым етіп, ертең осы араға ұлықтың көрін әкелсендер неғылайын?
- Жұзіқара болайық!
- Оңбай кетейік.
- Онда екеуінді бүрсігүні түнде үйлерінде бауыздап өлтірейін бе?!
- Үйтіп ит болсак, өлтіре бер!
- Ендеше, казір қеуделеріне құран ұрып, серт беріндер, бересіндер мес?!
- Берейік, ойбай!
- Дегенінді қылайық!
- Олай болса, ең әуелі, ауылдан “недоймке”, “карашығын” сұрап қайта келмейсіндер. Бізді Шыңғыс асып көшіп кетіпти, жете алмадық дендер! Екінші — осы көргенінді шағым етіп болыс, ұлық атаулыға ләм деп білдірмендер! Сөз, серт осы ма?! — деп Базаралы Келденге қарап еді. Ол да, Әбді де:
- Осы! Осы! — десті.
- Ал ендеше, жанағы екі сертке сөз беріп, қеудеге құран ұрасындар ғой!? — деп Базаралы тағы акырды. Әдейі сескентіп, катты акырып сейледі.
- Құран ұрайық!
- Әкел ендеше, құранды! — деп, Базаралы үй ішіне бүйрек етті.
- Құран болушы ма еді бұл ауылда? — деп Әбді мыскылдан күнк етіп еді, Базаралы зекіп қойып, көз қысты:
- Неге болмасын құран, өне, ана тұр, әкел анау уықтың қарында тұрган құранды! — деді.
- Сержан тап беріп, көп қағазды, будыраған қалың кітапты Базаралыға ұстадты. Бұл кітап құран емес, Базаралы осы қыста көшіртіп алғып, ауылдың барлық жас-кәрісіне естіртіп оқытып жүретін Абайдың өлеңдері болатын. Бірақ хат білмейтін Далбай Базаралы ұсынған кітапты құран емес деп ойлаған жок. Дүйсен де жатқан бойында қол созып, қалбақтай ұмтыла берді.
- Базаралы кітаптың бетін ашып Далбайға:
- Сүй мына құранды, “осыдан жанағы айтқан уәделерінді бұзсам көпір қауымында өтейін, қатын-балам жүзін көрмейін, арам кетейін” деп айт осыны! — деді.
- Екі бұлік те осы анттарын айтып, құранды сүйіп, ант-суды ішті де, бас аманнадады.

Базаралының дегеніндегі болып, ұлықтардың көрі бүл ауылға жете алмай, көп ел пөлесінен тек осы жалғыз ғана кедей ауыл аман қалған-ды. Бірақ қалған жұрттың зар-наласы ағыл-тегіл. Жауыздар өз сүмдігін істеп, ілгері тарта берді.

Аз уақытта ел жендеті — талаушылар тобы Ырғызбай ішіне жетті. Ыскак, Текежан ауылдарына араласты. Алда келе жатқан старшын Өтеп, атшабар Далбай, Жақай, пристав Көкшолақ пен Сойқан, Қабанқаралар болатын.

Никифоров қасына Текежан, Жиреншелердегі билерді ертіп, алдағы бөрілердің артынан асықтай бастырып келе жатқан...

Ыскак пен Текежан аулына да кесір топ бөгелген жок. Аз ғана айналыстан соң кешегі Жұмырдың коныр байталын, Қаңбактың бес ешкісін, Тоқсанның жалғыз тайын және өсіресе, сорлы кемпір Иістің көк сирын тартып айдал бөліне берді. Зарлаған кедейлер айқай салып, қарғап-сілеп, маддарына жабысып жүр.

Текежан аулынан Иістің қан қақсатып кеткен топ бөліне беріп еді. Осы кезде көрі өженің ацы зары құлағына жеткен Дәрмен шауып келді. Оны Баймағамбет екеуін, осы елдің не көріп жатқанын біліп келіндер деп Абай жіберген екен. Дәрмен Иістің былтыр өлген баласы Исаңы жақсы білетін, тіпті, құрбысы еді.

Мұны көрген Иіс зар қақты, пана тіледі. Дәрмен енді анғарса, Исаңың екі жетім баласы Асан мен Үсен де көк сирындың екі бүйіріне жабыса түсіп, көздерінен соралары ағып, боздап жылап келеді екен.

Дәрмен кешеден бері бүл өнірге араласқан бүліктің жөніне қанық еді. Енді сөзге келген жок. Иістің бұған қарап:

— Қарағым, Дәрмен-ау!... Не болды!... — дей беруі-ақ мұн екен, Дәрмен атынан секіріп түсіп, Далбайға ақырып үмтүлды.

— Жібер сирын, өншең жауыз!

— Жібермеймін, тәйт былай! — деп, Далбай қамшы көтере берді.

Дәрмен жанындағы пышағын жұлып алғып, сирынды жетелеген бас жіпті кесіп жіберді. Көк сирын бұрыла жөнелді. Сол кезде Өтеп, Жақайдың боктық айқайы шығып еді. Қабанқара ағызып кеп Дәрменді бастаң тартып кетті. Дәрмен де қамшы салды. Бірақ ол жаяу. Қабанқараның қамшысы Дәрменнің бетінен қанын бүрк еткізді. Осыны көріп Баймағамбет Қабанқарага үмтүлдың еді, оны Өтеп пен Жақай кимелеп шетке қағып өкетті. Баймағамбет сол сөтте атын борбайлап, Абай аулына қарай шаба жөнелді.

Ауыл сыртындағы осы жанжалдың үстіне кешкі сейілде жүрген Әбіш оқыс килікті. Дәрменнің бетіндегі қанды көріп, Әбіштің өні құпку боп кетті. Жүгіріп кеп, Қабанқараның қолындағы қамшысын жұлып тартып қалғанда, бүлдіргесін білегіне ілген Қабанқара аттан бірге домалай түсті. Енді песір мына офицер киімді жігітті көріп, неғыларын білмей корқақтап қап еді.

Осы кезде бүл арадағы жанжал мен бөгелісті білген Сойқан алыстын боктықка басып құйықтырып келе жатты... Иіс кемпір сирының артынан аяндай беріп еді, урядник келе бере жолындағы кемпірді салып етті. Әбіш осы кезде құстай үшып барып, Сойқаннан атының ауыздығын ала түсті:

— Шошқа! Не деген шошқасын? — дегенде, ойда жок өскер адамын көрген урядник сасып қалды.

Бірақ Қабанқараның айқайын есітіп, қайта құтырды.

— Бұл кімдер? Қайдан шыққан қорғаншылар? Мен сендерге көрсетең! — деп боктыққа басып, қамшы үйіре бастанды.

Дәл осы кезде шапқылап Абай да келіп еді.

Енді Никифоров пен билер де жеткен екен. Арттағы барлық зарлы кедей де шұбырып, арыздарын жан-жақтан шулап айтып жатыр. Абай Текежан мен Жиреншеге қысқа сөз тастанды.

— Ел өртенеді мына бұліктен. Ол өртенсе, мына екеуің алдымен кетесің. Күймейді екем деме! Тарт енді аяқтарынды. Кетіндер! Мына ұлықпен жұрт атынан мен сөйлесемін! — деді.

Абай сонша қабынып, қанына қарайғандай, отқа түсермендей бол келген екен. Текежан мен Жиренше шынында, “мұның бір білгені бар екен” деп тайки берді.

Никифоров олардың Абай алдынан жалтарғанын көріп, өзі де сескеніп қалды. Оның үстіне, Абайдың жаңағы үнін сезген зарлы, ызалы кедейлердің қаны қатты қайнап, жан-жақтан ашулы, кекті үндермен ақыра бастанды.

Енді Никифоров Көкшолақ пен Сойқанды да, Қабанқараны да өзі өмір етіп тоқтатып алды. Абай Никифоровты танушы еді. Оған бүгін Текежан аулына қонып отырып, алым-шығынды жолмен, занмен аруды мәслихат етті. Жайшылықта батыл, қатал чиновник Никифоровтың дәл осы арада қобалжуына себеп мол. Өйткені Сойкин, Қабанғарин сияқты парамкор, комағай, сотқар серіктепірі арқылы мұның өзі де бірталай былғанып қалған-ды. “Қарашығыннан” дәл өз басына да мол үлес тиетінін Никифоров ішінен жақсы есептеп қойған. Әрбір паракорлық зорлықтың катарында жалтақ, корқақ, сақтық бірге жүретіні мәлім. Абайдай таза адамның жылаулар көпшілікке болысып, ашумен іске араласқаны Никифоровты шынымен қатты сескендірді.

Никифоров Абайды ұнатпаса да жанжалдан жасқанып, осы Текежан аулына қонып қалды.

Абай тұн бойы өзі араласып отырып, бар кедейден “қарашығынды” алғызып тастанап, өңшен ауқатты шанырактарға салғызды. Кедей атаулының көп малы өзіне қайтты. Бірақ осы іске амалсыз көнген ұлықтар сол күні Абай кетісімен, оның үстінен мол протокол жасап, қалаға шағым өкетті.

Екі күн өтті. Абай бұл кезде көпшіліктен оқшауланып, көбінше онаша, өзімен-өзі болуды тілейді. Қазір мына Эйгерім тәсегінің жанында беті ашық бір үлкен кітапты ұстап отыр. Бірақ оқып отырған жок, ауыр, мұнды ойда отыр.

Кіріс-шығыстың — бәрінің тұсында үнемі кітап ұстап отырған ерін көрген Эйгерім, бөгде еш нәрсе сезген жок. Көп жылғы үйреншікті дағдысы бойынша Абай соңғы екі күнгі оқшау ұстаптыңда бірнеше рет қағаз, қарындаш сұрап алды. Ол — тың өлең туды деген белгі...

Көркем мінез иесі Эйгерім ендігі тірлігінде Абайдың осылайша мұның өз қасында, онаша ой енбек үстінде отырғанын өзгеше қадірлейді.

Ерінің онашалық шағын бұзбас үшін Әйгерім бүгіндер көп бөгде кісіні бұл үйге кіргізбеген. Жастарға да "қағаз жазып отыр" деп, мәжілістерін Абайдан бөлек өткізу жайын сездірген.

Бұл отырыстарда Абай үзілмес, тынбас қайғы, қалың ойға кеткен. Откен түндерде де ол көп күрсініп, қозғалақтап, үйқы тыным алмады. Өзімен-өзі боп, ерте мен кештерде ауылдан бөлініп, дәң асып кетіп жүрген. Елдің бар үйқысыз көрілерінен де бұрын тұрып, тынымсыз жүреді. Кейде ымырт жабыла, кеш оралады.

Оны осындай ауыр ойлар бунайтын шактар өр кезде болушы еді. Тек қаладан Әбіш келгелі ғана іштегі көп қыстағын уақытша женгендей, аз арылып жүрген сияқтанатын.

Казір сол бір ұлы толқын тағы тебірентті. Тегі, осы күйлер оның соңғы жылдардағы көп өлеңіне мұн-сазын, қалың қайғы сазын қоса жүретін.

Бұл уайым — ел уайымы... Надандық, жоқшылық, қорлық тірліктерін көптің уайымы.

Соңғы күндерде осы шерді қайта оятып, мұны булықтырған Тәке-жан аулындағы өлек. Кедей-кепшік зарынан туған өуре.

"Қарашығын" мен "недоймкенің" шатағынан пайда болған қалың елдің қайғы соры откен түндерде Әбішке де тыным-тыныштық тапқызы-баған. Ол бір кезекте Абайға жалғыз келіп, өзінің тағы бір тын ойларын әдейі онашада айтқан. Әбіштің айтуынша, бұл зорлықтың бір шеті — елдегі бүліктерде жатса, ел дүшпандарында жатса, екінші жағы — патшалықтың ұлықтарында. Осындай зорлық бар Россияның көп миллион крестьянының басында да дәл осылайша. Сондықтан да жыл сайын крестьян ереуілі, тартысы болады. Оны да Әбіш Еремин карттан есітіпті. Жасырып, тығып бүркейін десе де, патшалық бүркей алмай отыр. Әйткені дүниені қаптаған сондай қарсылық.

Осы тұста Абайдың өзіне ғана білдіріп, Әбіш Еремин жайын да анықтай түсті. Ол мұның былтыр окудан босаған жазғы кезінде тұрган пәтер иесі өйелдің туған ағасы екен. Сондықтан кездесу, сырласулары көп болыпты. Бұл жайды да Абайға Әбіш құпия қып онашада айтты.

Соңғы бір жеті-сегіз ғана жылдың ішінде үш жүзден аса крестьян ереуілі бол өтті. Сонда Россияның алпыс бір губерниясында өр алуан соғыс-тартыс, патшалыққа карсы, зорлықшыл байларға карсы ереуіл болған. Ал Киев, Чернигов, Полтава сияқты облыстарда крестьяндар жаңағыдай қарсылық үстінде, дәл осы кеше болған алым, недоймке бар фой... соны төлемейміз деп қырқысыпты. Ойласам, осы жылаған елге бір жігерлі басшы араласса, әп-сөтте сол көздің жасы құрғап, оның орнына ашу, кек, карсы кайрат туар еді. Бірақ сондайға оянған ел жоқ... Оятқан куат, басшылық ой тағы жоқ кой!.. — деп Әбіш өкініш білдірді.

Абай Әбіштен естіген бұл сөздерге де ішінен қатты ілтипат жасады... Тым құрыса, сондай елдің оянған қауымының да ортасында кешпеген өз өмірін өкініш етті. Қалың жүрттү оятып, бастайтын екпінді куат өзінде де табылмағандай. Осыған, әсіресе, қамығады.

Абайдың шын мұндасы Ербол ғана болғандықтан, жаңағы бір өзірде оның жалғыз келгенін ақын теріс көрген жоқ. Қасына шақырып алып, іштегі жарасын ашты.

— Ербол-ай, мені тағы бір ой бунады ғой!

Ербол досына жаны ашығандай сөйледі:

— Бәсе, жүзін де ашаң тартыпты... Нені мұнда п кеттің тағы да? — деп, енді Абайға ұзак қарады. Досының соңғы күндерде азып қалғанын андады. Өні сүрланып, көз айналасы қазылып, демі дірілдей түседі. Ішкі шерден, санаған солған жүдеулік бар.

— Мұн үлкені кешегі өткен соңғы өлектен туып отыр.

— О, несін айтасың! Анау үйлерде біз де сан алуан ойға кетіп жүрміз. Әбіш те ертелі-кеш соны айтысып, тына алмай жүр. Саналының бәрі түршігіп қапты тегіс. Бірақ көп сорлыны бұғалықтан босатқан жоқсын ба?

Абай басын шайқады.

— Ол бір шекім, қасындағы аз топ қой. Көпті қайтесің? Өзге жерде, бар жайлауда сол пәле өлі жүріп жатыр. Тіпті, осы бір болыс па? Бір Тобықты ма? Бар қазақ даласында тамам сорлы күніреніп жатыр ғой.

— Әрине, әрине!.. Көпті айтсан амал қані...

— Халқым, қазағым, жұртый сол. Соның күйі қалың сор... Соған мен не көмек, не басшылық еттім?.. — деп, біраз үндемей қалды. Шара-сынан шыға жаздал үлкейе түскен ойлы, мұнды қөздері бет алдына қадалып қапты. — Жас шақтан өр кезде, өр атаның ұлындай жаманшылықтармен алысқан болдық. Бірақ нені жендік? Не жақсылық орнаттық? Кеткен өмір, өткен бейнет жемісі қайсы? Еліме жол тапсам етті. Мен болсам, өзіме де тауып жеткем жок. “Мақсұт алыс, өмір шақ” — деп, өзінің бұрынғы бір осындай уайымдар түсінде жазған сөзін еске алды.

Ол өлең Ерболдың есінде болатын.

— Әлі де саналы жалғыздың өзімін дейсің де... “Моласындаі баксының жалғыз қалдым тап шыным” болып түргандай, қырсық тірлік.

— Күн артынан күн келеді. Бірақ жаңғырығар дүние жок. Елді жегідей жеп жатқандар анау. Қалың жұртың қорлықта, зарда, иткешуде жатса, қасқырдай шауып, жауша торап тойымсыз, тынымсыз бүліктер жүр. Өзгені қояйын, кешегі пәленің, қалың қарғыс пен көлдей көз жастың бір айыпкері болыс қой. Ол менің інім Оспан екен. Жауыздық менің өзімнің де қойны-қоншымда отырғаны ма? — дегенде, жүзі өзгеше куарып, қолдары да дірілдеп кетті.

Осы кезде бағана бұлар шақыртқан Оспан келіп кіріп еді. Абай оның сәлемін алған жок. Інісі қасына кеп отырып болмастан сөйлел кетті:

— Әй, Оспан, кеше елінді жау шауып жатқанда, сен болыс қайда жүрдің деймін?

— Қай жауды айтасың, астапыралла?

— Жау емей кім, бар кедей-кешшікті қан қақсатқан бүлік топ? Қайда жүрдің деймін?

— Мен сияз құрып, Сақ-Тогалакта болдым ғой.

— Немене, сенің өз малың бір басыңа жетпей жүр ме? Осы “қарашығын” деген қасқырдың жемін қайдан таптың?

— Ойбай, не дейсін? Мен өзім үшін жинап па едім?

— Патшаның алымы мен недоймкесі аз ба еді? "Қарашығынды" болыс, би, старшын, тілмаш, атшабар жейді. Соны "кімге жиятынымды білмедім" деп, енді өтірік те айтпақсың ба?

Оспан мол денесімен қозғалақтап, Абай алдында ұлық алдынан бетер қысылды.

Ол қазір Абайдың ашуынан жасқанды да, жакында болған бір халді айтпай, іркіп қалды. Анығында, Никифоров мұнын кенсесіне алғаш келгенде, Оспан өзі де сонда болатын. "Недоймкені" және "қарашығынды" кандай тығыздықпен, қатты шарапармен жиу қажет екенін сұық түспен бұйырган-ды.

Оспан осындай "недоймке" мен "қарашығыннан" кедей-кепшіктің жылда зарлайтынын айтып, сескене қарап еді. Тартыншақтап, "тым құрыса, өз басын жұрт қарғысынан амандаласам" деп жалтақтап көрген. Сонан ары Никифоров пен Сойкин Оспанды оңаша шақыртып алғып, қатты қысқан-ды.

— Сен патшаның салығын жиып бере алмай отырган нашар болысын, осы үшін біз оязға, губернаторға рапорт түсірсек, сен орнынан ғана түспейсін, қазынаның салығына қарсы шығып, бөгет жасаған кісі бол, ең алдымен басың сотка ілінеді. Қайсысын тандайсың? Айт!.. — деген Никифоров.

Содан кейін Оспан амалсыз осындай зіл-салмақтан ығысқан да, "недоймке" мен "қарашығынды" түгел жиуға қол койған. Бірақ "басымды алып қашсам еді осы пәледен" деп Тәкежанға шаққан сон, ол бұған ақыл-айла үйреткен.

— Біріншінің біи болысы жоқта болыстың орнына жүре алады ғой. Ұлықтармен мен болайын, Жиренше болсын. Сен сияз құрған боп анау Сақ-Тоғалак сияқты жырактау елдің біріне аттанып кет! — деген-ди.

Оспан кешегі әлек күндер кезінде осындай сылтаумен тайқып жүрген. Енді бұл сырын ашуға Абайдан тағы ұялып отыр.

— Е, мен бұрын болыс болып көріппін бе? Соны ел-елдің бар болысы жиғызады деген сон, жиса жисын деп ем, өйтпесе...

— Сонда жарым үлесті өзім жеймін дедің ғой?!

— Өзім үшін емес, ойбай... Қайдағы пәлені қайдан таптын, Абай-ау! Қайдан білейін, иттерді! — деп, Оспан өлдекімді боктап жіберді.

— Өзінді бокта өуелі! — деп Абай ақырып қалды.

— О, батыреке, жерлеп болдың ғой, акылынды айтшы, одан да. Айыбымды немен жуайын... Кімді жазала дейсін?

— Сорлыны емес, жуанды жазала деймін. Елдің ақысын әпер, тым құрыса, солардан!

— Оларың кім? Кімдерден әперейін?

— Бастығы өзіңнен, менен, Тәкежаннан әпер! Ел есесі, ер-азамат, кемпір-шал, жарлы-жакыбай енбегі кімде кетіп жүрсе, содан әпер. Адам боп енбек етші, тым құрыса. Елде кім көп? Жылаған, жоқ-жітік көп. Өзі үры үстап, әрі байып, әрі сан сорлыға еселі жауап бермейтін жауыздық көп. Соларға жаза сал...

— Қайтіп саламын сол жазаны?

— Сиязы, сол жауыздарға жаза кесетін сияз ет.

— Е, міне, мұның ақыл, болмаса, тіпті, апшымды қуырып, жанымды жағамнан алдың ғой, жөн сілтемей тұрып... Ал енді бар ма? Жаңағы айтқан содыр-сойқандарынды тегіс біліп отырмын, токта, енді көрерсін. Оспан болыстық үшін қалтырамайды, тіпті, орнынан түссем де, “байғұс қолынан келген қайратын халықтың қас-дұспанына жұмсап түсіп еді” десін! Бәлем, жуан шөгелді ме!.. Жонынан басып жүріл, ең шонжарларын тандап алып тұрып бір соқтығайын.

Абай Оспанның ендігі жүзіне жылынған шыраймен қарады. Анық қайрат, кимыл көрсетердей.

— Осы айтқанынды басташы. Сенімен бір туғаным үшін шын бір қуанатын болайыншы. Түссен де адамшылық, азаматтық жолына басып барып түсші!..

— Үндеме... енді, коя тұр... Сөз бітті! — деп, Оспан Абайдан ендігі ақылды сұрағысы келмestен, тұра женелді.

Өкініште

1

Бұғін бір кезде әкесімен ұранқайда отырғанда Әбіш сахара тіршілігінің мұны таңғалдырған бір жайын сөз қылды.

— Сахарадағы тұрмыс қалаға қарағанда адамды мол бір бейқам-дикка, салғырттыққа тартады-ау. Мұнда жалқау боп кету де оп-онай. Мен езім осындай боп барам ба деймін, осы!..

Абай бұған қүле қарады:

— Анығында, мұнда еш нәрсе сағатпен, мезгілмен өлшенбейді. Барлық тіршілік мерзімді өлшеуден сырт жатыр, өзімен-өзі. Түйелі көштің жүрісіндей, коралы қойдың жай жайылуында, басқаша. Кейде, тіпті, дүниенің бұл бұрышында уақыт тоқталып, “сағат”, “сұтки” деген өлшеулер дағдыдан, қажеттікten шығарылып тасталған сияқты. Сахара сағаты бейне бір тоқталып тұрган сияқты!

Әбіш құптаі сөйледі:

— Мұнда сағат қана емес, тарихтың өзі де жылжымай, жатып алғандай ғой. Тіпті, ғасырлар бойы осы емес пе?!

Абай бұған орай қырдағы тірлік пен еңбекке басқаша мөн бере сөйледі.

— Еңбексіздік туралы айттың. Мал бакқан, көшпелі ауылдың тіршілігінде еңбек үғымы отырықшы қала тірлігіндегі еңбектен басқарап емес пе? Мысалы, осындағы мал айналасындағы адамдарды алайық. Ол — қойшы, жылқышы, түйеші, күзетші, сауыншы, мал суарушы сияқтылар болса, олардың енбегі аса көп дер едім. Және сағатпен өлшенбейтін еңбек. Мысалы, қойшы қоймен бірге өріп, қоймен бірге жусайды. Күннің үзактығы қанша болса, оның еңбек сағаттары соншалық. Жылқышы, күзетші дегендер де үзак уақыт бакқан малының қамынан, оған тиісті үнемі ойлайтын сактықтан, қауіп пен қатерден бір уақыт бос болмайды. Малдың күтіміндегі еңбекте тыным жок, үзіліс жок, ол — ауыр еңбек. Рас, ерекше жалқаулық, бейнетсіздікте күн кешетін жандар да қыр тұрмысында көп кездеседі. Ал сен демалыста жатқан адам болғандықтан, ол соңғылардың катарына өзімізді қоспайық. Кел, өзінді аяй тұр, Әбіш! — деп күліп барып, Абай сөзін тоқтатты.

Әбіш пен Абай сан рет кенес құрып, сахара адамы мен оның ісі туралы неше алуан ойлар толғайтын. Бір кезек бұлар қырдағы қылмыс жөнінде сөз етісті. Бұған бөгде бір жай себеп болған-ды. Әбіш тағы бір орайда әкесінің үстіне кірсе, Абайдың қарсысында бұл ауылдың адамдарынан бөтен түсті үш кісі отыр екен. Ең төменгі жұпның киімді, жалаң бас кісіні Әбіш шырамытқандай болды. Ол да мұны танып, акырын амандасты айтты. Қалған екі кісі жоғарырақ орналасқан. Абай сөл үндеңей отырып барып, мынау үш адамның жайын айтты. Оның білдіруінше, бұл адамдар арасында тағы да бітпейтін кесір дау бар. Ол — үрлыха дауы. Шеттеген келген екі кісі Тарбағатайдағы Мұрын екен. Ал мынау төменгі отырған жігіт — осы ел ішіндегі тынымсыз, қаныпезер қатты ұрының бірі.

Қайдагы алыс ел Мұрынға барып, бір айтып үйірі жылқыны тұтас қызып келген айыпкер осы. Сонау алыстан ай бойы жүріп, сұрау салып зорға дегенде ақ адап малиның сорабын тауып отырган жолаушылар мыналар. Мұның бірі — бурый сақалды, кішілеу шегір көзді, ер мұрынды салмақты адам. Екіншісі — сорайған ат жакты, кеселеу келген, өткір жүзді, ұзын бойлы қара жігіт.

Олардың айтудынша, дәл осы отырган ұры — исі Арғын, Наймандағы ең бір барып тұрған қаныпезер баукеспенің өзі. Жөне екі ел арасын бір осының кеселі сан рет барымтаға түсіріп, шарпыстырып жүр... Тарбагатайдағы Мұрынды, соңғы бес жылдың ішінде үш рет қан қақсатқан. “Осындай иттерге тоқтау болмаса, біз ертең елімізге айтып барайық. Тобықтынын бұзакысына тыйым жоқ. Жалғыз айла, тек қолдасып жылқы алысып, ел шабысқан екен деп. Болмайтын болса, мынадағы малымызды әперініз. Мұндайға тыйым салатын сіз ғой, Абай. Арыла келіп отырганымыз да бір сіздің басыңыз! Болмаса, өзге көп жуан, мықты дегенді арапал өттік. Алдарына мұнымызды шағып, арылып болдық. Тобықтының мынау сықылды сайтанына тыйым салып, ем табылар деген кісіні көрмедім” деп, Абайға шегір шал мен шешен жігіт кезектеп отырып, қатты салмак салған.

Әбіш келер алдында жанағы сөздерден өрі ұялып қысылған, өрі ызаланып ширықкан Абай ұрыға қатты қысым сөздер айтты. Енді бұл үйдегі барлық жайды Әбішке ұғындырған сон, Абай біраз тоқтап, қарсы алдындағы кесек денелі ұрыға көп қадалып қарады. Бір уақыт сөл мыскылдан күліп қойып, Әбішке бұрылды:

— Карапшы! Тағдырдың ызалы мазағындай бұл тынымсыз ұрының аты да ары бар адам баласына мықыл сияқты. Мұның аты — Мыңжасар! Не деген сорлы ата-ана қойған масқаралық ат! Өлмесе екен деп тіледі ғой! Сондагы адап, қасиетті тілек неменеге айналған? Оң тілектің сүмдік масқара тілекке айналғаны адам қауымына бір қорлық жаза ғой! — деді.

Откен қыста осы Мыңжасар тағы бір жазықсыз ауылдарды қан қақсатқан екен. Бірақ ұрлаған малин мұның қорасынан сұзырып алып отырып, қазіргі болыс Оспан мынаны ондырмай жазалапты. Өлімші ғып сабап, есінен танған күйінде, бір түн бойы далаға жалаңаш тастаған. Сонда не аурулы болар немесе өліп қалар деп бірде-бір кісі аямапты.

Абай Найманның дауына билігін айтып қойған еді. Қазір Баймамбет бастаған үш кісіні Мұрындармен бірге жіберді. Мыңжасардан мал алып беріп, жөнелтуге жұмсады. Үнсіз безеріп, Абайға шынын айтпай, өтірікке сол арада он рет жанын беріп, “құдай”, “құран” деген Мыңжасар енді үйден шықты. Мұрындар да бағана келгеннен бері ішіп отырган қымыздарын тауысып, Баймамбетпен ілесе шықкан-ды.

Мыңжасар кеткеннен кейін Абай үйіне Әбіш қайта кірді. Бұл кезде Абайдың қасында өзге жас достардың да бәрі жиын екен. Қымыз ішіп, қыза түсіп, өзілдесіп отырган топ. Осы кезде Әбіштің есіне Ломброзо түскен еді. Абай Әбіштен сол туралы сұрады.

— Ломброзо кім, ол не дейді?

Әбіш осыдан сон Ломброзоның орынсыз бір оқшау ойларын таратып айтып берді. Ол: “Қылмысты адам тұмысынан сол жаманшылыққа бейім боп туады” дейді екен. Дүние жүзіндегі бар елдің бұзакы, қаныпезерлерінің бас бітімінде, дene жаралысында сол бұзықтығы айқын көрініп

тұрады-мыс. Кыскасы, ол адамдар тұғанда жауыз, бұзық болатын болашағы бірге туады-мыс. Тәрбиесі, өскен ортасы, бастаң кешіретін ауыржөніл тіршілік жағдайлары есеп емес... Сейтіп, бұзық боп тумақ та, бұзық боп өмір кешпек. Айнымай, өзгермей, жауыз боп өте бермек" дейді.

Баласы Ломброзо оқуын осылай баян еткенде, Абай анық теріс көріп, унсіз ғана бас шайқады. Эбіш оның ойын сұрады.

Біразда Абай жауап қатты:

— Менің білуімше, сол Ломброзо теріс айтады. Жөне тек қана пікір айтып отырған жок. Фалым басыменен қиянат пікір айтып отыр. Өзгені қояйын, тек бағана өзім жаза кескен Мыңжасарды да мен мына Ломброзының жаласынан ақтаймын! — деді.

Үй іші қозғалып, қызық бір сөздер күткендей болды. Абай сөйлеп кетті:

— Мыңжасарға жаманшылық істетіп жүрген оның туысы емес. Тұп себебін айтсам — жокшылық. Оның үстіне, ауыл-аймақ, ата-тегімен көріп келе жатқан қорлық, тенсіздік. Ал бойына біткенін алсан, сол Мыңжасар осы жүрген көп қазағыннан өрі ақылды, өрі намыскер жөне қайсар да өжет! Өзі жокшылықтан, жалшылықтан шықлаған атандың баласы. Ұры болмаса, сол ата-анасындай бай үйінің босағасында шіріген малыш-малай болар еді. Оған намыскерлігі жібермейді. Өйткені біздін сахара тұрмысында жалшылық ауыр еңбек қана емес. Бір жағынан, адамдық сыпатқа ауыр соккы, қорлық. Соған кекірегінде оты бар намыскер кедейдің көбі шыдамайтынын күнде көріп жүрмін. Бірақ аштық пен жокшылық тірлік қамын іздетеуді.

Мыңжасар — тепсе темір үзетін қайраты бар адам. Жатыпшер жалқау да емес. Айлық жол Мұрынға, сонау Тарбағатайға жапа-жалғыз, аш бөрідей күндіз-түн жортып бару, арып-ашу, шаршап-шалдығу, қауіп-катер кешу, мал алып қайту оңай деменіз! Қалайда, ол еріншектің ісі емес. Ол — қажырлы қайраттың ісі. Осы адамға қайда барып көсіп ет, күн көр дейсіз? Фабрик- завод, егін-дүкен мұнда жок. Азамат қайрат жұмсарға мал менен малайлықтан бөтен түқ ілінер бұдыр жок. Арқасынан қысқан аштық, жокшылық анау.

Осымен бүгінгі қазақтың дәл осы күнгі көшпелі, баянсыз, ырыссыз, надан тірлігі қазіргі көп нөсілін ықтиярсыз қылмыска айдан отырғаны бар. Қаланың тәқаппар чиновниктерінен, ойсыз, етек асты адвокаттарынан осы қазақ халқын қатты айыптаған бір сөздерді әлденеше рет есіттім. “Он, киргиз — конокрад”, “киргизға не керек, карапчить керек”, “киргиз — барантас” дейді. Осыған, тіпті, жандарал, корпус кенселеріне дейін ойланбастан шын сенеді. Себебін де бір-бір ойлай ма екен? Сол өздері билеп отырған сахараның ауыр шындығын сөт уақыт, сөл ғана үғынайын дей ме екен?.. Бірде-бір кам жеу түгіл, шындығын білуге де тырыспайды. Тіпті, шындал, сынап ойланса қылмысты мен бұзыққа тек қазақ сахарасы ғана толы ма? Шаһарлы, өнерлі деген патшалықтардың бөрінде көpte не көп? Тұтқын орны — тұрме мен каторгадан көп не бар? Солар толы қылмыстылар екен.

Әрине, патшаға қарсы алысқан асыл қауымды былай қояйын. Ал ұры-қары аз ба? Соның көбі, анық ойлап келсен, тағы да өр алуан Мыңжасарлар емес пе? Бәрі де өділетсіз езгіден, өмір өгейлігінен Мыңжасар боп жүрген жок па? Ал патшалар мен әкімдерді алсак, өмір-тірлік кор

етіп жүрген нелер жігерлі жандарды тек қана кінелау мен жазалауды біледі. Сол қылмыстың себебі не? Оны ұғынайын деген ұлық та жок, зан да жок!

Ал мынау Ломброзоның ғылым атынан осыны айтқанына мен, тіпті, өсірсе, ашуланам. Тонмойын төрелер айтса бірсөрі. Ғылым атынан тағылым айтады десе, топастыққа топастық, жауыздыққа жамандық қоса түскені несі?! — деді.

Әбіш Абай сөйлеп отырғанда, әлденеше турлі, асығыс қызу өзгеріске түсіп келген еді. Ол біресе қымызын жерге қойып, біресе қайта жұлып алып, жиі қозғалактап қалған-ды. Сөйтіп, өзінің ойнақы қимыл өрекетін енді бір өткір өзілмен аяқтады:

— Бұғін осы жайлалауда, Өскенбаевтың аулында Ломброзо ең ауыр, ең дәлелді соққыны алды. Оған қарсы шығып құлатқандар: қазактың ақыны — Ибраһим Құнанбаев, қазактың тынымсыз ұрысы — Мыңжасар! — деді.

Абай баласының еркін қалжындал, соншалық іркілмей өзіл айтудына сүйсініп, арқасынан қақты. Құшақтай қысып та қойды.

Әбіш ауылда еңбексіз отыруды өзі үшін ауыр көреді. Абай мұны біліп жүр еді. Енді Дәрменмен ақылдасып, Әбішке біраз сейіл құрып, сапар жүріп кайтуды мәслихат етті. Онысы “Конырәулие” деген, Шыңғыс сыртындағы бір қызық ұнгірге барып, соны көріп қайту жайы.

Әбдірахман жол журер алдында Абайдың үстінде кіріп, қасынан қымыз ішіп, женіл ұшапан, қазакша тымаш киген қалпында енді жүрге бейімделіп отыр.

Баласының жүзіне анық ата мейірімен қараған Абай көз алмай, кадалып қалған еді. Ішінде осы баласы үшін мактан еткен қуаныш және шүкірлік бар. Бір кездегі өз сөзі есіне түседі.

“Баламды медресеге “біл” деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедин”, —

деген жолдар текке кетпегендей. Бұғінгі Әбіш сол ата мұратын ақтап келе жатқан жас бол көрінеді. Атанаң ғана ұлы емес. “Өзімді ғана сүйсіндірмес, тірі болып, сау болса, халқын да сүйсіндірер. Қаранғы сахарасына жарық сәуле әкелер алғашқы адап буын сен болармысың!” деп, Әбіштің нұрлы, сұлу жүзіне бата бергендей қарайды. Өзге туыстарындағы емес, Әбіштің мандайы, бет пішін, кескіні — барлығы да ғылым, тәрбие ағартып ашқан, анық интеллигент бейнесінде. Келер заманның жақсы нышандарын іштегі ойынан, сырттағы жарқын таза жүзінен де көрсетіп отыр. Абайға бұғінгі құндердегі қуаныш пен жұбаныштың ең зоры осы.

Ішінен: “Бақыттың осы балам десем де болғандай-ау! Осы тірі бол, халқына қадірлі еңбек етіп жүрген шағын көрсем, мен армансыз ата болар ем” деп ойлады. Қөніліне бір сәуле түскендей шаттық тапқан Абай Әбдірахман атқа мінетін болған кезде, үйден бірге ере шықты.

Бұл кезде Мағаштар тыста, аттарының қастарына кеп, Әбіштің шыққанын ғана тосып түр екен. Енді біразда тықыршыған, жарап, жүрдек аттарға сарт-сарт мінген жігіттер тобы Абайдың көз алдында жіті аян салып, кейбірі бүлкектей түсіп, “Конырәулиеге” қарай ұлы сәске кезінде жол тартты.

Жігіттер бүлкектеген жүріспен шоғыры мол шұбар топ болып, батысқа қарай тартып барады.

Арада екі сағаттай уақыт өтті. Кейде желе жортып, кейде жазан жерлерде бір-екі рет жарысып алысты. Бір шақта жүргіншілер аршалы тастақ белге шыққанда, ұзын өлке бойында, калың шалғынды кең коныс-ка созыла қонып отырған қалың ауылды көрді.

Еті қызған жарау аттар жылқылы ауылдарды көрісімен елегізіп ойқастай түседі. Кейбір жас аттар үйректік көрсетіп, шіңгірлеп кісінеп те қойысты. Топтың алдында Әбіштің айқын түсті кара жал алтын сары аты көлдененде, кербез басып, ауыздықпен алыстырып келеді. Әбіш Абайдың айтуды бойынша, бұл кезде бастағы картузды, әскерлік шинельді тастаған. Сарғыш қызғылт жұқа жібекпен тыстаған жеңіл қара тымағы бар, бозбала тымак. Үстінде қымбат бүлдан жұқа, кең етіп тіккізген сүршашапаны бар. Жағасын қызғылт қоныр барқытпен кең қайырған. Сырт киімі осындай болғанымен, іште юнкерлік жазғы ақ китель. Аяғында әміркен жалтыр етік. Оның өкшесінде шылдыраған жарқырауық шпоры да алынбаған-ды.

Күтпеген кезде алдарынан көрінген мол ауыл Әбішті еріксіз іркілдірді. Топты бастап келе жатқан Ақылбай мен Көкбай бұл ауылдардан киыс өтетін емес. Тура тартып келеді. Әбіш “ілгері жүре береміз” деп еді.

Бұған Мағаш пен Дәрмен, Көкітай үшеуі бір кезде үн қатты.

Олар “е” десіп алған кісідей:

— Осы ауылға түсіп, қымыз ішіп аттанатын шығармыз! — деседі.

Ауыл жайлауда көріп жүрген бар ауылдан әлдекайда басқаша. Аса мол аппақ үйлер қанаттаса, жиі қонысқан. Бір ауыл деуге де келмейді.

Әдетте әр ауылдың бірнеше ғана ақ үйі болады да, көпшілігі қонырқай, караша, жарты лашыққа айналып кетеді. Мынада қонырқай, жүдеу жадау, малшы-қосшы үйлері тай шаптырымға созылған. Ұзақ ауылдың екі жақ шеттеріне шашыраған. Ал орталық тұста көбінше іргелесіп, кейде қабаттасып отырған жеті-сегіз қанат үлкен үйлер мен отаулар мол. Және барлық үйлердің киізінің актығы бөс таласқандай. Биыл ғана шымкай ақ киізбен бір күнде жапқандай. Отаулар ғана емес, үлкен үйлердің де үзіктерінің етектері әр түсті манатпен оюланған.

Жігіттер ауылға тақай бергенде, бұл ауылдың өзгеше қонақшылдығы да байқалды. Көп кермелерде бестен-оннан тізілген ерттеулі аттар тұр. Қымызға, түстікке жиылған сансыз көп бөлек-бөлек қонақтар тәрізді.

Әбіш ауылдың іргесіне тақалғанша, қайда келе жатқанын білген жок. Енді ғана Дәрмен бұның қасына жанасып кеп, ақырын ғана хабар етті:

— Әбіш, бұл ауыл — ногай аулы, Махмұт ногайдың аулы!

Әбіш неге келе жатқанды түсінбеді.

— Ал бұнда не бар?

— Бұнда әнеугі Ділдә апам айтқан Мағрипа бар! — деп, Дәрмен күле қарады. Сынап барлағандай.

Әбіш қызырып кетті. Дәрмен оның жүзіне қызыға қарап келеді. Бірақ жауап каткан жок.

Анығында, бүгінгі жүрістің себепшісі осы Дәрмен. “Қонырәулиені” де ойлап шығарып, Абайға айтқан өзі. Ол Әбішті еліктіріп, ертіп шығу үшін тапқан сылтауы.

Ділдәнің аулына барып кайтқалы Дәрмен Мағаш пен Көкітайды ақылына қосып, өзінше бір есеп ойлауда болатын. Онысы — орайын тауып, Әбішке Мағрипаны көрсету. Сол есеппен ол осы ногай аулындағы өзі күрбы өзілкөй, ойыншы жігіт Өтегелдіге іс тапсырған. Жігітке жігіт болып сыр етіп айтқан:

— Әбішті ертіп барып қалармыз. Сонда сен ногай аулында бол! Олардың қыздарын толып жатқан үйлерінен іздел жүріп, тауып көру де онай емес. Сен бізді сол ауылда бөгеуге тырыс. Қисынын келтіріп, қондырып жіберсен де теріс болмайды. Әбіш пен Мағрипаны дидарластырайық. Сөйтіп, екеуміз сауабын алайық, неғыласың! Мағрипаны менің көргенім бар. Бұл өнірде оған тен казак қызы жок. Ал соған сай жігіт бұкиз туырлықты қазақтың баласында Әбіштен артық та туған жок, тумакта емес, — деген.

Ойнақы, сауықшыл жігіт Өтегелді ногай аулының өз кісісі бол кеткен адам. Ол Дәрменмен қылжактасқан-ды. Қыз баратын ауылдың өткір тілді женгесі тәрізденіп, ашық өзілге салған. Сондай картандау, ыскаяқ жеңге болып, түсін өзгертіп, ернін сылп еткізген. Және бетін жыртып, сыйырайып тұрып:

— Омай, шикін, о несі екен! “Жігітім” деп, “қара қазақтың асылы” деп. О немесі Абайдың өнеубіреу қырықкан серкеш борбайланған солдат баласы ма, бетім-ау! Мағышымнан он айналса болар! Аузынан уызы тамған, ак жүзді айым Мағышымнан! Бәлем, Дәрмен, күндердің күні болса ма? Сені ме! Женгетай мен құда көдесін сенен бе!.. Дәнекер Дәрмен, сенен сылқытып тұрып алармын! Шырылдатып тұрып, борбайыннан сүреп, отқа да, суға да салармын, бәлем! — деген.

Шебер ойыншы сан құбылған да, Дәрменді көп күлдірген. Бірақ сонда женгениң тілімен сөйлеп тұрып, өзінің де осы жолда деддал болатынын танытқан.

Қазір міне, бүгінгі жүрісті өзі билеген Дәрмен Әбішті сол Мағрипаның аулының үстінен байқаусызыда түсірген кісі болды. Бар топты әдейілеп бұрып өкелді.

Күн мөлшерін білген Өтегелді осы ауылдың тап ортасындағы ең үлкен, сегіз қанат үйдің кермесінің түсында түр екен. Қасына бір топ үзын бойлы, кесек денелі, сөнді киінген еркектерді алыпты.

Дәрмен өз тобының алдына түсіп, Әбіштің қатарына ілесіп, ауылды өзен жақтан іргелеп келеді.

— Былай тарт. Бері жүр! Бері бастырындар! — деп, арттағыларға айта түсіп, жаңағы жаяу топқа ат мандайын дәл туралады.

Жүргіншілер жетіп, ауыл иелеріне сәлемдесіп болысымен, бір-бір жылпос жігіт аттарды ұстап, қонақтарды құрметпен түсірісті.

Өтегелді Дәрменнің атын өзі ұстап, оны түсіріп жатып, екі көзі күлімдеп, әлі де баяғы көрі жеңге бол өзілдеп жүр.

— Е, үәдешіл қайнам-ай! Айтқан серттөн шығыпсың-ау! Бірақ менің қайынсінім, Көзжақсым бүгін ауыл қызырып кеткенін қайтейін!

Дәрмен секем алғып қалды.

— Шын айтасың ба? — деп, Өтегелдінің күлімсіреп, сыйырайып тұрган жүзіне қараса да, анығын анғара алмады. Сонан сон:

— Ендеше бол, шакырып кел! Ауылға қайтар! — деп қалды.

Қонақтар кірген үлкен үй есігінен төріне дейін қызыл коныр кілемдермен, күндызды түсқиіздермен bezelgen, шайы шымылдықтармен

шымқалған. Іші үлкен, дөңгелек залдай. Әрі биік, әрі жайлы, салқын екен. Жағалай қалың жібек көрпелер жайылған. Қала кестесімен безелген үлкен ақ жастықтар үй іргелерінде мол-мол орын алысқан. Қонақтар төрге жайғасты. Ауыл иелері, орта жасты қара сақалдылар мен селдір сүйік мұртты жігіттер қонақтардың төменгі жақтарын ала екі шеттен, екі сүйек төсектің алдарынан отырысты.

Қонақтардың ішінде Ақылбай, Мағаш, Көкітай құндыз бөріктер киген. Қала тігіншілері тіккен бешпет-шапандары бар, сөнді болатын.

Ауыл иелері де киім үлгілеріне қарағанда, шеттерінен кербез киініпти.

Мұнда осы ауылдардың атасы, бұл құнде өзі қайтыс болған Махмұт деген ногайдың бес баласының үшеуі отыр. Солардың үлкені, төрге жуық отырған мынау ерекше кесек денелі — Жақып. Екіншісі — жөне де толық, биік келген, үлкен ақ сұр жұзді, қара қас, қара сақалды, үлкен қара көзді Мұса. Үшіншісі — бұл ауылдың кенжесі, осы үлкен үйдің иесі, жас, толық, орта бойлы, ақшыл қызығылт, сұлу жұзді жігіт Мұсабай. Жөне осылармен түсі, денесі, үлкен көзі, мұрны үқсас келген жас жігіт Нұртаза бар. Ол — дәл осы отырған жігіттердің туған жиені.

Аз уақытта қамыс тегенеге құйылған қымыз келіп сапырылып таралғанда, ауыл иесі мен қонақтар өр жайдан, тұс-тұстан жөн сұрасып, сөйлесіп кетті. Ауыл иелері жанағы үш-төрт адам аса сыпайы, момын. Жиі құлеттің жылы шырайлы. Қонақтарына өздерінің құрметтін дәмді, биязы етіп жеткізетін адамдар төрізді.

Тысқа шығып, аттардың сұығанын отқа жіберіп қайтқан Әлмағамбет пен Дәрмен жаңа хабар айтып келді.

— Бұл ауыл тұстік қана емес, қондырмай да жібермес.

— Тыста жайратып, бір марқа құлын сойғызып жатқанын анғардық! — десті.

Қонақтар тобын Дәрмен билеген де, аулы мен Мұсабайларды Өтегелді билеген. Ол бұл жігіттерді:

— Сөтімен келген қонақ екен. Біраз ойын-сауық жасап, қона жатқызып жібергенің макұл! — деп, шайдан сон тысқа шыққан Мұсабайға ақыл салған.

Қонақтар қасынан өз үйіне қайтқалы шыққан енгезердей, келбетті, биік балуан денелі Жақып та Мұсабайға:

— Осы Өтегелді сөзі дұрыс, — деп, жүре мәслихат беріп кеткен.

Өтегелді Мұсабайға айтып, Әбіштің ірі скрипкашы екенін де білдірді. Жақындағы Шұбардың аулына кісі жіберіп, соның скрипкасын алғызуды мәслихат етті. Бұл оның екі есебіне бірдей орай келді. Мұсабайдың әйелі бүгін қасына Мағрипаны ертіп, сол Шұбардың аулына кеткен екен.

Мұсабай өзі өнерпаз болмаса да неше алуан өзілқой, құлдіргі, әңгімеші, сауықшыл адамдарды аса жақсы көретін. Қысы-жазы айналасынан, аулынан сондай сауықшылар топтарын, Өтегелді сияқты қызық, думан адамдарын жібермей, жолдас етіп жүретін. Қазір Өтегелді айтқан сөздің бөрін тегіс макұлдан, Өтегелдінің осы ауылдағы інісі Баймұрынды Шұбардың аулына шапшаш жөнелтті. Баймұрын атқа мініп жөнеле бергенде Өтегелді:

Сол ауылдың бір көршісінде жұмысым бар еді! Анаған тапсырып жіберейінші! — деп, кермедегі атка мінген Баймұрынға оңашаланып келген.

Інісіне тапсырғаны өз жұмысы болмады. Баймұрын скрипканы алсын және Мұсабайдың келіншегіне оңашалап, сөлем айтсын: Мағрипа мен екеуі тез ауылға қайтысны! Мұнда үйге қонақтар кеп жатыр. Соны білдір! — деген.

Осымен құлама бесін кезінде түстік ас піскен шақта скрипка да келді. Мұсабайдың келіншегі мен Мағрипа да, қастарына ерткен қыз-келіншек, нөкерлерімен ауылға қайтты.

Әзімбай түстес, ұзындау кайкы мұрынды, қызыл келіншек үйге кіріп, қонақтармен сылайығана амандасты. Пәуескеде бұның касында болған күтуші қызы қөрпе-жастық, шапан-шәліні үйге ала кірді. Бірақ Мағрипа бұнда кірген жок. Ол сыртта өз үйінің түсында пәуескеден түсіп, әкесі Сүлейменнің бүгін қонақтан оңашалау түрған үлкен үйіне кіріп кеткен-ди.

Құлын сойып, қонақ еткен ауылдан түстікпен ғана аттанып кетуге болмайды. Ет жеп және де асықпай отырып, шай ішіп болған қонақтар тыска шыққан кезде, жаздың күні кешендеп те қалған еді. Бұл уақытта кермедегі қонақ аттарының бірі де жок. Бәрін жылқыға жіберген екен. Қөп жолаушының ер-токымдары қөршідегі қонақ үйдің бір босағасына биік үйіліп жиналған. Ондай қамның бәрін істеткен — Мұсабайлар. Және осы қонақтарды аса жақсы шыраймен күтіп отырған сол Мұсабайдың жиені, құрбы жігіті Нұртаза.

Ымырт жабылып, ел орынға отырып, кешкі шай ұзак ішіліп болған сон, Мұсабайдың үйінде ән-күй өнері басталды. Айғай-шұы басылған, тыным алған ауылға ең алғаш сыйылып, созыла шыққан скрипка үні естілді. Қызықты өнердің сағаты басталғанын сездірді. Қөршілес үйлерге тыста жүргөн күтуші жігіттер мен келіншектер ән-күй басталғанын мәлім етіспе жатты. Үй иесі әйел өзінің жасabyсындарына, қайын-сінлілеріне тегіс хабаршылар жіберді. “Келсін!” деп, “Кенже аған шакырыды” дегізіп, Мұсабайдың атынан Мағрипаға арнап та сөлем айтты.

Бұл уақыттарда скрипкада орыстың өсем сырлы, сұлу сезімді “Лесная сказка”, “Над волнами” сияқты вальстері сыйылған. Кейде ойнакшып қыздырған марштар кетеді. Қызықтыра құбылған мазуркалардай би қүйлері де кезектесе түсіп, тамылжи төгіліп жаткан-ды.

Әзір скрипканы жалғыз тартқан Әбіш. Ол мынандай бөтен, сый ауылда түрегеліп тұрып тартуды ынғайсыз көріп, төрден тұрып келіп, он жақтағы биік төсекке сүйеніп тартады.

Аз уақытта үлкен үйдің екі жағынан ақырын сынқылдап, құліп келе жатқан жас әйелдер үндері естілді. Дәрмен, Мағаш, Кәкітай, Өтегелді сияқты бүгінгі кеште бәріне ортақ сыр сақтаған жігіттердің құлағына жиі-жіі сыйыраған шолпы дыбыстары келеді. Олардың сергек құлактары сол дыбыстарға мән берумен бірге, көздері де есік жақтарға жиі қарасады. Әуелі әр жастағы балалар кірісті. Бұлардың да өндері таза қазақ тегінен басқарақ екендерін білдіреді. Көбінің жүзі ақшыл не қызылт сарғыш. Шаштары қоныркай, көздері үлкен, мұрындары көтерінкі, бойы ұзындау, тік біткен. Әкелері сияқты бұл немере буын да сұлуша келген. Жақсы будандықты білдіреді. Жас балалар, жас қыздар да бойшан, денелері кесектеу, қол-аяктарының бітістері де балғын, сом келгендей.

Балалар артынан бірнеше қыздар кірді. Олардың алдында ұзын бойлы, ақ қызыл ажары айқын көрінген қыз келді. Қоюлау қасы, қолан қара шашы да шырайын аша түскен. Шаш ренінен өні басқа, үлкен нұрлы, сұрша көзі бар сұлу, сәнді қыз. Ұзындау біткен аппак жұмыры мойнында жас сұлудың біраз толықтығы байқалады. Тамақ астында ақ бұғағы бір толқын сөл білінеді. Саусақтары салалы, аппак сүйріктей бол, үштары үшкірлене біткен.

Артындағы қыздар да осы рендес, ногай аулының жаңа өспірім сәнді бойжеткендері екен.

Қыздар кіргенде, Әбіш скрипкасын тоқтатып, жаңа келген сыпайы топқа тәрбиелі ілтипат білдірді. Орнынан тұрып, беті қып-қызыл бол ду ете түсіп, сөл бас ие, амандасқандай белгі етті. Алдынғы қыз Мағрипа-ның өзі болатын. Оны мен серіктегіне Мұсабайдың келіншегі және Мұса-байдың өзі мен Нұртаза, Өтегелді сияқты ауыл иелері Әбішпен қатар тез тұрысып, төрге қарай шығуға жол берісті. Мағрипаның көп қонақ үстіне кіргелі екі беті ду етіп қызарып, қып-қызыл еріндері ұялғандай жымысып, аппак кесек тістерін көрсетті. Ол сәнді салмақпен баяу басып, алтынды шолпысы өте жіңішке, биязы үнмен шылдырлай келіп, Мұсабайдың дәл жоғарғы жағынан отырды. Қалған қыздардың жастары бұдан кішірек еді. Олар төрге шығуға, жоғарылауга именіп, екі жакқа бөлінді. Бәрі де Нұртаза мен Мұсабайдан тәмен отырды.

Солардың артынан үйге үш-төрт орта жасты женгелер, аналар кеп кірді. Бұларға төрде отырған қонақтар орындарынан тұрып, қағылышып, қатардан орын берісken.

Төрге кеп отырған әйелдердің пішіндері анық қазак рендес. Баста-рында оқалы, кестелі аппак кимешек-шаршылар. Бұлардың ішінде он-шалық ұзын бойлы әйелдер жоқ. Бірақ бәрі де денелі, толық жұзді, омыраулы келген әйелдер. Көпшілігі қара кас, қара көз, конырқай қызылт немесе ақшыл қызылт жұзді.

Мағаштың ойына мыскыл аралас бір байлау да келді. Ол өз ішінен “Татардың мынау купециңің көзі көреген екен! Қазақ ішінен көрнектіні байқамалтты деп кінәлауга болмас! Саудагерлер бұл сахараның сұлу қыздарын тандай білген төрізді!” деп ойлады.

Енді біразда бәйбішелер Әбіштермен амандасып, жайғасып отырысып болған сон, Өтегелді ойнақы, өзілкі үнге салды.

— Е, ойнымызды бұзды ғой мына бәйбішелер! Өзіміз осында жақсы ойнап отыр едік, қорқып қалдық па? Тіпті, скрипкамыз да үндеуден қалды ғой! О несі екен... бәйбішелердің, — деп, қабагын өтірік шытынған болды. Мұсаның төрде отырған семіз, қызылт жұзді тоқалы Тұрайға қарады.

Тұрай бәйбіше соншалық сұлу, аппак тісін аз аксита күліп:

— Айналайын Өтеш, корқа көрме! Скрипкан, өсіреле, корықласын! Біз өзіміз де соны көріп, тындағалы келдік. Қайсың едін жаңағы жақсы үнмен осы ауылды түгел тебіренткенін! Әбіш қалкам, сенсің бе? Тартышы, інім! — деп, бір жағынан өзіл ете және өзі өмір ете сөйлемеді.

Оның бұлай сөйлеуіне жөні де бар. Тұрай осы отырған қонақтың бәрін өзіне бауыр, төркін санай алалы. Ол — Торғай Байтөренің қызы.

Қазір Тұрайдың сөзінен сон, Өтегелді орнынан қозғалып, жүгініп отырып алып:

— Ал ендеше, алақай! Апам ойна деді. Кел, балалар, тағы ойнайык, тағы өлгі төттімізді тартайык! — деп Әбішке қарап, скрипкада ойнаудың белгісін шапшан қозғалыстармен жасады да, үйдің ішін тегіс күлдірді.

Алғашқы салқын сыпайылықтың тоң-торысын Өтегелді сейілтіп жіберді. Енді үйде бұрынғы отырган мен жаңа келгеннің барлығы Әбішке қараған еді. Ол скрипканы көп үшін тартқанда, түрегеп тарту қолайлы екенін айтып, сол үшін үй ішінен рұқсат өтініп алды. Енді Мағрипаның қарсысында турып, үлкен ырғак, әсем толқынды, көп құбылысы бар өзге-ше көркем сезімдер күйін тартып кетті.

Күй ауыл адамдарын аса танырқатты. Кейбір тамсанып, тамашалаған, акырын сүйсіне қулген, сәл білінген үндерден басқа дыбыс жок. Мәжіліс үйінде тұндағандай. Тек Әбіш токтаған уақытта қошеметтеп, алғыс аралас мактау сөздер айтып:

— Көп жаса, қарағым!

— Қандай өнер!

— Бәсе, осылай тартылса керек кой! — дескен үлкен аналар мен жасы үлкен еркектердің ғана сөздері анғарылды. Балалар, қыз-келіншектер жағы біріне-бірі сыйырлап, акырын құлісіп, Әбіштен көздерін алмай, таң-тамаша болысады.

Жұрттың қайта құмартып, “тағы, тағы да болса!” дескен тілектеріне орай, Әбіш енді жаңа қүйлер тартып кетті. Бұнысы алғашқыдай салмақты, ұзақ қайырмалы, үлкен сырлы қүй емес. Көп тындаушыға онай әсер етіп жетерлік, ойнакы қүйлер. Және бірінен соң бірі ауысқан ширак, қызық би қүйлері. Кейде жылдамдатып ортқытып ойнағанда, шапшан қызуменен тартып кеткенде, Әбіштің жүзі дуылдап, қызара түседі. Ол — қазір бұл сахара, бұл адамдар бұрын өз ортасында қөріп білмеген жан, басқаша қазак. Кейінде біткен шашы ақ мандайын кен етіп көрсетеді. Қысқалау қонырқай шаштары жалтырай тарапған. Қөтеріңкі қырлы мұрын, жұка еріндегі мен Абайша біткен жіп-жіңішке қара қасы Әбішті өз түкіміның ең бір сұлу жасы дегізгендей. Бойы да ұзын, тіп-тік сұнғак біткен. Бірақ қырынан қарағанда сүйектері жұқалау болғаннан ба, бар денесі де нәзік, жұка боп көрінеді. Ұзынша аппак саусақтары скрипка шектерін бойлағанда өзге-ше шапшан. Анық “бармағынан бал тамған” дейтін осы. Шебер, киын, мол кимылдарды шапшан сәнмен атқарады.

Би қүйлердің көбінің үзілісі үй ішіне жіңілдік беріп токтағандай болады. Әр түстан дабырласып, сөйлесіп қалған үндер шығады.

Мағрипа кірген жерден Әбіш бұл қыздың ерекше біткен дене сұлулығын, жұз нұрын айрықша бағалаған. Үлкен сүрғылт көзінің бір өзінде қаншалық шұғылалы, әсерлі сұлулық барын онай анғарды. Қыздың ақ жүзіндегі әсем қызылы Әбіш күй тартып түрған кезде сан толқығаны да байқалады. Біресе қоюланғанда түсіп, қызыл арай, бірде ақшыл қызылға айналады.

Әбіштің өзі де Мағрипаға қарай түскен шактарында бір қызарып, бір ағарады. Мағрипаның қасында отырган Дәрмен бір ауық:

— Күй жақсы ма? — деп сұраған еді.

Мағрипа сыпайы бұрынғып, қызара құлді де, нұрлы сүрғылт көздерін Дәрменге аударды. Жігіт ішінен: “Не деген ғажайып, сөулелі көздер” деп қалды. Тағы бір күйдің түсында Әбіштен көзін алмай, ұзақ қарап қалған Мағрипаға Дәрмен дәл соның ойының үстінен түскендей болып:

— Жігіт жақсы емес пе? — деп еді.

Мағрипа үлкен ақ жүзін Дәрменге шұғыл бұрғанда, екі беті қатты ду етті. Қастары да сөл-сөл шытынып қалды. Ұялатын сөз тастағанын және бұл сөзіне ешуақытта жауап ала алмайтынын енді анғарған Дәрмен кеудесіне қолын қойып, басын қайта-қайта иіп, кешірім сұрағандай белгі жасады.

Кыз құлмей, томсарыңқырап жүзін бұрды. Енді Әбішке қарамауға тырысты. Ешбір жанға ашылып көрмеген үркек сұлу, жанағы оқыс сұрактан қысылып, тығылып қалған. Өз ішіндегі сондайлық сөл бүлінумен ол ендігі сүйк өзгерісін анғармай да қалды. Қазір Әбіш қазак әндерін тартып кеткен еді. Осы жылдар жана келген “Бурылтай” өнін әсем бұралтып, созып жөнелгенде, Әбіштің қасына барған Әлмағамбет өнші шырқап тұрып қосылып кетті.

Жиынға түсінікті қазақ өні әрі скрипкада, әрі өнерлі, жіңішке, ашық үнді өншінің көмейінде ырғалғанда, жұрт жаңадан рахат тауып тамашалап отыр. Осыдан соң тағы бірнеше ескі әндерді тартып келіп, ақыры ауыл иесі Мұсабайдың өтініші бойынша Әбіш Абай әндеріне ауысты. Әлмағамбет “Төнірі қосқан жар едің сен” деген өлеңі менен “Татьяна” назын толқытып жөнелді.

Дәрмен осы тұста Мағрипа “бұны кім айтқан?” деп барлау сұрап берді.

Мағрипа тағы да сыпайы жүзін бұрып, құлкісіз шыншыл ажармен “Татьянаның Онегинге жазған екінші хаты” деп білдірді. Өзі бұл өленді билетін. Дәрмен қыздың не айтқанын естігісі кеп:

— Кім сөзі? — деп сұрап еді.

Мағрипа ақырын айтса да, соншалық күйлі үнмен жауап қатты.

— Пушкин сөзі. Абай ағам аударған!

Дәрмен:

— Сіз оны да біледі екенсіз ғой! — дегендеге Мағрипа күлді де, Әбішке қарап отырып бас изеп, сыңғылаған өдемі үнімен тағы жауап қатты.

— Білемін. Менде Абай ағамның кітабы бар. Бар сөзін білемін! — деді.

Дәрмен ішінен Абай үшін ырза бола түскендей. Бұл сахарада Абайдың тындаушысы емес, тәрбиелі оқушы қыздары бар екенін де еске алды.

Әбіш скрипканы тартып тұрғанмен, көnlі және көзі де көбінше Мағрипа жаққа жиі ауғандай болатын. Ол Дәрменнің Мағрипаны сөйletіп, кейде күлдіре жауаптасып отырғанына өз ішінен аса ырза болған. Кейде күй ырғағымен қоса қозғалған болып, Дәрменге бас изей түсіп, оны құптағанын білдіріп, сөл ғана жымып та қояды.

Кейін Әбіш тоқтаған уақытта, үй іші тегіс алғыс айтты:

— Сонша көп енбек еттің!

— Бізге көрсеткен інілік құрметіңе рақмет, қарағым! — деп, Тұрай бейіл шырай білдірді.

— Дегениңе жет, жолың болсын, айналайын! — деп, Мағрипаның аласы, үлкен, толық, үзынша жүзді ақ бейбіше де алғысын айтты.

— Жоғары шық, Әбіш, отыр! Жұртқа қызмет етем деп шаршадың ғой! — деп, Мұсабай өз қасынан орын босата беріп еді, қонаққа үлкен аға жасаған ілтиштің іштей қостаған Мағрипа да Мұсабай жаққа қозғала түсіп, Әбішке өз орнын берді. Әбіш бұл қозғалысты ыңғайсыз көріп, қыздың алдына келіп:

— Жо, жоқ... сіз қозғалманың, ракмет!.. Мен Мұсабай қасынан тәмен-ақ отырамын! — деп-ақ еді.

Мағрипа отырған қалпында қозғалып, Мұсабай қасына ауысып алды. Иіліп келе жатқан Әбішке жоғары қарап, үлкен сұрғылт көздерін көтергенде оның қып-қызыл еріндерінде, өдемі достық ажарында, жы-мию да бар еді. Алғыс па, алғаш жасалған шынышыл жастық ілтираты ма? Қалайда Мағрипаның осы арадағы жүзі мен барлық өзгеше сөнді ажары, сирек нұры Әбіштің жүргегін аса бір ыстық нөзік леппен шарпып өткен-дей болды. Орнына отырғанда Дәрменнің өған не деп жолдастық қоше-мет өзіл айтып жатқанын анғарған да жоқ. Өні де аппак боп, өзгеріп, қобалжып қалғандай.

Түн бойы отырған сауықшыл топ Мұсабай үйінен таң қыландалап келе жатқанда ғана тараған-ды.

Жатарда тыска, сейілге шыққан Әбіш ауылдан ұзап, өзен жағалап, жалғыз кетті. Өған біраз еріп барған Дәрмен кейінде, өзен жағасын-дағы бір таста тосып отыр.

Мәлдір салқын сулы жінішке өзен жағасында окта-текте кішілеу жас тал-теректер көрінеді. Аласа ақшыл жас қайын, қызыл мойыл кездесіді. Өзеннің Әбіш келе жатқан жағы ұзак созылған жасыл белдің етегін жағалап отырады. Екінші жағада ногай аулының жәрменкеге тігілгендей көп үйлері мол болып шұбатылып, ілесіп келеді. Кей үйлердің тұсынан таң ата тыным алған иттер жалқау, керенау ғана үріл қояды. Таң атуымен бірге ерте тұрган лақ, қозының маңыраған үндері келеді.

Әбіш осындағы үздік-үздік тіршілік тыныстарын, үндерін шала ғана естиді. Қөнілінде өзірше ойсыз, атаусыз болса да үлкен құбылыс бар. Жас жанына өзгеріс салғандай бір жаңалықтың енгенін анғарады. Бұл не? Әлі тілекке айналмаған, арман боп та өспеген, бірақ енді қайтып ұмытылмастай, өшпестей, атсыз бір сезім! Көзі ашық келе жатса да, алдын-дағы дүниені көрмейді. Бар жүргегі, зейінімен Мағрипаның ақ жүзін ғана, қонырқай қолаң шашын ғана көргендей. Аппак сүйрік, ұзынша саусактарын біртінде көз алдынан өткергендей. Біресе кең ашылатын үлкен шұғылалы сұрғылт көздері, бір сөт қып-қызыл еріндері немесе сынғырлап күлген сыйдыраған үні мен бірлі-жарым тіл катқан сөздері құлағына келгендей болады.

Осымен катар Әбіштің ішінде бір алысу да бар.

Токтау керек! Сабыр қайда? Әлі көп андау, көп білу қажет! Оның іші қандай? Онда осы Әбіштегідей ден тартқан, дос шырай бар ма, жоқ па? Және, тіпті, Әбіштің шын нисті бар ма? Тұған-тысқан айтқанымен, әлі Әбіштің өз ішіндегі байлау қандай? Бұл әуелі, үйлене ме? Үйленсе, сахара қызына үйлене ме? Осының бәрі — өзінің әрбір іс мінезін ойлап, сабырмен жайлап істеймін дейтін Әбіш үшін шешілмеген түйіндер.

Ол бір сала күдіктер болса, енді біреуі тағы бар. Ен үлкен, өсіреле, тыйымға тартатын жай — сол түйін! Ол — Әбіштің туған елінде, аулында ешкімге айтпаған, аша алмаған сырьы. Осынша таза, балауса жастың өміріндегі ауыр шындығы. Азат басын жиі ойланататын қайғысы да сол. Әбіш Петербургта биылғы көктемнен бері өзінің өмірі туралы бір қауіпті өзгеріс сезген. Эзірше көп білінбесе де, өзіне ғана мәлім болса да, бұны кинап коркытатын қаупі бар.

Петербургтағы үлкен доктор Әбішке қатты сақтандыру айтқан. Бұнда жаңа басталуға мүмкін бол аңғарылған ауру бар. Қаны қатты азаюымен аралас, өкпесіне ілінген сырқат бар. Күтінбесе, сақтанбаса, көп жастық женілдікпен тыйылып журмесе, бұнын құрт ауруға айналар жайы бар деген. Арак ішуден тыя сойлеген ақылгөй мінезді доктордан Әбіш үйлену жайын да сұраған. Өйткені Мағаш пен Кәкітай өз хаттында сол жөнді де қозғайтын. Доктор ол туралы жас жігітке мөслихат бермеген. “Өзінізге де қауіп, алатын жарыңызға да қатер... бұл шакта, бұл жаста мен сізге рұқсат етпес едім” деген-ді.

Кеудесіндегі тірлік қайғысы мұның өрбір оңаша кезде, Әбіштің қабақ шытынып, өзімен-өзі бол ойланып қалатын мұны еди.

Қазір Мағрипанның уыздай сау жүзін ыстық толқынмен көз алдына елестетіп келе жатқанда, өзінің жаңағы жасырын қайғысы есіне түсті. Сол түс сала, бұны шүғыл өзгертип, жүзіндегі қанын ішіне тартқызыды. Өнін өзгеше жүдеп, қуартып жіберді.

“Жоқ, жоқ!.. Бәрі де бос, мүмкін емес! Ол бұйырылмаған! ”дегендей бол, жүрістен де, жалғыз сенделуден де тез, оқыс тоқталды. Ауылға қарай шүғыл бұрылды да, енді жылдам басып, жататын үй жаққа қайрылды.

Жолда мұны тосып отырған Дәрменге кеп, сөз де қатқан жоқ.

— Жүр жатамыз, Дәрмен! — деп, салқын ғана сөз тастап, аяндай берді.

Ертенінде кеш оянған қонақтар, тағы да бір түстік жеп, қонақшыл, дос-жар ауылдан аттанып кетті.

Бұлар өздері ниет қып шыққан “Қоңырөулиеге” енді тез жетпек бол, асыға тартқан.

Кейде аялдал, кейде жазық жерлерде дүрілдетіп жарыс салған жастар кіші бесін кезінде бір мол қара судың жанына жетті. Бұнда отырған бай ауылдың үлкен, аппак үйлері көп. Айналасында қалың шоғыр жылқы жүр.

Әбіш бұл ауылды білмеуші еді. Мағашпен екеуі көптен онаша әнгімелесіп келе жатқан. Енді осы ауылдан қымыз ішпек лайық шығар деп, інісіне ақылдақсан еді. Мағаш:

— Бұл жер Есболаттың Қарасуы атанады. Мынау отырған ауыл — Оразбай аулы! — деді. Шөліркеп келе жатса да, “бұл ауылға түспейміз” деді. Елу-алпыс құлын байлаулы жатқан салқар желінің жастар тобы өте берді.

Ауылдан шығып алған сон, ел ішіндегі қазіргі әлек, тартыс жайлы Әбіштің сұрауы бойынша Мағаш тағы да айта бастады.

— Елдің бәлесі атқамінерлердің өзді-өзімен кетсе бірсөрі ғой. Тұралап жүрген жоқ-жітік көпті де солардың бәлесі шарпымай тұрмайды. Момын болсан да, қашып отырсан да, осы жаманшылықтың құрығынан құтылар қунің жоқ. Тіпті, сол шарасызық ағамның да қол-аяғын ұдайы буып, о кісіні де арылмас бір уайым, бәлеге тоғытарман болып отырады! — деген.

Әбіштің бұл сөзді мақұлдағысы келмейді. Өзге болса да, дәл Абайды осы бәледен сақтап қалуға болады деп ойлайды. Мағаш өз ағасының бұл жайды түсінуі үстірт екенін білдірмек. Сөйтіп, өз аулының айналасында жүріп жатқан тартыс пен тәсілдерді айта бастады.

— Жаңағы Оразбай ауды біздің өкемізге қарсы арылмас жаулықтың бір көзі есепті. Ана жылы Тәкежан жылқысы қырылғанда, Жігітекке астыртын дем берген осы Оразбай деп білді біздің Үргызбай іші. Кейін бұл Жігітек пен біздің ауылдардың құйрығын байластыргандай етіп киянкескі араздық жаулыққа жеткізді де, өзі қашып шығып кетті. Бәленің отына жалғыз Жігітекті итеріл тастап қашты. Ал енді, ол дау біткеннен бері Жиреншемен екеуі тағы да тыным таптай жүр. Тағы бір тың бәлені өкемнің басына құлатып көрсем дегенде, ішкен асын жерге қояды. Өзіндей бәлеке, зұлымдыққа тойымы жок Тәкежан сияқтыны жауласа бірсөрі. “Оның бір қос жылқысын қырғызып, тәубесіне түсірдім” деп біледі. Ендігі есі-дерті, “өшім — қасым” деп, ағамды жауламак. Оспан ағама да туралап тимейді. Оны жалғыз, жалқы дейді. Және ағамның ығындағы туысы деп біледі. Ол өзі осы күнде болыс. Оразбайдың қағазы сол болысқа байланысты. Осындай әр есеппен Оспан ағама туралап тимейді. Анау жанжал уағында, сол жылдарда Күнту басқа болысқа шығып кетсе де, Оразбай бір аяғынан ілініп қалды. Жат болысқа шығып кетсе бел асып, күш алып кетеді деп, жібертпей қойған біздің Құнанбай балалары. Бұлардің де Оразбайдың ісіне орай дегенмен, барып тұрган аямас жаулық. Мен бұл жайды сіз жақсы білсін деп екі жағына ортак жаманшылықты түтел айттып келе жатырмын! — дегенде, Әбіш осылай айту қажет екенін, оның тілейтіні осы екенін білдірді.

Мағаш тағы да Әбішті танғалдыргандай кын түйіні бар, аса сорапы мінездердің жайын баяндалап келеді.

— Басқа болысқа шыға алмай қалған соң Оразбай осы ел ішінде алыс-тартастың тәсілін жаңа жолға салды. Бір жағынан Жиренше, Абыралыңдай серіктерін қолына мығым етіп ұстап отыр. Екінші жағынан, Құнанбай баласының өз ішінен де жік шығаруға жаңын салып жүр. Тәкежан ана жылы жылқысы алынғаннан бері қарай ағамменен араз ғой. Сонда сойыл алып шаппады деп, Жігітекті, Базаралыны құртқызбады деп өкпелеген. Бертінде Оспанмен бірге өз кегі бойынша Оразбайды жаулай түсті де тоқырап қалды. Баласы Әзімбай екеуінің ендігі айласы, осы соңғы кезде Оразбаймен іштей бітім табуға бейімдеп жүр. Оразбай болса, Тәкежанды өзіне қосып алса, жауламағы Оспан да емес, дәл ағамның басы, Жиреншемен екеуі көп заманнан бері ағама қатты өш. О кісінің сөйлеген әділет сезін сүймейді.

Мағаш пен Әбіш екеуі жаулар жайын әңгімелесе келе, казір қырдағы жұмыстардың мәні-жөнін сарапады. Бұл даланың қазіргі күндегі жуаны мен әміршісі — тегіс Абайға қас боп, бетін ашты. Сонда өздерінің арасын алса, өр тобы өр алуан. Тәкежан болса, кешегі аға сұлтан Құнанбайдың баласы, “әмір-құдірет тек өзімде болсын, оны сынаушы да болмасын, таласып, тартып алам деуші де шықпасын. Ал енді, калай жесем де ара түсүші де болмасын” дейді. Ол: “Осы елдің кешегі ханы, құдай қойған әміршісімін” дейді. “Ақ дегенім алғыс, қара дегенім қарғыс болсын” дейді. “Сол құдіретімді кім қостаса — досым, жаңым сол” дейді. Ол қостаушы қандай содырдан, сойқандыдан шықсын — бәрібір. Керегіне жараса — жеткені. Ал сол жолына кім қарсы болса, ол өзінің ет бауырнан шықсын — аяспас дүшпаны. Сөйтіп, кетіскеңі Абай, табысқаны Оразбай болса түк емес. Ал Оразбай болса, өзі өкім болам, хан-сұлтан болам демейді. Бірақ “солардың бәріне де ең керек күш болам да, өз дегенімді

аламын” дейді. Керегіне бір күн ұлық, бір күн ұрлық жараса, бәрін жаратады. Оның талғайтын тамағы жок. Жем, жем ғана керек. Осының түбінен байлық салмақ тапса болғаны. Қазір бұл елдің ең байы Оразбай екені де рас. Ал сол жаңағы сырын кім ашып, кім өшкерелеп айтайын десе, оны діннен де шыққан, елден де шыққан қас дүшпаны етіп, өлердей алысады. Бұл жолда оның аятын адамы, аянып, іркіп қалар құралы болмайды. Бетпе-бет келсе, ағам бәрінің шабан-шардақ жаман ойын халыққа әйгілеп ашып та, басып та кетеді. Бұны да кешпейді. Байып алғалы айналасына арамдығын өткізіп, жуандап кеткен жауыздар ғой! Ағамның халық қамқоры болып жазып отырған сөзіне де жау. Атыраптағы сан Тобықты дай елге жайылып тарап бара жаткан абыройын да өлердей қызғанады. Ұлыққа да шағады, атқамінер атаулыға да “Абай залым, Абай аяр, жаудын ұлкені осы, осыны жықтай, осыны жоймай көзің ашылмайды” дейді. Олар және Абай біздің ата-бабамыздың жол-жорасын аздырады дейді, мұсылманшылық дінімізден, өулие тұтқан ишан-пірімізден ажыратады дейді. “Бұғінгі нәсілді, келер үрпакты түгелімен бұзып, орыс еткелі жүр” дейді...

Бір жағынан орыс ұлықтары арқылы Абайды абақтыға алғызыса, жер аудартқызы деп құшырланады да, екінші жағынан, барлық орыс халқына, түгел Россияға іштерінен соншалық қас күйде жүреді. Орыстан қазақ халқына келетін жақсылықты тани білмегені, ала білмегені өзінің жамандығынан екенін есептемейді. Абайдың соны танып ала білгенін, халқына танытқанын өлгендей қызғаныш етеді.

Сейтіп, көп бәлекорды күнде айтқатап, ағамның сонына салумен келеді. Осы жолда Құнанбайдың Абаймен тен праволы баласы және жауыздықтың қандайынан болсын қашпайтын Тәкежанды өз жағына тартып алса, Абайды жығуы онай сияқты көрінеді. Ал Тәкежанды тарту үшін, оның баласымен екеуіне мол қылып мал беретін болса, содан асыл сауда жок. Сонымен дәл осы күндерде Оразбай Тәкежанға қайта-қайта кісі салып, одан құдалық сұрап отыр. Әзімбайдан туған бесіктегі қызды бір немересіне айттырмак дейді. Соның “қарғы бауына жұз құр ат беремін” деп сөз салыпты!

Әбіш бұл тұста қабақ түйіп, бас шайқады.

— Не деген құнсыз сұмдар!.. Ал бұл жөнде Оспан ағам қалай? — деді.

— Ол бірбеткей, тура, кесек мінезді адам ғой. Ұстаган жерде колы, тістегенде тісі кететін кісі емес пе!? Тәкежанның бұлтағын елемей жүр. Қасымнан кетеді, кешегі намысын сатады деп ойламайды. Оразбайдың Абайға өштігі жөне ел ішіндегі айықлас пәленің айнымас өзөзілі болғандығы үшін, Жігітек дауының арты үшін соны басып ұстамак. Оны шетке шығармай, бұл болыстан бөлінуге қағазын бермей, кіріптар етіп жүр. Ал жаңада Тәкежанды Оразбай шырғалап тартыпты дегенді естіген Оспан: “бұлар қосылса, жауыздықтың шебі тұтасып, бәле ұлғайып кетеді” деп ойлады. Тәкежанмен табысып қалғанша, Оразбайды оқшау шығарып алып, кумак болды. “Оразбай менімен жауласса, Тәкежан мені тастап қайда барады” деп ойлады. Рас, жуан атаның баласы, өзі де атқамінердің бірі, аналардай болмаса да партия тартыска араласып, міне, бұғін болыс болып жүргені де бар. Туысымыз екен деп, жасырамыз ба? Бұл кісінің де ел көпшілігіне тартқызатын бейнеті, қөтертетін дерт салмағы аз болмау

керек. Біздің қазақ жағдайындағы болыстың елдің соры екені анық кой. Тек, бұл кісінің әлі түгел бұзылып жетпегені де бар өрі жемқорлық, арамайлакестік мұның бойына түгел дарыған жок. Сондықтан әлі анқау сенгіштігі де көп. Қалайда, Оразбайды жеңсе, осы кісі жеңе ме дейім! — деп Мағаш сөл тоқтап қалды.

Мұның ойының кисыны да бар. Жаңағы Мағаш айтқанның үстіне, байыған, бай жуаннан шет елдің акы-пұлын әпермек болды. Анығында, көп заманнан бері партия бәлені өзі басқарып жүрген Оразбай бұрынғы болыстардың ырқына көнбейтін. Талай заманнан бері Керей, Сыбан, Уақ, Бурадан, Қарекесектен мол-мол қылып мaldы үрлатып алғыза-алғыза, мыңдан аса жылқы салып алды. Көрші елдің есесін бермей, сауырына қол тигізбей келеді. Оспанның ожарлық, қаттылығы болса да үрліғы, жауыздығы жок. Жаманшылықтан ол жириенеді. Бір жағы көп елдің шағымын есітіп, әделетін де ойлаған. Анау алдынғы есебі тағы бар. Сонымен жақында өзіне қараған бір болыстың барлық биін шақыртып, көрші елдердің мал іздең келген даугерлерін Тобықты ішінде тоқтатып қалдырып, Оразбайдың старшынына болыстық сияз құрмақ болады. Эрине, сол сиязда Оразбай бұрын жеген малынын талайын қайта құсар еді. Оспанның қолы қатты екенін ол жақсы біледі. Сонымен қарсылықты басқа түрде ойлады. Болыс, билер бұның елінің ортасына келе бергенде, Оразбай “сияз бермеймін” деп сөлем айтады да қалаға қашып кетеді. Оспан бұл мінезді өрі жаулық, өрі менсінбеген, бағынбаған жуандық деп түсінеді.

Мағаш қалған жайды тағы баяндады. Сонымен, міне, бір жұма болды, қалаға қашып кеткен Оразбайдың артынан: “Жерге кірсе де қоймаймын. Куып отырып, қайтадан алып келемін. Қорлықты өз қолыммен көрсетемін” деп, Оразбайды куып Оспан да қалаға кетіп отыр. Бұл күнге шейін алыстан арбасу бар еді. Сол бітеу жара сияқты мол араздық сарқылып, қабарып өсіп келе жатса, қазір бір үлкен лан боп, жарылғалы түр. Ал осының бәрінің арты айналып келіп, ауыр соққы болып сіздің әкенізге тиеді. “Істеген Оспан емес, тек отырса да, соны істеткен Абай” деп бәле салады. Оспан тиіспесе де, Абайға арнап оқ жиып жүрген Оразбай бар еді. Енді Оспанменен жұлқысқан күнде де жауының атын Оспан демей, Абай дейтін болады. “Міне, әкеніздің көрген күні осындей, Әбіш аға!” — деп Мағаш күрсініп алды. Қысы, жазда осы айтылғандай жаманшылықтар бірде солғындал, бірде қозданып бықсыған сайын ағамның қолқа-жүрегін қабады. Адал енбегінде, қасиетті өнерінде анық бір жыл алансыз отырса, оның өзі де үзак дәурен болар еді. Естімей, киналмай отыра да алмайды. Қарға тамырлы қазақ деген осы. Бұл қазақтың сахара-дағы тұрмысы осындей қын шытырман. Бір шетін бір өрт, я дерт шалса, оның жайылмайтын, улатпайтын аман орны қалмайды. Осыны ойлаймыз да, ағам айналасындағы жас атаулы, біз бәріміз колтығына, қойның құшағына кіре түсеміз. Аяймыз да, ел бәлесінен аман қалдырса дейміз. Қасиетті енбегінде, ақ тілеудің жолындаған ұстағымыз келеді. Бірақ біз бір шөкім ғана топтыз. Ал айналадағы жамандықтың жаланып жүрген жауыздары калың жыныс қарагайдай, өзі мол, өзі меніреу. Мен біліп жаткан күй мен жай осындей! — деді.

Әбіш інісінің осыншалық шын әңгімесін көп қынжылып, көп күрсініп тындағы. Сағынып келген елде аз топ тудырған мол жауыздыққа ызаланып, ширықкан жайы бар. Мағашқа кесіп, түйіп бір-ақ ақыл айтты.

— Мен бұл жайдың ағам үшін дерт болмауын ғана тілеймін. Асыл еңбегін қандай күш, күрбандықпен болса да қорғау керек. Жалпы, өмір деген — тартыс деген сез. Әсіреле, өскен ортан жауыздықта толы болса, ол жауыздықтың жиылып алғып жаулайтыны халық қадірлелеген жақсылық болса, ондай күйде көлденен күе болып отыруға болмайды. Құр күйікшіл болу, мұндар болу жақсылыққа болысу емес. Мен саған, Қекітайға — баршана да ағам үшін алдысындар деймін. Айналасын қамап жүрген жауыздық болса, соны жойғанша алдысындар! Әделет сендер жақта! — деді.

Аса ажарлы үнмен, қатты сөйлеп тоқтады.

Осы уақытта күн де батуға тақаған-ды. Жүргіншілер енді желе-жортып, жіті жүрумен бүгінгі күн жетпек болып шықкан ауылдарына тақап келді. Қазір бұлар Шынғыстың сыртын көлдененде кесіп аққан Шаған өзенінің бойына ілінген. Кейде шалғын, кейде тастақ жағасы бар Шаған сұзы тағы бір кездे ақшыл керішті сойып ағып, терең жарлар жа-саған өзенде біраз құлдаپ, тізіле жортып келген жүргіншілер, қазір тас-тақ тақыр кезенін аса бере, жап-жақын жерде отырған мол ауылды қөрді.

Козылары жаңа жамыраған, иттері үріп шулаған, құлын-тайы шінгірлеп кісінеген көп үнді, данғаза болған ауылдың үстінен шыкты.

Бұл ауыл — Оспанның әйелі Еркежанның төркіні — Байтас аулы. Конактардың жетіп қонбак болып келе жатқан жері де осы. Ауыл төбесін көрген сон, Қекбай жүрттың бөрін аян жүріске салды. Дәл осы ауылдың сыртында, өзенінің ар жағында бөлекше зорайып көрінген бозғыл биікті көрсетіп, Қекбай Әбішке: “Конырөулие” дегенініз мынау тау болады! Ертең құнұзын мейлінше аралауга жап-жақын тұрғаны осы!” деді.

Ертеңіне сәскеде “Конырөулиенің” қасына кеп түскен жолаушылар тікшелеу тастақ беткейге аттарын қалмақша байлап қалдырды. Әздері тегіс тау үнгірінің кірер аузына келді. Дәл кірер жері тар болғандықтан, Қекбай бастаған жігіттер бірінің артынан бірі тізілді. Қысан есік сияқты, қалтарысы бар босағадан бұрылышып, аз уақытта қаранғы үнгірге бар-лық топ түгел кірді.

Үлкен үнгір іші сыйды салқын екен. Әркім өзі бұрын әзірлеп алған шырағдан, білте шам, шиге ораған білтелерін тұтатып, жандырысып алды. Енді өр жерде жылтыраған әлсіз шамдарымен үнгірдің қалың қаранғылығын сәл сейілткендей. Бәрі де жайылыңқырап, жай қозғалысып, айналаны барлап басады. Үнгір іші басқан сайын кенейіп, төбесі биіктеп, мол салқын, меніреу жайға айналды. Шам жарығы түскен тастар тау сыртындағы тастай емес, кара барқын және тұтасқан жартастар тәрізді. Үнсіз, жым-жырт қалың тыныштық бар. Тұнып тұрған тас қаранғы үйқыдай. Жүргіншілерді қадам басқан сайын жер асты сияқты, ертегілік бір ғажайып жұмбақ жолға тартып барады. Табан астындағы жайдак тастақтың өзі де еңістеніп, жүрісті жылдамдатып, терең түкпірге жетелеп бара жатқандай. Бұрын бұл үнгірге келмеген Дәрмен Әлмағамбет және Қекітаймен ақырын сөйлесіп, жай әзілдескен болса да, аяқтарын қорқа-тап басады. Біріне-бірі сығылысып, кейде Қекітайды Мағаш алға қарай итере түсіп, өзі соның артын ала жүргісі келеді. Қекбай мен Әбіш бұлардан ілгерілеп кетіп, айналаны тамашалап, асыға қарап келеді. Біраз жүрген сон алдағылар “су, су!” десіп, бөгеліп қалды.

Енді біразда барлық жастар қара үнгірдің үлкен қара сұнының жағасына жиылысқан еді. Тұп-тұнық, таза шыныдай, мөп-мөлдір мол су

жатыр. Біреулер алға қарай дыбыстап үн қатса, тау іші күңгірлеп, жаңғырығып, аз ғана дыбысты да әуліктіріп, алысқа өкетеді. Қолына ұзын шыбық құрық ұстаған Дәрмен су бойын жағалай түсіп, терендігін өлшеді.

— Бұл су мол! Терен тұнғиық екен. Шетінің өзі де Әлмағамбет сияқты аласа кісінің бойынан асып кетті! — деді.

Кәкітай мен Дәрмен енді біразда жерді сипалап жүріп, ұсак тастар тауып алып, құлаштап, суды бойлап лактырып көрді. Бар пәрменімен лактырған тас ұзап барып, терен суға шолп етіп түседі. Үңгір бойы белгісіз ұзаққа созылып жатыр. Тау ішінің көлі де алысқа кетіп, созылып жатқанын танытады.

Шамдарының жарығын су бетіне түсіре отырып, жастардың әрқайсысы әр түрде танданған сөздерін айттысады. Әбіш осындай үңгірдегі көлдер туралы оқыған бір жайларды айта бастады. Жастар мұны қоршап ап, тындал отыр.

— Адам киялы мұндай үңгірлерге неше алуан ғажайып жандарды мекендетеді. Біздің бәріміз бағанадан осы үңгірге кіргелі біраз сескеніп, үркектеп келдік. Егер осы судан шын бір мақұлық көрінсе, қандай қорқар едік?! — деді.

Әбіш Әлмағамбеттің бағанадан қорқып, өз-өзінен бұғынқырап, тіпті, акырын сөйлеп, сыйырлап жүрген жайын еске алды.

— Сондай бір мақұлық алbastы шайтан бейнесіне түсіп, бізге көрініп қалса, ғажап емес-ау! Егер, ол көрінсе, біздің Әлмағамбет құрбанға шалған лактай бақырап еді! — деді.

— Кім білсін, өлде шамға, біздің дабырға құлақ салып жақындал та келер! — дей отырып, Әбіш орнынан оқыс атқып тұрып: — Әне, келіп қалды! — деп, артқа қарай жалт бергенде, бір Әлмағамбет емес, Мағаштан басқа жастардың барлығы қоса жаптырылып, артқа қарай салдырай қашты. Қебінің шамдары да өшіп қалып, біріне-бірі қақтықты. Әлмағамбет елден бұрын жығылып еді. Дәрмен қорықкан жок-ты. Әлмағамбеттің үстіне әдейі құлап, үнсіз жаңыштап жатыр. Шошыған Әлмағамбет дыбыстай алмай сыйырлап: “Өлдім, өлдім!” деді.

Тек бұлардың артынан естілген мазақ күлкі ғана үркек жастардың естерін жиғызды. Әбіш пен Мағаш үңгір ішін жанғыртып, сакылдан күледі. Әлмағамбетті тұрғызып алған жастар, енді оны қоршай сүйемелеп, күлісіп, қайта оралды. Шамдарын тағы жағып алысты. Кәкітай енді Мағашқа өзілдеді:

— Сен қорыққаныңнан қозғала алмай да қалдың-ау! Сен неғып қашпадың?!

Мағаш данғырлап қатты сөйлей мыскылдан тұр.

— Шайтан болса, одан “қашып құтылам” дейтін мен надан емеспін ғой сендердей! “Аятул-күрсіні” оқып тұрдым. Бәрінді мен құтқарып тұрғам жок па!

Әлмағамбет енді есін жиып, дағдылы қылжаққа басып:

— Е, айналайын Мағаш, өйтеке, осы үңгірден шыққанша сол дүғанды ұмыта көрмеге! — деді.

Өзге жастар бұны әлі де мазақтай түсіп, күлісіп тұр.

Алғашқы желісі үзілген өңгімені Әбіш казір қайта бастады. Ол енді көпшілікке үғымды жайды сөйледі:

— Бұндай үңгірлер анда-санда әр тауларда кездеседі. Соның қебінде осындай көлі де болады. Және сол үңгір көлдерінде қаранғылықта

тіршілік ететін мақұлық бар. Ол үнгір көлінің балығы деп аталады. Ал өзі балықтан сырт бітімі жағынан өзгерек жан иесі. Оның тусі адамның жаланаш етіндей ақ сүр келеді. Ұзындығы бір жарым кездей. Он үш-он төрттегі баладай болады. Күн сәулесін көрмейтіндіктен рені ақшыл келеді. Өзінің көзі жок, мүлде соқыр болады! — деді.

Көкбай таңданып әзілдеді.

— Астағыпрыалла! Әбіш-ау, мынау айтып тұрғаның, нағыз албастының өзі ғой!

— Атамаңыз! Көпірдің бетін өрі қылсын. Мынау көлде ол журмей-ақ қойсын! — деп, Дәрмен де қалжындағы.

Әлмағамбет енді кыбыжындал, тағы да сенімсіз қорқақтыққа ауысты:

— Эй, жігіттер! Осы ақыреттің қызығын көріп болдық қой! Енді тек жарық дүниемізге шықсақ қайтеді! — деп еді.

Әбіш оны туңлітіп:

— Қайтқаны несі? Бүгін күні бойы осында боламыз. Мына үнгірдің өр жакқа кетіп жатқан тараулары бар. Қазір соның өркайсысына бөлініп түсіп аралаймыз, асылпаймыз! — деді. Бұнысы — байлау, берік айтылған сез.

Әлмағамбет амалсыздан басын шайқап:

— Ендеше, Мағаш, мен сенің шамынды ұстап жүрейін. Сен, әйтеір, әлгі жарықтық “аятул-құрсіні” оқи бер! — деп, Мағаштың қолтығына кіргендей боп, сырт жағына жабысып тұр.

Кәкітай Әбішке қарап, осы үнгірдің “әулие” аталатын себебін сұрап еді.

Әбіш өзінің шапшан, ширақ бойымен лып етіп тұрып, козғала берді.

— Ол — ең үлкен мәселе! Біз қазір соны шешуіміз керек. Келіндер, біз сол әулиені іздейік енді. Мынау ғажайып үнгір мен осы жұмбақ жартастар арасында әулиеден қалған із болмасқа мүмкін емес. Жүріндер! — деп, су жағасынан кейін бұрылды.

“Конырәулиенін” үнгірлері біреу емес, бүйірлеп кететін бірнеше қалтарыстар бар еді. Соның бір үлкен бұрмасына түсті де жүре берді.

Бірер жақпар тасқа Мағаш, Кәкітайлар өздерінің аттарын жазды. Бұлар осы тұста бөгеліп қалғанда, Әбіштің қасына Дәрмен ерді. Үнгірдің тағы бір қалтарысына екеуін өкшашырақ кетті. Қазір Әбіштің есінде Мағрипа. Оның нұрлы жүзі мен жанды қармағандай шұғыласы мол үлкен сұрғылт көздері еске түсті. Үнемі күлімсіреп, шыншыл, таза сеніммен қарайды. Сүйініп, сүйіндіріп тұрғандай. Қаранғы үнгірде Әбіш қол созса, соның аппақ жүзіне саусағы тиетіндей. Дәл алдында жап-жақын тұрған сияқты. Әбіштің қолындағы кішкене білте шамғана, әлсіз сарғыш сәулесімен екеуінің арасын бөлетіндей. Жігіт өзінің шамын үріп, өшіріп жіберді. Қиялы енді Мағрипаға жұзбе-жұз жақыннатады. Сол кезде бұның артындағы Дәрмен қамқорлық етіп, мезгілсіз үн қатты.

— Әбіш, шамың сөніп қалды ғой? Әкел, тұтатып берейін! — деді.

Дәрменге түсініксіз күйде, үнсіз тапжылмай тұрған Әбіштің қасына кеп, оның кимылсыз қолындағы білте шамды тұтата бастады. Кеше үзак жол жүріп келе жатқанда, Мағаштың нелер ауыр әңгімелерінің арасында жөне өткен тұнде де Әбіштің көз алдынан Мағрипаның сөулелі елесі кетпеген-ді.

Қазір Дәрменді тағы да танырқата түсіп, оқыс сөйлеп қалды.

— Япыр-ай, қандай сұлу!

— Кімді айтасың?

— Мағрипа ше? Мағрипаны айтам! Қандай көркем еді?

Дәрмен Әбішті бұдан әрі де сөйлейтін шығар деп еді, ол үндемей, тапжылмай түр. Сонан соң Дәрмен өзі күткен жауабын сұрады.

— Бәсе, мен кешеден бір нөрсө айтартсың деп ем. Үнады ма?

— Үнады деген аз сөз! Құмар еткендей болған жок па?

Дәрмен күліп жіберді.

— Е... Солай десенші! Ендеше, сөті болады ғой! Бұйырса, Ділдә апамның арманы орындалады ғой! Әмин дейінші, — деп, шын достық тілеу-лестік айтты.

Бірақ оқыған жігіт жүзінде бұндай қуаныш жок. Оның өні қуан тартып, салқын түр.

— Токта, Дәрмен! Солай дегенінмен апамның арманына жол жок, — деп бөгеліп тұрып, — өзір мүлде жол жок! — деді.

— Неге? Неліктен бұлай дедін?

Әбіш сөл бөгеліп түр. Қөнілінде кешегі құдігі, өзіне ғана мәлім, жасырын қайғылы сыры тағы да тас түйіндей төнкеріліп өтті.

Білгір, қамқор, картан доктордың ұмытылmas сөздері Әбіштің қулағына қазір де тағдыр әміріндей өзгермес қатал шындығын айтып түр. “Үйлену сізге бұл жаста, бұл халыңызда мүмкін емес, әсіресе, жарыңызға қатер”, — дейді.

Дәрменге Әбіш те осы сөзben жауап берсе керек еді. Бірақ оның қөнілінде сол сөздер тұрса да, тілі басқаны айтты.

— Мүмкін емес, менін әлі оқитын оқуым бар. Оны бұнда сарғайта алмаймын. Басын байлап, бағына кесел бола алмаймын.

Дәрмен бұл сөзді бөгет деп білмейді.

— Е, айттырып кетпейсің бе? Ол қалыңдық бол үйінде отырады. Шыдайды, әлі булдіршіндей жап-жас емес пе?

Әбіш өз ішіндегі байлауын таласқа салғысы келмейді. Сондықтан кесіп айтты.

— Мені өз байлауымнан ойыстырам деме, Дәрмен.

— Әлде, Мағрипаға қөнілін...

— Жо.. жок!.. — деп Әбіш шапшаң жауап қатты да: — Егер, жар алатын болсам, жер жүзінде Мағрипадан басқаны тілемес едім, бәлки! Бірақ айттым ғой, оқу бітіріп болмай, шешпеймін. Кешеден менен жауап күтіп жүрген шығарсындар. Менің сөзім осы. Бұдан соң қайталап қажамдар! — деді.

Мағаш, Қекітайларға да, әке-шешесіне де Дәрмен арқылы айтқызып тұрган жауабы осы сияқты. Содан ары жалғыз өзі ілгерілеп кетті. Аздан соң:

— Қекітай, Дәрмен, Мағаш! Мұнда келіндер! Мен өулиені таптым! — деп қөнілдене дыбыстады.

Көлдің сол жағындағы бір кең қалтарыста Әбіш бұларды тосып түр екен. Шамымен бүйірде жатқан бір ұзын тастың бойын жағалай жарқыратып, қадала қарап түр.

— Өулие мінеки! Мынау төсекше қашалған тасты көріндерші. Мынау бас, мынау иық кескіні!.. Ұзын дене, бойы былай кетеді! — Қекітай мен Мағаш тас мұсінге тандана қарап, Әбіштің айтқанына илана баста-

ды. Дәрмен де сұлап жатқан мүсінді анық анғарғандығын айтты. Әбіш енді өзінің табысына толық сенген үнменен өзіл таstadtы:

— Рас, “Конырөулие” сұлу мүсінді емес! — деп, ойланып тұр. — Бірақ адам бойына тілеген куат, киял еткен қайрат байқалады. Мен білсем, баяғы адам киялшылдыққа келгенде, ешкімнен осал болмағандай! — деді.

Коныр салқын үнгірдің ішін ұзак уақыт, кейде терең ойлы сөз, кейде құлқі өзілмен құнғірлетіп, даурықтырып жүрген жігіттер тобы енді шығуға айналды. Алдарынан кен үнгірдің тар есігі көрінді. Жарық құннің сәулесі алтын тенгедей жарқырайды. Кейін бұрылған топтың ен алдында кішкентай бойлы, жуантық денелі Әлмағамбет келеді.

Ол адымдай түсіп, асығып барып, елден бұрын сыртқа шығып, тас үстінде терін сұртіп отыр. Кейінгілер шығып болған сон, құтылғанына қуанғандай аксия құлді.

— Бұдан былай, бұл әулиенізben араласымыз бола қоймас-ақ! Ер Төстік болмай-ақ қоямын. Жер астының сұлуы емес, осы Тобықты ішінен таңдаған қызым қолыма тиетін болса, менің ертегім сол! — дейді.

Атқа мініп, ойға таман түсе бергенде Әбіш тастан қаланған көп бейіттерге бұрылды. Бұл бейіттер барлығы біріне-бірі ұқсас, бір ғана мезгілде туған көп мола тәрізді. Кейір бейіттерге үніле қарап келген Әбіш бірнеше жерде тұрған сирек тастарды көрді. Солардың өркайсының бетіне қашап салған таңба бар.

Арттағы топпен Қекбай жеткенде, Әбіш осы бейіттердің мөнін сұрастыра бастады. Қекбай бұл бейіттің Тобықты бейіті емес екенін білдірді. Таңбаларды бұрын ол өзі байқаған емес еді. Қазір атынан түсіп, таңданып, үніле қарап жүріп, Арғынның “қос дәңгелек” таңбасын таңығанын айтты. Керейдің “ашамай” таңбасын, Найманнның “шөміш” таңбасын, тағы да кезек-кезек тауып, таңдайын қағып, басын шайқады.

— Орта жүздің бар атасы бас қосқан зират көргенім осы. Мынада бір қалың сыр бар-ау, жігіттер! Иси Орта жүздің бір арага қойылған ұлты бар дегенді естіген де емес ем. Бұл қалай, ө!.. Не ғажайып!.. — деп, көп бейіттің орта тұсына тоқтап, жүгініп отырды да, “сұннәтәні” мақамдал созып, құран оқып, бата қылды. Бір жерде опырылып, іші үнірейіп жатқан мола да бар екен. Соған кеп үңілісіп тұрған топқа Мағаш бір бас сүйекті көрсетті. Сарғайған сүйектің шеке тұсында оқ тескен тесік бар екен. Қекбай енді тың бір әнгімені баяндап кетті:

— Осы Арқаның елі Абылайдың жорығын көп айтады ғой. Қалмакпен сол замандағы соғыс салған Абылай болды. Ал енді бір естіген анызым және бар. Абылайдың қолы осы Арқаны бойлап, қалмакпен куа соғысып келе жатқанда, бір уақыт қалмактар тәсіл жасапты. Бір тастың үнгіріне кіріп, бекініп жатып алып, жасырынып қалады. Артынан куып келе жатқан Абылайдың қолы “жау қашты” деп, бейқам болады. Сонда қалмактар үнгірден шығып, Абылайдың қолын тұтқыл шабуылмен қырарман болыпты дейді. Бірак жұрт ес жиып, соғыса бастағанда, казак көп болғандықтан, қалмақ кайта қашып, үнгірге кіріпті. Сонда бекініп жатып, садақ атып, Абылайға алғызбай қойыпты. Көп адамы қырылып, ашынған Абылай колдағы батырларына жар салыпты. “Кім де кім ерлік етіп айласын тауып, осы қалмакты дәл осы үнгірден шығармай қырып беретін болса, бұдан былай қолбасылық дөрежені үнемі сол кісіге бұйырамын!” депті. Сонда Абылайға ерген көп батырлардың ішінен үздік

шықкан Қаракерей Қабанбай болған еді. Күндіз-тұні талмай ұрыс салып, ұнгірдің аузын окпенен көміп, қалмақты бұқтырып отырып, әлдеше күн аштықтан бұралтады. Сөйтіп, ақыры қалмақты жеңіп, Абылайды дегеніне жеткізеді. Соның артынан жеңістің тойын жасағанда, Абылай Қабанбайды қасына алып отырып: “Бар батырдан сен оздың. Жекедара шығып, озып тұрсын. Айтқаным айтқан, сертімнен шықканым осы, қайратын үшін бұдан байлайғы жорықта ұдайы қолбасы сен боласың! Және бұдан кейін сенің атын Қабанбай емес, “Дарабоз” болсын!” — депті. Қабанбайдың бұл кезде жасы егде тартып, сақал-шашина бурыл кірген кезі еken. Содан мұны барлық анызда “Дарабоз” атайды! — деді.

Жын жүрт Қекбайдың әңгімесіне барынша иланып, ықыласпен тыннады. Қекбай енді тағы бір тың жайларды баяндап кетті:

— Ал енді бұл қай шабуыл еken? — дей түсіп, ойлана отырып, алыс күндер уақығаларын еске алды. — Абылайдың шабуылы көп болған. Соның атактылары: “Шанды шабуыл”, “Коржын қакқан” деп айттылады. Қалмақпен болған бітімнің ең үлкенін “Қандыжап” бітімі деп атайды. Откеннің бәрі көнілге күнгірт, көзге көмескі ғой. Кім білсін, мынау қырғын әлде сол жорықтардың біреуінің жолында болар ма еken? — деді. Осыдан кейін Қекбай Әбішке қарап, өзінің Абылай туралы дастан жазғалы жүргенін айта келіп, енді бір нық байлау жасай сөйлемеді. Бар жастарға қарап:

— Үндемендер, мен казір тап осы жерде өзім үшін бір үлкен түйін шешкелі отырмын. Енді мен Абылайды жазамын, жазғанда үлкен дастан етіп, бар қазактың баласы Абылайдың әруағынан айналатын етіп жазамын, — деді.

Дәрмен Қекбайдың бұл байлауын үшқары көрді.

— Әруағынан айналмай-ак, шынды жазса жетпей ме? Абай ағам бізге соны өсiet еткен жоқ па еді?

— Жоқ, бұл жөнінде, Абылай түсінда, оны қанша мақтап көтерсем де Абай ағам теріс демейді, демескес керек. Өйткені қазактың бұдан артық өулиесі болмаған.

Дәрмен ол сөзге тоқтамады. Қекбайдың осындайда бір жаққа лағып кеткіш қыңырлығын ол әрқашанда сүймейтін.

— Әулиесі дейсіз, біз Абай ағамның тәрбиесі, өсiet бойынша не-лер өулие-әнбиені де сынап, талдап алатын болмап па ек?

Қекбай бұл түсқа келгенде ызалана сөйлемеді:

— Қой, шырағым, бүйтіп асқактама! Абылай қазактың ұлы ханы, оған тіл тигізгенді көтере алмаймын, — деп, атына жақындей берді.

Дәрмен мына сөзді мыскылдап қатты құлді. Оның ендігі айтқанын қостаған Әбіш пен Мағаш та ұзак құліскен еді. Дәрмен Қекбайға анық естіртіп тұрып, соңғы жауабын айтты.

— Е, Қеке! Сіздің ақындығыңыз ауыздығын тістеп алып бір қыңырлыққа басқан еken. Бетінізден жарылғасын, хан-төренің кілеміне түсіп, адыра қалған дәуреннің шашпауын көтермек болыпсыз. Дастаныңызды бітірген кезде көрерміз, төрелерге тізгінізді беріпсіз ғой; тек “Төреге ерген ерін арқалайды” деген қалың қазактың ақылы тұра болып жүрмесін, — деп, тағы Мағашқа қарай көзін қысты да сөзін бітірді.

Дәрменді қостап құлген жастар көп еді. Сондыктан ба, Қекбай томсарды да, үндемей қалды.

Жол ұзак, жүретін уақыт қысқа болғандықтан бұлар енді аттанысымен қатты жүрмекке үделесті. Топ алдында жарау сары атқа мінген Әбіш қатты желіп келеді. Кейде жазық жерде ұзак жарысты да өзі бастап, топты артынан қалдырмай үнемі сүйт жүргізіп отырды. Сондайлық үрдіс, өнімді жүріс арқылы ғана бұлар Абай аулына ел жатар кезде келіп жеткен еді.

Жастар “Қоңырәулиеге” аттанған күні, тус кезінде Абай да қасына Ерболды ертіп, Жігітек ішіне Базаралының аулына барған-ды.

Сонғы кездерде Базаралы науқас дегенді есітіп, көңілін сұрай барысты. Қектемнен бергі көп көшуде қоныстарының жақын келген тұсы осы. Абайлар ұзак жүрмей ерте жетті.

Базаралының туыс, дос көршілерінен құралған аулы көп үйлі кедей ауыл, он бес үй шамасындей. Бөрі де қоңырқай, қараша, араларында жыртық лашық құркелер де көрінеді. Шетінен кішкене, шағын қоңырқай үйлердің орта тұсында тек сырты ғана бүтін, женіл үй Базаралынікі. Бұл үйдің ішінде де көп жұқ сандық, биік төсек жоқ. Қөшерлік көлігі аз шаруаның жайлауға көп көшу сапарында әдейі женилдеп алған кішкене үйі.

Базаралы Абайлар келгенде жантайған қалпынан басын көтерді. Жертесекте керегеге сүйеніп отырып қалды. Қазір сақалына бурыл молырақ араласқан. Бұрынғы көрікті қызыл рен өшкендей. Кен мандай ақ жүзіне науқастың және бейнетті өмірдің зардабындаған боп, жұқалаң сарғыш рен араласқан. Көзі бұрынғысынан салқын, мұнды тартқан. Тек ескі достармен амандаған шақтарда ғана аз уақытқа үлкен жүзіне сөл қызыл ажар шықты да тез сөнді. Ендігі сөтте қобалжып барып бой жинағандай, бетіне көкшілдеу рен кірді.

Абай Базаралының жүзінен көз алмай амандағанда, ескі досына жаны ашыды. Тұтқында, томага астында алмас жүзді ашан тартқан, қызылбалак қыран еске түсті... Оқта-текте томағасын сыптығанда жалт етіп қарап қалған шағында тұтқын қорлығына бағынбай, мойымай ажарлы от төгуші еді. Тұз құсынан өжет, салқын қараушы еді.

Абай Базаралының науқасын, күйін сұрай отырып, жаңағы теңеген ойынан көпке шейін үзілген жок.

Базаралының ашан жүзді өйелі Өдек қонақтардың астына сырмак, көрпелерін дұрыстап салды. Қактағандай боп қатты тотықкан жүзі Абайға сипайы құрметпен қарайды. Абай мен Ерболдың үй іштерін, балаларын атап-атап сұрастырып, жақсы амандасты. Базаралы Өдектің мына қонақтарды өздігімен көнілді қабылдағанына сөл жадырап, жылы қарады. Осыдан арғы үй ішінің қамын Өдек күйеуіне ақылдаспай, өзі басқарып кетті. Тысқа шығып шай қоюға кірісті. Үлкен баласы Сарымен күбірлеп сөйлесіп, тағы бір өзірліктер жасап жүргенін Ербол сезіп отыр. Мал алғызып, түстік өзірлеуге кам жасап жүр. Аз уақытта көрші үйдің өйелі, сары шашты, қызыл шырайлы жас келінді шақырып, тыстағы жерошақ маңында отын-су алдыра бастады.

Бұл кезде Абай мен Ерболдың анықтап сұрауы бойынша Базаралы өз науқасының бар жайын айттып шықты.

— Буын-буыннан ұстаған жел, сарысу.

— Құян ғой осының! — деп Ербол бір байлау айтты.

— Құян тубі де жел ғой. Мын да бір жауым — салқын күн, жауыншашын... Істықта адам катарына қосылғандай боламын да, күн бұзыл-

са, бірге бұзыламын, жыны буған бақсы, құшынаштай! — деп, Базаралы өз күйін мыскыл етті.

Абай да бұндай науқастың дағдысын түсіне сөйлемеді.

— Осы науқасына мұна тау сырты, салқын жайлау да жайсыз ғой.

— Атама! Толассыз жауыны, тынымсыз көшуі де титығымды құртты.

— Е, бір коныста байыздап отырсандар нетеді? Жайылысы тозып, малы кернеп бара ма осы ауылдын?..

— Бәсе десенші... Жок, бірак оған бола ма? Ал “Байдалы байдың аулы көшіпті”, “Әне, Жабай бай көшкелі жатыр”, “Міне, Бейсенбі көшіп барады” деп тыным-тыныштық бере ме! Осы аурудың үстінде бар ғой, Абай, дәл осы күнгі көп қазағынның көшіп кешкен тірлігімен де аразда-сып болды.

Ербол Базаралының дағдылы өткір ойы өрби бастағанына сүйсініп күлді де, тағы да сөйлете түскісі келді.

— Онда ерте барып орнаған Дәркембай ағаң ақыл тапты десенші!

— Эрине, Дәркембайдың ақылына, аулына да қонсы қонсам бүйтер ме ем деп өзім де бармағымды тістеп журмін. Бір мен емес-ау, осы жайлауда көшіп жүрген қалың елдің көптен-көбіне жыным түседі.

Ербол бұған қарсы дау айтты.

— Е, киіз туырлықты қазакты мұжық бол дейсін бе, шетінен? Ата кәсібінен айырайын деп пе едін?

— Эй, шырағым-ай, ата кәсіп аздырып-тоздырып болды ғой. Осы дүниеде кім қор, кім кенде? Дәл сол қалың қазақ баласы ғой... Өзге елдің салтын көрші!.. Бөрінің қазыналы қаласы, кордалы корасы, тым құрыса, тұрақты панаңы бар. Сенің қалың кедей халқынды ойлаши... Әйтеуір, ен далам, есіз шөлім кең деп үйткып жүрсін әлі күн. Құйын куған қаңбақтай жөңкіліп жүргенің мынау!.. Сайда санын, құмда ізің жок. Көл бетінде қалықтаған көбіктей бүгін мұна сайдада шаңбарак атып, сөтте жок болып, ертең ана адырда бүрк беріп шығып, тағы тозып тарап жүрген жоксын ба? Ежелден кешкен елдігінің ізі көне? Берекем дер белгін қайсы?

Абай Базаралының бұл ойларын Ербол емес, дәл өз басына берілген жұрт сұрағындаидай, сын сұрағындаидай анғарды. Шарасыз, шығар жолсыз қамалған халқы келіп, ойлы, білімді азаматын тергеуге алышп отырғандай. Өзінің осы жөнінде жауапсыз әлсіздігіне назалы да кинауда.

— Ойларың мен сөздерің ашуы жеткен үдай қатты тиді-ау, Базеке!

— Мен ашыткан у емес, халқынның басында ашыған ой ғой!.. Ми ашиды ғой, атырапқа қарасан.

— Соған айттар жауап, етер шара тапсақ етті. Ауызben жұбатқан болмаса, ем таппай дағдарған, тек қайғы құшқан күйім бар ғой, Базеке.

— Е, қайғылы шал қайда болса табылады. Маған қажырынды бер, Абай, — деп, Базаралы қатқыл үнмен салмақты сөз тастанды. Ажарлы көзін Абайға тіктеп қадап, сергек оймен қарады.

Бұл кезде шай жасалып, үй іші дастарқанға жақындастып еді. Абай күрен шайды жай үрттайды жағындастып, үнсіз ойланды.

Базаралы өз ойының тағы бір ұшығын таратып кетті. Енді Ерболға карап сөйлеп отыр.

— Көшкен айып емес дегін келеді. Өзгені қояйын, кеше “недоймке”, “қарашығын” жигандар кімге топалаң бол тиді? Дымы құрып, тек сұлдері жүрген көп кедейге тиді. Солар осы жайлаудан табылмай, жатак-

та, жырақта жатса, сонау қасқырлардың аузына, құрығына оп-онай ілінер ме еді? Жайлайды жайлаймын деп жүріп, отка түспеді ме? — деп, біраз уақыт сол күндер жайын еске алғып отырды.

— Абай, сенің де ашу-жігерінді қайнатқан ғой. Сол күні тамам корқаудың тұмсығына бір соғыпсың... Айызым қанды. Бірақ қалың елді қақсатып кетті ғой бәрібір. Шіркін-ай, белімді мына дерт деген зілім басып жатты болмаса сол күні өліп кетсем де бір кимыл етіп өлер ме ем деп қатты арман еттім. Қай қазынасын аяп, қай қасиетін сақтайтын Базаралы бар. Қалың сордың қайғылы елі ұлардай шудап түр екен. Соның тобын ертіп, адап ашу, әділ кегінің жолында қырғын сойқанды бір салса деп ем!.. Шіріп өлгенше, бір күн де болса, ер өмірін сүріп өлер ем... — деді.

Ербол сүйсіне күлді.

— Базеке-ау, аурумын дегенде ақылың мен ашуың өлі сан кісіге жетерлік қой!

Абай бұл сөзді бар ынтастымен тез қостады.

— Рас айтасын, анық тауып айттын. Он екі мүшеміз сау тұрып, әлдекімбіз деп дұрсініп жүріп, мұның тапқан қайрат-жігеріне бір жетіп көрмеппіз. Базаралыға қарап сүйсінем де, өз ісім мен өмірімді ойлап түнілем де.

— Қой, Абайжан! Айтпа оны, атама... Олай дей көрме!.. Мен кім? Мен бір озан-ұран салғыш айқайшы. Аттаныш қара шокпармын ғой. Сен ше? Сен ше? Сен берекелі диқаншым. Елімнің диқаншысы емессін бе?.. Жеміс күтіп, нәр алатыны сенсің ғой. Тек бір-ақ қана тілегім сол, толып дами берсенді. Еліңнің анық қалың көшін бастайтын жолың данғыл болын да...

Абай бұл тұста да өзіне ырза бола алмаған сыншыл ойдың сонында еді... Кейінгі әңгімеде сол жөнде, өзінің көп өлеңіне көптен араласқан ел жайындағы қайғылы ойларын таратып айтты.

Ардакты, адап ойдың бәрі жауыздық кескініне бағысталып жатыр. Мынау жақсылық, мынау халық басатын жол, мынау қайратты тартыс арасы деп танытқаным жоқ, ел қолына ұстактқан құралым жоқ! — деген арманын айтты.

Құндізгі тамак ұстінде, кешкі бейуакқа шейін де ескі достардың “ел”, “елдік”, “азаматтық міндет” жөніндегі кадірлі қымбат ойлары үзілмestен кезектеп, ұзак айтылысты.

Осы күні Базаралының қасынан тез кеткісі келмеген Абайлар қонып қалды. Толық ай бұлтсыз аспанда ақ жарқын нұрын шашты. Кеш желсіз тыныш, жылы жайлай болғандықтан, Базаралы өз төсегін тыска, үй жаңына салғызыды. Абайлар да жастыққа сүйеніп, даланың тыныш тынған жайлай түнін тамаша етті. Ай, өсіреле, өзгеше. Ол бүгін күндеңіден ерекше бол, соншалық жақындағы түскен. Өдегі осы Базаралы аулына, дөл осы Дөңқоныңқа ғажайып биігінен бері кеп, үңіле қарап тұрғандай. Осығана ауыл мен өнірге бүгін әдейілеп арналып туғандай. Абай қайта-қайта айға қарап таңданып отырғанда, бұл ауылдың шетінен өн естілді. Бала-лар, жас қыздар салған әндер келеді. Әредікте жас үнді құлкі, шапшаң әзіл, даурықкан үзік-үзік сөздер келеді.

Жарық айлы, жасырыны көп әсем кеш тынышын алған жастар кой қүзетін сұлтау етіп, анау тұста алтыбақан құрыпты. Енді біразда өткеншек теуіп шырқап салған кезек-кезек әндер естілді.

Абайдың көніліне алыстағы бір естегі шактар ыстық толқын мен өкініш аралас соғып өтті.

— Эттен, шіркін, бала шақ! — деген Базаралының өз бетімен айтқан арманды тынысы дәл Абайдың ішімен сырласудан туғандай.

Абай өз ойының жалғасын енді үзбей, мұнмен шешті.

— Керегі не, кетті ғой... Бізді жатырқап кетті. Өзіміз де жыракта, ұмытылған бөтен жан боп көнбеске көніп қалдық қой...

Базаралы Абайдың жүзіне жылы достық ажармен, кимастықлен карады.

— Ол сөзді мына Ербол екеуміз айтайык.

— Е, Абайды өлі баяғы Жөнібектегі алтыбақанда түр деп пе ен? — деп Ербол өзіл етті.

— Жок, Ербол, мен үйреткем жок, тындашы, Абай, анау өткеншекте сенің өнің айтылып жатыр. Сенің жөнің бөлек дегенім сол, сен сонау жиналған жас буынның қайнаған ортасындастың. Тындандаршы! — деп, Базаралы құлағын салып тына қалды.

— “Айттым сәлем, қалам қас!” — деп Ербол ризалықпен ақсия, сүйсініл отыр.

Енді бірталайға шейін үш дос үнсіз ғана өн тыннады. “Алыстан сермел”, “Татьяна”, “Көзімнің карасы” — бәрі де Абайдың бірде ел мұндымен күніренген, біресе жас сырымен шерленген саздары... Кейде жас бала жеткіншектер даусымен, кейде салмакты ашық үнді жігіт шырқауымен, тағы бірде нәзік, сезімтал қыз өншінің ырғағымен толқыған аға ақынның көп жылдан бергі шабыт жемістері... Абай сүйсінгенін күрсініп қалды... Базаралы Абайға айтсам деп жүрген соңғы бір сырын айтты.

— Білесің бе, білмейсің бе, Абай, сөздерің мен өндерің сенің жүрегінен туып, еліңнің көкейіне, көмекейіне де оралып жүр ғой. Анық халқынды айтсам. Ол әне, осы қара лашықтар ішіндегі қаргадай жас, қаркарадай кәрінің тобы... Сен соның жасымен жас, ағасымен ағасың... Олардың ішінде сен бірге жүрсің дегенім сол... Әсіресе, кешегі недоймке түсында кедей-кепшікке ара түскенінді естігелі осы тепкі көрген ауылдың барлық жаны сені қандай пана тұтты... Сөзіне мұлде қана алмай құштар болды. Өзгені койып, өзімді айтайыншы, сауымда сүйенішім ен, сырқауымда күнде кешке анау ауыл шетінен, күзеттөн сырласқан серігім болған жоксың ба! — деді.

Абайдың сан заманнан бергі куанып сүйсінген шағы осы еді. Бірак ішкі жайын көп таратқан жок.

— Базеке, ат мінгізіп, атан жетектеткен сыйдың қайсысы тап осы айтқаныңа тен болсын, қасыңа кеп, қанатымды бүтіндеп бекітіп қайтқандай болдым ғой. Ендігіде жазарым өлең болса, сен үшін ғана жазармын, сенің дертиңе емші болуға жарасам арманым бар ма? — деді.

Бұл бір астарлы, мәнді сыр еді. Базаралыны жалғыз Базаралы ғана демей халқым деп үғып, соның көмегіне, керегіне жарап максатым болар дегені болатын. Өлеңді кім үшін, қалай жазатынын ойлай түскендей. “Қанатым” дегені — шабыты, ақындық қайраты. Соған деген сүйенішті ел жүрегінен бүгін кеште өзгеше бір тапқанын сездірді.

Базаралы да осы астарлы ойды бұлжытпай түсінді де, енді тек үнсіз ғана бас изеп, Абай сөзін құпташ қалды.

Ертеңінде атқа қонарда да Абай осы кеште айтылған алғыс сырдан айнымай көп жубаныш ала кетті.

Жастар “Қонырөулиеден” көнілді боп қайтса да, ауылға келіп Абаймен аз әңгімелескеннен кейін, бұнда үлкен әлек тұғанын білді. Болған жайды қыска әңгімемен жастарға айтып берген Абайдың өзі. Кешеден бері ойда жокта, жаңадан тұған бір бәле басталып тұр. Тағы кесірге согатын жанжал. Бұл тың уакиғаның тап ортасындағы адамдар Оспан мен Оразбай болыпты.

Абайдан естіген қыска сөздің жайын осы тұнде Мағаш пен Көкітай онаша отауға барып отырып Ербол мен Ақылбайдан білді. Әбіш әкесінің қабағын көрген сон, оның мұны мен уайымын сезініп тыныш ұйықтай алмады. Әуелі жатып көрсе де, кейін қайта тұрып киініп, Мағашпен онаша әңгімелеспек боп, соның отауына келді.

Онда Ақылбай, Ербол және Мағаш пен Көкітай төртеуі онаша әңгімелесіп отыр екен. Мәжіліске Әбіш келіп араласқан сон, отауда қайтадан шай қойылып, осы тұн бойы, таң атқанша Абайдың жас достары кешеден бергі естілген жаманат жайлар туралы ұзак сөйлесті.

Ербол мен Ақылбайдың кезектеп айттып, Әбіштерге толькі білдірген әңгімесі мынау еді:

“Қонырөулиеге” кетіп бара жатқан жолда, Мағаштың Әбдірахманға айтқанында, Оспан Оразбай аулына барады екен. Бір болыс елдің билері мен елубасыларын, старшын атшабарларын және песірін ертіп барыпты. Есболат үстіне, соның ішінде, өсіресе, Аққұлы баласы Оразбайдың өзіне салмақ салғалы, сиязды соның аулының үстінде құрғалы барады. Осы дақылды естіген Оразбай жылысып қалаға кетеді. Артына екі түрлі егес тастапты. Біреуі — Оспанға сияз берілмесін деп исі Есболатқа тапсырған сөлем. Екіншісі — өз қарамағындағы екі старшын Есболаттан приговор жиып, хат мөрлеп, арыз өзірлеп алып, Оспанның үстінен Семейдің оязына, жандаралына шағым айтпаққа кетіпти.

Бұл жайын Оразбай жасырмапты. Оспанға жеткізетін кісілер арқылы ашу сөздер айтқан. Оспан болса, Оразбай мен оның айналасындағы үрыға құрық беріп және сонымен байлық тапқан бірнеше жуан-содырды шет елмен ақылдастырмақ еді. Шынғыс ішіндегі көптен бергі бәле, тартыс кезінде — құрықсыз кеткен, тыйымсыз тентек пен терісті тезге салмақ. Бір жағы Қаракесек, бір жағы Уақ пен Керей сияқты көршілес елдердің Оразбай басынан көрген шығыны, зорлығы көп болғандықтан, сияздың басын осы ел ішіндегі ең жуан сотқардан бастамақ.

Көп тайғақ болыстың тісі батпайтын іс. Бірақ Оспан өзі болыс болғанда, шамасы келсе, әділ боламын дейтін. Оразбай сияқты азулыдан бастап, ырқына қөндіріп алса ғана өзге елдің барлығында бұның сиязы ойдағыдай жүрмек керек. Оның үстіне, Оразбай мен Жиреншени көп заманнан бері Оспан іштей жек көреді. Бүкіл Тобықты ішіндегі арам есеп, тынымсыз бөленің кесірлі көзі, ұсыныштар ортасы деп біледі.

Бүгінгі күн қанаты қырқылған құстай боп, шетінен тұралап, сорға қамалып қалған Жігітек сияқты туысқан ел әлегін де қоздырып жіберген осы Оразбайлар деп үғынады. Байлығымен, қыңыр-қияс қылышымен де Оразбай әлі күнге ешкімге ырық берген емес. Содыр-сотқарды тыю жолында катуланып бекінген Оспан өз ішінде дәл өзінің ағасы болса да, Тәкежанды да осындағы қырына алмақшы. Кімге болсын тұра сөзін

таймасстан бетке соғып, қатты айтатын Оспан осылардың өздеріне болыс болмай тұрған күнінде де қатты соктығатын.

“Қарын шашы алынбай келе жатқан халықтың анық каскейі осылар!” дейтін.

Оспан болыстыққа оншалық ынтығып келген жок-ты. Болып отырған ұлықтығына бұл бас ұрмайды. Сондықтан ертең түсіп қалады екем деп қорқар да жайы жок. Жаратылысында бірбеткей, тұтас тұлғалы Оспан атқамінер атаулының алдамыш, бояма, сиқыр-сайқал мінезінің барлығын айыра беруге де шорқақ. Бірак бұның бетінен қандай айлакер, зағым, содыр мықты болса да жасқана жүретін. Үлкен көзінде алмас бардай. Бүкіл Тобықты ішінде дene бітімі алып сиякты келген өрі биік, өрі балғын жуан, алпамсадай.

Сол дene бітіміне орай Оспанның қайрат-қүшін де көп ел қатты тамаша қылады. Қайратының молдығын “Түйе балуан” деп, сан кісіге бір өзі төтеп беретін, бұл заманның “дәуі”, “батыры” десіп те жүретін. Өзін сұзгелі келген дөнежін бұканы сынар колымен мүйізінен ұстал, жұлқып тартқанда етпетінен шөке түсіріп, тұрғызбай қойған бір ісін жүргт аныз етіл кеткен.

Kісі алатын қабаган төбетті қапқалы келген жерінде қара тұмсығынан самса тартып, жалғыз шертіп, омака атырып, талдырып түсіргені бар. Құдыққа түсіп кеткен жардай тайлақты екі өркешінен жалғыз өзі көтеріп, сүйреп тартып алғаны да бар. Ішкі мінез, қайратына осындай елден өзге зор қеуделі Оспанның алып құші қосылған сон, оның ашулы бетінен кім де болса жалтарып жүреді, тайқып согады. Әлі күнге шейін біреуді жем етуге, арамнан олжа айыруға ауызданып көрмеген Оспан бұл жүрген Тобықты кісілерінің бәрінің ортасында ең мырза, колы ашық, қонақылығы өзгеше кен саналатын. Кей уақыттар бұл туралы қызық әңгімелер айтқан ағайын, оның қонақшылдығын күлкі ететін. Аулының қасынан бұған сокпай, үйінен дәм татпай өтіп бара жатқан жолаушы болса, шакырып алып кінәласып өкпе айтады дейтін.

— Аулымының қасынан қонақ болмай өтетін, менің дәмімнің саған не жазығы бар? Дастанқанымның қандай айыбы бар? Жөнінді айт! — деп, кейбір кісілерді өзілдеп, әлек етеді дейтін.

— Жүрт “қонақ шығын шығарады” деп безер болса, біздің Оспан қонақ келмеді деп жылап отырады! — деп, Тәкежан, Майбасарлар бұны сыртынан мазақ етіп жүретін.

Сол Оспан Оразбай аулына барып, оның бұған істеп кеткен қарсылығын тамам билердің көзінше білгенде, қатты томырылып, қайнап ашуланды. Қап-қара боп тұтігіп кеткен жүзінде түк-түгінің бәрі сояулап, үдірейіп шыққан-ды. Оразбайдың өз үйіне кіріп отырып, ақыра зіл тастаған. “Осыдан жердің түбіне кіріп кетсе де, Оразбайды лақша бақыртып, байлатып алғызбай, тыным таппаспын!” деп аттанған еді.

Оразбай қалаға шапқанда, артына ие ғып тастап кеткен Ыспан деген інісі болатын. Ол Оспанға қарсы сөз қатқан жок. Үндемей аттан түсіріп, үн катпай, сазарған күйде аттандырып салған.

Бірак ауылдарынан Оспанды жөнелте сала, қалаға Оразбайдың артынан кос атпен кісі шалтырды. Оспанның ызалы сертін жеткізген. Сол сәлемінде: “Оспан болыс теріс азу қара қабандай болып, қабарып кетті. Бетіне жолықса іреп кететіндей анғары бар. Аямасын! Қапы қалып, опық

жеп жүрмесін Оразбай!" деген болатын. Ал Оспан күймеге үш ат жеккізіп, дәл сол Есболат Қарасуынан қалаға бір-ақ тартқан-ды.

Жегін атты ауыстырып отыру үшін қасына бес-алты салт атты жүрдек жігіттер ерткен. Олардың астына да өншең жарау, сенімді мықты аттарды мінгізген. Сөйтіп, өр бекетте аттарды ауыстырып, кезектеп жеккізіп отырып, бір күн, бір түн бойы тоқтаусыз талмай тартып, қалаға кеп түскен-ди.

Бұның алдында Оразбайдың жеткеніне үш-ақ күн болған. Ол тілмаштар, адвокаттар арқылы қағаздарын жөнге салдырып, арыздарын орыс тілінде сыйлатып алып, келесі күні сәскеде Казанцев ояздың кенсесіне жаңа кірген екен. Оспан да жолдан келген бойында, Оразбайдың бар өрекетін сұрастырып біліп алып, үш ат жеккен күймесімен қырдан келген қалпында Оразбай кірген есіктен ілесе куа кірген-ди.

Бұл сағатта Казанцев кенседе жок екен. Оразбай бұрын келсе де алдағы үзынша, салқын бөлмеде томсаған жүзбен, өз ашуымен түйіліп отыр. Оспан оны көре бере үлкен бір айлалы, жасанды құбылысқа түсті. Жасы үлкен Оразбайға сәлем беріп, жалпылдағамандасып, жарқырап, ақсия күліп, іші-бауырына кіре келді.

Оразбай бұның жүзіне қайта-қайта оқыс бұрылып, таңдана қаралды. Оспан араздықты үмыткан ба? Немесе бұрын ұлық болып көрмегендіктен араздасып үстасудың жөнін білмейтін аусар ма?! Оразбай осыған танырқап, біраздан соң өзі де күле сөйлейтін болды. Оспан:

— Оразеке! Ашу ағадан, айып ініден! Маған томырылып кетіпті деп есітіп ем! Мен, өзің білесін, қазак баласына жалынып, жорғалап көргем жок-ты. Сенен қорқып отырғам жок. Қойның толы арыз болғанмен, одан шошиын деп отырған Оспан жок. Мениң болыс болғаным жаңа ғана. Істеген ұлықтық қылмысым жок. Елге де жазықты емеспін. Ал мынау сен кіргелі отырған ұлығың болса, оның қатынының қойнынан да шыққам жок. Бұны Казанцев өзі де біледі. Құдай ақына, қазір сен екеуміз катар кіріп көрелік, өуелі сені тындармай, мені тындастынына қолынды бері өпкел! — деп бір койды.

Осы сөздердің бәрін айтқанда Оспан аппақ тісін ақситып, күліп отырып, жарқырап айтты. Сөйтіп, келесі сөтте Оразбайға:

— Мынау үйдің іші қапырық, түншықтырып барады. Тыста көлен-кеге шығып сөйлесейік. Ашуланып кеткенінді біліп, артынан өдейі куа келдім! Інілік бір базынам бар, соны тындар шық! Соңан соң, мен қайтып жүре берем. Арызына ара түсейін деп келгенім жок. Жүр, тысқа шығайык! — деді. Оразбай сүлесөктау болса да Оспанның артынан ерді.

Далаға шыққан соң Оспан көшениң қарсы бетінде көленкелеу жерде түрған күймеге Оразбаймен бірге тақап келген еді. Көшірі Баймағамбетке үлкен көзін қысып, “әзір түр” дегендей боп, иек қакты. Өзі Оразбайдан екі есе биік, занғар бойымен оны бауырына ала тақап түр. Енді өзге сөзді қойып, Оразбайға қатты ақырып, бір-ақ бүйрық етті:

— Сақалынды... соқыр тәбет! Отыр жаның барында мына арбаға!.. — деп, от шашқан үлкен көзін Оразбайға оқтай қадады. Оның қыбыр еткен қимылын бағып қалыпты. Оразбай селт етіп, кейін серпіле беріп:

— Өй, ку соткар!.. Сен не тантып... — деп, кенсе жаққа алактап, айғайлап сөйлемек болып еді.

Бір жалт еткенде, көшениң басқа бұрышында тұрған өз көшірін көзі шалып қалды. Тым құрыса, соны көмекке шақырғысы келгендей. Осы кезде Оразбайдың тыртысатын анғарын танып алған Оспан, оның ұзын кара сақалымен кенірдегін қоса қысып, мытып жіберіп, екінші қолымен сарт етіп Оразбайды жауырынан бүріп кеп алды. Қоянды бүрген ба-бындағы кара бүркіттей шенгелдеген қалпында Оразбайды тік көтеріп алды да, күйменің түкпіріне арық тоқтыдай қып, қойып кеп жіберді.

Осы бетте өзі де күймеге секіріп мінді. Тыптыраған Оразбайды кеудеден қатты бір қойып, талдырып тастады. Баймағамбетке:

— Шапшан! Айда! Елге тарт! — деді.

Баймағамбет те аттарына бишік үйіріп, “Ну, пошел!” деп, орысша әмір етті. Ауыр күймені құлдіретіп, шапқылай жөнелді.

Ертістен бер жакқа өтіп, Шыңғыска қарай тартатын үлкен керуен жолына түсіп алған соң, кен-байтақ онашада Оспан арбадан түсті. Шолак бүйрық беріп, Оразбайды өзімен бірге түсірді.

— Егесетін немесің ғой... Есіннен кетпес иттікті, өзің істеген сан иттіктің орайы деп біл! Қор етіп өкетемін. Таң мынаны арбаның артына! — деп, өзі Оразбайды балаша көтеріп алып, күйменің артындағы кен орынға лақтыра сілкіп, бұрап сокты да, Баймағамбетпен екеуі бол, Оразбайдың арқасын күймеге беріп, белуарын, қол-аяғын арбаға шандып, танып салды.

Сейтіп, елге тарткан бойында, арбаға танып алған Оразбайды дәл осы күйінде қорлап, жазалап отырып, келесі күні түнде жайлауда, Шакпакта отырған өз аулына кеп түскен екен.

Оспанның Оразбайды осылайша мазақ жазаға ұшыратып, қорлап өкелгенін білгенде, Ырғызбай іші көп дабырайтпаса да, өзара қатты өрекпіп, әлекке түсті. Бұндай іс болар деп ойлаған біреуі де жоқ екен. Барлық ағайын сөзі, бұндай істі тек кана Оспан істей алды. Достыққа да, қастыққа да араласса, үй жыққандай екпінімен араласатын Оспанның ісі. Сонда да араз адамына дәл бұндай жазаны жасаған кісі бұл өнірде болмаган. Осының арты үлкен жаулық, араздыққа, мол бәлеге соғады деп сескенген сөздер Шақпакта, Жыланьда, Керегетаста, Ботакан ошағында отырған Ырғызбай ауылдарының бәріне тарады.

Абай бұл хабарды естігенде, Оспан аулына Ербол мен Ақылбайды жіберді.

Оразбайдың жауыз екені рас еді. Осы елді, көпшілікті зарлатқан қанды ауыз қасқырдың ең сойқаны сол. Оспан оны табуын дұрыс тапқан. Бірақ бұндайлармен алысқанда халықтың есесін әперіп отырып, асағанын қайта құсқызып, елге әйгілеп алысу керек еді. Ал Оспан өз басының жауы етіп алысыпты. Өзінің өші мен кегі үшін алысқан кісі бол кетіп отыр. Бұның арты белгілі — екі жуаннан басараздығы, бәсекесі болады да қалады. Тек жаманшылық, жаулықты қатты ұлғайтатын іс болады. Енді мол бәлеге белшесінен батқан деген осы. Осылай етіп алғаны оғат болған. Бірақ жазалауын жазалапты. Енді босатып жіберсін! — деген.

Оспанның тағы бір ағасы Тәкежан болса, ол бұл тұста, үлкен айла-кер атқамінердің аса сайқал құбылысына түсті. Осы хабарды естісімен Оспан аулына такай бере, Тәкежан өрекпіп, дабыл салып еді. Оспанның үйіне кірмей, атынан түсе сала, Оразбай отырған ұранқайға үмтыйлған. Үйге кірмesten дабырлап сөйлеп:

— Бұл не бөле?! Неткен сүмдүк?! Қазақ баласының біріне-бірі бұндай жамандық еткенін қай атамнан көріп едім?! Араздығым болса да, аяmas жаулығым бар ма еді? Қайда!? Қайда Оразбай!?! — деп, қасындағы жігітіне ұранқайдың есігін ашкызып тұрып, осындай сөздерін айттып алыш, үйге кірген.

Оразбайдың астында көнелеу тайтері бар. Басында жастық та жок. Ол бұралып, әлсіреп қалған күйінде, бұк түсіп жатыр екен. Тәкежанның даусын естісе де, басын көтерген жок. Үн де қатпады. Жаратылысында тастай қатты, қайсар біткен Оразбай Оспан қолына тұтқын боп ілінгелі бір ауыз сөз катпаған. Ұзак жолда екі күн, бір түн жүріп келгенде жалғыз тамшы су да татпаған. Баймағамбет әлденеше рет жол бойында суын мен су ұсынғанда, “тарт зәрінді” дейтін. Зекіп, тайдырып, жауларының қолынан бір тамшы су да алмай қойыпты.

Бұл ауылға келгелі де сол мінезінен аумаған. Әрі аш, әрі үнсіз, тас түйін боп, қатып қалған емендей. Тек көк долысы, ызасы буып қойған күйде.

Тәкежан бұның осындай қайсарлығын да есітіп келген. Қазір қасына барып отырып, басын көтеріп сүйеп, алдымен сусын алғызып, өзі ұсындып еріксіз қымыз жұтқызды. Оразбай енді ғана жалғыз көзін ажырайта ашып, Тәкежанға қарап қысқа ғана тіл қатты.

— Құнанбай баласы, не осы жерде өлтіріп, қара сорпамды ішерсің! Болмаса, ахиретке дейін екі қолым жағанда! Тек қыларынның бәрін бүгін қылып қал! Жауымның үлкені — Оспан, Ыбырай. Аузыма су тамызған ақын үшін сені жауымның басы демеймін. Бірак, Тәкежан, бұдан былай сенің де анысынды андармын. Бар, басқа сөзім жоқ! — деп, айналып тағы жатып қалды.

Тәкежан өз қасындағы жігіт қосшысын тысқа шығарып жіберіп, Оразбайға еңкейе түсіп, күбірлеп сөйлеп кетті:

— Бәле бұған жеткенде, мен де құр Құнанбай баласы едім деп, Абай мен Оспанның отына күйе бермеспін. Қалаға кетерде Демеуден айтқызып жіберген сәлемін маған жеткен. Ойланбай қалғам жоқ-ты. Көрісерге күн караң деп жүргем жоқ, Оразбай. Осы айтқанымды ішіне түйгейсің! Бұл арада, бұдан ары шешіліп, ашыларым жоқ. Бірак сен қалмақ емессін, ежелгі жауым сен бе едің? — деп, даусын қатайтып, дабырлап сөйлеп кетті:

— Тұр қазір!.. Анау менің ерттеулі тұрган атыма сол қалпында мін, қасына менің аткосшымды ертіп ал да, жөнел! Тұр!.. Мін атқа! Менің қолымнан сені алатын құдайдың құлы шығып көрсін. Бұл иттікке бұдан ары шыдайтуғын арым жоқ! — деп қатуланып алды.

Оразбайды қайратты қимылмен еріксіз тұрғызып, басына тымағын кигізді. Белдігін де буындырып берді. Сөйтіп, тысқа алып шығып, өзінің семіз қызыл атына өз қолымен аттандырып мінгізді де, қасына жолдасын қосып тұрып, жас жігітке бүйрық етті:

— Мына Оразекенді жолда түсем деген аулына түсіріп сусындастып, дәм ішкіз де, шаршатпай, күйзелтпей, дәл өз аулына апарып сал! — деді.

Сонымен тұтқыннан Тәкежан қолымен босаған Оразбай Есболатқа қарай тартып кетті. Тәкежан енді Оспан үйіне келген еді. Үйдегі келінкепшік, бөгде кісінің барлығын шығарып жіберіп, Оспанмен онаша сөйлесті. Ол інісіне де қатты ажармен қадалды.

— “Корқыт дегенде, осылай қорқыт деп пе ем!” дегендей, сенің бұл кай қылығың! “Осылай ет” деп кім үретті саған?

— Қорықпай-ақ кой! “Үйреткен сен” деп, Тәкежан, саған жала жапқалы отырғаным жок.

— Ендеше, үреткен Абай шығар?

— Оған да жала жаптырмаймын. Истеген өзім! Сен немене өрекпіп, үрейін қашып келді?

— Жаулықты осындағы насырға шаптырғанды кай атаннан көріп едін?

— Көрмесен, мен істедім!

— Неге істейсің?

— “Бұзықты тыям” деп істеймін.

— Неше бұзыққа осыны етіп ен?

— Бұзықтың басы Оразбай, өуелі соған етпесем, кімге әмірім жүреді.

— Оразбайды оқытатын сен бе едін? Ол сенің өзінді оқытам деп жүрген жок па?

— Ол менен арамдыққа артықлын дейтін шығар! Адалдық оның татып көрген асы емес. Сенің де, оның да арам астарың адалдық! Мен елдің көз жасын тыыйп, айналадағы көрші елдің есесін Оразбай мен сенен әпермесем, өзге жаман-жәутік, жалғыз-жалқы сүмелек ұрыдан әпергенім құрып қалсын!

— Ой, үйткен сенің болыстық, әкімшілігің құрып қалсын, ендеше! — деп, Тәкежан ызалы мыскылмен мазактап сөйлеп кетті. — “Әделет”, “адамшылық” деген осы Абайдан алған тәлімсұмабың ғой. Сол “шылығың” “былық” болғанда да осылай тантисың ғой. Жетістірген әделетің осы ма?!

— Әделетім осы. Иттің жазасы иттік болмаса, өзге тілді түсінбейді. Қыскасы, өзіңнің жамбасына батып отыр ғой, ә? Кешегі күн сені “жау” деп, Жігітекті айдаған салып, тал түсте косынды талаткан Оразбайдың дұспаны сен едін. Бүгін бұлан өзіңнің жарға жығатын?

— Мен араз болсам да, безер болғам жок. Сенің бастаған бәлеңе көзді жұмып, ере берер жайым жок. Соқыртеке ойнап отырғам жок, сен жетектеп апарып, жарға жығатын.

Оспан бұл жерге келгенде, Тәкежанның ендігі айла-тәсілін анық анғарды. Жақында өзі естіген бір сұық сөздің шын екенін енді түйді.

— Уәй, Тәкежан! Бір бұралқы сөзді әнеугүні есітіп ем. Бірақ ондай жаманшылыққа сен басар деп ойламап ем, кимаған ем. Оразбай мен Жиренше екеуі, бір Ұлжанның баласы — сені мен екеуміздің арамызға жік салмақ. Жарғақ құлағы жастыққа тимей жүр деп естігем. Азғырындыға оңай түсері осы Тәкежан болар деп, саған неше алуан сөз салып жүргенін де білемін. Жаңа сен келіп Оразбайдың үстіне шұрқырап түскенінде: “Мені тентек іні етіп, өзі ес жиған аға болып сырттан билегені шығар. Соның дегені болсын” деп қыбыр етпей отыр ем. Енді анғарсам, сен Оразбайды жөнелткенде мені мен Абайды сатып тұрып, соның канжығасына біздің арымызды байлаң жөнелтіп отыр екенсің ғой. Сенен бұрын анау арам ұлың Әзімбай Оразбайдың азғырындысына ергелі емексіп жүр дегенді естігем. Ендеше, дәл осы Оразбайға истеген істі мен сені сынау үшін істедім: “Шымбайына қалай батар екен! Бір жағына

Оразбай түссін, бір жағына мен тұрайын! Кімге қайысар екен” деп, сені андамаққа істегем! Атасын, анасын сатып, азғын жолға бара ма, жоқ па деп істедім. Міне, бар қойманды ақтарып көріп отырмын. “Осы өтірік еді” деп жалтарып көрші! Бірақ есінде болсын, Тәкежан. Осыдан соң Оразбайды бір бақсам, сенің қия басқан қадамынды екі бағам. Оның сөзіне ергенінді көрсем, бір Тобықты емес, бүкіл қазақ баласы қарғыс айтсын, тоқтарым жоқ. Қасымнан қия басып, Оразбайға кетіп көр. Көпір қауымында өтсем де, құрбан етіп, өзің менен “дөл ит баланды” тура өз қолыммен бауыздап өлтіремін! Бар, сенің ендігі сөзінді кор болып тыңдар жайым жоқ, жүре бер! — деді.

Тәкежан енді біраз сөйлесе, Оспанның ашуы қайда соғарын біле алмай, қатты сасып қалды. Ішінде бүгіп жүрген есебінің бәрін Оспан анық көріп, аямай ашып салып отыр. Інісіне енді қайырып жауап айтпай, жұлқынып орнынан тұрды да, үндемей, сазарған күйде шығып кетті.

Тәкежан осы жолы Оспаннан естіген сөзден соң, бұрын өзі есепке мықтап алмай жүрген бір бөлекше ойға кетті.

“Нени есіттім?.. Енді бір бел ассақ, менің жауым жат емес, қақ қасымнан, жақыннынан шыққалы тұр екен гой!..” деп ойлады.

Расында, бұрын бұл өзін “аға сұлтан Құнанбай баласымын” дейтін де, “бар Құнанбайдың есебі түптің түбінде бір жерден шығады” деп білетін. Солай болған күнде бар Тобықтының әміршісі бұлар өзі. Өзінше осы елдің ханы Құнанбай, сұлтандары осы Тәкежандар. Тобықтыны альп жесін, шалып жесін обал болды дейтін, қолынан алатын кім бар еді! Енді олай емес. Құдайын ұмытқандар, ата жолын сатқандар шығыпты. Ол — Абай, соған ерген, азған Оспан.

Ендеше, не керек, бетін-жүзің бар демей қарсы алысу керек. Бұлар аға сұлтан Құнанбай жолығана емес, қазақтың абырой, инабат иесі жуан-жаксысының бәріне қас екен. Олай болса, сол Оразбайлардан дәл мыналарға қарсы шоқпар жиу керек. Оразбайларға не керек?! Оған жолына бөгет болушының бәрімен аямай алысатын көмекшіғана. Өзі болса, ұстасқан жауымен алыса да біледі. Келісер досымен табыса да біледі. Менің керегім де сондай кісі. Тек ағайынға, ел аузына, сыртқа сөз бол кетпес үшін еппен жалғасып, үштасу керек деп қорытты.

Оспан мен Абайға жауыққан күйде Оразбай кетті. Осы жаулықтың аралығында енді қалай басарын шеше алмай, бірақ ішінен Оспан мен Абайға бірдей ызалы, бөтен көніл бекіте түсіп Тәкежан кетті.

Дәл осы уакиға үстінде Тәкежанның бүндай мінезге ауысатын астыртын себебі де бар-ды. Оразбай Оспанның бетінен ығысып, қалаға қашарда өзінің баласы Демеуге тапсырып кеткен бір ісі болатын.

Демеу алыс-тартыста әкесі қолданатын айла-тәсілдің барлығын биледі. Ел жұмысында ақыл мен қайратты, шешен тілді бірдей байқатып келе жатқан партия-бәлениң жаңа перісі. Ол Оразбай қалаға кетісімен, Әзімбайға кісі салған. Бұрыннан айтылып жүрген, “берекенің сөзі” деген, “Құнанбай баласы мен Аққұлы баласының арасындағы алалықты жояйық. Осыған Әзімбаймен екеуміз себепші болайық. Әзімбайдың бесіктегі қызын менің үш жасар ұлым бар, соған айттырмаклын. Мына ел бөлесін ушықтырмай өрттің алдын алу үшін, дәл осы күнде әдейі айтып отырмын. Тәкежан мен Әзімбай тек ырзалығын білдірсін. Ертөнгі күн Оразбайдың тобынан жұз жылқы қарғы бау жіберемін” депті.

Осы сәлем Әзімбайды емексітіп, Тәкежанды да қатты қызықтырған.

Бүгін Тәкежанды төсегінен шошытып, шоршытып тұрғызған жөне Оразбайға арашаши етіп, оны шыжық қып тұрған осындай тұсау сез. Оспан бұлардың тұзактарын үзіп талқан етті. Дәл мынадай бүрк етіп шықкан өрт үстінде Тәкежан құда бола алмайтын болып қалды. Жұз жылқы қарғы бау қаншалық ыстық жалынмен тартса да, бүгін Тәкежан қолына тимейді. Бірақ анық жаулық туды. Екі беттегі араздардың кімдер болатыны, отқа кімнің қолы күйтетіні де ашылды. Тәкежан аулының белге соккан жыландай боп, өзірше титығы құрып тұрғаны да мәлім. Бірақ түбінде осы бәле созыла барса, Тәкежан мен Оразбайдың ұғысуы Тәкежан мен Абайдың ұғысуынан онай екені де айқын болып қалды.

Бұлардың жауы іштен де, сырттан да шеп қосып, тұтасар түрі бар. Жастар “Коңырәулиеден” қайтқанда, бұндағы жаманшылықтың қарасы осылай болып, дауыл бұлтындан төніп келіп тұр екен.

Тілесе, тілемесе де Оспанның асығыс ашумен салған оты, енді елден бұрын Абайды шарпітынын барлық жастар айтыспай-ақ анғарып отыр. Ұйқысыз, мазасыз ойлар кинаған Абайға Әйгерімнің құс төсегі тастай батады. Көп күрсініп, дөнбекшумен үйкі қашырган Абай да бұл тұнді көз ілмей өткізді.

Осы күндерде еліне қыска мезгілге келген Әбіштің де қалаға қайтатын шағы жеткен еді.

Дәл осы шақта атшабар Далбай Абайға болыс кенсесінен оқшау қағаз өкелді. Ол Абайды ояз Казанцевтің алдына жауапқа шақырган повестка екен. Шынғыс болысында недоймке төлемеушілердің ісі турасында, жауапкер есебінде шақыртылты.

Бұл қағаз келгенде Абайдың айналасындағы топ сескеніп қалып еді, бірақ Абай қынжылған жоқ.

— Осымен шақырта ма? Шақыртсын. Барлық өзге жауаптар үшін де шыныммен, барыммен жауап беруге өзірмін дейтін сапарым осы, не көрсем де төуекел, өкінбей кететін жолға жүрем... Маған жеке ат-арба өзірлендер! — деді де Әбіштермен бірге жөнелетін болды. Қасына Дәрмен мен Баймағамбетті ертті. Әбіш болса Мағаш, Қекітаймен сүйіспін болған соң, қалың топтың көз алдында үлкен күймеге мінді. Ол арба қонырауы шылдырай түсіп, көгалды шаңсыз жолмен Семейге қарай тартып кетті. Сол күйменің артынан трашпенкеге мінген Абай, Дәрмен, Баймағамбетте жөнелді.

Бұлар кеткенде, ел бәлесінен үлкен өлкті күткен жастар тобы киналада қалды.

Бұл күндерде Семей қаласында, Оразбай ұзак бәле қуған қалпында, Казанцевтің кенсесінен шықпай жүрген. Оспаннан көрген тепкіден соң, үйірімен жылқы айдатып, қалаға өкеп сатқызып, ояз, жандарал кенселеріндегі, сот маңындағы тілмаштарға көп ақша өткерген-ди. Солар арқылы өр кенсенің үлкенді-кішілі чиновниктеріне де осы күнде білікті, көстаныс арызшы боп алған.

Сонғы бір күн Оразбай Казанцевтің өзінде болды.

Бұл жолғы айтқан арызы мен шағымы Оспан ғана емес, әсіресе, Абай жайында болатын. Казанцев Тобықтының жайын өзі жақсы билетіндігін көрсеттіп, әуелі:

— Құнанбаевтардың бәріне шағым жасайсың ба? — деп сұрап еді.

Оразбай олардың бәрінің үстінен шағым жасамайтынын айтты. Мысалы, Тәкежан және бұрын болыс болған Шұбар, Ысқакпен бұл жа-ман емес екен. Ал араз болғаны — тек өзін ғана жазалаған Оспан емес, болыс болмай елде бөгде жүрген адам — Абай.

Осы жайын білдіргенде, Казанцев Оразбайдың неше алуан сыры бар, шытырман адам екенін байқады. Бұл — алысқан адамына көп тор құратын және айлалы адам. Жаулықта ешбір өдісті, шағым-жаланы талғамайтын қасқыр адам болу керек.

“Нақтылы айыбын айт!” дегенде, Оразбай қабағын шапшаш түйіп, шұғыл танданған кісінің кескінін көрсетіп, сөйлеп кетті. Өз қасына жақын үстап отырған кара мұрт, шұбар тілмашты топшыға қағып айтып отыр.

— Е, тақсыр, білмейсіз бе? Айыбы кешегі “қарашибынның”, “недоймкенің” жанжалында анық қөрінбеді ме?..

— Сондағы жанжалдың бәріне анық айыпкер Ибраһим Құнанбаев па?

— Анық сол! Болмаса, ойланызышы, бір ғана Ибраһим Құнанбаев отырған жайлауда қандай үлкен шатак болды? Ал өзге жерлерде, өзге жайлауда, мысалы, мына менің отырған жайлауымда, менің маңымда сондай ақ патшаның алымына қарсы қыңқ еткен үн, қыбыр еткен кімыл болды ма екен? Болған жоқ. Абай болса, бар кедейді күтірткіп, бөріктіріп, елдің болысына, сіз жіберген өкімдерге түгел қарсы тұрғызбады ма? — деп, бұл жайдан бір жағы Тәкежан, Жиреншелердің ақтап, екіншіден Абайды барынша қарап, көп шағым айтты.

Содан ары бір кезең Абайды жамандаганда:

— Сіз Абайға жалғыз мен қарсы деп ойламаңыз, мен сияқты елдің инабатты атқамінер, абырайлы ақсақал, қарасақалының бәрі де қарсы. Ал біз ақ патшамыздың адал құлымыз. Ол болса, сол патша ағзамның өзіне қарсы да қиянат сөз сөйлейтін адам! — деді.

Казанцев тілмаш арқылы бұның сөздерін есітіп отырып, “Сондай адамдар Құнанбаев туралы арыз жазып, осы Оразбайдың өзі сияқты патшалық кенселеріне келіп, Абайға қарсылығын айта ма?” деп сұрап еді. Оразбай Казанцевтің мұнысы — жайды сұрау ғана емес, сондайлық арыз берушілер болғанын тілеп отыр деп ойлады. Бұл өзінің де бір есебіне кепректі, андулы кезең болатын.

Казір ол оядың ыңғайына көшіп, тез келісім іздей сөйлеп кетті.

— Абай Құнанбаевтың сахарадағы ұлықтарға қарсы, елдің жақсы адамдарына қарсы және ақ патнаға қарсы, онан соң біздің тұтынған дінімізге, халқымыздың ата жолына, зан-ғұрпына қарсы сөйлеп, істеп жүрген істерін жалғыз мен емес, мен сияқты көп кісі айтып бере алады, тақсыр! — деді.

— Арыз да жазып бере ме?

— Береді. Керек болса, приговорлар да береді. Бір сіздің кенсеңіз емес, оны білетін басқа да үлкен өкімдер, соттар да бар. Мәселен, жандаралдың өзіне де бере алады. Және соларға берсе, сондай орындарға арыздар түсірсе, дұрыс бола ма екен, тақсыр?! “Өзінізге бағынышты халқымыздың тап ортасында бұлдіріп отырған осындағы бұзакы адам бар” деп, содан көрген қорлығымызды айтсак, айып-шамы жоқ па екен?! — деп сұрады.

Мұндай айлалы сауалмен Оразбай Казанцевтің өзін де Абай жөнінде ақылшы етіп алғысы келгендей.

Казанцев мұны да анғармай қалған жоқ. Ояз начальнигі енді анықтаптып отыр. Мынау кесек, қырлы мұрынды, ашулы өткір көзді қара сақал қайсар қазақ Ибрагим Құнанбаев сияқты кісіні айыптау керек болса, қандай жаманшылық, жаланың бәрінен де тартынатын емес. Бірақ уезд бұрынғы кездесулер мен бүгінгі соңғы сөйлесуінде де Оразбайға нық байлаулы жауап берген жоқ. Ол өзірше Абайдың үстінен елдің наразы адамдары, осы Оразбай сияқты бай, абырай иесі адамдары арыз беруге бола беретінін сездірді. Жөне бір өзінің кенсесі емес, одан жоғары да кенселер, ұлықтар бар екенін еске салды. Онысы да Абай сияқты бір жағынан, мұның уезіндегі беделді адам, екінші, жазалау жолы табыла коймайтын адам туралы, сол қырдың өзінен көп жау боларлық адамдарды шығарудың шарасы есепті.

Бұл жөнде де анықтап соңғы сөзге шейін ашық айтпаса да, Оразбай екеуі бірін-бірі андасып алды. Сөйтіп, қаланың ұлығы мен даланың сойқанды бұзығы Абайға қарсы іштей табысқандай боп айырылысты.

Казанцев өзір Абай жайындағы іс пен тергеулерді асықпай, ұзак қамдап, кеңінен түйіп құрастырмақ болды. Осының себебінен дәл осы жолғы шақыртуда “қараашығын” жайындағы Абайдың жауаптарын өзі тексеріп, естіген жоқ. Кенсесіндегі бір қартан тәжірибелі көмекшісіне Абайдың жауаптарын қысқа айтқызып, жазғызып қана алды. Жөне дәл бұл жолы Абайды “сезіктенбесін” дегендегі аз-ақ уақыт тексерітті. Қолға бар дерек жиналып түскенше, көп айыптар молайып құралғанша, мынау басы ашық айқын айыбы туралы өдейі қөлгірсіп, өтірік нанған кісі болып, женіл ғана жауап алғызған. Түбінде, Абайды үлкен жазага ұшыратын болса, оны жоғары ұлықтармен нақтылап шешетін кезде, бұл іс бір үлкен көзір болып, ояз бастығының көнілінде қалып тұр.

Абай болса ұлыққа жауап беріп қайтқанда, өзінің сыртында оралып, құрсақ жүрген қауіп бұлтының каншалық екенін андамай қайтқан-ды.

Оспан ісінің әлегі Абайдың өзіне де, жақын-жарандарына да Әбіштің үйленуі жайындағы сөзді сөйлетпеді. Жөне жігіттің өз тарапынан, Дәрмен арқылы айтылған сөз де, бүгінде белгілі байлау жасауға жол бермеді. Дәрменнің де, Мағаш, Қекітай, Ділдәнің де жөне жақында Абай аулына келіп кеткен Өтегелдінің де жалғыз білгені бар. Әбіш: “Кыз алатын болсам, жер жүзінде Мағрипадан басқаны тілемеспін” дегі деген бір өзгеше қымбат сөз. Әзірге Мағыштың құлағына жеткені де осы ғана. Ол тек осы бір үлкен жақсы сертті амалсыз медеу етіп, үнсіз қалды.

Қақтығыста

1

Әбіш биыл да жазғы демалысқа елге қайтқан. Бірақ бұл жаз соншалық басқа, бөтен. Бала шағынан бері елге келіп жүріп, дәл қазіргідей жүдеу жүз, жадау көніл аға-бауырын, аулын да білген жок-ты.

Бұл елдің қазіргі жайлауы да Шыңғыстың сырты емес. Салқын белдер, ұзын акқан өзен-бұлактар, көкорай шалғындар да жок.

Ауылдар алыс жайлауға шықпай бауырда, Ералыда қалыпты. Әбіштің келген кезі ишольдің басы, жаз ортасы болғандықтан, кең жазықтың тықыр көгалдары тапталып қалған. Айнала атырапқа көз салсан сарғыш көде, бетеге басқан реңсіз дүние мол жатыр.

Сол көрініс те осы өлкеде отырған көп ауылдың мынау жаздағы жабырқау ажарына сай келгендей.

Алғашқы үш күн бойында әкесінің қасында болған Әбіш, қазір Абайдың да үлкен уайымда екенін көрді. Бір Абай емес, биылғы жыл осы отырған бар ағайын, көп ауыл тегіс қаралы. Себебі, өткен қыстың бас кезінде Оспан қайтыс болған.

Ол қыс ортасында өзінің Жидебайдағы қыстаяудында Еркежан үйінде ауырды. Жаратылсында алып денелі Оспан соңғы жылдар ішінде қатты семіріп кеткен еді. Ауруы не екенін анғарып болғанша, аз күн ішінде қызуы қатты күшейді. Сол қызу өрлеген сайын сандырақ молайып, көбінше есін білмей жатты. Атыраптағы жақын туыс, жанашыр дос-жаранға “Оспан науқас” деген хабар жетіп үлгергеншіе, бес-алты күн ішінде жанталасып жатып, тез қайтыс болған.

Абай Ақшоқыдан “Оспан ауру” деген хабармен Жидебайға асығып жете бергенде, алдарынан қос атпен шыққан шапқыншы қаза болған қайғылы хабарын да білдірген.

Әбіш келгендеге сол Оспанның қаралы жылын аза тұтқан жақын, туыс, тілеулес ауылдар Ералыда бірыңғай боп іріктеліп қалған екен. Ел аз емес. Ералы бойында жіңі отырған ауылдар саны отызға тартады. Сол елдің тап ортасында Оспан аулы. Өзге: Ыскак, Абай, Текежан, Майбасар, Ырсай, Ызғұтты, Габитхан ауылдары Оспан аулын ортаға алып, коршай қонысқан.

Оспан өйелдерінің үлкені — Еркежан. Ол — Зереден, Құнанбай, Үлжаннан қалған шанырақта отыратын қаралы келін.

Екінші үйдегі қаралы өйел — Зейнеп. Бұл — Өндірбай қажының қызы. Баяғыда Құнанбай Мекеге кетіп бара жатқан сапарда Оспанға атас-тырып кеткен қалындық болатын. Зейнеп үлкен өнші еді. Әсіресе, жанынан жақсы жоктау шығаратын, өз зарын өзінің өүенімен де айта білетін өйел.

Ушинші — Торымбала. Бұл өзге өйелдерден жас және үлкен өнері білінбеген момын, бұйығы адам.

Осы үш өйелдің ерін жоқтаған даусын Ералыда отырған ауылдардың көрі-жасы түгел біледі.

Әсіресе, Зейнеп дауыс айта бастағанда, бұның үйінің сыртына келіп пәуескеге мініп немесе жүкке сүйеніп сыйырласып отырып тыңдайтын балалар, жастар да болады.

Зейнеп ескі шежірені де біледі екен. Жоқтауының арасына Оспаның әкесі Құнанбай қажыны да қосады. Енесі Ұлжанды да туган анасындай, ардақтап жоқтайты. Оспанның үлкен әкесі Өскенбай биді де атап, мақтап кетеді. Кейде ұзак айтатын даусына бұл ауылдардың арғы атасы Ырғызбайды да қосады.

Көп жастар “Ырғызбай” деген ру атын білгені болмаса, дәл сол Ырғызбайдың өзі немен данқты болғанын білмейтін. Ұмытқан нәсіл есепті, арғы заман адамын көп ойламайтын. Ал мынау білгір айтқыш келін Оспанды мақтау үшін, оның балуандық, батырлығын айтады. Соны арғы текten келе жатқан ата қасиеті етіп, көтере сөйлейді. Осындайда Ырғызбайдың жас кезінде “Түе балуан” болғанын жыр етеді.

Қазақ пен Қоқан болып кездескен бір үлкен аста Ырғызбайдың бас балуанға түсіп, Қоқаның коныраулы балуанын жығып, бесік жамбы алғанын айтады.

Зейнептің дастанына Ырғызбайдың үлкендері тегіс ырза. “Талайдан бері айтылмаған жақсы жоқтау осы Зейнептің жоқтауы” десіп, көп жастарға жаттап алуға да бүйіраратын.

Өлім арқылы да руларының жуандығын, өзге рулардан үстемдігін айтып беріп отырған келін көп Ырғызбайды мактандырып, көтеріп қояды. Тегінде, Құнанбай, Өскенбай, Ырғызбай — бәрін мактап, қара қазактың “ардақтысы”, “асылы” деп, күн сайын екі рет атырапқа естіртіп, жар шашып отырған жоқтаушылар өлі Ырғызбайғана емес, тірі Ырғызбайға да көп еңбек етіп отыр. Бұлардың айдынын асырып, кеудесін өсіреді.

Зейнептің коныр сұлу, өсерлі үнін тыңдай отыра, Абай қатар ойларын да көп ойлайды. Арманда өткен Оспан бұны да неше алуан дерт, қапаға салып кетті. Зейнеп өз сөзімен бұның ішіндегі айтылмаған, ашылмаған сырлы саздарын оятады. Қаралы келін даусына Абай іштей өз дауыс жоқтауын қосып, жалғасып, бірге жыласып отырады. Бірақ осылайша сырт қалпымен ескі қазақ дағды-салтына түсіп, қазаны құткен, інісін жоқтаған Абай кей уақыт өз ішінде екіудай, енжар күйлері мен ойларға да жиі ауысады.

Өлім кешіріммен келеді. Қайтыс болған адамның жақсылығынға айтқызып, айып-міндерін ұмыттырады. Бірақ осымен аралас Абай ойына жанаңсан құдік те бар. Ол әлеумет азаматы болған ақын Абайдың өзіне де, алыс-жакынға да сынмен, өділ талаппен қарайтын ойынан туады. Сонда Оспан екі алуан бол ойға келеді. Кесек, бір беткей, қайратты жан еді. Жасынан ұстаған жерде қолы, тістеген жерде тісі кетерлік, берілген бетіне барымен ауатын тұтас бітімді. Дүниекорлығы, сарандығы жок, дос болған адамына аккөйлек ашық. Өзге көп туыстың оған тенелері жок. Оларды ойласа Абай, өсіресе, Оспанды жанағы жактарынан жоқтай түседі. Сол жанның ашылмай, жетпей кеткен армандарымен қатар, баарына бара алмаган қасиеті де болса керек еді. Осы жөнде Абайды өзгеше кинайтын бір жай ел-жүртка қадірі артарлық не істеді? Не мінезбен халқы аза тұтарлық, ерлік көрсетіп еді? — десе... Онда Абайдың ойы жүдеу тартады. Бір рет жауыздықка, жуанға қарсы шабуыл жасап еді... Онда да Абайдың үмітінен аулақ шықты. Кешегі жуан Құнанбайдың тағы бір қолшыл,

содыр-сотқары боп шыкты. Оразбайдан халық кегін қуар десе, өз басының дүшпанымен бәсеке ретінде үстасып өткен кісі боп кете барды. Енді міне, артына үлкен араздық пен кешірімсіз жаулық қана қалдырыды. Абай осы туралы өзін де айыптайты... Оспанға бұл аға ғана емес, әке де есепті еді. Ол әкесінен гөрі Абайдай ағасына көп сүйеніп, сеніп өсті. “Абай неге дұрысқа бастамады, неге кесек қайрат адамын жақсылыққа нұскамады?” деген даугер болса, Абай актала алмайтын сияқты.

Осындай өкініші мол, қапалық ойды ойлаған сайын Абай және де өз ішіне тығыла түседі. Үнсіз жүдеу жүздің астарында сондайлық әлек көп.

Әбіш келгеннен бері Ералыға екі күндей мол бата оқыршы тобы келді. Абай екі күн ұдайы Оспан үйінен шықпады. Әбішке де осы үйде отырып, аға зарын мүн етуге үйғарғандай. Бұл күндерде Әбіш әкесіне де үзак-үзақ қараушы еді. Сақал-шашының ағы биыл айқындал молая түскен Абайдың қазіргі міnez әдетінде де өзгеріс байқалады. Ол бүгінде өте аз сөйлейді. Осы қазаның салдарынан үзак жалғыздық ойна кеткендей.

Сол күндерде қасындағы достарына ақын Абайдың да тілі күрмеліп, барлық сазы сөнгендей. Қайғы, қаза Абайды соншалық сындырып, “кеудедегі саулап жанған өнер отын да өшіріп кетті ме?” деген құдіктер Дәрмен сияқты дос інінің ойна жің келетін. Бірақ сыртқа солай көрінсе де қайғылы Абай, ақын Абайды мүлде тыйған жоқ-ты. Көп жұрт Оспан жайын әр алуан айтып, жылаған шактарда, Абай өзі де ақын тілімен іштей өлденеше жырлар шерткен.

Оспанның қимас қасиетін есіне алады. Оны ойлай отырып, бүгінгі тіріде, қатарда қалған кей туыстарды ойға алғанда, көніл медеу таппай, ызалы жүрек аңы шындықты атап кетеді.

Қалған туыс мықтысы, күштің кім? Тәкежандар ма? Оларда пасықтың бар, адамдың жоқ. Қаранғы жауыздың бар, жарқын жұз жоқ. “Кім” деп сүйенер? “Не” деп жұбанар? Көбі тегіс ұры-кар. Ауыл менен үй ғана емес, қалың жұрттың қаскөйлері, ендігі өмір не болар? Ойласа да, барласа да ем таппастай. Сондайлық қайта шықластай түйікқа қамала түседі.

Осы күйде түйіліп, түнеріп қалған аға ақынның жайын жас достары көп ойлап, жің сөз қылатын. Олар Абайды алан етерлік себептер де іздейді. Өзара ақылдары бойынша, Әбіштің келуі Абай күйін өзгертер деп сенетін. Бірақ Әбіш келгелі үш күн болса да Абай әлі онымен кен, еркін сөйлескен жоқ. Жылап келген бата оқыршы ағайын қасында әрі өзі отырады, әрі Әбішті де осы жұрттың ортасында, Оспан үйінде көбірек отырғызады.

Тек үшінші күн кешке жақын Әбішті Оспан үйінен Дәрмен ертіп, көп ішінен жарып алып шықты.

Күн батуға тақаған кез. Батыс жақ кен қызыл арай боп, балки толып түр. Ералының мол жазығы мен бұдырсыз алыс көкжиегі үстінде аспан әлемі ғажайып тыныш, шексіз кендікте.

Арқаның кешкі самал салқыны еседі. Қаралы үйдің қапалық мұндан босанған Әбіш далада кеудесін керіп, үзак тыныс алды. Ауылдан шықкан бойда екі жігіт өзен жағасына тартқан. Жүріп келе жатқан жолдарында шан жоқ, тұтас тығыз аласа көк бетеге, жасыл шалғын бар. Та-баның көк жалаған етіктер сырғанап, тайғанап, жүрісті ауырлатып отыrsa да, жастар өзенге жетіп, оны бойлап төмен қарай үзап, сөйлесіп кетісті.

Алдарында өзенге мүлде тақап, мінбелеп қонған көп үйлі кедей ауыл бар. Соған қарап бет алғып келеді. Дәрменнің Әбішке айтпақ сөзі бар екен. Ол және өз сөзі ғана емес, барлық жас-жаран, іні-бала сияқты Абай достары атынан айтылмақ сөз.

Онаша шығысымен Дәрмен осы жайды бастай бергенде, Әбіш өз ойында жұрген ең сонғы, ең мазасыз жарасын ескергендей, шұғыл өзгерді. Бар кабілеті, қалпымен тұтас қана Дәрменге бағынып, тындап қапты.

— Біз сені Абай ағама, бәрімізге ем әкеледі деп күткеміз, Әбіш. Өзіміз ауыр уайымын сейілте алмай қойдык. Бұндағыға қуат бер. Мен саған осыны өдейі айтайын деп ертіп шықтым! — деді.

Әбіш бұл сөзге көп шешіліп, жауап берген жок. Сөйлем келе жатқан Дәрменнің жүзіне көлдененен жи қарап, оның шыншыл түсіне үната қадалды. Жылтыр қара касты, үлкен көзді, кесек қырлы мұрынды Дәрмен анық сұлу жігіт. Қазір жүріс үстінде толқынып сөйлеу себебінен өң-ажары аксұрланып, қыландана түскен. Ашық мандайында, кесек мұрының жотасында және екі бетінің ұшында жылтырап білінген сүйкімді шұғыла бар. Бұл рен де Әбіш көзіне өзгеше жаастықты көрінді.

Бірақ Әбіш өзінің қазіргі мінезі туралы ашылған жок. Өйткені қайратты жас, ерек басымен өз ішіндегі уайым-қайғының жайын таратып айтып, көп сөз етуді лайық көрмеді.

Тек қана:

— Дәрмен, әкем туралы қамығуларың орынды. Ол кісіні бәріміз болып алаң етуді ойлайық! — деді.

Дәрменге Әбіштің бүндайлық аз сөзді тартымдылығы теріс көрінген жок. Шыншыл жүрек бар. Ол өзін іспен, мінезбен ашады. Сөзбен көпсіту, созбалау бұған да жақпайды.

Енді өзен жағасына жақын отырған ауылдың екі-үш иті үріп, бірекі барак жүн, қарала қанышқтар алдарынан жүгіре шығып еді.

Екі жігітті көріп қалған үш-төрт ерек бала да бұлардың алдарынан шықты. Бұрын сөлем берген алдыңғы жеті-сегіз жасар бала. Оған Дәрмен де жылы шыраймен қарады.

— Рахымтай, атан үйде ме?

— Үйде емес, есік алдында отыр! — деп, Рахым үяла тұрып жауап беріп еді.

Әбіш пен Дәрмен де және Рахымның жолдас балалары да күліп жіберісті. Рахым үялғаннан қызырып, бір қолымен екінші қолының тырнағын тазалаған бол, шұқынып қалды.

Бұндай үялшак, таза, момын бала Әбішке анық үнады. Танауының ұшы тершіп, қап-қара көздерін үлкендеге қиғаштап, қысыла қарап тұрған коныр баланың беті-жүзі де сүйкімді екен.

Дәрмен бұны сыртынан қapsыра құшақтап, бауырына басып еркелеткенде, Әбіш те жылтыр, таза, тықыр шашынан сипады.

— Рахым, сен кім баласысын? — деп еңкейді.

Төре аға Әбішті бұл ауылдардың бар баласы сырттан білсе де, жақыннан көп көрген жок-ты.

Қазір Рахым:

— Атамның баласымын! — деді.

— Біздің Дәкеннің кенжесі! Көп баладан жалғыз тірі қалған көзі де осығой! — деп, Дәрмен түсінік берді.

Сезімді бала Рахым бұл сөздерден де қысыла түскен-ді. Ол Дәрменнің құшағынан бұрылып шығып, босап алды да:

— Дәрмен аға, атама сіздерді айтайыныш! — деп сұлтауратып, үйге қарай жүгіре жөнелді.

Рахым қалың жатақтың көп үйлерінің ішінде қоныркай, бірақ сырты бүтін, кішілеу үйге қарай тартты.

— Дәкене сөлем берейін. Көп елден бұрын бұл кісіге кездесуім ақыл болар. Сыншыл қарттың көреген көзі тағы нелерді біліп, бағып отыр екен? — деп, Әбіш әзіл аралас сөйледі.

Дәркембай өз үйінің көленкесінде қызыл тайтерінің үстінде ағаш шауып отыр екен. Қолындағы өткір шапашоты шапшаш сермеліп, үлкен қайын қолағаштың сап жағын қырлап, мұсіндеп жатыр.

Салқын кеште қатқан қайынды өткір шотпен қарш-қарш ұрып, жаңқалап мәнерлеу, ісмер адамның бәрін де қызықтыратын іс. Бұл бейнет емес, ермек тәрізді. Әсіресе, Дәркембайдай шебер адам шапқанда шапашот әрі алғыр, әрі жеңіл қозгалады. Қолды өзі жетелеп, лыпып тұрғандай.

Әбішпен жақсы шырайда амандақсан Дәркембай ісін тоқтатқан жок.

Оның қалетсіз, қажырлы кимылына қызыға қараған Әбіш те қасына отырып, күнде көріп жүрген кісідей сөйлесе бастады.

— Дәке, сауышылығыңыз, қайратыңыз әлі де жақсы ма дейім. Олжаның үлкені осы екен! — деп еді. Дәркембай Әбішке сәлғана көз тастап, күліп койды.

— Қарағым Әбіш, өкен екеуіннің сөзің бір жерден шықты-ау. Анада өзіміздін бір жатақтың арбасы сынып, соның тегершігіне шабак салып жатсам, Абай келіп: “Бәрекелде, қайратыңа ырзамын. Олжаның үлкені осы сауышылығын, қажырын” деп қояды. Мені “мойыма, беріспе. Тіпті, көнбекен соң көрілігіне де көніспе”... дейді. Жақсының ен алдымен адамға, әсіресе, біздей олпы-солпысы көп адамға, тілеуі жақсы болады! — деп Дәркембай қолағашты аудара қарап, әлі де қағаздай мін қалдырмай мұсіндеп отыр. Шапашотын сілтей отырып Әбіштен:

— Окуын бітті ме, Әбіш? Елге мүлде келдің бе, жок, тағы ұзап кетесің бе? — деп сұрасады.

Әбіш быил тағы да Петербургке барып, келер жыл оқуды тамамдап қайтатынын айтты. Содан ары да үйге тұрмайды, қызмет алады. Оның бабы қалай бұйырса, солай сапар шегетінін білдірді.

Дәркембай:

— Тағы да кете-кете берем десенші! — деп, біраз үндемей қалды.

Әбіштің елде тұрмай, басқа жаққа кететінін анық ұнатпай отыр.

— Мен өзім, Абай сөзінен оқудың жақсы екеніне ден койған кісімін. Әсіресе, орыс окуы көзді ашып, көнілді ағартса керек. Қолды да ұзартады ғой. Осы жатақтан Абай апарып окуға берген бірталай бала бар еді, соның орысша оқығаны тегіс адам бол, өсіп қапты деп есіттім. Анау, Молдабай баласы — Дәнияр, Мұздыбай баласы, түү-түү, Шағандағы қырғыз баласы — Омарбек деген... — бәрі де білім біліп, ілікке де жарап қапты деседі. Мұсылманша окуға түсіргені тағы бар еді. Садуақас, Қасен, Самарбай дегендер. Олар да енді аз-аздап пайдасын тигізе бастады. Садуақас осы жатақтың, мына менің Рахымымдай қарашұнақтарын жиып

алып, әйтеуір, қол хатын болса да үйретіп жүр. Білгеннің бөріне мұқтаж ел емеспіз бе, біз қазақ деген! Ол түгіл, осы көрілігіне қарамай, қолым іс білгендейткен маған да ділгер болады! — деп, өзін-өзі аз мыскылдаш қойды.

Дәрмен Әбішке сәл түсіндіре түсті.

— Бұ кісінің ісі өзі қомсынғанмен, тап мына жатақ үшін үп-үлкен өнер боп алған, Әбіш. Қызы-жазы арба-шана, соқа-сайман, күрек, шот, балта, орағын үнемі баптап беретін осы кісі.

— Қазан-аяғына шейін жамап-жасқайтын жамаушысы болдым ғой...

— Қысқасы, кара темірдің де, ағаш аспаптың да түгел ұстасы болыш кетті. “Картайғанда көрі тарлан жорға шыкты ғой” деп, бар жатақ мактап та қояды... Өзі де мактанды сүйетін шалым еді. Жасы жетпіске кеп қалса да, дәл сол жүрттyn мактауы қанат бітіріп, өз басымен күн көріп, қалтақтап келе жатыр ғой. Үлкен оқып, білген былай тұрсын, сәл өнердің өзіне де казақ баласы құштар дегені со ғой... — деп, Дәрмен ағасын өзілдеп қойды.

Дәркембай Дәрменнің өзілін аңғарды да, бас изеп, күліп алды. Бұл екеуі жас айырмыстарына қарамай, тең достарша қалжындастып, қағыта берісетін.

— Е, несін айтасын, қарагым Әбіш-ау! Шапашот, балға ұстап өрекет еткен мені былай қой... Жаман-жаксы болсын, менің қобалактағанымнан арба, шана шығады. Ол түгіл, кейбіреудің домбыраны сокқылап “әрий-айдай, бойдай талай” деп бой жасап айтқанын да өнер көріп, телміріп жүрген қазақ бар ғой! — деп, Әбішке көзін қысты.

Дәрмен мен Әбіш құлісіп қалды.

— Жата тастауын көрдің бе? Оң жамбасына келсен, мінезі өлі шәлкес бұ шалынның! — деп, Дәрмен ағасына қызыға қарап отыр.

Дәркембайдың содан аргы айтпақ келелі сөзі тағы бар екен. Енді Әбішке соны айтып кетті.

— Оқуларын жаксы-ақ-ау! Бірақ осы оқып алып, елге қайтпай, катыбас бол кете баратындарын жаман. Анау Молдабай баласы енді қызмет бабымен Тәшкенге кетіпті. Сен болсан, тағы сүйетем деп отырсын. Осыларын-ақ қөніліме қонбайды. Сендерді атаң-анаң оқытты. Елі-жүрттың желкілдең өскен жемісіндегі күтті. Жә, сол қызығынды еліне неге әкеп бермейсін, түгі! Өзін біліп, өзін ғана жетіп, жетісіп кете бермек пе едін? Артында қаранғы сахаран, надан бауырын, жеткіншектерің қалып жатыр. Осыларды бастап, ел ортасына кеп отырып жарығынды неге төкпейсін, айналайын... Көрші, әне! Бір Абай осы атырапқа қандай жарық сәуле төгіп отыр. Тіпті, әлті әліппі таяқ деп білмейтін Баймағамбетіне шейін қасыма келіп бір тұн тұнеп кетсе, жанымнан ен дария ағып өткендей көп сусындал қаламын. Маңына ұрық шашпаған жақсылық — жапанда жалғыз өскен бәйтерекше тұл болады да қалмай ма? Жетсөн жеткіншегіңмен, үйелменіңмен жетуге тырыссаңшы... Тіпті, қасқыр екеш қасқыр да сол қасқырлығын қостасын деп үя салып, тамағындағысын жырып беріп, көбейтіп күшік өсіріп, өз өнерлерін мұрагерлеріне қалдырмай ма? — деді.

Әбішті соңғы мысал қатты таңырқатты. Ол тандана отырып, еріксіз бас изеді.

Оз ішінде жүрген, өлі әкесіне де ашпаған бір ойлары болушы еді. Сонда Әбіш “ел ортасында отырып, орысша окуфа жас буынды тәрбие лесе қайтер еді” дейтүғын. Мынау сын сөздер, осы Әбіштей азamatka

халық айтатын, артатын ең ауыр қарыздай... Жас жігіт карттың сөзін құп көретінін білдірді. Бірақ “өзім солай етем” деген байлау айтқан жок.

Осы кезде азын-аулақ сауынын сауып болған, саркідір тарткан Жаңыл есік алдына келді. Колында екі шелегі толы сүті бар екен. Дәркембайдың өзінен жасы көп кіші әйелі, Рахымның шешесі Жаңыл — тұл отырган Бекенші жесірі еді. Дәркембайдың алғашқы әйелі өлген соң, Жаңылды ағайын жатақтар болып осыған үйгарған да, екеуін қосқан болатын.

Бұрынғы әйелінен көп бала туса да өле беріп, Дәркембайдың ең ауыр арманы бала болушы еді. Жаңылдан Рахым туды. Мінез, достық жағынан да Жаңыл Дәркембайға кәрілік шағында ойдағында үйлескен адам болды. Ол ерінің жақсылығын, ағайынға қадірлі қасиетін анық ұтты. Өзі де бұны қадірлеп, үлкен тұтып, шын тілеумен қосылған дос бола білді. Жаңа өмір отын жандыргандай болды. Рахым туғалы ерлі-зайып тіршіліктері, тіпті, гүлденіп кеткендей. Жалғыз кенжесі өсіп, “каратабан” боп, адам бола бастаған Дәркембай, тіпті, кайта жасарғандай болды.

Енді бұрынғыша, Абай айтқандай, күйік шал бола бермей, тірлік еңбекке де ынтасты өзгерді. Әсіресе, Рахым үшін, Жаңыл үшін жақсы еңбек етіп, жаңаша күн көруді өзіне қарыз қөріп алды. Жаратылысында өмірдің оты мол, қажырлы, күшті, санасты да қуатты Дәркембай алпыстың ішінде қайтадан өз белін өзі көтеріп, үлкен қасиет тапты. Ол осы бар жатақтың ұстасы, іскері, табыскер, талмас шебері боп алды.

Бұның ендігі тіршілігі осылай түлетіп, кайта қанат бітіргенін жақын достарының бөрі аңғарды. Әсіресе, Базаралы мен Абай айқын таныған. Сонымен Абай жыл сайын соғымына бір жәрдем етсе, жаз сайын өзі үйі Жаңылға деп бір сиыр, екі-үш бие сауын жіберіп отыратын.

Дәркембай әйелі келген соң жұмысын доғарып:

— Жаңыл! Үйіне қонақ кеп отыр. Қандай қонақ! Менің жай-күйімді білем, сәлем берем деп келген ғой Әбіш. Рахым екеуін барып, мал өкел. Қазан-сүйнди өзірле! — деді.

Жаңыл да іркілген жок. Келісімен Әбішпен жақсы амандасып:

— Қалкам, Әбіш-ау, кара жерге отырып қапсындар ғой! Тұрындаршы, орын жайлап берейін! — деп, шапшаш қозғалып, үйден таза сырмағын өкеп жайды.

Ерінің жаңағы сөзін осы әрекет үстінде ести сала:

— Ол сөзді сізден бұрын Рахым айтқан! Қой сауып отырган маған жүгіріп келіп... “Апа, бол, қой сауғанынды қой. Кіші ағам қонақ ертіп келді. Бол, тез!” деп, мені қолды-аяққа тұргызбай сол өкелген жок па! — деді.

Рахым ұялып, шешесін тұртқілеп, “айтпа, болды, қой” дегендей оралып жүр. Қонактардан бетін жасырып, шешесін тасалай береді.

Дос-жар, қонағуар үйдің іші өзірлігін жасай бастаса да, Әбіштің бұларды шығыннатқысы келмедин.

— Жок, Дәке!.. Жок, женеше! Малды ауызға алмаңыз. Малды қойыныз. Біз қайтамыз. Тек шай-пай ауыз тисек болды. Тіпті болмаса, әдемілеп сүт пісіріп беріңіз. Мен еттен де, кейде қойдың сүтін артық көрем! — деді. Дәрмен билік айтты:

— Дәке, женеше! Әбіштікі рас. Келгелі әлі өкесімен де кен отырып сөйлесе алған жок. Бүгінгі кеш ауыл қонақтан саябыр еді. Абай ағам Әбішпен сөйлесуге тосып отырган болар. Бәрінен ақылы, қазір женеше

сен шапшаң “акірімшік” жаса, соған балқаймақ қос. Сөйтіп, қазактың “аклак” дейтін асын өзірлеп бер. Мен білсем, Әбіш соны Петерборда күнде жеп жүрмеген болар.

Әбіш бұл сөзді қатты қостап:

— Содан ракат ас жок. Күнде жемек түгіл, жылында бір жемеп ем. Өзі сағынған асым. Женеше, соған кіріс! — деді.

Бұл үйді өз үйіндей етіп, билей сөйледі.

Аздан соң кеш қарандысы атырапты қөзден жасыра бастағанда, еркектер үйге кірді. Үй ішінде құрғақ тезектің оты маздалап, кішілеу қазаның түбін жалап, ернеуін де шарпып аймалап, жанып түр екен. Төрге сырмак, көрпе салынған.

Дәркембай тыстан бастаған өнгімесін айта кірді. Сөз Әбіштің сұрауы бойынша жатақтың жайына ауыскан.

— Бұл жатақ елің, Әбіш шырак, соңғы екі-үш жылда тағы тұралап қалды ғой. Тұралатып кетті, ондырмай тұралатты ғой, бұл екі-үш жыл... — деп, Дәркембай сөйлей жүріп, аласа тәсек жанына отырды.

Әбіш оның қасына тақау жайғасып, карттан көзін алмай үнсіз отыр.

Казір ол Дәркембайдан бұрын сұрамаған бір сөзін сұрап қалды.

— Дәке, менің сізден сұрайын деген бір сезім бар. Осы жатақтың немесе анау Жігітек кедейінің дәл сонадағы, шабуыл үстіндегі мінезі қандай болды? Аузынан жалын атып тұрған Тәкежанның қалың қосын күп алғанда, кедей атаулының өзі не ойлады? — деді.

Дәркембай Әбішке сынаған сияқты емес, сүйсінгендей қарап қояды.

— Ойынды дұрыс үқсам, “сондай сын кезенде ел дегенниң де тамыры танылады ғой. Соны қалай анғардың?” деп отырсын ғой! — деді де, біраз қозғалынқырап, қазан астын қағыстыра түсіп, сөйлеп кетті. — Айтайын... Айтсам және жаппай жатаққа ырзалығымды айтамын. Тіпті, Жігітектің Базаралыға еріп аттанған бар кедейінің де мол қасиет көрсеткенін айтамын. Ол өзі бір бөлек ұран боп шыкты ғой. Анық сіңірі шықкан кедей ұраны еді. Кейін анғарсам, сол қимылды Базаралы бастамапты. Елдің зығыры қайнап, уыты жеткен өз ашуы бастаған екен. Осы момын, бейнетқор кара халқың сол іс үстінде дур сілкінді ғой!.. — дегенде Дәркембайдың көз ажары отқа толып, жайнап ашылып кетті. — “Бір Тәкежан емес, сан Тәкежандар бар-ау! Осы қыс бойы асқындаі сокқан ак борандай боп, сойқанды бір сала түссек!” дегенде, көп азаматты өзім екеш, өзім де танымай қалдым! Қалада бөле үлғайып, жер де айқай, көк те айқай боп кеткен соң “тәк-тәкпен” зорға ұстап қалдық. Базаралы болса көп үшін барды да жалғыз басын талауға салды. Бірде-бір артына ергенді ұстапады. Өзі де қылыштың жүзіндей кательдің үстінде жүрді. Ол үшін сират көпірі болмады ма? Соның бәрін ойлап, басып қалдық Абылғазы екеуміз. Болмаса, “Өртейік те өртенейік! Бұл карғыс күнге сонымен кош айтайық!” дегенде, дәл осы жатақтың жас бала, желекті келініне шейін тас түйін, бекініп алмады ма! — деп, өз ортасына, өсіресе, жатағына ырза екенін бірталай таратып айтты.

Тағы бір оралып, сүйсініп өнгіме еткені Жігітек кедейінің жайы еді:

— Ерді ел туғызады. Айналасы, ортасы отсыз болса, жігіт отты қайдан аллады? Базаралы билікке отырып, ел ортасына естімеген өкім жайын өкелді. Тәкежан жылқысының тұяғына екі бестіден беретін бол-

ды. Соны дәл бір ғана көктемде бермесе, жалғыз Базаралы емес, сан азамат сорлайтын болды. Осыны көрісімен Жігітектің және осы жатактың бәрі бірдей тағы тістеніп, шыдап түрып берді. Кешіп жүрген азын-аулақ күнкөргіші бар ел жатақ боп, оқ тигендей жер бауырлап жатып қалды. Бірақ қынқ етіп, сыр берген жок. Әл-ауқаты бар ер-азамат Ертіс бойлап, орыс ішіне пайдаға, жалдамаға кетті. Тек, әйтеуір, ел бірлігінен, қайсарлығынан танбады. Осы екінші сын ұзакқа созылған анық ауыр сын еді. Бұл кедейің соны да көрді. Көрді де көтерді. Осыған шейін жеткен көп жасымда, бейнет еліне барымша ырза болғаным сол. Шындап келсе, орнын біліп бастаса, килігер жауын анық танытып берсе, бұл ел сорлы неге болса шыдайды екен. Қалың сауырлы қара нарым екен дедім ғой!.. Содан бері жоқшылық айыққан жок. Қайта жыл-жыл сайын жаншып отыр. Бірақ не керек, сол бір сын белімді сындырмады. Тіпті, белімді көтеріп кетті. “Тәнір-ай, ендігі анау-мынау жоқшылық қысымы бұйым ба?” деген тәуекелге келдім. Тіпті, осы айтқаным елдің де сыры, өзімнің де шынным, балалар! Мениң жетпіске келе бере қолөнерге, іскерлікке табынып отырғанымның да сыры сол! — деді.

Әбіш Дәркембай бойындағы қасиетті тамаша етеді. Осыны ел сипаты деп үғына отырып, Базаралыға да өз ішінен шын құрмет сездіргендей болды.

Дәркембайға үлкен бір достық сеніммен бейіл берген Әбіш, қазір орыс халқының крестьян кимылынан, ереуілінен де әр алуан әңгімелер айтып берді. Жердің тарлығынан, әкімдер зорлығынан, жуан содыр байлардың ата-анасын құл менен күн етіп келген қорлығынан бұлқынып, ашуға басып, үлкен қарсылықтар жасайтын орыс крестьяндары өте көп екен. Олардың өз елдеріндегі жуандарымен, әкімдерімен алысулары бірнеше жұз жылдар бойынша үзілмей келеді. Сол катарда Екатерина-дай қатын патшаның дәл өзіне қарсы Пугачев алысып, қарысып өткенін баян етті. Осы соңғы заманның өзінде, дәл соңғы он жылдың ішінде көп ояздардың крестьяндары алысқа шығып, тартысканын айтты. Жиыны алпыс губерниядай өлкелерде үш жұзден аса крестьян соғысы, қарсылығы болған екен, — дегенде, Дәркембай сүйсініп отырып, ұзак құлді.

— Сөз-ақ-ау, біз мынау Базаралының былтырғы ісін “жұз жылдың бойында кедей ұраны мұндан боп, кек атқан жок” деп ек. Қаранғы бір түкпір ғой казақ даласы дегеніннің өзі! Нені білеміз? Біз осынымыз әлде-кандай десек, алпыс күбірне дейсін бе, қарағым-ау!? Оның өзі бір патшалық қой жатқан! Сонда үш жұз рет шокпар көтеріп қарсы болғанда, оның әрқайсысы кем қойғанда, біздің Базаралының ісіндей ғой! Сөз-ақ екен! Түбі енбек шыққан жерден, төзім де шығады-ау, балам, мол шығады-ау! Іргелі де ел, ұлгілі де ел ғой осы орыс! Абай “өнерді орыстан аларсын”, “орыс деген еріс” деп “кейінгі нәсіл ұғады” дейді. Текке айтпайды, танып айтады-ау осыны, — деп, Дәркембай сөзін түйді.

Әбіш енді Дәркембайдан Базаралының бүгінгі жайын сұрап еді.
Дәркембай Шүйгінсұда жатақ боп қалған кедейлер жайын да айтты:

— Тәкежанның бар алымын түгендеп беріп құтылса да көп кедей әлі күнге жуан атаулының көз қырынан қақас қалмапты. “Неге тентіреп кетпейсін?”, “Неге есігіме қайыр тілеп келмейсін?”, “Іріп, тозып, шашылып кетпей, әлі де ел болғансып, бас құрап неге отырасын?” дейтін болса керек. Әсіресе, Тәкежан, Әзімбай, Майбасарлар әлі күнге қағып-соғып,

нұқып кетіп, түйіп кетіп журетін көрінеді. Ол мінезін біздің жатакқа да үнемі істейді. Тек құдайға қарағаны емес, Абайға азын-аулак жалтақтағаннан тірі қойып жүр. Болмаса, “кеше қосымды қоса шабыстын, үйелменіңмен өртесем ғана рауа” деген сөзді Әзімбай, дәл өзіме бір емес, үш рет айтты. Әлі де жерімізді жеп, егін-пішенімізге жылқысын түсіріп, қырсығын үдайы тақап журеді! — деді.

Базаралыға қайта оралғанда, Дәркембай тағы бір сүйсінген сөзін айтты:

— Оразбай деген соқыр пері бар емес пе? Былтыр Оспаннан көргенін көрге кірсе ұмытар ма! Бір жағынан соқтығатын жауын белгілеп, бір жағынан соған қаптатам деп, тыныс алмай жасақ жиып жүр дейді. Жалғыз Шыңғыс емес, көрші Бұғыльдан, ар жағындағы Шаганнан да қолшоқпар болатын жуан-жуан тамырлар тауып жүр. Былай өтіп Қоңыркекшеден, қалың Мамайдан, Мырза Жекенден де дамыл алмай кісі тартып жатыр. Тобықтының ішкі шебін өзінікі етіп алу үшін Жігітекке тағы шырға тастайды. “Кұнанбай баласының өз арасын ірітсем” дегендеге көкірегі қарс айрылады. Осындағы есептің біріне жаратқалы Базаралыға кісі салыпты. Жақында Абылғазы келіп кетіп еді. Базаралы өзінің бар жауабын, жау сырын маған әдейі сөлем ғып айттып жіберіпті, — деп насыбайын иіскеледі.

Жаңыл бұл кезде асын қамдап, шай жасап журген. Дәрмен ағасының сөзін Әбіш түгел естісін дегендей, бұл әңгіменің үзілмеуін қостайды. Соны ойлап, Әбішке Дәркембай сөзін ұғындыра түсті. Ағасына да “айта бер” деген белгі сияқты.

— Базекенің бұл кісімен бар сырды аралас жақын адам ғой. Біле берсін және Абай ағама да білдірсін дегені болар!

Дәркембай Дәрменнің зеректігіне ырза бол қалды.

— Бәсе, дұрыс айтасың. Сыртынан қапсыра құшақтағалы журген жау бар. Абай “қапыда қалып, опық жеп жүрмесін” деген болар. Өзінің жауабында: “Оразбайға сөлем айт. Мені маймыл етіп, өзі тұлқі болмак кой. Маймылды тулқі жолдас қып жолға ертіп шығыпты. “Не көрсек, бір көреміз. Не тамақ кездессе, бөліп жейік” депті. Келе жатса бір темір қақпан жатыр. Ортасында қып-қызыл ет тұр екен. Тұлқі маймылға: “Қонақсың, жана жолдас болғаның осы, жол сенікі. Анау етті сен жей ғой!” депті. Маймыл қақпан сырын білмей, басып қалса, аяғын шауып қалып, темір қақпан ұстапты да қалыпты. Тұлқі етті өзі қағып жейді. Соңда маймыл зарлап: “Не болдым, сорладым ғой!” десе, тұлқі жұбатып өситет айттыпты ғой... “Екі тұрлі бақ болады. Біреуі — басқа, біреуі — аяққа қонады. Мынау саған қонған сол! “Тепкілесе кетпейтін темір бақ” деген осы” депті. Сол айтқандай, Оразбай “Жігітекті алдадым” деп жүр ғой. Алдағаны рас болса, мені тепкілесе кетпейтін темір баққа жеткізген. Мешеу бол елім жатыр. Төсекке танып, тапжылтпай басып, белім жатыр. Темір бақты тапқан кедей көп еді ғой. Соның бірімін. Желігім жок, желі болмаған соң, бөлем де жок. Елігерім де жок. Және “араз бол, жау бол” деп маған қарсы қоймағы Абай ғой. Біз Абаймен жау емеспіз. Сан сындар болған. Абайға қарсы азғаным жок-ты. Әлі де азбаймын. Ағайын енді менен аулак жүрсін!” — депті.

Дәркембай әңгімесін айта отырып, “аклакты” Әбіштің алдына тақап қойып, қонақтарын кең пейілмен сыйлауын да ұмытқан жок. Табак жиылып, шай ішіліп отырганда тағы бір сөзін қоса жеткізді:

— Абылгазы айтады. Оразбайға осылай жауап берे отырып, “Күндердің бір күні болар. Тірі болсам, Абайға ендігі Жігітек баласының жаулық істемей, дос болып, касынан табылғанын көрермін. Сөзім Бейсенбі, Әбділдаға өтпес. Бірақ олардың азғырындысымен жүрген Жігітек баласының, тегі, есі кіріп болар. Сонда менің өсиетім дарыған кедей туысымның шебі тұтасып, саны молайғанда, Абаймен тегіс елім болып табысадар. Артыма тілек етіп, тастап кететінім де сол өсиет. Туғымнан бері бүгін, міне, өлмелі күніме шейін Үрғызбай мен Жігітек жуандары елмен елді қоспай, арасын ашып келеді. Оразбай, Жиренше Абайға қарсы жау жинағанда, Шынығыс елінде анық табан тірерім Жігітек деп отыр ғой. Бірақ бүгінгі Жігітек, бұрынғы Жігітек емес. Бұл — момын, кедей, енбек қөксеген Жігітек. Оның жауы Абай емес... Досы Дәркембайдың жатағы екеніне көзі жетті...” депті. Бұнысы Абайға да, маған да мегзеп жатқан бір өріс деп ұқтым!

Көп елдің арасына көп дәнекер тастап жүрген жаулықтың шоғы бар. Соны қырағы көзімен көріп, біліп отырған Дәркембай Әбіш арқылы Абайға білдіріп отыр.

Қаладан келген, оку-білімі бар, тың қуат, қайраты бар балаға дос карт өдейі айтып отыр екен.

Әбіш бұл жайды жақсы түйді. Дәрмен екеуі ел жата даға шығып, Ералы жазығымен қайта аяндаганда, сол сөздердің жалғасын өзара созып, ұзак әңгімелесіп кетті.

Жырактау жерде қалың ауылдың кешкі оттары көрінді. Тұн жымжырт. Жел де жок. Бірақ сөлғана білінген сызды салқын бар. Толған ай дәл төбеде биіктеп, нұрлана жарқырап тұр. Жұлдыздар да алыстан, ұзак ұшқын шашылғандай сөлғана жылт-жылт етеді. Бірақ аспан өлемі ерекше кенейіп, шексіз жиһан барынша ғажайып, жайнап тұр. Көрмеге шыққан сикыр ғалам, әлсіз адам ойымен, киялымен ойнағандай. Көз шарасына, акыл-санасына сыймастай алып, барлық адам ойын осы бір тынып барлап тұрған ұлы тыныштығының өзімен де кішірейіп, тозандай елеусіз етіп, бағындырып тұр.

Жарық айлы тұн дүниесі адамды әлсіз, болымсыз, қыбыр құрттай етіп, жудетіп тонайды. Астрономиядан хабары мол Әбіш, жұлдыздан планеталарды айрып қарап, әр жұлдыздың өзі бір күн системасындай өлшеу, мөлшер жеткісіз өлем екенін ойлай түсті. Сондай жұлдыздар миллиард болғанда, жер бір-ақ қат нүктедей. Ойлаған сайын біржола жердің өзі түк емес екенін еске алды. Ондағы адам ше? Әлдекандай Тобықты ше!?

Әбіш мыскылды жүзбен ақырынғана үнсіз жымиды. Бір кезек ол жер үнін, тынысын тындайды. Анда-санда салмақпен үрген иттер даусы келеді. Бірі алыстан, бірі бертіннен кезектеп үрген, бір шеттен бір шетке үнмен хабар етіп жатқан тұнгі тірлік белгілері. Оқта-текте күзетші ереккүні, қысқа қайырған айтағын атайды. Жіп-жінішке, таза дауысты келіншектер, қыздар айтағы да еміс-еміс келеді. Арқаның түні көкшіл емес, қара көлеңкелі қаранғы болады. Бірақ дәл бүгінгі тұн олай емес. Өзінше бір алуан көкшіл бозғыл тұн.

Жастар келе жатқан жазықтың шалғынды жері қара барқын тартса да, бетегелі, көделі көп аймағы қыланытып тұр. Ай сөулесі астында ақ желендей, құлдібадамданып, айқындармай бұлың береді.

Тыныш түннің боз көделі даласы сыйбырысyz, ұнсіз, құбылып толып жатқандай. Ай астында акшыл дала қызысыз, жарықсыз бір бұлдыр сөule сездіреді. Фосфор сөулесіндей еміс сөule. Жусан, тарлау, қазотының істері де ауық-ауық демді шалады.

Дәркембай өнгімелерінен ауыр ойлар алғып шықкан Әбіш ауылға жетуге асыққан жок. Біраз ұнсіз, күрсіне түсіп, дүниені тамашалады. Сағынған ел, сағындырган жайлау шақтарында осындай түндер оған, әсіресе, қайта оралмастай, енді қайтып бұны толқытпастай көруші еді. Олай емес екен. Егер көнілді кірбен өй баспаса, бүгін Әбіш атқа мініп ап, ағындан шапқылар еді. Тынымсыз ойнақ салып, еркіндеп көсліп, ыстық қызық, белгісіз бұлдыр бір түн тұманын қуалар ма еді! Түс тұманында жұмбақ шақты барынша қызықтар ма еді! Әлденеге, әлдекімге душар болуды іздер еді...

Сондайлық, сәт сейілген жас көнілмен Әбіш көптен өз көнілінде келе жатқан қын жайын сұрады.

— Жә, Дәрмен, Мағрипа қалай? Оны неге айтпайсын?

Дәрмен іркілген жок.

— Мағрипа бұрынғы қалпында ғой, Әбіш! Өзгерген еш нәрсе жок. Мағаштың хатынан бәрін өзің біледі деп айтпай келем ғой!

— Мағаш хатын мен қыстың басында алғам. Одан бері де жеті-сегіз ай өткен жок па?

Дәрмен Әбіштің көніліндегі күдігін дәл жөне тез ұғынды.

— Айлар түгіл жылдар өтсе, жылжыр ма екен орнынан! Енді анғарып жүрміз, Мағрипа саған деген берік көнілден жаңылар емес. Былтырғы маған айтқан жалғыз ауыз сөзінді медеу етіп қалыпты ғой! Өзі саған аса ынтық тәрізді.

Әбіш бұл сөзді бөліп, женіл күрсініп қойды.

— Бірақ менің әлі де байлауым жок. Әлі де түз құсындағы алыста-мын ғой. Алдында тағы бір жыл бар. Оның ар жағындағы тағдырды тағы кім біледі? Белгісіз күткізу әділетсіз көрінеді...

— Рас. Әке-шеше, ага-туыстары Мағрипаның жіпсіз тұсалғандай болғанына қысылатын болса керек. Бірақ біздің ауылдар кеңшілік бере-реміз деп жүрген жок. Былтыр болмаса биыл... Тіпті болмаса, өзің айтқан ендігі жыл, әйтеуір, батаны бекітеміз деп жүр. Ал Мағышқа осы жазда үміт беріп, серт байласып кетпесен, ұзак қинауға салған боларсын. Осыны ғана айтпақ едім. Мағрипаны ойламасына болмас, Әбіш! — деп, сөзін бітірді.

Әбіш бұған қарсы сөз айтқан жок. Қайта үндемей бас изеді де, себепсіз ауыр күрсініп кеудесін үстады. Дәрменге жауап қатқан жок. Өз ойынша, сау болған күнде де, Әбіш дәл осы шақта өзінің үйлену жайын айта алмас еді. Оның ойына, бүгін кеште Дәркембай мен Дәрменнің өзінен білген ел дерті, әке қайғысы еріксіз оралды. Мағрипа туралы жаңағы Дәрмен білдірген ең соңғы жай да қинайды. Ол жөнінде жігіт енді бір байлау айтуға міндетті.

Бірақ ауыл қаралы. Әке жүрегі онан да жаралы. Жөне ол айналының жәһіл зұлымдығынан хабарсыз... Ол үшін де ойлану керек... Қинальып ойланып, ұғыну керек, Әбіш камкор оймен ширығып асығады... Көзге көрінсе көп түйінмен қазір өзі күреске келгендей, ызаланып қыстығып та кетеді. Бір кез бұны үндемей барлап келе жатқан Дәрменді колтыктап алды.

— Дәрмен-ай, бұл жауыздыққа жаза жок. Есіл сорлы ен сахараның иесізі-ай десенші... — деп, күрсініп алды, — Оразбайды ел ішінде қостайтындар бар. Олар және көп, солай ғой, ə?

Тұманды сезімді ойдың бәрін серпіп, бүгінгінің ауыр, күнгірт шындығына көшті.

— Солай екені рас, Әбіш, естілің ғой... Бірақ Дәкен іркіп айттып отыр. Одан естігенің тек шет жағасы десенші.

— Ал Оразбайдан басқалар да сондай бәле қуған тынымсыз ба? Бұл Шынғыс ішінде кімдер сондай?

— Кімдер дерің бар ма? Ол жандар алыстан, жақыннан да табылады...

— Алысы кім? Жақының кайсы, екеуін де, сол екі шетін де айтшы!

— Мысалы, алысы — Жиренше, жақыны — тіпті, анау төбесі көрініп отырған өз аулың — Тәкежан.

— Тәкежан да ма? О да тынымсыз ізденіп жүр ме?

— Жок, оның жауығуы бір алуан. Ол өзір ашық емес, карауыл қарап, нысананы өр жерден құрып жүр... Ал Жиренше, Оразбай канша тынымсыз болса, бұл ел ішінде о да тап сондай.

— Не істеп жүр сонда?

— Не істегеніне көп айғақ айтпай-ақ қояйын. Тек бір ғана мысал сөзді тында... Осы көктемде, ел қыстаудан өлі көшпей тұрған кезде, Жиренше бір топ кісімен Асылбектікіне қыдырып кепті. Жазға салым сүр жесу, қыдырып қонақ болысып, сактаған сыбаға жесу бар ғой. Асыл ағандікіне келе бере, амандастып болмастан Жиренше: “Е-е, байғызым, үнсіз, қыбырсыз жатырмысың, тастың түбінде... Түбін ойлап жатырсың ғой байғызыша!” деп күлілті. “Байғыз үн қаттай, қыбыр етпей, күндіз жатып түнде ғана аз үшады. Неге қыбырламайсың сен” деп сұрағанда, “Мен түбін ойлап тыныш жатам” дейді екен ғой. Қазақ солай өнгіме етеді. Асыл аған ғұлардың желіктірген сөзіне елікпей жатқан момын жанның бірі болу керек. Ананың бізге ермейсің деп кекеткені ғой. Асыл аған Жиреншеге іле жауап берілті. “Е-е, сен де жүрмісің бәбісегім!.. Әр кидың түбіне бір барып бәбісек көкекші “пыс” деп койып, Олжайды тұртіп оятып жүрсін бе, бәбісегім!” дейді. Қөрдің бе, Әбіш? — дегенде Әбіш те, Дәрменнің өзі де қатты құлсіп алды.

Әбішке айдарлы ала қанат, сақау көкек — бәбісек елестеді.

— Ойпыр-ай, қандай шебер жандар! Тіл қандай, тәсіл қандай! Сөл ғана қағысқанда, ап-азғантай сөзбен қаншалық жайларды түйген екеуі де? Дәрмен-ау, бұл бос сөз емес, нағыз шебер арбасу ғой. Патшалықтар арасында үлкен елшілер болады, дипломаттар дейді оларды. Соғыс, бітім, сауда, талас-тартыс — бәрінін сөзін, екі патшаның арасында жүргізетін солар. Нағыз айлалы, айтқыш және өлердей ку тіл адамдар болады. Мына Асыл аған мен Жиренше соның нағыз шеберінің бірі ғой!.. — деп, тағы да танданып құліп келе жатып Әбіш бұрынғы ызасын ұмытып, кен бір түйін жасады:

— Сорлы өнерпаздар! Бұнша ақылды, бұнша айлалы шебер бола тұра, қайтіп шыдасын! Жақсылыққа жұмсар ма?.. Ол жақсылығын қайсы? Әрі надан қарангы, әрі жабайы сахара анау. Күні тумай жүрген ку өнер!.. Жамандыққа жұмсамай қайда қойсын! — деді де, құліп жіберді.

Дәрмен Әбіш ойының оқыс сынны мен байлауына танданып келеді. Бұған Әбіш қазір ойшыл, сыншы боп көрінді. Ішінен оқу-білім ағартқан

жап-жас жігіттің жақсылығын тамашалайды. Ол үлкен достық жақындықпен Әбіштің қолын қолтығымен қатты қысып қойды.

Енді бір кезекте Әбіш Тәкежан жайын сұрады. Дәрмен бұл арада бар білгенін түгел ашқан жок. Жақын ағайын арасына сұық сөзді өсіріп айткысы келмейді. Бірақ Әбішті мүлде хабарсыз қалдыру да дұрыс емес. Анығын Мағаштан үғына жатса да, ол қазір Дәрменнен де көптің ішінде жүрген кей жайды білу керек.

— Тәкежан аған тәсілде жүр дейді... Анығын көзбен көрмеген соң айту қын... Ішінен азып алса да, анысты андалап, өзінше бір сұлтау тосып жүр дейді ғой...

— Бұл қалай сөз, Дәрмен? Үғымсыз ғой...

— Қысқасы, Абай ағамнан айырылысу, мына қаралы жылда масқара болар еді ғой. Содан жасқанады. Екінші жағынан, Оразбайлар: “Адақуде сөзін берсін. Истейтін ісіміз тақау. Қосылмаса сырт қалғаны”... — деп асықтырады екен. Содан енді Абай ағаммен өкпелесіп айырылысұның сұлтауын іздепті. Дәл осы кезде сол сұлтауды тауыпты деседі.

— Не сұлтау? Қандай қылышты бағады екен?

— Сұлтауы — Оспан үйінің дүние-мұлқін үлеске салу жөнінде!..

— Үлеске?! Оспан ағам жылы толмастан, көзі жасырынып болмастан ба?

— Несін айтасың! “Айырылар дос, ердің артқы қасын сұрайды” дейді ғой. Абай ағама осы жөнде ен ауыр салмақты салып-салып қинап отырып, сондайдан бір өкпе, сұлтау тауып, содан ары жаулар жағына шықпак, дейді. Онысы не сөз, не жұмыс туралы болады? Бұны енді аз күндеңі іс пен мінезден өзін де көрерсің! — деп, Дәрмен іркіліп қалды.

Әбіш те енді арғы жағын қазбалаган жок. Ен ауыр түйінге сыр жеткенде, “қалғаның өкем мен Мағаштан үғынған макұл” деп білді.

2

Күз түсіп қалған. Шыңғыс сыртындағы жайлаудағы ел қауырт көшіп, Ералы үстіне келді. Көршілес қоныстар, күзектерге де сыйбайлар ауылдардың талайы келіп орнап жатқан.

Оспан аулына тағы да бата оқырши көп келіп, алғашқы бір жұма, он күн үдайы конак күтумен өтті.

Бұл ауыл қазір Ойқұдықта. Осы қоныста Тәкежан, Абай, Ақберді, Майбасар ауылдары да бар. Бар ауылдардың бойдақ жылқысы бөлек жайылады. Оған бөлініп шыққан отаулар көп: Әзімбай жөне Майбасар баласы — Ақметжан, Ақберді баласы — Мұсатай, тағы осындай бай балалары қазіргі күзде үлкен үйлерінен бөлініп, көп жылқыны бойдақтап алып, Қасқабұлак, Кіші Қасқабұлак деген мол сулы қоныстарға көшкен. Ол қоныстар Ойқұдықтан қашық емес, Сарадыр, Шолпан жоталарының қойнауында.

Жақында сол өнірде оқшау бір ойран туды. Бұл уақиға жаңағы Шолпан, Сарадыр жонының арғы бауырында отырган егінші кедей ауылдар үстінде басталды.

Сол іс болардан бір күн бұрын, кедей ауыл үстінде ешбір пөленің нышаны жоқ еді. Қайта бейнет, еңбек елінің дәл осы күндер кабағы ашық, аз күнде күткен өзгеше жұбанышы бардай. Онысы — пісіп толқыған егіні.

Был жауын қалың бол, егін тегіс жаксы шықкан. Әсіресе, осы Шолпан, Қасқабұлактардың астыртында, Тайлакпай құдығының маңында өте қызықты бол қаулап шықты.

Мұнда жиыны алпыс үйдің жиырма жердей егіні бар. Был осы араға Базаралы, Абылғазылар да егін еккен. Көп ауылдан бөлініп көшкен аш-жалаңаш кедейлердің де жарым жер, ширек жердей үлесі бар. Егін енді оракты құтіп қалатын мезгіл тақау, тегіс сарғайған. Бірақ Дәркембай: “Енді бір он күн тосындар, алтындағы сарғая түссін... Шыда, кедейлер!” деп тоқтатып жүретін.

Жалғыз-ақ, талай үйде аш-арық көп, ішерлік сауын малдары бірен-сарап, қой-ешкі болса суала бастаған. Сонымен егіннің түгел піскеніне шейін ашықкан үйлер асырып, өзді-өз егінін піскен бастарды етектеп теріп, колымен үгіп, аз-аздап бидай алышп, соны құрдай куырса да кемпіршалына талқан ғып түйеді. Жас балаларына құрғак азық-ас етіп береді... Қауырт піспесе де, жекелеп терушіге сондай талшықтың өзін аз егіндері бере бастағанда, үлкен сеп болған. Соңғы кездер әр үйде от маздала жаңып, сол отта қол бақырға тықырлатып бидай куырысып жатады. Дүнкілдең талқан түйіледі. Әр үйдің жас өйелі, ересек естияр баласы болса, тіпті, кішкене інішектерін, қарындастарын ертіп ап, күнұзын сол піскен бидай басынан ауқат терумен болатын.

Бүгін сондай балалар арасында Асан мен Үсен де бар. Әжесінен рұқсат алған екі бала өздерінің азғана егінін шетіне кеп кірді.

Был Асан жетіде, Үсен бесте. Екеуінің де беттері, аяқ-колы күнге мейлінше күйген. Асанның кейлек-дамбалы бар, Үсен тек кейлекшенғана.

Егін ішіне кірерде Асан інісіне қайта-қайта айтып келеді:

— Піскен бидайды ғана аламыз. Сен тиме! Мен білем, мен басын ғана үзіп алам.

— Ия, мен қайтам? Әжем маған да тер деген.

— Сен танымайсың дейім, болмайды ғой өзі. Бұлдіресін, піспеген бидайды сындырысан, көк болады. Жеуге болмайды.

— Маған сен көрсет, піскенін алам.

— Жоқ дейім, ал, ендеше, мен сені ендігіде ертпейім. Саған айтайын ба, сен етегінді ұста... мен үзіп алам, ал сен етегіңе сал, жинай бер, Үсентай жарай ма?

— Жарайды, ендеше! — деп, екеуі енді келісіп, биік бидай арасына еттеп басып кіріп кетісті.

Асан бір-екі бидай басын кеше әжесімен бірге теріп көргендіктен танып үзіп алды. Үсенге соны беріп жатып:

— Бидаймызды таптамайық, бұлдіріп алсаң жаман болады. Босқа ресуә болады. Сен басын сындырып алма, тек ізіммен жүр. Бір бидайды сындырысақ әжем жібермейді ендігөрі! — дейді.

Екеуі дамылсыз сойлеп келеді.

— Үйде әжем тағы бидай куырады, — деп, Үсен аштығын ойлады. Тез бидай жегісі келеді. Өзі бір бидайға қол созып сындыра жаздал барып, Асанға қарап қолын қайта тартып алды. Асан да бұның қозғалысын шалып қап, “тиме!” деп қойып: — Әжемнің өзіне тағы кешегідей талқан түйіп береміз... Сүтке жанышқанда қандай болады? Төтті емес пе?

— Төтті! — деп, Үсен кеше өжесінің сарқытынан жеген талқанды есіне алғып келеді. Екеуі егін қашан түгел пісетінін сөйлейді.

— Он күннен соң орақ саламыз, Дәркембай атам айтты! — деп, Асан өжесінен анық білгенін айтады.

— Ендеше, Дәрмен ағам тағы өзі келеді еken ғой, — деп, Үсен Дәрменді еске алды.

— Өзі келеді. Алдыңғы күні кеп, өжеме айттып кеткен, он күннен соң өзім кеп орып, баулап берем деп.

Асан да Дәрменді өкесіндей, ең ыстық жақыныңдай сөйлемді. Дәрмен Иіс кемпірдің жетімдерін былтырғы Тәкежан аулындағы жанжалдан соң, үнемі өзінің бауыр етіндей көреді. Өзінде өзір қатын-бала жок.

— Осы жандар, тірінің сорлысы болды ғой, мен болсам қол-аяғым сау азамат екем, тым құрыса, бір осы жетімектерге пана болайыншы, — деп, сол былтыр шешкен.

Бетінен осылар үшін қан ағып, жүзіне таңба түскенде “қаным да бұлардың қайғысына араласты, текке кетпесін!..” деп бекіген.

Тәкежан аулынан бұл үйді сол күзде көшіріп ап, Дәркембайдың қасына әкеп қосқан. Өзі қыс бойы азын-аулақ қолға түскен табысынан бөліп, өткен қыста Иістікіне бір тана, үш қой соғым сойып берді. Қаладан, Ылдидан барып бұрынғы өздері жас күнінде тұрган Белағаштан азын-аулақ астық әкеліп еді. Ол жерде бұрынғы бала жігіт шағындағы, орыс крестьяндарына жалданып, күздей орақ орды да, ақысын бидайлап алғып, олжалы келді. Сонысынан Дәркембай мен Иіс кемпірге жақсы үлес берген. Жетімдердің ішерлігін қыс бойына қамтамасыз етті. Және сол астықтан тұқымдық қалдырып, жарты жер бидай мен ширек жер тары екен.

Жақында жанағы балалар айтқандай өзі келіп, “орақ басталарда өзім келем” деп кеткен.

Екі бала бидай бастарын теріп жүріп тарыларын да айтады:

— Көже болады.

— Тары көже қандай жақсы!

— Сүт қосса одан төтті тамақ жок қой! — десіп, балалар кішкентай бастарына зары өткен аштық дағын үмытпағандарын байқатады.

Осылардай үлдар мен шолақ тұлымды қыздар, қатардағы егіндерде де, бүгінге ас болатын бидайларын теріп жүрген. Мұнда сол былтырғы Әзімбай, Мәнікелерден корлық көрген Қанбак, Тоқсан, Жұмырдың жас балалары да бар.

Базаралы, Абылғазының үйлерінен келген кішкене егіншілер де көрінеді. Дәркембайдың Рахымтай да кол дорбаға егін басын жиып апты. Ол да “әкеме талқан түйіп берем” дейді. Өзін әкені асырауға жараган азаматтай танытқысы келеді. Бар бала бірге қайтқанда, дорбалары, етектері немесе шешіп алған камзолша, шапаншалары толы азық әкелді. Жүздерінде ырзалиқ бар. Бұлар — жүдеу ғана тірліктің момын ғана тілегінен басқа іздегені жоктар.

Бар бала егінді іштерінен айналғандай, әрқайсысы өздерінің ала-қандай егінін кете алмай, көздері кимай қуанышты үмітпен карасады.

Асан мен Үсендей еркек балалар мен қыздар да:

— Жақында егінді орады! О, бидай көп болады.

— Көже қандай, бидай көже!

— Иә, бізде тары көже де болады, — деп Үсен де киялдайды.

Тары, тегінде, жалғыз осы Иістің үйінде болатын.

— Иә, тарыдан бидай жаксы, оны қайт дейсің! Бидай көже тары көжеден де жаксы! — деп, Үсеннің қасына Токсанның кішкентай Айтышы жанасып келеді.

— Бидайдан үн болады, бәтер пісіреді, — деп, кішкене қыз Үрімжан құле қарайды. — Бауырсақ, шелпек болады деп, айта алмайды, оған май керек қой. Кішкентай болса да өз киялын үлкенге шарықтатпайды.

— Иә, тарыдан ботқа басады менің өзім! — деп, Үсен өлі өзінің өзге балаларда жоқ тарысын мақтап келеді. Бір топ бала Рахымтай бастап, ән де салады. Өздерін өзіл, ойын еткен үлкендердің өлені бар, соны айтады. Эңдетіп қосылып, күлісіп те айттысады.

*“Егіншіңің баласы қара борбай,
Егініңді жеп қойды шөже торгай...”*

Кішкене сары қыз Жамал етегіне бидай басын толтырып келе жатқанына қарамай, өзгелерді мазақ қып құле бастады. “Әне, қара борбай”, “міне, қара борбай”, “мынау бәрінен де қара борбай” деп, қасындағы Үсенді иығымен қақты. Үсен ыза болып:

— Өзің қара борбай, — деп еді, бар бала бұған құле жөнелді. Жамал тайтандап алға шығып, шақылдап күліп аяғын көрсетеді. Оның аяғы бар баланікінен ак, сүйкімді еді. Үсен ұялышы та, ыза боп та келеді, үндемейді. Тек бұртиған жүзін өлі де ойнақтап, күліп келе жатқан Жамал жаққа бұрып:

— Өй, қуарған қыз! — деп қойды.

Осындайлық ойынымен, олжамен қайтқан көп ұсақ баланың тобы Тайлакпай құдығында отырған өздерінің көп үйлі жыртық, қоныр ауылдарына тақай беріп, бір көрініске тегіс танғалысты. Ауылдың жанында салқар ұзак көштей созылған, тіпті, көп арбалар тұр.

Рахымтай өзге баладан бұрын анғарып, бір жайды айттып қалды.

— Ой, балалар! Мынау қазақ емес. Ойбай, орыс! Әне, орыстар. Мәтүшкелер де жүр! — деді.

Өзге балалар да енді байқады. Аттары доғарылған екен. Бірталай арбаның үстінде дүнкіген шатырша қаптау бар. Көп арбаның сыртында қалың сақалды, ұзын шашты аталар, әкелер көрінді. Әйелдер де көбінше жалаңбас немесе қазақ әйелдерінен бөлек шолақ орамал байласқан, әсірепе, шаштары сап-сары ерекек балалары, ұсақ қыздары көп.

Кішкене егіншілер өз ауылдарына енді қорқақтап, жай басып, шошына келеді... Тіпті, кішкенелері жыламсырап, кейін шегінісіп еді. Рахымтай оларды ұялтып ақыл айтты:

— Неменеден корқасындар! Өзіміздей адам. Және, тіпті, бұлардың қалаштары бар, нан... нан береді, әні, жүріндер! Корықсандар сонда олар үрсады! — деп, бар баланы естиярлық етіп ертіп келді.

Улкен обоз крестьяндар арбалары. Бұнда ауылдың жас балалары бұрын көрмеген бришкелер, көк арбалар және шатырлы арбалар көп.

Тайлакпай құдығы — мол ауылға қоныс болғандай алқабы кен, ойдым-ойдым көгалы көп және сұы да, құдықтары да жеткілікті қоныс.

Алпыс үйлі кедейлер бәрі бүл құдықта болмаса да, жарымынан артығы осында. Бұлар он екі, он бес үйлерден үш жерге бөлініп отырған жатак, егінші ауылдар еді.

Ең мол құдық осы үш ауылдың ортасында болатын.

Орыс керуені сол құдық басын жағалай, көгалдарға жайғасыпты... Аттарын отқа жіберген. Әр жерге түтін салып, астарын өзірлеп тынышып жатыр. Көпшілік үлкен-кіші, ерек-әйелдің бәрі жалаңбас қана емес, жалаң аяқ та.

Кішкене балаларға бұлары өрескел көрінді.

Тайлақпай құдығы, тегінде, кара жол үстінде. Сондықтан бүл жүргіншілер жол бойына түскенімен таң қылған жоқ. Тек осынша көп орысты бір арада көру — балаларға тамаша.

Асандардың үйі обоздың ар жағындағы ауылда. Көп бала жан-жактағы үйлеріне тарағанда, Рахымтай мен Асан, Үсен және жанағы мазақшыл, құлегеш кішкене қызы Жамал төртеуі обоздың қасынан өте берді. Осы кезде алдыңғы арбаның астында көленкелеп жатқан бір егде тартқан орыс мына балалар өкеле жатқан бидайды көрді. Орышалап:

— Бұларда бидай бар, қандай өседі екен! Балалар, тоқта, бидайды көрсет! — деп еді, балалар үқпады. Крестьян турегеп балаларға тақай берді. Мол сакал-шашы будырап, бурыл тартқан басы-беті үлкен орыс аса жат, коркынышты көрінді.

Асан “қашайық!” деп еді. Үсен мен Жамал “бізді үстап алады” деп жылауға айналды. Өздерінің жылдам жүгіре алмайтынын ойлап шошынды. Бірақ жанағы үлкен орыс мына балалардың корықканын көріп, жылы үшырап құліп койды.

— Постой, ребята! Бидайынды көрсет! — деп келеді... Рахымтай енді есі кіріп қоса күліп:

— Өзіміздің бидай! — деді.

Жүргінші орыс бұларға “тоқта” дегендей белгі етті де, арбасына бұрылып бөркіне салып көп сухарь өкелді. Ақ нанның сухары еді. Балалар бұны көріп, шалға енді үлкен сеніммен қарады. Шал Үсеннін етегін-дегі бидайдан бір уыс басты алды да, соның орнына сухарьды төгіп берді. Қалған үш балаға да сухарьды тегіс үлестіріп жатыр. Балалар қуанып, күле бастады.

— Сендерге сухарь, а мен бүл жерде биыл бидай қалай шықканын көрейін, — деп, бидай бастарын қос алақанымен үгіп түр. Осы кезде балалар жүре беріп еді, енді бір-екі жалаңбас қартан әйелдер арбаларының астынан шығып, балаларға:

— Сють, сють бар! Сють бар!? — деп қазақшалап сүт сұрады. Олардың да қолдарында жарым қалаш сухарь бар. Енді айырбас жайын анғарып Рахымтай мен Асан:

— Сүт бар...

— Біздікінде, әжемде сүт бар.

— Жүр, сүт бар... әне ауыл! — деп ауылдарына шақырып түр. Әйелдер ере бастады. Алдыңғы әйелдердің жол тапқанын көріп, тағы бірнеше шешелер мен кемпір әжелер нандарын, сухарыларын алғып ере бастады. Ақыры, бір топ әйелді жас балалар бастап, өздерінің көп үйлі аулына өкеле жатыр.

Әйелдердің артынан жаңағы бидай алған шал мен тағы бір крестъян ерді. Бастары жалаңбас, ауыздарын қалың мұрт, беттерін ұзын, тығыз сары сакал басқан үлкендер балаларға өлі де аса сұық түсті көрінеді.

Бұл ергендер — осы обоздың басшылары. Алғашқы бурыл шал — Афанағыч, қалған екеудің зор денелі, балуан қеуде сары мұрттысы — Федор, екіншісі — кішілеу денелі, өткір шүнірек көк көзді, тұксиген қабакты ақбас шал Сергей.

Балалар бұл топты ертіп келе бере үйлеріне, әке-шешелеріне:

— Сұт сұрайды, мына кіслер... нан береді...

— “Сүкәр береміз!” дейді. Әже, сұт беріндер! — десіп шешелерін шақырып, жүгіріп жүр.

Ауылда үйлер көп. Азын-аулақ сұттерін алып шықкан әйелдер, кемпірлер жаңа келген орыс әйелдерімен араласып жатыр. Орыс әйелдерінің ішінде зор денелі, өжімді, қайратты жүзі бар, қолы, қеудесі еркектей кесек, орта жасты шеше жүр. Оның өнді өзгелерден гөрі күнге көбірек күйіп, қара тартқан. Өзін барлық обоздың әйелдері “Мать Дарья” деп сөйлейді. Өзге әйелдер атынан сол Дарья қазақ әйелдеріне еркін сөйлесіп, сухарь-нан беріп, сұт-айран алдыра бастады.

Ақылды, салмақты жүзді Дарья бір жағынан қазак кемпірі Иіске, тағы сондай қартаң әйелдерге орысша қалжың айтады:

— Менікі-сенікі, — деп, қазақшаламак болады. Иіс пен Базаралының әйелі — Өдек және Дәркембайдың әйелі Жаңылдар құлісіп жылы ұшырап сөйлеседі. Олар “Сұтті тегін ал, қонақсыздар!” деді.

Кейбір орыс әйелдері ақша шығарып еді, Жаңыл күліп, екі қолын сілкіп, басын шайқады.

— Керек емес, ақша керек емес!.. Біз сөудегер емес... Ал!.. Мә сұт! — деп, тегін беретінін білдіріп, қолындағы шұмекті шелегінен бір топ әйелге сұтті өзі құйып берді. Акшаны созған қолды қайта итерді, басын шайқады.

— Жоқ, жоқ...

— Қарашы, өздері кедейлер... Ал ақша алмайды. Бізді қонақ деп түр. Киргиз қонақты жақсы көреді... Солай ма? — деп, Дарья Жаңылға және соның істегенін істеп жатқан кемпір Иіске, Өдекке де өте ырзалық көрсетіп түр.

Ере келген еркектер де Дарьяның сөзіне бас изеп, макұлданап қалды.

Бірақ бұл еркектердің үлкен жұмыстары бар еді. Афанағыч құліп тұрған Жаңылға кеп шала қазақшалап жөн сұрады:

— Ауыл қазақтікі мужик бар?

— Не дейді, мына кісі? Үккәнаның бар ма? — деп, Жаңыл күліп, дағдарып түр.

— Осы еркектердің сұрап түр ғой деймін! — деп, Өдек тапты.

Афанағыч оны макұлданап бас шұлғыды.

Бұл карт өзге обоз адамдарынан қазақ ішін жақсырақ біледі. Өйткені мынау келе жатқан тобынан “ходок” (баршы) болып Жетісуға барып, онда бір жыл тұрып, жердің, елдің, кесіптің бар жағдайымен танысып кеп, осы тобын артынан ертіп, көшіріп келе жатқан өзі.

Азын-аулақ қазақшаны да долбарлайтын болған.

Енді мына еркектердің керегін үккән әйелдер, үйде ауру Базаралы барын айтты. “Ол орысша да сөйлеседі” деп ойласты. Абылгазы, Дәркем-

байлар да осы ауылдың бір үйлерінде болу керек... Соны да еске алысып, әйелдер де еркектердің атын атайды.

Бірақ енді бұлардың арасынан Өдек батымдау ажар көрсетіп, Афанастьич пен өзге екі еркекке қарады да, қолын былғап шақырып:

— Жүр!.. Мұнда жүр! Ерек бар! — деп ерте бастады.

Үш крестьян Өдекке еріп Базаралынікіне кеткенде, жаңағы Дарья бастаған әйелдер және де өзге арбалардан ыдыстарын алып келген жас балалары бар аналар, әжелер осы ауылдың бар үйлерін жағалап келеді. Көп үйдің есіктерінен қарап, қазак әйелдерімен ыммен сойлеседі де, екі жағы да тек күлісе береді. Бір топ бір топты тамашаласып жүр. Бірінің бірі киімдерін танырқайды. Орыс әйелдері қазак әйелдерінің бас киімдерін сөз қылышады.

— Көрі катындары да жалаңбас, о несі? — деп, қазак әйелдері күнкілдесіп, тамашалайды.

Дарья әр есіктен қарап, көп әйелді ертіп тәжірибелі көзімен нашар күйлерді танып жүр.

— Қандай жалаңаштар... Үйлері жыртық... іштерінде өңшең шокпыт, киім де жок, бұйым да жок, — дейді. Кейде от басында құр бидай қуырып отырган шешелерді, жас қыздарды көріп, — тамағын қарасаңшы, жалғыз бидай, — деп, бас шайқап келеді. Қазак әйелдері Дарьяның атын қолма-қол өзгергіп, Жария қойып алды. Дарьяның сөздерін орыстың өзге әйелдері қостап сейлеп келеді.

— Бір тамшы май да жок.

— Бұлардың сүттен басқа тамағы жок.

— Аш болу керек. Ал өздері ақша алмайды.

— Киргиздің деревнясы ғой бұл. Сорлы жокшылық деревнясы! — десіп, әр әйел Дарьяны қостап жүр.

— Біздің Пензадағы деревнялардың жокшылығында!

— Дәл біздегі аш-жалаңаштың үйі! — деп, Дарьяға бойы тақау, бірақ одан да балын, балуан денелі Фекла қатқыл үнмен кесіп сөйлемді. Әлдекімге қарғыс айттып жіберді. Дарья да бағанадан бас изеп, ойланып келе жатыр еді.

— Ит кедейлік, бар жерде сениң сұмырай тұмсығың біреу-ак!.. — деп, қасындағы әйелдерді аңызы мыскылмен күлдіріп қойды.

Бұл кезде Базаралының үйіне жаңағы орыстар ғана емес, сол ауылдың еркектері де жиналған: Дәркембай, Абылғазы, Қаңбак, Тоқсан, Жұмыр да осында. Бәрі де бөгде қонақтарды коршап алып, жапырласып отыр.

Базаралының ауруы өлі де бар. Ол өзін құяңмын дейтін. Сарайы, кеудесі сай, бірақ белі бастырмайды. Қазір еңсесін көтеріп, орыстармен соқалап сейлесіп, Дәркембайтарға да сөз арасында қазақшалап түсіндіріп отыр.

Афанастьичтің атын сұрап оны “Апанас” қойған. Базаралыға Апас өздерінің бір үлкен киыншылығын айтқан.

— Семейден шыққанда теріс жолға түсіп кетіппіз. Бізге үлкен трактыға, бекет жолына барып тұсу керек. Соған жолды біліп, бізді бастап баруға кісі тауып беріндер. Біз оған ақы берейік, соны тауып беріндер! — деп сұраған.

Осыны білген сон, Дәркембай:

— Иә, кісі табамыз, береміз... мына отырған Қанбақ әзір бос қой... Егінге орақ салғанша оралып келеді, барсын! — деген.

Қанбақ та қарсы болмаған соң үш жүргінші ырза болып, Қанбақка беретін ақылары туралы келісіп алды.

Енді Дәркембай бұлардың кайдан шығып, қайда бара жатқанын білгісі келді.

— Қода пайдом? Апанас-а-а!? — деп еді, Афанастьич түсіне қалды.

— Семирек... Семирек едем!..

— Бұ Семирегі қайсы?.. Ақи्रек пе? — деп, Дәркембай түсінбей, көршілес Сыбан конысының бірін атады.

— Лепса, Лепса! — деп Сергей түсіндіре кетті.

Базаралы енді анғарып:

— Лепсі, Лепсі, Шұарағаш, Қапалды айтады.

— Да, да, Капал... Капальск, Лепса, Капал.

— Е-е Жетису! Түү, жер түбі еken fой, кайдан келеді еken өздері? — деп, Дәркембай әлі де біле түскісі кеп отыр. Базаралы бұл жөнді сұрағанда Афанастьич қолын алыска сілтеп жауап берді.

— Россия, Россейские!.. Мен Пенздан! — деп, Федор мен Сергейді көрсетіп, — Тамбов — деді.

Базаралы ішкі Россиядан, тіпті, алыстан көшіп келе жатқандықта-рын ұғындырыды. Дәркембай олардың екі айдай көшіп келе жатқанын білген соң, басын шайқап, ойланып отырып тағы сұрады.

— Неге көштіндер? Тұған-өскен жерін емес пе? Ата мекен коны-сыннан қандай зорлық айдады еken? — деп таңданып отыр.

Апанас бұл сұрауды ұққанда алақанын жайды.

— Жаман болды онда... Аш болдық.

— Жер тар болды ма? — дегенде Апанас бас изей беріп, өз халдеріне сөл ызамен күле түсті.

— Кімдерге жер көп, біздерге жоқ болды.

— Сонда қанша жерлерін боп еді? — деп Базаралының өзі сұрап еді.

— Жер мына алақандай! — деп, бір алақанын жайды. — Ал жоқшы-лық мынау менің зипунымның үлкендігіндей! — дегенде, Базаралы Апа-настың сөзіне сүйсіне күлді.

— Көрдіндер ме, не деп отырғанын!.. Жер алақанымдай, жоқшы-лық шапанымдай болды, — дейді...

— Алда сорлы-ай! Қалай келістіріп айтты!

— Сөз-ақ-ау! Жоқшылық деген со-дағы! — десіп Абылғазы, Ток-сандар тегіс қостап қалды.

Апанас тағы да мыскылды жүзімен:

— Ал беда... Сенің мынау үйіндей, — деді. Базаралы қостап құліп:

— Ал бастағы сор одан да үлкен, мынау сенің басындағы үйіндей болды, көшпей қайтейік! — дейді.

Тындаушы қазактар Апаңастың ақылына тандай қағып тамаша етісті.

Дәркембай Апанасқа үлкен сеніммен, жылы шыраймен карады.

— Бәсе, “Арқада жыл жақсы болса, арқар ауып несі бар?” демеп пе еді.

— Айтайын деп отырғаны өзі ғана емес, дәл, тіпті, өзгенің де жайы ғой! — деп, Қанбақ бас шұлғып отыр.

— Шын-ау! Бізде де сол емес пе?

Токсан да құптады.

— Бұнда тек жер көп те, еккен егін алақандай, ал жоқшылығы мен соры, өзімізге күнде таныс мойынағаш қой!.. — дейді.

Базаралы Апанасты қатты ұнатқан жүзбен қарап отыр.

— Сорлы, ердің тұқымы ғой... шыннан аумайды. Көзін ашып көргені сол, енді қайтсін солай демей. “Жетіскең елдің ұл-қызымын” деп жалған көкіп қыңыратқымайды ғой!.. — деп біраз отырды да, бір байлау жасады. Онысын әуелі Өдек пен Дәркембай, Абылғазыға арнап айтты.

— Айдауда жүргенімде орыстың нан-тұзын көп татып ем. Эсіресе, осындай жоқ-жітіктің үйінен жәрдем көріп, ас ішіп елге қашып жеткем. Алыс сапардагы мұсәпірлер ғой. Мұны мен сөзі дәл өзімдікі төрізді. Осында Өдектің бір жалғыз марқасы бар еді. Шанда бір қонаққа соярмын деп ем. Қазір соны сойып, осы жолаушыларды қонақ етейікші. Абылғазы, соны сен алғызып, сойшы! — деді.

Жұрт үнсіз мақұллады. Өдек бұл кезде шай қойып жүр еді. Базаралы Апанастарға енді асықпай отырып қонақ болуды айтты. Олар баста-рын шүлгип, қайран бола отырысып, ырзалақ білдірді.

Базаралы және екі сөз айтты. Әуелі Апанаспен ақылдастып, осы обозда отыз үй келеді екен, соның шалдарынан тағы бес кісіні шакырды. Оларды Федор барып ертіп келетін болды. Және Токсан, Қаңбактарға қарап Базаралы:

— Бұларға егіндерінді көрсетіндер. Біз жер тырналаған болмаса, егін еге білеміз бе? Мына Апанастар ғой қалай жыртып, қалай егуді білетін. Бұлар еңбек, бейнет ауыр деп жыламайды, тек “жер” деп жылайды. Біз ғой “енбек көп” деп жылайтын. Егін басына апарып, осы жердің топырағын көрсетіндер! Қалай сеуіп, қалай жыртуудын да өдісін сұрап қалындар! — деді.

Бұл ақылын Абылғазы мен Дәркембайға да арнап айтты. Олар да құпташ отыр. Апанас пен Сергей осы атыраптың егінін көруге өздері де ынтықты.

Күні бойы бұларға Базаралы өз ауылдарының кедейлік, киыншылық қүйлерін көп сөйледі. Айналадағы бай-жуандардан көріп келген зорлық, қорлықтарды да баяндаған.

Базаралының үйіне қонақ боп шықкан Апанастар сол күні кешке барлық тобымен егін басына барды. Оларға егіндерін көрсеткен Дәркембай мен Абылғазы болатын.

Крестьяндар арасында жер сырын, егін мәнісін аса жақсы білетін Сергей бітік егінді аралай жүріп бас шайқай береді. Апанас та шала жыртылған, әсіреле, кесек қалған, малаланбаған үлкен томар балшықты алып Дәркембай мен Абылғазыға көрсетеді.

— Джаман!.. Джалқау! Сендер джалқау! — дейді. Құліп тұрып бас шайқайды. Турашыл кесек мінезді, алып денелі Шодыр қоса құліп, Абылғазыны бүйірден түртіп қойып, жерге түкіреді. О да Апанастың бір сөзін ұқласа да, қайталай берді.

— Джаман... джаман!.. — деп келіп, — чего там джаман!.. Плохо! Ай как плохо сеете! Бить тебя надо, Абылғазы! — деп, Абылғазыны иыктан сілкіп қояды.

Бірақ сонда да мына жиырма жер егін биыл тамаша бойшан, бітік шықкан... Тіпті, аласы жок. Оны да крестьяндар көп тамашалады. То-

пыракты өркайсысы өр түстен қолға салып, кымбат үнды тандағандай тесіле қарап, таңсық етеді.

Кейін орысша үғатын Базаралыға келгенде Апанас, Сергей, Шодыр үшеуі, тіпті, көп шалағайлыштарды санады. Жер тегіс жыртылмаған. Соқа терең жүрмеген. Әсіресе, малалау нашар.

— Мұндай жалқау енбекке осынша көп берген сендердің құдайын мырза! — деп Апанас қалжындаған. Егіннің жақсы шыққанын айта кеп, Сергей әзілдейді:

— Бұнда жер сондай... Мынау менің таяғымды, — деп, өзінің ұзын ақ таяғын көрсетті, — немесе анау жетекті жерге тығып койсан, анадай арба өзі өсіп шығады! — деді.

Базаралы Абылғазыларға осы сөздерді жақсы жеткізді.

— “Еңбегіңмен алып отырған жоқсын, жерінің мырзалығымен алып отырсын. Жеріндегі ырыс сондай, дертені көмсөн, арбаның өзі өсіп шығады!” деп отыр, — деді.

Абылғазылар мойындал, дау айтқан жоқ. Бірақ олар үшін Базаралы өзі сөйлемеді.

— Мала жетпеді. Алпыс үйде екі-ақ мала болды. Ат-көлік те жоқ. Осы егінді мынау алпыс үй кедей өз мойындарымен соқа сүйрекендей жыртты фой. Ат арық, аз ғана болған соң, түйе де жектік. Тіпті, бұзаулы сиырды да соқаға салдық. Кайдан жақсы жыртылсын! — деген.

Крестьяндар осы кеште Базаралымен қоштасып, арбаларына қайтты. Олар ерте ерте жүретін болды. Қаңбак басшы боп, обозды бекет жолына, Жетісудың қара жолына апарып салмақ. Ол таң сөріден атына мініп, өзір болмаққа уәде байласты.

Дәркембай бұл жолы Базаралының үйінде болған жоқ-ты. Оған бөгде бір себеп болды. Орыстарға егінді көрсетіп жүріп кеш бата бергенде, атына мінерде Дәркембайдың көзі Ойқудық жақтағы жақын жотаға түсіп еді. Сонда Кіші Қасқабұлақ жақтан, осы жақын адырға қарай жайылышп шыққан жылқы көрінген. Жырақтау болса да, жотада жүрген жылқы Дәркембай карттың алысты жақсы көргіш көзіне айқын байқалды.

Содан кейін Абылғазы мен орыстарды ауылға қайырып, өзі желе жортып, сол жылқыға барған. Бұл екінді кезі. Бірнеше ауылдың калың шоғыр бойдақ жылқысы қанаттасып, жайылып жүр екен. Мал ішінде жүрген көп бақташы көрінбеді. Тек бір ғана балалау жігіт — күндізгі жылқышы бар. Соған:

— Шырагым!.. — деп Дәркембайдың кеп айтқаны: — Мына жақын жерде көп кедейдің болымсыз егіні бар. Аз күнде орақ салғалы отырмыз. Түнде жылқышы үйкітап қап, калың жылқы егінге түсіп кетіп жүрмесін. Осыны бар жылқышыға айта көр, жарықтығым! — деген.

Жігіт жылқышыларға осыны айтуға уәде берді. Өзі Дәркембайдың қаупін жақсы аңғарғандай болды. Сонымен қарт егінші түнделетіп кайткан.

Ал жас жігіт кешкі суға жылқыны жапқанда, бұлақ басында отырған бар жылқышыға және Әзімбайға да Дәркембай тілегін айтып берді. Әзімбай сазара түсіп, қайта сұрап, өр жайды түйіп отырғандай. Біраздан соң түнгі жылқыны өзі өргізіп, өзі билеп, бар бойдақты қайтадан егіндік жақтағы қырқаға қарай бүргізді. Өзі де бүгін жылқыға баратын болды. Ол бүрынғы әдеттері сияқты осы күзде де түнгі күзетке құрбыларын —

малшы, жылқышыларын ертіп бара беретін. Осы бұлақ басына қонып отырған Ыргызбай ауылдары көп еді. Солардың бәрі де бойдақ жылқыны баққан Әзімбайдай жас мырза, бай балаларының отаулары.

Қазір Әзімбай бұлардың да көбіне “бүгін жылқыға барайык, түнде далада жарыс салып, сауық етеміз, атқа мініндер!” деген.

Осымен ымырт жабыла бере он шакты шоғыр қалың-қалың жылқылар адырға қарай қаптады. Жылқылардың соңынан Әзімбайдай боп, қастарына бірді-екілі жылқышыны ертіп, бай ұлдары да шығысты. Бұнда Ақбердінің Мұсатайы, Майбасардың өзіндегі даукес Ақметжаны, Өсердің бақырауық Мақасы, жас, қызба бас Ақылпейісі, Таншолпаннан Елеусіз дейтін барымташи, ұры бар. Осындай оннан аса жуан Ыргызбайлар тілсіз шокпар, сойыл етіп жүретін атқосшы — жылқышыларын ертіп үшінші.

Әзімбайдың бүгінгі шығысында жаман ниеті бар. Ол күндізгі бала жылқышыдан Дәркембай сөздерін көп қайталап сұрап алған. Сол егіннің ішінде Базаралы, Абылғазының еккені де бар. Әзімбайдың баяғыдан бергі кешпестей өші-касы солар. Дәркембай бастаған жатақ биыл емес, жылда Әзімбайды ыза қылатын. “Осылардың егіні тұнып тұр екен”, “биылғы астықтан жатақ көше алмай қалады” деген сөздерді есітіп, Әзімбай оларға қызғаныш ойлайтын.

Бұл кешелер өзі де жалғыз шолып, егінді көріп қайтқан. Енді түн жарымы тақағанда бар жылқыны әдейі ысыра түсіп, сол қалың егіннің тап орта тұсына тақап өкелді. Жылқы болса күндіз-түн қыр отына жайылып жүргендіктен, енді ылдиға қарай, шалғын-сібер іздел, ұмтыла түседі. Әсіресе, Тәкежан үйінің мыңын бастайтын күрен қасқа айғыр пысқыра түсіп, өзінің қалың үйірін шұбыртып, жүре шалып барады. Әзге жылқы топтары бар айғыр үйірлері де, дағдысы бойынша күрен қасқаға ере бастапты. Күрен қасқа болса алдынан леп тартқандай, жақсы жайылым барын сезіп, жерге бас салмай ентелейді.

Осыны жылқы алдына шығып анғарған Әзімбай барлық мырзала-ры мен құрбыларын, жылқышыларын шақырып алды да:

— Ал, жігіттер енді аттан түсіп, сабыр табындар. Осы арада әңгімелесіп жатайық. Жылқыда өре жок, малда тіл жок. Қайда басқанын кім білсін!.. Таңертең жиып алармыз! — деп, арам құлкімен жаман ниет сездірді.

— Бір ғана жас жылқышы:

— Е, мына жерде егін бар ғой, обал ғой! — дей берген еді. Әзімбай оны боктап салды.

— Жат оттамай! Біреу егін егеді деп, біреудің малы өрістен айрыла ма? — деген.

Данғой Ақметжан мен бақырауық Мақа да өлдекімді боктап жа-тыр.

— Жер тырмалаған бол, ата-бабамыз істемеген көсіпті тауыпты! — деп Мақа кірісті.

— Елдің сұрын кетірді осы бір жатақ деген сүмдар! Өздерін тұртіп көшіріп жіберу керек, — деді Ақметжан.

— Е, е, бір-екі рет еңбегін еш қылса, “итше жер тырмалап жаман ырым бастама!” десе өзі де көшеді, — деп, Әзімбай атынан түсіп жайла-нып бел шешіп отыр. Өзгелері де осының ісін істей бастады. Аттарын тізгінінен қантарып қойып, шылбырларын жастанып, тегіс жата бастады.

— Көшу емес, босуға да түсер, ұсын ойрандаған арадай құжынар өңшең мұжық! — деп, Ақылпейіс әрі боктап, әрі ыржындан қояды.

Әзімбай бұны сүйсіне қостап, оның соңғы сезін қайта-қайта еске алды. Бұлар дәл осы жатыста ен үлкен сүмдыш істеп жатты. Ендігі үйқылары ояу жүріп, жер өртегеннен де жаман. Өз әдеттеріндегі ұры аттан-дырғаннан да, аш-нашарды зорлықпен жылатып, сабағаннан да бетер. Кісі өлтіріп, әлсіз ауылдарды шапқандарынан да қатал жауыздық үйқысын тудырып жатты.

Ал жылқы ше?! Жылқы болса, жайшылықтағы момын жазықсыз жануар, сондай асыл қасиет малы!.. Қазір өздерінің ендігі сипаты, дала-ның өрті... меніреу апаты, тілсіз жауы есепті болғанын білер ме еді олар! Міне, енді мың аяқты, сан мың тісті жалмауыз обыр айдаһар боп созылышты, қара шұбар қыбырымен бүкіл өнірді басып, егіндікке қарай тақады. Сол жеміт айдаһардың жарқыраған жалғыз көзіндегі боп, күрен айғырдың мол қасқасы, айқындан жарқырап келеді. Әлі де ең алды сол. Барлық мың жылқылы калың непірді жиырма жер егіндікке жалпағынан әкеп, бастап кеп араластырған да сол күрен қасқа айғыр болды. Өзге шөптен сызаты көп, түн шағында әрі салқын, әрі калың көкшіл бидай, мол жылқының ту биелерін де, тай-құлышын, байталын да түгел қызықтыра тартты.

Қаскөй иелері қаптатқан қара шұбар калың пөлесі қазір, тіпті, әдейі үрланып, өшігіп кіргендей. Бірде-бір айғырлар да, тайлар да кісінемейді. Оқыранып осқырмайды да. Тек жиі-жиі пыскырысып, мынау жайылысқа жеткендерін, жылқылық сыйырларымен құптасқандай.

Бортылдатып егін басын үзіп жегендерімен қатар, орта белден опырып, сындырып жұлғандар да бар. Тай, құлын келістіріп жеудін мәнін білмей, көбінше биік бидайды тубінен тістеп тартып, түп-тубімен, тамырымен қопарып жұлып алады. Ұзын бидайды сұрырып алғанымен жей алмайды, бастарын изеп шайнай алмай таптап тастап, тағы тістейді... Тағы жұлып алады. Шетінен кірген егіндікті бір жағынан жапырып жойып, бар жылқы калың ортасына да батып жатыр. Көп жерде егін ішінде аунап немесе шапқыласып, тепкілесіп ойнак салып жүрген, жас семіз асайлар көп. Қатан аяқтарының астында, жау ойнағында, бітік бидай бытырлап сыйып құлап, үйысып немесе қопарылып тапталып жатыр. Күндізгі жас жетімдердің кішкентай әлсіз саусақтары сонша қорғанып, қалтырап күтіп ұстаған бидай сабактары қазір өрттен де ауыр өштік, дүшпандық сокқысына ұшырады. Пышактай өткір, сан мың тістер мен тастай қатты шақлақ түяқтар жеп жойып, құртып жүр. Кедей атаулының енбегі, ашытері, аз тілегі, үміті жүдеу тірлігі — бәрі де осы түяқтардың жау тепкісінде тапталды.

Ерте оянған обоздар енді аттарын жегіп алған, жүріске даяр бол қапты. Қаңбақты күтісіп тұр. Ал Қаңбақ болса, таң атысымен өредегі атын іздеп, ауылдан жаяу шығып еді. Егін жақтағы белге шыға бере, бар сүмдышты көріп жібергенде, жалғыз өзі ойбайды сап зар қақты.

Осы кездे ерте оянып, бидайды көздеуге шықкан Дәркембай қарсы келеді екен. Иіс сиякты төрт-бес кемпір-шалдар да егіннен таңертенгі шайға бидай басын тергелі қозғалған-ды. Солардың тобы ауылдан сыйыла бергенде, алдарынан бақырып айғайлап, құстай ұшып келе жаткан Қаңбақты көрді. Болған сүмдышты бар сорлы бір сөтте түсінді.

“ Енді аз уақытта бұның бөрі шулап, ауылға үмтүлды. Мол үйлі үш ауыл бір кісідей тысқа жүгірісті. Балалар да ояна жылап, шешелерінің етегінен ұстап, қайғыны сезіп қарбаласа, қактыға зарлап жүр. Тынымсыз қарғыстар, қатты айқайлар, дауыс салып жылаған ызалы үндер ауылдың үстін анық шабынды сағатында дүрліктірді.

- Қырылғырдың малы!
- Төбеннен үрғыр қаскөйлер!
- Өртөніп өл, Ырғызбай!..
- Тұқым жұрағатың жылап өтсін, өншең бай!
- Көз жасым жібермесін, қас-дұспан!
- Жетімдердін зары соқсын!
- Жау! Жау ғой мынау!..
- Қастың ісі ғой, бұл сүмдүк! — дескен зар мен ыза ауыл ішін тегіс кернеді.

Базаралыға Дәркембай мен Қанбақ, Абылғазылар да осындаш ашу наламен жеткен еді.

Қазір Базаралы жол жүретінде киініп алыпты. Бірақ тұра алмайды. Өзі аппақ бол жүдеген. Әлі аузынан шықкан бір ауыз үн жоқ. Тек қана тыстағы аналар мен балалардың, қамырыққан өкелердің зарын ғана тындалап, жер төсегінде жүз төңкерілген.

Енді бірнеше басты еркектер кірісімен, ашулы ақылына мініп:

— Уай, қарғысынан қан құссын қас дұспаның! Сорлы елім! Соры қайнаған бейнетқорым, өншең!.. Жетті, жетті зарың!.. Жә, ес жи түге! Есінді жи, Абылғазы! — деп, бірнеше Абылғазыңдай соқталы жігіттерді андалап, сонын бәріне әмірлі сөздерін шашаң айтып кетті.

— Жылқысы егіннен шықпай тұрып қазір ғана жүген-ноқта, арқанбаумен барындар да, таңдалап-таңдалап жүріп, тұра отыз құр атын ұстап өкеліндер. Өлген де бір, тірілген де бір бүгінгі күн... Не аянар жан қалды? Жиырма жер егін, алпыс үйдікі еді. Әр жерім — бір жарым аттың құны. Отыз ат дегенім сол. Алпыс үйдің екеуіне бір аттан. Осыны ұстап отырып айттысамын. Және қазір бұл істің арты жанжал ма, төбелес пе, келеді ғой бар пөлесі. Сонда мінетін көлігін. Бар жөнел, осыны істеп келмесен, ел емессің! — деді.

Дәркембай да бұл сөздерді қостады. Сонымен енді бір шай қайнатым ішінде, айтқанында, отыз құр ат кедей үйлерінің босаға-босағасына кеп байланып қалды. Дәркембай тынымсыз жүріп, сол аттың бәрін ерттеп те қойғызыды.

Әлі ауыл үсті шу-айғай. Кемпір-шал, бала атаулының дауыстап жылауына, қарғауына толы болатын.

Бағанадан бұл ауыл үстіне орнаған шу мен әлекті түсінбеген және Қанбақты ұзак күткен Аpanastar енді Базаралынікіне келіп, барлық жайды біліп алды. Біразда бүкіл обоз еркек-әйелі түгелімен мынау кедей, дос-жар қонағуар ауылға орнаған сорды білді. Оларда да қатты жанашырмен аралас өте жігерленген ыза оянды.

Базаралы “потрава” дегеннен-ак, оның берген бүйріғын Федор қатты қостаған.

— Потраваның жазасы бұдан да қатты! “Мал иесі байларды соттау керек!” — деп Аpanastar көргендерін айттып, тегіс обоз қол қойып, куәлік те жазуға байласты.

Осымен аз уақыт өткенде ауыл үстіне қалың салт атты қаптады. Олар — Әзімбай, Ақметжандар бастаған бай мырзалар мен атқосшы — жылқышылар.

Білектерінде сүйреткен сойылдары бар. Тұнде, қызыл інірде... үйқыға әдейі кеткен бұл топ, күн шыққанша тұрмай жатқан. Тек алғашқы оянған Мақа егін үстіндегі жылқыдан қалың шоғырды үстап өкетіп бара жатқан жатақтарды көргенде ғана бақырып: “Аттан!” салған-ды.

Әзімбай сол арада барлық қолын атқа қондырып жіберген. Жақын манда жатқан басқа Ырғызбай ауылдарының жылқышыларын да тез шақыртып алды. Сөйтіп, жиыны қырық шамалы қол болды. Енді шокпар-сойылды кезеңіп алып, кедей ауылға кесір салмақ боп, анық мол пәлені ізденеп қеледі.

Ауылға жеткенше қатты жүрістерін де бөсендепеген. Әдейі бұл елді басынып, айбын көрсетіп, жасқанта жетпек. Шеткі ауылға іліне бере Әзімбай ат үстінен ақырып әмір етті:

— Эй, жатақ! Кімін бар? Шық алдыма! — деді.

Бұл ауылда Абылгазы, Дәркембай мен Қанбак, Токсандар бар-ды. Солардың басы көрінебере Әзімбай тілге, сөлемге келмей жатып айғай-лап бұйрық етті.

— Босат! Тегіс босат жылқымды! — деп зіркілдеп тұр.

Үйде ауру Базаралы мынау үндерді есітіп жатыр, бірақ тыска шығар дәрмен жок. Тістеніп, киналып орнынан қозғалғысы келсе де, белі жылжытпайды. Зығыры қайнап отыр. Мырзалар тобы ауылға келе бергенде:

— Потрава жасағандар келді.

— Бұлардың господалары өні!

— Жұр, көрейік, естиік! — десіп, Апанас, Федор мен шал Сергей үшеуі осы ауылға қарай аянаған.

Дәркембай Әзімбайға жауап айта бастады:

— Жау іstemейтін істі істеп, қыруар аштарды ұлардай шулатып не болды? Тіпті, құба қалмақ заманы, шабынды болса, бұдан бетер қастық етер ме еді? — дей беріп еді, Әзімбай мен Ақметжан, Мақа, Елеусіздер жан-жақтан зекіре ақырып кетті.

— Сен жаулық еттей не істеп тұрсын?

— Ұйықтап қаппыз, айыпты ма еkenбіз.

— Жылқыны не деп қолмен аласын?

— Кімді басынасын?

— Малда тіл жок, айуанмен бірге айуан болдың ба, тұгі? Босат!

— Сөзді доғар, босат жылқыны! — деп, шетінен сызданып, сұрла-нып ат тепсініп тұр.

Абылгазы бір сөзді бастап:

— Есе бересіндер ме, арыз айтқызасындар ма, жоқ па? — дей беріп еді:

— Мә, саған есе! — деп тұрып, Әзімбай қамшымен бастан тартып жіберді.

Абылгазы оның қамшысынан үстай алып, бір-ак сермел жұлып алды. Өзіне сілтей беріп еді, осы кезде қызбабас Ақылпейіс бұны сойылмен салып кетті. Сол-ақ екен, төбелес бастала берді.

Дәркембайға да қамшы жауып жатыр. Әр үйдің есігінен қарап тұрған қатын-бала азан салды. Абылгазы мен Дәркембайдың қасында

болмаса да, әр үйдің тасасында аттарын өзірлеп, құрық-сойылдарын белдеуге қыстырып тұрған көп кедей бар еді, солар бір сөтте Абылғазының “аттан!” деген жалғыз айғайын ести бере сарт-сарт атқа қонып, жау топка қарай:

— Ұрып таста!

— Ұрып таста! — деп қаптап қоя берді.

Бұларды осылай жасырын өзірлеп қойған жалғыз Абылғазының өзі. Кедей егіншілер арасында сонау жылы Базаралы, Абылғазының бастауымен Тәкежан қосын шапкан ер жігіттер де болатын.

Абылғазы өзіне қаптаған сойыл мен қамшыдан өуелі басын қорғап жалт берді. Аттыларға ұрғызыбай үйлер арасымен бұлтактай қашты. Осы кезде жаңағы жігіттер айғайлай шапқылай шығып, Әзімбайларға тап берген-ді. Абылғазы ұшып отырып, ауыл ортасындағы өз үйіне жете бере, тасада тұрған Тәкежанның қара төбел атына қарғып мініп, белдеудегі қара шокпарын қағып іліп, айғайды салып, Тәкежан ұлына қарсы шауып шықты. Ағызып барып, жау тобына араласып кетті. Шокпарды онды-солды соккылады. Жігіттері атқа мінгенімен жау жағынан аз екен. Аналар қырық шамалы болғанда, бұлардың бары — жиырмадан артық емес...

Дәркембай бағана соккыға жығылып қалып, оны басынан ақкан жаңымен Өдек зорға көтеріп, үйге кіргізді. Жаралы Дәркембайды көргенде, Базаралы:

— Ә, құдай, бұны көрсеткенше, қор еткенше, жаңымды алыш менің! — деп енбектеп ұмтылып, есікке талпынып барады. Өдек сүйеп тоқтата беріп еді:

— Тарт, жұлқысып өлем жауыммен. Әпер шокпарды! — деп керегеде көлденен тұрған шокпарды жұлқып, сүйреп ап, есіктен айғайлап:

— Қыр! Жой! Өл қолында, өшінді ал! — деп ақыра шықты.

Соккы жеп, басы жарылып, енді үйде, төрдегі керегеге сүйене жантайып, карт жүзі куан тарткан Дәркембайдың қасына Рахым жүгіріп келді. Жылап жіберіп әкесін құшактай алып, аймалап сүйемелеп жатыр. Мұның артынан ілесе жүгіріп, Исаңың екі кішкене баласы Асан мен Үсен де келіпті. Дәркембай атанды олар да өз әкесіндегі жақсы көруші еді. Карт болса, бұл екі жетім жас баланы мұсіркеп, үнемі жақын туысындағы корғаны бол жүретін.

Үш бала Әзімбайлар алғаш төбелес бастағанда, Иістің үйінің есігінен қарап, тысқа шыға алмай қорқып, жасқанып тұрған.

Кейін Әзімбай мен оның бұзакы жолдастары қамшы мен сойыл жұмсап, Абылғазыны ұра бастағанда, Рахым үйден жүгіре шықкан. Ол өзінің атасы үшін шошынып жан дәрменмен жүгірген-ді.

Әкесін үрган жау-дұшпанды да көріп жылап айғайлап жіберген.

— Тиме, әкеме! Жауыз! — деп, екі көзінен жас ыршытқан.

Ауыл үстіндегі аттылы-жаяулы төбелес-топырга қарамастан артына ерген Асан мен Үсен үшеші құстай ұшып отырып, жаңағы Базаралының үйіне жеткен.

Дәркембай өз қасына баласы шырылдан келгенде есін тез жиды. Жарасына бойын билетпей, кайраттанып алды.

— Қарашыым, жылама, шошыма! Түк те етпейді, — деп, Рахымтайды басынан сипап, бауырына басты. Дәркембай атаға жаңы ашып, тістене жылап отырған екі жетімек жастарды да бастарынан сипап, қолтығына тартты. Рахымтай жылап жатып:

— Ататай, мен ержетемін, сонда ол қуарған Әзімбайдың басын мен де жарамын! — деді.

Асан да мұны қостап:

— Тұра тұрсын, бәлемдер, біз де үлкен болармыз, сонда атамың кегін өпреміз! — деді. Осы кезде тыстағы қатты соғыстың дабыр-айғайы үдең шыға бастап еді. Төбелес ауылдың үстінде. Есік алды, кораның ортасы — бәрінде де шарт-шұрт майдан жүріп жатыр. Аттан домалап жығылып жатқан жаулар да, жатақтар да бар. Айғай мен егес!

— Қайтпа! Қайтпа!

— Айрылmas! Айрылmas!

— Өлтір, жой! — деген үндер жаулар жағынан үдең-үдең шығады.

Базаралы үмтүлғанда, есін жаңа жия берген Дәркембай Өдекке ақырып:

— Үмтыл, анаған ер! Сүйей бер! Мені таста! — деген.

Тыста жауға жете алмаса да, шоқпарын үйіріп, жатақтарға ақырып, бүйрық беріп тұрған Базаралыны енді Өдек құшақтап сүйей берді.

Дәл осы кезде ел де, жау да күтпеген бір сойқын араласты.

Әлгі бір өзірде осы ауылға қарай үмтүлсықан Аpanastar Әзімбай тобын көре бере, төбелес болатынын біліп еді. Олар ауылға үмтүлса да, бұлар жеткенше, ойлағандай төбелес басталып кетті. Сол сөтте Аpanas пен Шодыр айғай салып, бар обозға:

— Догар атты!

— Айда көмекке! — деп, бір-ак бүйырған... Осы-ак екен, барлық крестьяндар аттарын шапшаң догарып жіберіп, көпшілігі жалма-жан жетектерін суырып-суырып алысып, жайдақ аттарына міне-міне шаба шыққан.

Обоздағы Дарья, Фекла сияқты қатындар, кешегі кедей үйлердің өйелдері мен балалары шулап жатқанын көріп, қолдарына балта, күректерді, айырларды алып жаяу үмтүлсты. Аpanas өзі де атына мініп, жетегін қолденен үстап шықты. Федор бұдан бұрын жалғыз құйықтырып кеп, Абылғазыға қатарласа бере жауға үмтүлды.

Бұны Ақылпейіс иықтан салып өте бергенде, Федор оны белінен бір салып қалды. Асыға үрді. Сойылмен төбелесудің жөнін де білмейді. Қазақтың жырынды сойылшылары бас пен білек, тізені көздесе, бұның ондай тақыспен жұмысы жок. Тек кез келгенде белуардан көстите береді. Бір Ақылпейіс болмаса, өзге үргандары ат үстінен тымақша ұшып, домалап түсіп жатыр.

Казір енді Аpanas пен басқа да көп крестьян да соғысқа араласты.

Ауыл үсті қыран-топан. Кедейлерді бұған шейін қатты соққыға ұшыратып, үйді-үйге тықсырып, жапырып келе жатқан жау топ, енді дәл осы жердің өзінде-ак жетім-жесірдің қарғысындағы үрган, қатты қолдарға кезікті.

Орыстар аздан сон “Ура, ура!”, “Ур-ра!” деп, үлкен соғыстағы сүрендерін салып, білек құрыштарын енді жазып келеді.

— Уә, тілеуін берсін!

— Айналайын, орысым!

— О, жолың болсын!

— Бала-шағаң игілігін көр! — десіп, байлары соққы көрісп жатқан қатындар, шешелер бақандарын сермен жүгіріп тыста жүр.

Дарья мен Фекла және тағы бірнеше батыл крестьянкалар бұл кезде ауыл ортасына жетіп, қазақ қатындарының ішіне араласып кетіп, бақандарды алып, үмтүлсып жүр. Тұстарына келген жақсы киімді жауларды жонынан ұрып қалысады.

— “Анчиҳрист!” — деп Фекла, — “Окайяные звери” — деп Дарья, соғысқа өбден қызып алған, қорку жок.

Бір кезекте осылардың екеуінің арасынан шапқылап өте берген бакырауық Мака Фекланы сойылмен салып жіберді.

— Ах, суккин ты сын, анчиҳрист! — деп, Фекла шап беріп, Маканың атын ауыздықтан ала түсті.

— Айрылма... а-с!.. — деп бажылдай берген Маканы Фекла жалғыз қолымен аттан жұлып түсірді. Мака құлағанда да “айрылмастан” жүр. Бірақ Фекланың қатты сілкүімен шалқасынан сұлап түсті.

— Эх, суккин ты сын, барантач! — деп тұрып, бұның бажылдап жатқан шағында, Фекла өзінің жалаң аяқ табанымен қақ басқа теуіп-теуіп жіберді.

Осыны көрген қазақ қатындары сүйсініп:

— Шокланы қара!

— Ойбай, Шокланы қара!

— Ауызға тепкілеп жатыр... — десіп шулап журіп, сүйсінгенінен құліп те жіберісті.

Өзінің әжесіне тығылып, табалдырықтан соғысқа қарап жылап тұрған кішкентай Үсен де Маканың масқарасын көріп еді.

— Шоқ! Ал бәлем, шоқ! Шоқ! — деді.

Ііс кемпір Шоклаға да ырза боп, кішкентай жетімегінің тіліне де сүйсініп, үні өшіп қатты құліп тұр. Жалғыз баласы Иса өлгелі бұл сұық өмірде ен алғаш құлгені осы.

— Айналайын Шокла! Ұл-қызының игілігін көр!.. Өл де маған! — дейді.

Осы кезде кораның ортасына құлаған жаулардың бірнешеуін орыс әйелдері мен қазақ әйелдері қамшымен сабап, тәпелеп жүрген. Крестьяндар араласқалы Әзімбай тобы соққы жеп, тайқи бастады.

Ендігі төбелес дәл Базаралы үйінің тұсына жеткен. Абылғазы мен Шодыр, Апанас тізе қосып ап, он шақты мырзалармен қарш-карш ұрысып тақай берді. Сонда Базаралы бар пәрменімен айғайлап:

— Жой, жанынды сал! Қапта, кедей! Бей! Бей, собак! — деп, жұлқынып ақырды. Дегеніндей, осы тұска өзге жатақ жігіттері де қаптай үмтүлды. Дәл Базаралының бүйірғаныңдай, жатақтың шоқпарлары мен обоздың жетектері Үрғызбай мырзаларына мейлінше майдан берді.

Осы ғана бір сәттің өзінде ауру Базаралының қан қоздырар айғайын үкқан намыскер егіншілер мен Шодырлар анық бес мырзаны ұшыра-ұшыра домалатты.

Базаралы әлі де:

— Жой, бірін жібермей соқ! Сал барды! — деп ақырып тұр.

Даусы бар ауылдың үстіндегі шуды, дабыр-дүбірді басып, алғыр қыран үніндей санқылдайды. Құлаған бес мырзаның біреуі — Ақметжан, бірі төбелескөй — Ақылпейіс және, әсіресе, бағанадан талай кедейді қан қылған төбелескөй Елеусіз еді. Осылардың жығылғанын көрген сон, Әзімбайлар енді анық сырт берді. Соны сезіп, тағы өршелене үмтүлған

Абылғазылар енді бір қаптағанда, жаны аянкес мырзалар ауылдан сыйыла берді.

Шодырдың білегі жана қызып алған еді. Ол тұра Әзімбайды көздеп үмтүлсып жүр. Бірақ ананың аты жеткізбей, бұдан сыйыла береді. Қазір Шодыр тағы соны бетке алып, тебініп үмтүлғанда, Әзімбай анық қашуға беттеді. Өзге тобы да азайып қалған қалпында, жөнкіліп жөнеліп барады.

Шодыр мен Абылғазы көп куды. Бірақ жау жеткізбеді. Абылғазының аты семіздіктен майы тығылсып, шаба алмай қалды. Шодырдың аты да жүгіре алмай жүр. Әлгі өзірде, өзі құлар алдында бар қайрат Шодырда екенін андаған Елеусіз, бұның атын құлак шекеден ұрып құлатып кете жаздаған. Содан бері Шодырдың “Сивқасы” өндіріп құлаштай алмай қалған. Қалай да мырзаларды адырга шейін жосытып, шошытып қуып тастап, Шодыр мен Абылғазы ауылға жайланаңып қайтты.

Бұл уақытта ауыл үстінде соккыға жығылғандардың бәрінің аты ұсталып, байланып қапты. Жаудың ес жигандарын Базаралы бірде-бір үйге кіргіздірмей, далаға айдал тастаған.

Жатактардың жаралылары да көп еді. Оларды өзді-өз үйлері күтіп, жараларын таңып жатты.

Бұл күнгі төбелес еңбек пен бейнет елінің ашулы бетін ашты. Жазықсыз тартқан жаза, қорлық ашындырмай қоймас еді. Соның орайына жүргінші крестьяндар достығы мен көмегі де бөгде болды. Ақыры, өзіргі күнге бай ауылдардың отыз аты қолда тұр. Жуандар сөзге келсе бидайды төлеп, малын алар. Болмаса, еруліге — карулы. Осыны қысқа ғана ойлап алған Дәркембай, Базаралы, Абылғазылар енді өз елдерін желпінтіп, еңсерілін көтере сөйлемеді.

— Бас жарылса, бөрік ішінде. Көрі шал, менің де басым жарылды. Өлгем жоқ. Тек жасымандар. Белінді бекем ұста! Әлі алда талай теперіш бар! — деп, Дәркембай үш ауылға да өзі жүріп өситетеп шықты.

Бүгін екі-үш үйге қатарынан ет аскызып, орыс достарын бөліп-бөліп қонақ етті. Жас балаға шейін Апанас, Шодыр, Даңғыл, Феклаға сансыз алғыс айтты. Бар үйде көрі мен жастың аузында бүгінгі қызық өнгіме Мақаның Фекладан тепкі жегені.

— Басына тепкізіп жатып бақ етіп, “айрылмас!” деп қояды, — десіп, әйелдер айтады да құліседі.

Бұл күн кешке шейін жау ауылдар жағынан тырс еткен сыйыс білінбеді. Осы күн ішінде Апанас пен Базаралы ақылдастып, барлық обоз адамдарының кедей елге болысқан бір мол куәлік қағазын жасады. Ол — “потрава” тұрасындағы куәлік-акт. Егіннің көлемін, есken молдығын айтып, соны бай ауылдардың мың жылқысы қалай таптап, жеп, жоқ қылғанын жазды. Осыдан соң әрі потрава жасап, әрі талаушыдай шабуыл жасаған жыртқыштық зорлық түгел сипатталады. Көлдененен осы халдерді көріп, амалсыз күә болған отыз үйлі переселендер Семейдің уезд начальнигіне бар білгендерін мәлім етеді.

Айтқандарының растығын бекітіп, барлық обоздағы еркек-әйелдер қолдарын қояды. Осында занды көмегін тағы көрсеткен переселендер көп қолдар қойылған мол қағазды Базаралыға әкеп табыс етті. Копиясы мен екі бөлек қағаздар. Апанас бұның біреуін қалаға жіберіп, біреуін үнемі қолда ұстаға тапсырды. Сонымен жолдан енді бөгелуге болмайтынын айтысып, дос обоз жүргуге қамданды. Соғыста беті жаралы боп, басы ісіп қалса да, Қанбақ сол жараларын таңып алып, обоздың алдына түсті.

Енді барлық үш ауылдың еркек-әйелдері, бар баласы шұбырып келіп, жүргіншілермен ұзак-ұзак қоштасты. Екі жағы да бір-біріне көп-көп алғыстар айтысып, кимай айырылысты.

Осымен кеш бата обоз жол тартты.

Енді бай ауылдардың тыныш қоймайтынын ойлаған егіншілер шұғыл кенес құрып, екі түрлі байлау жасады. Алдымен қаладағы ұлыққа крестьяндардың қуәлігін қосып арыз жолдайды. Бұл арызben осы түнде калаға араласы бар, пысықша жігіт Серкеш жөнеледі.

Екіншіден, Дәркембай мен Абылғазы қазір барлық жайды өз ауыздарынан білдіру үшін, Абайға баратын болды.

Осы байлау бойынша екі тарапқа кіслерін аттандырып, кедей ауыл келесі күнді күтіп қалды.

Дәркембайлар келгенде Абай аулы кешкі асын ішкен жок еді. Әйгерімнің үйінде Абай, Мағаш, Дәрмен үшеуі ғана отыр екен. Конактармен амандық айтысып болған сон, Әйгерім асжаулық жайғызып, қымыз сапыртты.

Күндіз болған жайды естігеннің үстінен Абай бағана түс ауа Мағаш пен Дәрменді жұмсал, шығасы кеткен егіннің анық жайын білдірген. Сол екеуі жиырма жерді ұзак аралап, тегіс істен шыққанын анықтап көріп алған. Жерге түсіп, сынып, тапталып жатқан бидай бастарының қалғаны бар. Бірақ оны жиып алып болмайды. Әуелі, пісіп жетпеген көк бидай. Екінші, топыракқа тапталып, текке рәсүә боп қалған.

— Такыр-таза құртқан дегенниң нағыз өзі!

— Тып-типыл жойған да койған! — деп, Мағаш пен Дәрмен өз хабарларын аяқтаған.

Абай бұларға:

— Жатақтарға сокпандар. Әзір арадағы қалыс ағайын боп, тек істін дәлін біліп қана отырайық! — деген.

Бұнысы — “келер тартыста кінөлаушы болмасын, ең алдымен кедейлермен үштасып алды демесін” деген түбегейлі есеп.

Мағаштар жауыз зорлықтың бар көлемін ашқалы Абай қатты киналып, тыныштық ала алмады. Бір кезде үнсіз құрсініп, ауыр налаға түскен шағында Оспанды есіне алды.

“Әр жакқа толқып кеткенде андамай ауытқып басса да, қуатым, сүйенішім екен-ау! Ол болса, казір сол иттікті етіп отырған бар Ырғызбайдың содыр-сотқар мырзасымақтарын сүйретіп алғызып, “ең әуелгі жаза осы” деп шетінен дүрелетер едім. “Жыртқыштың орайы — жыртқыштық” деп отырып, естен кеткісіз етіп сойғызар ем! — деп, өне бойын қалтыратқан, қайратты ашу үстінде отыр.

Бір ауық көптен бойын мегдеген ел қайғысына кетеді.

— Өмірді неден бастасам, әлі сол орында тұрғандаймын. Залым жауызben алысқан сайын, жеті басты жыландаі. Бір басын шапсам, тағы біреуі туады. Қайда, қайда бұл шығар жол!? Енді қашан елдік сөүлесін көрем? Откені ме осымен ку өмір? Кеткені ме, ұшығына жеткізбей мол арман? Жұртый деуге ұялудан арылам ба, жок па?

Осындаі ұлы толқын тамакқа жұмарланған дерттей бунай ма? Жүрекке тас тығылғандай тыныс тарылтга ма?..

Әкесінің бүгін өзгеше қапаланған күйін естіген Әбіш кешке жақын Абай отырған онаша үйге әдейі жалғыз келді. Мұнды жайын Абай бүгін

Әбіштен жасырған жок. Соған орай баласы да өзінше бір байлаумен кірген екен. Сол ойын айта бастады:

— Аға, бұл жолғы жауыздық та, жауыздық жасаушы да қақ қасыңыздан шығып отыр. Ол бірге туған ағаныз істеген киянат, жыртқыштық болғандыктан, сіз үялып та киналасыз. Іштен тынасыз, үнсіз уайымдайсыз. Ал менің айтайын дегенім, — деп, Абайға қарай жабыса жақындай түсті. Абай да Әбдірахманнан бүгін анық бір сүйеніш ақыл, көмек тосып қадала қарады.

— Сіз осы сахараның әкімінен, жуанынан, бай-бағланынан, зорлықшылдарынан момын елді корғаймын дедініз. Сол үшін жауыңыз да өшіге, өршелене соктығады. Жатакқа тиіп отырғандар өдейі сізге де тиесін деп, осыны істеп отыр. Солай емес пе?

— Рас айтасын.

— Ал сіз ғой “көп халыққа қосылдым” деген жолыңыздан аумайсыз? — деп, Әбіш жауап тосқандай іркіле беріп еді...

— Аумаймын, қайтпай өлемін! Осы менің арманым мен сертім...

— Ендеше, сол жолда батыл іске бекініңіз, әсіресе, халық үшін болған мұндай ісіңіз, сол халықты ойландырып, оята түседі. Орыс қауымында қалып жүртпен тілек қосқан сапалы адамың бәрі де осындай қақтығыстарда барын салады. Үлкен жігермен араласады. Соны дәл бір осы кезенде сіз де қолданып көрсөнізші.

— Қалай ет дейсің соңда, мен де сойыл алғып атқа мінейін бе?

Абай дәл сондайлық іске өзінің мезгілі өткендей, жасы үлғайғанын бөгет санайтын сияқты.

— Керек болса, соны да істеніз, тіпті! — деп Әбіш аса нық байлап айтты. — Мұндай жауыздық, зорлық өзіне қарсы шыққан батыл қайратты көргенде ғана жасқанады. Базаралы, Дәркембайлар соны бастап қойды. Бір айқайыңыздан кім қалар екен! Ал жаулар соңда есі шығып бас тартады. Тыныштықты өзінізге де, момын елге де сонымен ғана табасыз! — деді.

Абай ішінен осы акылды шын макұллады да, енді бір жігерлі оймен батыл істін жолдарын іздей бастады.

Сондай күйде отырған үстіне Дәркембайлар келген. Абай бұлармен өте қыска сөйлесті. Ендігі бар сөз, қатты берік қайратқа мінген жігерлі, тартыс сөзі.

— Қазір ас ішіп, үйлеріне қайтындар. Ертегі күн бастарына не пәле келсе де, бар қайратым мен білгенім, сендердің жолында. Мен сендердің қасынан табылам. Сөзім осы-ақ! — деді.

Дәрменді жатакқа бірге аттандырып, қасына екі-үш жылпос жас жігітті қосып берді. “Ертең сәскеден өрі қандай тың сөз берін болса, бәрін маған кісі шаптырып жеткізіп отыр” деп бүйірды.

Ас іше салысымен Дәркембай, Дәрмендер сұыт жүріп кетті.

Осы кезде Тәкежан аулында бар үлкен-кіші Үрғызбайлардың жиыны жүріп жатқан. Олар күнүзын шапқыласып, енді ордалы қасқырдай ұлып табысып жатыр.

Ертегінде тұс болмай кедей ауылға Үрғызбайдан Ақберді келді. Қасында бес жігіт бар. Оның да сөзі қыска, катал бүйірк болатын.

Үрғызбай жиыны әмір етіп отыр.

— Не бүгін кешке шейін ұстап алған жылқыны түгелімен әкеліп, ағымызға жығылсын! Болмаса, ертең сәскеде тұрысатын жерін айтсын.

Бар Ырғызбай атқа мінеді. Тек аулының үстіне барып тұрып, шанырағын ортасына түсіріп, ойран саламыз! — дегі.

Ақберді Базаралының үйіне кеп тұскен еді. Дәркембай мен Базаралы, Абылғазы үшеуі оңашалап ақылдақан да жок. Сөзді Базаралы билеп сөйлемді.

— Пәлені бастаған мен емес. Ал сол пәле келіп жалмай бастаған соң алысқаным рас. Үндемей қойсам да өлгенім. Аузымдағы несібемді алған, аяйды деп отырғам жок. Орай бермей, борай берем дейсің ғой, аяздай қысып арқамды! Жылап өлмеймін, өлтірсөн де, қырсан да жағана жармасып өлем! Өзім іздеп бармаймын. Ал ізденіп келсен, келіп көр! Онсыз да тірлігі талқан болған аш-арығым бар. Әйтеур, өлген екем... бірақ жастығымды ала өлемін, бар, жөнеле бер! — деді.

Бұл сөзді естісімен Ырғызбайлар тағы шапқылап түні бойы кол жинады.

Дәрмен өзі болса жатақтарға келгенде Иіс кемпірдің үйіне тұскен. Кешегі Әзімбайдай аузы алты қарыс дейтін, жасанып келген жаумен алысқан кедей тобы мынау. Бұлардың көбімен Дәрмен таныс қана емес, жиі араласатын дос та. Сол елдін басшы, бекем жандары Базаралы, Дәркембай ғана емес, Әбді, Қанбақ, Сержан сияқты талай азаматымен де аз сөзбен тіл қатысып, сыр тартысты. Тістеніп тұрып, қайсар шыдамға мінген, бекініп білек шымыранткан қажыр бар.

Тіпті, Иіс кемпірдің кешегі көргенін айтқаны, бақырауық Мақаның масқара болғанын құліп өнгіме еткені де бұл елдін, осы қарсылық үстінде сілкініп, көтеріліп қалғанын көрсетеді. Намысты қайрат қашаннан бері басылып қалған бойларды енді бір сөт жаздырғандай. Иіс кемпір мен Дәрмен көп сөйлескен еді.

Дәркембай кеше екі кішкене баланың оған жаны ашып жылаганын да, “атам үшін біз ержетіп, кек аламыз” дегенін де айтты. Дәрмен сол үшін Асанды қасына шақырып еркелетіп, арқаға қакты.

— Жаксы азамат боласын. Ер болып ержетесін, карагым. Сенін аған Иса батыр болған. Сен де сондай ешкім, еш нөрседен корықлайтын асыл азамат боп өсесін, — деді.

Дәрмен ағаның жалғыз Асанды мақтағанына көнгісі келмеген Үсен енді Дәрмennің қолтығына кіре, тізесін қағып қойып, наразылық айтты:

— Иә, Дәрмен аға, мен ше? Жалғыз Асан ба, мен де ер болам, ағамдай мен де батыр болам! — деп Иіс пен Дәрменді құлдіре отырып сөйлемді. Өзі қатуланып, бұртиып апты, құлімсіремейді де.

Дәрмен енді жаксы анғарды. Үсеннің жүзінде Исаға ұқсаған жерлері мол екен. Қабағы, көз, мұрны — бөрі де биылдар, тіпті, айқындалп білініпті. Дәрмен Иіске осыны айтты да:

— Айналайын Үсентай, рас айтасын, сен сондай боласын, болатының рас! Сені мен үмытқам жок, Үсен бәрінен бөлек болады деп әдейі бөліп айтам! — деп күліп отыр.

Үсеннің әкесіне ұқастығын айтумен қатар Дәрмен Исаңың өзін еске алып, үндемей шұғыл ойланып кетті.

“Бұғінгі күн Иса болса, қандай ызамен алысар еді. Қандайлық әділ кек үшін шокпар сілтер еді. Әзімбайға, Тәкежанға Исаңың салған соққысы арамға, жауызға берілген бар жазаның ен бір ақ жолды, әділі болар еді-ау! Әттең, кешегі соғыста, тым құрыса, кара шокпарын жауының өзіне бір сілтеп барып та өлмеді-ау” деген арман оянды.

Сонымен катар, Дөрмен көнілінде осы жыртық лашық ішіндегі жетім-жесір жандар туралы, жазықсыз жақсы жандар туралы үлкен бір сөүлелі ой оралады. “Арғыны, бергіні, ертегіні жыр қылған не? Абайдан ақыл алып, сол Исаны бір жоктауым жол екен-ау” деп түйген еді.

Әзіргі әбігер, бүкіл күн үстінде осындағы ой тапса да, Дөрмен оған терендей алған жок. Ырғызбайлардың соғыс-шабуылға анық өзірленіп жатқанын біліп, Абайға тағы кісі жөнелтті.

Дөрменнің жігіттері бірнеше рет Абайға хабар әкелген-ді.

Енді Ырғызбайлардың тұнгі өрекетін естігелі, Абай қатты қимылға басты. Өз қасындағы Ербол, Ақылбай, Мағаштан бастап, бар көршілерін жиғызып алды.

— Тұр, барындар. Осы мандағы бар кедей ауыл, есесіз көптің бәр-бәріне менің атынан сәлем жеткізіндер. Қазір тұн бойы, ертең ұлы сөске-ге шейін тайлы-таяғы қалмай, жатаққа жетсін. Онда жете алмағаны менің аулыма, менің қасыма жиылсын. Ырғызбай көп пе, ел көп пе? Танытайын мен оларға! Жаяу-жалпымын демесін, тигенін мініп, қаруын сайлап, тек сол екі жерден табылсын! — деді.

Айтқанындағы, осы түнде бар жігіт жан-жаққа шапқылап тарасты. Сол түннің таңы қыландағаннан бастап Ойқұдық, Кіндікті, Корық, Шолпан, Ералыдан жан-жақтағы бар қоныстардан кедей атаулы жатақтарға қарай созылды. Мұнда ат мінгендер де бар. Әсіресе, түйеге, өгізге мінгес-кендері көп. Бірақ барлық жұпның киім, сұрғылт жүдеу жүзді азаматтың қолында шоклар, сойылы. Жүректерінде өзгеше оянған намысты ашу, байлау бар.

Жатақтардың жасағы ойда жоктан осылай молая берді. Бұны істеп отырған Абай екенін білгенде, Базаралы ауруын да сылып тастағандай болды. Көздері де жайнап кетті.

— Келе бер!.. Кедей елім... келе бер! Бетің дұрыс!.. Атаниң ұраны қоспай, аталының қорлығы қосқан қосарым, қасынан табыл осылай! — деді.

Ал Ырғызбайлар тұс бола бере атқа қонды. Үлкені де, жас мырзалары да тегіс сойыл-құрал қамдап апты. Жиыны жүз елудей ірікті сойыл-согар... Бүгін бұлардың арасында кеше соққы қөрген мырзалардың да жүргені бар. Олар обоздың жүрген-жүрмегенін біле келуді жатақтарға барған Ақбердіге әдейілеп тапсырған. Өйткені кешелер Шодырдың жетегінен жентек жеген сотқар, содыр мырзалардың жүрегі енді оған кайта беттеуге шайлығып қалған болатын.

Бүгін мұжықтар жоқ дегенді білгелі сол мырзалар жатақтарды боктық астына алып, “жіберші, жібер” дегендей өршеленіп, құлышына жортады.

Кешегі: “Тұрысатын жерін айтсын, болмаса, аулының үстінен ба-рып шанырағын ортасына түсіреміз” деген уәде бойынша Ырғызбай колы сіресіп кептап, жай бастырып келіп қалды. Сойылдарын қолтыққа алған, тымақтарының құлактарын жымыра байласқан, қанын іштеріне тартқан рахымсыз жендеттер келеді.

Жатақтар бар азамат мінерлік ат болмағанмен, қолда барын қамдап, ертеп, сойылдарын ерлеріне сүйеп, өзірлене берді. Әсіресе, өгіз, түйе мінген және жаяу қаруланған топ молайып, жыпирлап алыпты. Бәрі де Базаралы, Дөркембай үйлерінің сыртын ала топтанып жауын тосяп тұр.

Көліктің жоқтығы, ит жаяулық анау қара непір бол, айбар шегіп жай бастырып келе жатқан ат, көлікті, аспапты дүшпан алдында бұлардың ажарын жауынгер ажар ете алмай тұр.

Бірақ осы кезде екі жақтың да ойында жоқ оқыс бір көрініс туды. Ауылдардың егіні жақта, аласа бел бар еді. Содан асып кедей тобына қосылғалы дәл жұз қаралы қарулы аттылар шыға-шыға келісті. Бұлар желе-жортып кеп тақай бергенде, ен алда келе жатқан Абай таныла кетті. Бар келей тобы жамырап қуанысты.

— Абай!

— Абайдың өзі де бар!

— О, жолың болсын, арысым! — деп, Дәркембай Абайдың алдынан өзі үмтыйді.

— Міне, Дәке, қасындамын... Келіп көрсін, алыш көрсін сені жау! — дегенде, жұрт шулап алғыстарын ақтарып жатты.

Ырғызбайлар тақай беріп, бұл күйді көріп, іркіле бастап еді, алда келе жатқан Ақберді, Тәкежан, Ыскак үшеуі ызалы болса да, естерінен адасқандай:

— Мынау кім?

— Абай ғой!?

— Кешеден жым-жырт жатқаны сол ма еді?

— Ал бұ не болды? Құнанбайдың екі баласы жасасты ма!? — деп, Тәкежан айғайлап, Абайға сөз тастап тұр.

Абай енді саспастан атын тебініп ілгері баса тұсті. Қасындағы қалың тобын Абылғазы бастап, Абайға ере берді. Абай айғайлап тұрып, әмірлі сөз тастады.

— Қайт арман, коразданбай! Сен Ырғызбай болсан, мұнда қалың ел!.. Менің елім, менің туысым да досым! Шапқызбаймын, жөніңе көш! Болмаса, Құнанбай баласы алдымен менімен соғысасың! — деді.

Тәкежандардың артындағы көп Ырғызбай жасқанып, еріксіз қобалжи тұсті.

— Қой, мынау маскара ғой!

— Жатақ үшін жанын береді, бұл Абай!

— Қарап тұрып өзіміз арандасамыз ба? — деп соғысар тұрлері жоқ.

Абай соны анғарып, тағы тақап, жерлей бастады. Жүзінде қазір төбелестің ашуы жоқ. Бірақ әділ қазының, өкімшінің табалаған қаһары бар. Сонша ызғарлы да батыл жұз.

— Эй, Ырғызбай, мынау елді көрдің ғой!.. Өліспей беріспейді. Мен солай ет дедім. Тек соқтығып көр, арындаған Ырғызбай, артың ашылады. Басына қызыл такия киіп, бөксене шақпак таңба соқтырып қайтасын. Осылай етуді мен бұйырамын, мынау айыпсыз жылаулар болған жүртима!.. Тек қазір кейін қайт та, үш кісі жіберіп сөзге кел! — деді.

Ырғызбайдан айғайлап жауап берген кісі жоқ. Олар тағы да жалтара берді. Кейін алыстау серпіліп барып, біраз ақылдастан соң үш кісі бөлініп келді. Ол — Ыскак, Ақберді, Шұбар. Үшеуі де жұзбе-жұз келгенде, Абайдан ығып жүретін туыстар.

Бұларды көрген соң Абай өзі де аттан тұсті. Барлық өзге аттылар да кейін серпілді. Абайдың қасында тек Дәркембай, Дәрмен ғана қалды.

Ыскактар жастары кіші болғандықтан, Абайға сөлем беріп келіп, аттарынан тұсті. Абай енді бұларды мыскылдан, ызамен күліп карсы алды.

— Атқа мініп, сойыл үстап Абай шыкпайды. Ерек тұған біз ғана дедіндегі ғой. Жок, бұған сендер жетсөн, мен де осы жерге міндім. Сендердің ызын дәл бұғін мені көрден де тұрғызып еді. Халыққа еткен осы зорлықтарынды тек көріп қойсам, қорлықтан өлгенім болар еді. Есесін өпермей, басыларым жок!.. Бітім мен билікті мынау Ыскак, Шұбар, өздерің айт! Бұқпалама, көзіме айт!.. Қазір осы арада айтасың! — деп бүйірды.

Сейтіп басталған сөз кешке шейін созылған ыргасуға түсті. Бірақ бұл күні Абай қайсар қаттылыққа тас бекініп, өз айтқанынан мызғымай отырып алды.

Сонымен кеш батарда келіскең байлау бойынша отыз ат кедей аулында қала берді. Оспанның жылын берер алдында Құнанбай ауылдағын осындағы үлкен қақтығыс үйкі-түйкі еткен еді.

3

Бұғін таңертең Абайға болыстың атшабары келіп бір топ хат, қағаз өкелді. Қазіргі уақытша болыс, Оспанның кандидаты Шөке. Бұның жас жігіт атшабары, ұзын бойлы, иір келген, жінішке қара Бегдалы Абайға қағаздарды берумен қатар, болыс айтқан бір сөлем барын да білдірді.

Үйде Еркежаннан басқа да өйелдер бар. Пәкізат, Әубекір сияқты жастар да бар еді.

Абайдың қасында отырған Мағаш атшабарға “ол сөлемді айта бер” дегендегі мезіреті жасаса да, Бегдалы:

— Абай аға, өзінізге ауызба-ауыз, онаша айт деген Шөкенің сөлемі бар еді! — деді.

Абай шапан жамылып, ак елтірі жеңіл тымағын киіп, тыска шықты.

Онаша отырысымен Бегдалының түсіне ойланып қалған үлкен көзбен қадалды да, үндемей тындалп отырды.

— Шөкенің айт дегені — тағы бір қағаз жайы, Абай аға. Мынау өзінізге жіберген шақырту бар екен. Ояз кеңесінен шыққан шақырту дейді. Ал болысқа осымен қатар тағы да бұйрық жазылыпты. Онда Абай ағамның осы шақыртқан жерге баруы міндettі, “соны болыс пен тілмаш бақсын, жеткізетін болсын” дегендегі анғар байқалады дейді. “Үстінен шағым бар да, ұлықтың мұрты сол жалақорлар жағына бейім бе деп қалдым” — дейді Шөке... “Жеткіз” дегені, сол еді... — деп, Бегдалы сөзін бітіргенде, Абай үндеместен орнынан тұрды да, үйге кетті.

“Бір ауыз сөзі жок. Қынқ деместен кеткені қалай? Ұлықпен көп істес бол еті үйреніскең бе? Әлде маған істеп отырған қыры ма?” — деп, ішінен танырқаған Бегдалы өз бетімен қала берді.

Абай үйге кіргенде Әбіш конверттерді жыртып, бар қағазды оқып шыққан екен. Әкесінің сұрауы бойынша баян етті.

— Мынау бір қағаз Семейдің уездный начальнигінен. Өзгелері хаттар. Біреуін Федор Иванович өзінізге жазыпты. Оның маған да жазған хаты бар екен.

Павлов хатын естігенде, Абайдың қабагы ашылып, сүйсінген жүзіне біраз жымыған ажар білінді. Бірақ жаңағы Бегдалы айтқан сөз есінде болғандықтан, ояз қағазының жайын қайтадан анықтай сұрай бастады да, сол қағазды өзі де оқымақ бол қол созды.

Әбіш үй ішіне бұл қағаз жайын мәлімдемес үшін өкесінің қасына ұмтылып, тақап келіп, ақырын күбірлеп оқып берді.

Ояз Ибрагим Құнанбаевтан түсініктер, жауаптар естімекші. Губернатор кенесі де соны талап етеді. Шакыртуда және де недоймшіктер жұмысы туралы, жауапкер есебінде депті. Тағы былтырығы жұмыс. Абай бұл туралы ояз кенесіне былтырдан бері үш рет шакыртылып, көп жауаптар беріп, тергеуден өтіп еді. Енді іс жандарал кенесінің тергеуіне ауысқан. Ояз арқылы шакыртып отырған Семейдің жандаралы. Бәлки, одан жоғары орын да бар шығар. Әйткені көктемгі тергеуде бұл істі Омбыдағы корпус генерал-губернатор кенесі де сұратып отыр деген сөзді Абайға бір таныс чиновник ескерткен еді.

Сентябрьдің бесінде Қарамола деген жәрменкенің орнында Семипалатинск, Устькаменогорск, Зайсан уездерінің бас қосқан чрезвычайный съезі болады. Сонда Құнанбаев келу шарт. Келмей қалуға жол жоқ дегенді сездірген.

Федор Иванович хаты да Абайдың үстінен көп арыздар барлығын айттыпты. Ол өзі осы күнде Ертістің бойын ғылым жөнімен шолып журген еді. Жақында Семейге келіп, бұрынғы таныс чиновниктердің кейбіреуімен кездескенде мұның досы, Абай жайында шағымдар барын айттыпты. Павлов осыларды айта келіп Абайға: "Аполлон құрбандығының орнына сізден, қырдың сутяжниктері мен губернаторлар кенселері, взят-камен подпiskадай құрбандық талап ететінгे ұксайды. Менің мөслихатым, шакыру болса қандай шенді чиновникпен болса да, өзінің жүз көріспі, ашық, батыл сөйлесініз. Сіздің сахара халқы алдындағы беделіңіз бұл күнде молайған. Оны мен Зайсан, Устькаменогорск уездерінің казактарымен сейлескенде көп анғардым. Және осы үшін, әсіресе, мақтанып, куанып қалдым. Халқының сіздің қасыныңда. Одан үлкен тірі күнде ескерткіш жоқ. Ал тірлік деген — тайталас, құрес екенін сіз екеуміз түсінген едік қой" депті.

Абай осы хатты Әбішке оқып отырғанда, құлшынып оянғандай болды. Иықтан басқан зіл салмақ бұны ықтырып, тірліктің өзіне де салқындал бара жатқандай еді.

Павлов достығымен, оның сондай өр кезде мойымас болған батыл ойы тағы да бір келіп, қолтығынан демегендей. Бар жаманшылықты терең ой, философиялық даналық астамдықпен жеңе алады. Соған ғана кол артсан өр латтан, құнсыз жауыздық қастықтардан биік бойлап, асып озып, артыла қарауга болады. Сонда бұксіп, бықсыған қызғаныш, айлалы жаманшылық, құндестік — бәрі де тобығыннан келмей, тозандай елеусіз болып қалады. Абай ойына осындағы өкет серпілу берген Павлов анық аянбас дос еді. Сондай достықтың өзі, бір өзі ғана ақын көnlін үмітті сөулеге бөлекендей.

Әбіш өзіне жазылған Павлов хатын да оқып болған. Мұнда өз өмірінің соңғы өзгерісін жазыпты. Көп жылдар бөгеті мен жандармдар кенселері тұрғызған қоршаш құлапты. Ақыры Федор Иванович өзінің сүйіктісі Сашаға үйленіпти.

Саша қалындықтар ішінде ерен жолы бар өзгеше. Ол Павлов айдалған Харьковтан, сондағы университеттен Павловпен бір кезде айдалған. Қажырлы революционер қызы нелер сұық сұмдық органды көрсе де қажымақ түгіл, қынжылмай да келген.

Айдаумен Тобылда түрғанда екеуі дос бол табысқан. Бертінде Павлов айдау үстіне айдау алды.

Әбіш Федор Ивановичтің бұл сырларын үй ішінде Мағаштарға қазір өдейі бір мол баяндап берді. Көп қайғылының қайғысы, бейнет көрушінің бейнеті — бәрі де қайратты, ақылды, асыл адамға кездессе, түк емес бол қалады. Павлов пен Сашадай отты жастар өмірі соны танытады дегендей, үлгілі мысал түрінде айтылып отыр.

— Бір жазалыға екінші өкім тағы болушы ма еді! Федор Ивановичтің екі айдалуы қалай? — деп сұраған Мағаш сөзінен соң, Әбіш Павловтың екінші айдалу жайын анықтап айттып берді.

— Ол айдалуының себебі не десенші? 1881 жылы Екінші Александрды халық қамкорлары атып өлтірген күндерде жаңа патша болып, Үшінші Александр таққа отырады. Сол күндер үкіл Россия халқының және соның ішінде, өсіресе, тұтқында, абақтыда, айдауда жүрген революционерлердің бәрінен ант алады. “Жаңа патшага кас етпейміз, адал нистепен бағындық” деп ант беру керек еді. Өзі айдауда жүрген Федор Ивановичке осындай талап айтылғанда, ол: “Мен өзім еркіндікте жүрген жан емеспін. Патшалықтың жазалауында жас өмірім ертеген адаммын. Менің жазам өзгеріп, женилдік алғып отыргам жок. Ендеше, патшаның ескісі де, жаңасы да бір болғаны. Мені қинау да өзгермейді. Олай болса, менде өзгеретін орын жок!” депті.

— Пәле, сорлы! Тіпті, сөз сонікі емес пе?

— Бәсе, енді не десін? — десіп, Мағаш пен Көкітай да Павловтың костап қалды.

— Бірақ осы Павлов айтқанды айдаудағы адамның көбі айта алған жок. Бәрінен де ант алынған. Жалғыз-ақ, орыстың жақсы жазушысы Короленко осыны істепті. Сол ушін оны да Сібір айдатыпты. Павлов аман қалсын ба? Бұны Тобылдан Омскіге, одан Семейге айдап, екінші жаза қосу содан тауыпты. Мұны жақсы көретін Саша Тобылда қалады. Ол бұның әйелі едім деп арыз берсе де, екеуін бірге айдамайды. Кейін аргыбергіден ізденіп, Павловтың сонынан жетуге талаптанса да, Саша рұқсат ала алмайды. Сол Саша бертін келгенде, азаттық алады. Бірақ қайтпай, талмай енді айдауда қалып бара жатқан Павловтың сонынан ерікті тұтқын болмақса ізденеді. Арада сан рет арыз, тексеру, ізденудің айлары етеді. Ең акыры, жақындаған жандарм кенсесінен рұқсат алғып, екеуі шіркеу жолымен зорға некеленіпті...

Әбіш әңгімесі мұндағы достарға қызықты көрінді. Ерекше өмірі, тағдыры бар “жалын жас” Сашаны да мақтасып кетті.

Мағаш ояздан келген қағаздың жайсыздығын ескеріп, сол туралы сөйлеп ақылласуды қажеттірек көрген еді. Оған әлденеден Абайдың өзі қарсылық байқатты.

Павловтың тағы есіне алды.

— Павлов үзак өмір жасаса, үзап өсетін адам бол көрінеді. Россияны біздің қазақ біле ме? Өзгені койып, менің үстімнен арыз жаздырып жүрген Оразбайлар не біледі? “Ақ патша”, “жандарал”, “корпус”, “ояз” — осылар ғой білгені. “Орыс” десе — урядник, стражникиндерді есіне алады. Ал Павловтың кім деп білгенін ойландаршы! Ұры-қары, қазына талағандар деп біледі. Тәкежан мен өзі аттандырып жүретін тынымсыз ұры, барымташы: Саптаяқ, Күсен, Мынжасар, Серікбайлар деп біледі... — деді.

гендегенде, жастар еріксіз күліп жіберді. — Сонда кісімсінген өздерінің бар касиеті, жаңағы “ұры-кары” деген Павловтың бір тал түгіне тати ма екен?

Казір мысылышыл, алғыр ойы оянған Абай шабытты күйде шешен де көреген. Өзі күлмейді, бетінің қаны тартыла түсіп, көздері кен ашылып, жайнап қарайды. Онда да мерзімді, сөулелі от оянған.

— Шүкірлік, мың шүкірлік! Анық қалың қазыналы, өнер мен ой қазыналы ел — орыс елі. Соның ығына, арып-шаршап, азып-тозып, “актабан шұбырындымен” келген менің елім болатын. Қаранды жұрттымен, меніреу сахараасымен келіпті. Сол сахараның алғашқы елшісі, баршысы бол Алтынсарин өмір кешіпті. Құда тамыры емеспін, паралап достық тапқам жок. Бірақ шын жақсы орыстың шынайы жақсылығына қол арттым. Өзім ғана артқам жок. Міне, құдайға шүкір, азды-көпті алғандарынмен сендер де қол артып отырсын. Біздің беріміз, тек алғаш оянғандар болармыз. Бірақ бізден, сізден кейінгі нәсілдің ырысын айтсаншы! Олар барғанда молынан барып, халық пен халық болып қабысып табысады. Тарих көші солай беттейді. Осының рас емес пе, Әбіш?! — деді...

Әбіш үнсіз макұлданап, барынша ден қойып, басын қайта-қайта шүлғыды.

Жастар Абайдың бұрын көп айтылмаған үлкен түйінді сөзін анғарып, тегіс қыбырсыз, катты ойланып тындалап қалған екен.

— Сол жақсы өріске беттеп көшкен ел керуенінің көшбасшысы бола алсам, менің енбегімде арман жок. Тіпті, бейнетім де — табысым. Біреу болмаса біреуге “жақсылық тегін табылмайды”, “ізденумен, киналумен табылады екен” дегенді аңғартар. Бұны да сол жақсы орыстың үлгісінен мың мәртебе көріп отырғаның жоқ па? Менің алғаш дос тұтқаным Пушкин, Лермонтов не көрмеді? Герцен, Чернышевский кандай жаһаннамдардан, кандай зәрлер татып өтті! Мынау Павловтар өздері көріп жүрген күғын-сүргінді анық әкелері мирас қыл қалдырған сыйбағасындағы біледі. Қынжылып, қынқ етері бар ма? Піл сауырлы ерлік, қайсарлық, тұрактылықты да орыс ерлері танытады. Қазактың да сендердей жас буынан, кейінгі нәсілінен, ұл-қызынан осындағы тәрбие-тәлім соңында адамдығы өскен қауым шығар-ау! Тірлік етсөн, бейнет кешсөн, күніреніп өтсөн де “Осындағы мұрат үшін өтіп едім” деп дүниеден көшуге жарасан, бір өмірге сол да жеткен сый ғой, — деп, біраз ойланып отырып қалды да, артынан тағы бір соңғы сырын қости: — Мен өз өмірімде оған жетпеспін... көрмеспін ол күнді. Бірақ алда заман қатты өзгеріп, қауым мүлде басқаша дәурен жасар. Басқа зандар туғызып, үлкен ырыска түгел халық болып еріскең күндер болар: “Сол болашақ үшін бір шемшектей, бір ғана кірпіштей болса да кесек қалап кетсем, армансызбын” дегендеймін. Елі-жұрттыңды аз да болса сондай игілікті тілек, өріске өз өлінше әзірлел кеттім дей алсан, өлмегендей, өлмestей болып көрінесін. Сөйтіп, біздің мұсылман ғұламалары талай жұз жылдар “акыр заман”, “акырет күн” дегенді құлакқа көп құйып келсе, мен өзіме ең “акыл заман”, “жақын заман” алдында қол созып тұрғандай көремін... Халқынды, қауымынды соған әзірлей беруді ғана біл дегім келеді! — деді.

Соңғы “акыл заманға” үйқастырып айтқан “жақын заман” Дәрменді, Кәкітайды тапқыр шешендігімен аса сүйсіндірген еді. Олар іштеп күптаған бойда Абайдан көздерін алмай, тағы тіленгендей қадалып

қапты. Бірақ Абай өз сезін тамам етті. Ұзын қара шақшадан салмақпен сілкіп отырып, алақанына насыбай салды да ерніне қағып салып, үндемей айнала қарап отыр.

Улкен дәріс тыңдағандай болған жас достар, біраз уақытқа бірге тынып қалды. Дәрмен, Магаш, Кәкіттай үшеуі бір-біріне үнсіз карасқанда, бәрінің көзінде де бұл сәтке үлкен ырзалақ бардай.

Бұлар көп уақыттан бері аға ақынның жанағыша лаулап жанғандай кесек ойларын, шешен өситетін ести алмай калған.

— Тілеуің бергір, Федор Иванович, хаттарының өзімен де жақсы қозғау салды-ау! Көптен бері айтылмаған сөз туды ғой! — деп Кәкіттай.

— Аға, осы сөздерінізді жазып қалдырса да болғандай екен... Келешекпен үндесіп, тіл қатысып қалғандай ойлар ғой... — деп, Әбіш енді әкесін жазуға да жетектегендей.

Сөзсіз кимыл, қабақпен, ажарлы қөзқарастармен өзге жастар да осыны құптасты. Бірақ Абай салқын ғана, қыска жауап айтты.

— Бұны ең алғаш айтып отырған мен емес қой! Әбіш, өзің білесін... — деп, касындағы Пушкин томын қолымен сипалады да, — айтылмап па еді:

*Товарищ, верь, взойдет она,
Звезда пленительного счастья... —*

дегенді Пушкин айтып қоймады ма? — деп.

— Эрине, айтылғаны рас. Бірақ кімнің қалай айтуында көп мән бар ғой. Және орыста көп жан айтса да, біздің қазакта әлі бұған ұқсаған өршіл-үмітшіл ойды болашаққа арнап айтқан жан жоқ қой! — деп, Әбіш тағы да қиялап отырып тілек етті. Абай үндеген жоқ.

Әбіш осы ойдың желісінен айырылғысы келмей, енді Павлов хатын қайта қарады да тағы сөйлемді:

— Бұндай үлкен пікірді қайта-қайта айта берсе де ескірмейтінін Павлов та ескерген екен. О да жаңағы ағам айтқан ойдың бір жағын жақсы таратыпты. Мынаны қарандаршы! — деп хатты оқи отыра, қазакшалай кетті. — Ибраһим Құнанбаевич, бүгінгі еңбек, әсіресе, сіздің ақындық еңбек болашақ үшін жасалады. Болашаққа кетеді. Ол болашақта халықтар ырысын табады. Сол заман туады, тумасқа мүмкін емес. Ешбір тұсау, жаза, қаһар деген бөгет бола алмайды. Өз халқының бен жас үрпақты соған өзірлей берініз. Солар неғұрлым өзір болса, болашақтың жемісін молырак татады, депті. Мінеки, дәл жаңағы ағамның ойымен қабысып жатқан жоқ па?

— Аса жақсы! — деп Абай да сүйсінді.

Павлов хатын әлі қолға алған жоқ еді. Енді бірталай уақыт үнсіз қадалып оқып қалды.

Осы күні кешке ымырт жабылған соң, Абай өз аулына кеп, аттан түсті де, Әйгерім үйінің киіз есігін көтеріп ашты. Үй іші қаранды екен. Ешкім белгі бермеді. Тыста да Абайдың атын ұстап, алдынан шыққан кісі болмаған.

Абай қаранды үйдің ішіне бас сұғынқырап тұрып:

— Әйгерім?! — деп.

Сол сәтте үй ішінен төсек жанынан сергек қозғалып, Әйгерім жауап қатты.

— А-а-б-а-й! Сізбісіз! Аба-ай! — деген үні соншалық бір оқыстар куанған белгідей. Жіп-жінішке әсем даусы барынша жақын леппен жан тартқандай, ыстық көрінді. Абай есіктен шапшаң аттап кіргенде, Әйгерім карсы басып, қасына келіп қалған екен. Ерінің қолына карсы созған жүзікті, білесікті жұп-жұмсақ кішкентай саусактары ып-ыстық бол майды тиді.

— Сағынып қалыппын ғой, Әйгерім! Даусың қандай нәзік шықты. “Абай” деп, атымды атағанның өзін де әндей күйлеп, созып айттың ғой. Үніңнен айналайын, көніл жүдеп келді... Жұбатшы, жылытышы нәзік демінмен, емшім менін!.. — деді.

Әйгерім Абайдың мол денесін иығынан асыла, құшактаған күйде, жалындаған жүзін күйеуінің төсіне басты...

Ақырын ғана сынғырлап, сонша нәзік талдай баяулап қана тіл қатты:

— Өзім де сондай сағынып ем. Күнім!.. — деді, осы айтканына, ашылғанына үялғандай бол, Абайды қатты құшактап қалып, бетін оның қолтығына жасырып, ықтай түсті...

Оспан өлгелі Абай да, Әйгерім өзі де қаралы болды. Көп уақыттар Еркежан қасына барып, бата оқыршы жиі келген күндерде Әйгерім де ұзак жылап қайтатын.

Абайдың қабағы ашылып, жабық көнілі жадыраған емес.

Бірақ сонда да, екеуі де өздерінің бір-біріне арналған, әлі де ыстық сезімін аздырған жоқ-ты. Қайта оразадай шыдасып, тек қана қабақпен, айнымас шыраймен ішкі сыр анғарысатын. Өздері іркіп, тежеп жүрген көніл де, сенімді берік достық та, тұракты үлкен маҳаббат та өз-өзінен от алып асқындағы түсетін. Нелер қымбат ыстық шақтарын сағыну күшеген... Осы күні сол сағыныш Әйгерімді, өсіресе, мендетіп женгендіктен, ол кеш болса үйқысыз, жалғыздықта, онаша ғана болуды тілеуші еді.

Қызметкер әйелді ерте босатып, үй ішін тыныштап, жапа-жалғыз қалды. Жаңа Абай келер алдында кейбір алыс жолдан, ұзақ күндер айрылысу соңынан, ерінің бұны сағынып келетінін еске алып жатыр еді.

Бұл заманда екі жүректе де қылышқтай күдік жок. Сеніскең, мәңгіге тузысып табысқан берік тірлік бакыты орнықандағы болатын.

Ауылда сөзуар кемпір көршілер, кейбір сыйсынқұмар абысындар Оспанның жесір қалған әйелдерін сөз етеді. Өздерінше сырттан үйғару, көленкеге тон пішу, долбар жасау әркімде бар.

Бұл ауылдардың өздері ғана емес, тіпті, бүкіл Тобықты қөлемінде өсектер айтып, аргы-бергіні орағытып көйтіп отыратын қартан шалдар, қазымыр кемпірлер де “Оспанның арты не болатынын” сөз қылмай отырмайды.

Сондайда өздерінің үйғаруы бойынша: “Оспанның үш әйелі қалса, оған орай үш ағасы да қалды. Үшеуіне үш келін тап келіп тұр, таласы бар ма? Тек қайсысы қайсысын алар екен? Көп сонда ғой!” десіп, тамсана сейлейді. Бұл сөздер Оспанның жылы тақаған сайын күн санап көбеюде.

Әйгерімге де осындағы желеу алған сыйсын сөз жетпейді емес. Бірақ ол өзінің әлі кунге бір де әжім түспеген, нұрлана толған аппақ қызығылт жүзін жарқырата құлетін де, үндемей ғана өте беретін. Қымсынатын бұл

емес, күдік ойлататын Абай емес. Бұл жүректер алансыз орнықкан дос-
тыктың жүзіне шаң да қондырмластай.

Әйгерім бүгін кеште Абайды өзі де сағынып қарсы алғанда, бұны
жанағыдай айналып, аймалаған Абай бейілін көрді. Бір-ақ сөт ішінде,
Әйгерімнің жүрегін барынша таза, жарқын сеніммен, алғыспен де бал-
қытып кетті. Күндей жалыны, ашық, айқын жарығы бар жүрекке бас
койғандай көрінді. Сол себепті, Абайдың бұны “айналайын” деп, бала-
сындау бауырына басуы жаңалық болса, Әйгерімнің де “күнім” деп
айтқан сезінде, анық өз аспанындағы күнін сезгендей илану бар еді.

Сағыныш лебі билеген ыстық шактан соң, Абай Әйгерімге ақырын
үнмен, аз ғана үй ішілік мәслихат айтты.

— Әйгерім, біраздан соң жастар осында келмекші. Эдейі бүгін бір
үй іші кенесті оңаша сейлесейін деп, Мағаш, Әбіштерді осында шакыр-
дым. Сен қазір барып мал сойғыз, шай өзірлет! — деді. Әйгерім үлкен
шамды жағып, кен столды Абайдың алдына жайды да, қалындағы көрпе
салып, биік тәсегінен екі үлкен ақ жастықты ерінің шынтағы астына
койды. Сонымен жүре бермек еді. Абай сөл тоқтатты да:

— Лермонтовты әперші! — деді.

Әйгерімге Лермонтов кітабы күнделік үй іші дүниелігіндей таныс.
Тозынқыраған томды Әйгерімнен алысымен Абай арнаулы бір бетті шап-
шаң ашып, үңіліп қалды.

Жастар келгенше Абай кітаптың ашулы бетіне жиі қарап отырып,
жазып жатыр еді. Соңғы бір ауыз өлең өзін қатты кобалжытты. Шабыт-
ты толқын қозғау салып, құбылып құйылғандай:

... *Кім білер жабырқанқы жазған сезім!*
Жібермей көп тоқтатар оның көзін!
Жолауши жол устінде тамаша еткен
Секілді, еткен жаңнаның бір күмбезін...

Күндіз жастарға айтқан сыр киялдың бір тарауы осылайша Бай-
рон, Лермонтов үндеріне сай келумен шыққандай. Батыл дауыс пен
катқыл үн тастамады. Қоңыр кеште баяу қоңыр, мұнды саз сөл шертіліп
басылды. Болашақтың окушысына емеурін арқылы сыпайы, сараң сөлем
жолдағандай. Онда да сезімтал, танығыш, ойшыл окушымен “жабыр-
канқы сөз”, “күмбез” деп елес беріп, тартынып тілдескендей.

Жастар бұл үйге қалың тобымен, тыстағы өзіл, дабырымен сергек
ажар ала кірді.

Абай олармен араласа отырып, Әйгерім қолынан шай ішті. Соңғы
жыл дағдысы бойынша, ол шайды аз ішетін. Павловтың жүрек қамында,
сауышылық жөнінде айтқан мәслихатынан бері Абай сүйік асты аз ішуге
тырысатын. Әсіресе, шайшыл әдетінен өзін-өзі тежеп жүретін.

Мағаш бұл отырыста әкесі бұлардан кенес сөз күтеді деп білген.
Оның ойы “күндізгі ояздың қағазы туралы ақылласармыз” деген еді. Өзі
сол қағаз келгелі, ішінен көп мазасыздынып, қынжылып жүрген.

Әкесіне жаны ашыған көнілмен “жараның үстіне жара” төңгендей
боп, үлкен қастық жотасы көрінді. “Ағамды қайтіп сактаймыз, қиналуын
калай азайтамыз?” деп, әр түрлі байлау ойлап келген-ді.

Қазір Абайдан тек сол жөніндегі сөз шығар деп отырғанда, бұнын ойына әзірше мүлде кірмеген бір тың сөз басталып кетті. Оны осы жастардың мәслихатына салғалы, алдын ала сайлаған Абайдың өзі болды:

— Жө, шырактар, мен бүгін сендердің алдына өзіміздің ағайынтыстың жаңа бастап отырған бір сәлем сөзін салмақшымын. Бүгін таңертең маған Есіргеп келді. Оны жіберген Тәкежан мен Ысқақ. Менің бір аға, бір інім. Екеуі менен онаша сөз байласып, енді мені де ақылына алмақ болып отыр! — деп біраз бөгелендеп қалды.

Кәкітай өз әкесі Ысқақтың аты Тәкежанмен қатар аталғанда, Абайға ауыр ренішті жай бар ма деп қысылып еді. Ол өзі Ысқақтан туғанымен, Абайдың тәрбиесінде өсіп, туған баласындай боп кеткендіктен, Ысқақтың сөзі, ісі, мінезі болса, барлығын да ең әуелі Абай көзімен қарап бағалайтын. Әке-шешемен аз араласады. “Абайға жайсыз мінез Ысқақ жағынан ғана тұмаса екен” деп үнемі іштей құдікте, сезікте жүретін.

Абай өзінің бөгелісінде Кәкітай жүзінің қысылған өзгерісін бақты да, оны тыныштандыра сөйледі.

— Өнеугі жатақтың шатағына жалғас, тағы бір бықсыған араздық, жаманшылық сөзін бастай ма деп ем. Сөздері орынсыз емес сияқты. Үй ішінің, осы ауылдың ортақ ісі болғандықтан, мен сендердің кенесінде өдейі салып отырмын. Тәкежан мен Ысқақ екеуі Оспанның жылын берейік дейді.

Мағаш өзі күткен кенес бұл емес екенін еске ала отырып, дағдылы шапшаңдығы бойынша:

— Е, Оспан ағамның жылы толмай тұрып, ол кісілердің асыққаны несі? — деп қалды.

— Асыққанда орынды дәлел бар тәрізді, — деп, Абай Мағашқа бір рет көз таставды да, көпке ақыл сала сөйледі. — Оспанның жылы толғанын күтсек, ол декабрь ортасы. Қалың қыс кіріп қалады. Қыстауда, таршылықта отырып, ас бере аламыз ба? Қыс қандай басталады? Ол да мәлім емес. Қазір болса ел жиын, шаруаның тығыз-таяны жок. Енді бір он бес жиырма күнде жылын беріп үлгеруге болады. Одан кешікsec, күздің жауын-шашины тағы келеді. Отын-су да қындан кетеді. Елден ел ажырап, қыстау сағалап, бытырайды. Енді қалған екі-үш айдың айырмасы бар ма? Осындай жер кенірек кезде жылын берейік депті! — деді.

Әуелі жүрттың бәрі аз ойланып қалып еді. Абай сабыр мен мәслихат тосты. Біраздан соң Кекбай тамағын кенеп алып:

— Абай аға, менің ойымша, сол кісілер дұрыс айта ма деймін. “Ас” деніз, “жыл” деніз, әйтеуір, қалың жиынды жәнелту керек. Соған дәл осы мезгілден қолайлы кезді мен де таппай отырмын! — деді.

Әбіш те, Кәкітай да осыны қостады. Ақыры, Абайдың өзі де карсылық білдірген жок. Байлағандай боп, Кекбайға ертең барып, Тәкежанға соны айтуға да тапсырды. Мағаш та әкесі үйғарған соң, қарсы болған жок. Бірақ өзінің мінезді, көңілшек адамгершілігі бойынша жанағы байлауға жалғас бір кенес кости:

— Осы байлау дұрыс шығар, аға, — деп, Абайға ойланған қарады да, — жалғыз-ак, ендігі жайды кісі салысып, елші жүргізіп сөйлеспей-ак үй іші

кенесі еткен мақұл болмас па? Оспан ағам үйіне бар үлкендер жиналып отырып, анау үш келініңдің басын қосып және олардың балалары: Әубекір, Пәкізатты да қастарыныңға алып отырып ақылдасу дұрыс-ау деймін! — деді.

Бұнысы Абайдың ойына келмеген екен. Ол осы ақылды аса дұрыс көріп, тез құптады. Өздерінің ағатын түзеген Мағашты ұнатып қалды.

Көселеу, ак сүр жүзді Мағашта кішкене нәзік денелі болғанмен, аса бір кен адамгершілік, мінезділік бар. Ол — әрдайым өзгенің қабағын, жай құбылысын жақсы андағыш, сергек. Бұның басындағы Абай сүйген, қымбат санаған қасиеті.

Сейтіп, Оспан жайындағы сөз бітіп еді. Мағаш қазіргі анық кенесті өзгеге бұрды.

— Ал енді, осы бүгінгі кештің үлкен жұмысы бағанағы ояздың қағазы емес пе? — деп, Әбішке қарап, — соны ақылдасқан жөн емес пе? — деді.

Әбіш те осы туралы өкесінің күндізден бергі алансыздығын анғара алмағандай:

— Бәсе, білмеймін. Ағамның не ойлап, неге байлағанын мен де әлі ести алмадым, — деп, Абайдан жауап күткендей қарады.

Абай енді ісшіл, ширақ ажармен шапшан, қатан сөйлеп кетті:

— Е, оның не ойлап, не байлайтыны бар? Федор Иванович хаты шешіп қойған жоқ па? Жиынына барам, ұлыктармен жүз көрісіп, айта-тын айыбын есітіп білем. Жаламен де, жалақормен де сол өздері атаған майданда кездесем... Ол сонымен, бағана шешілген, — дегенде, Мағаштың күндізден бергі жабық жүзі құдігінен арылып қалды.

Өзге жастар да бұл жайды үлкен түйін санап жүр екен. Енді олар да Абайдың оңай шешкен батыл байлауын қабакпен құптағаннан басқа сөз айтқан жоқ.

Абайдың көп жаманшылықпен майдандасып көрмегі анық білініп тұр. Сонысымен аға дос өз бойындағы тәуекелін, шыдамын танытты. Ірі сында ірілеп шыға алатын азамат қайраты бар Абай байқалады. Жастарға, жақын достарға әлдеқандай боп үлғайып көрінген пәледен оның ықлайтыны, саспайтыны көрінді. Және ондай сын, қысылшанда жас, әлсіз тобына күш салмай, ақыл да қоспай өз бетімен бір өзі шыдасуға табылып отыр. Бәлки, жастарға Абай тәрбиесі дәріс есепті болғандықтан, бұларды кей сүмдік бәледен таза сактағысы келетін шығар. “Ондайды көп ойлатып, бұлардың көнілін бұзбайын. Тұнығын лайламайын” деген сияқты. Абай мінезін Көкбай осылай топшылады.

Тек жаңа, ыңғай өрекетінің де осы барлық жас сезетін астары бар. Абай оны да ашпады. “Кейін өздері көріп, ангарсын” дегендей. Тек шакыртуға баратын байлауын айтумен қатар бірталай уақыттан соң Абай:

— Қарамолаға жауапқа бармас бұрын, Оспанның жылын беріп үлгерудін де мәні бар екен. Элі бір ай уақыт бар гой!.. — деді. Бұнысы — өзінің іштей ойлаған ойының жалғасы. Алғашқы сөздермен байланысы жоқ, бір долбар тәрізді.

Әбіш өзі анғарған жайын өзгелерден бұрын айтты.

— Бұл екеуінің не жалғасы бар, аға?

— Жалғасы... — деп, Абай алысқа қарағандай бол, көзін сығырайта түсті де, — жалғасы болмаса құба-құп... Қалай да, сыртпен тартыссам, осы жөнде алаң қалмасын... Бұндағылардың көнілі орнықсын! — деді.

Шетін сырдың жайын тартынып айтқан тұспалдай.

Дәрмен болса зерек көнілмен өзінше топшылады. “Тәкежан Оспан жөнінде сылтау таппайтын болсын. Сол тұсалып, жаулар жаққа шыға алмасын!” деп отыр. Шақыру мен Оспанның жылын беруді Абайдың жалғастыра айтқанын Дәрмен өзінше түйді. “Түгел ашылмай отыр. Бізді кейінгі мінездерден, істерден өздері аңғарсын деп отыр екен гой”.

Келесі күні Оспанның үлкен үйінде бар туысқандардың жиыны болды. Оған Оспанның әйелдері мен асырап алған екі баласы катынасты. Үлкендерден Тәкежан, Абай, Ысқақ болды. Жастарды бұл жиынға катынастырмады. Олардан тек Әбішті ғана кеңеске алысты.

Еркежан мен Зейнеп өуелде Тәкежан бастаған сөзді тосын көріп, макұлдамаған еді. Артынан Абай үғындырган соң үндемей қалысты. Абайдың жатақ ісінен соң Тәкежан, Ысқақты алғаш жүзбе-жүз көріп отырғаны осы. Бірақ мынау екі туыс қазір жанжалды мүлде ұмытқандай. Бірдей бір қабак қымылымен ондағы араздық жөнінен сыр бермейді. Жөнді бұлар жасырған сайын Абай екеуіне сенімсіз қарайды. Бірақ осыны іштей түйседе, Абай да сыр бермеуге тырысты. “Шыншыл, турашыл мінез бұлардан шықкан ба еді?” деп ойлай түсті де, Оспанды есіне алды. Сүйседе, жиленсе де барын ашып салып отыратын сол еді гой. Онсыз мына туыстар атасы алыс, сырды бөтен жандардай. Дегенмен, амал жок. Осылармен енді бір отырып, міндетті істерді бір атқару керек. Әсіресе, ол Оспанды еске алу ісі... Абай ендігі жайды туыстармен даусыз, талассыз, мүмкін болса, тіпті, үнсіз-ақ атқарыспақ. Сөйтіп, жиын байлау жасап, Оспанның жылын енді жиырма күнде беретін болды. “Ас” демей, “жылы” деп жариялауға үйарысты.

Тегі, “ас” деген салт соңғы бірталай жылдан бері бұл елдер әдетінен қалыңқырап бара жатқан. Соның салдарынан Құнанбай өлгенде де ауылдары ас бермеген.

Сол үшін Абайды алыстан, сырттан кінәлап сөздер көп болса да, ендігі өлімнің бәрін де Үрғызбай ортасы “ассыз” атқаратын.

“Жылы” деп шешкен соң, оған шығарылатын мал саны, шақырылатын ел көлемі аталауды. Бар Үрғызбай Оспаннын пайда көрген. Сол себепті Тәкежан мен Ысқақтың айтуы бойынша, ол ағайынның бәрі де шығынга ортақ болуға әзір екен.

Шақырылатын ел көлемі де мол. Оспанның өз малынан, Құнанбай балаларының малынан және көп ауыл Өскенбай, исі Үрғызбайдан тегіс сойыс, беріс малы өзірленетін болды. Абай мен әйелдер ондай молдыққа карсы болған жок. Әбіш болса, көп тыңдалып, өз ойын айтып та қалды.

— Ас мақұл емес болғанда, мынау істің қандай айырмасы бар? Екеуінде де дос-жар ғана жиылмайды. Ас ішіп, ат шаптырып, балуан күрестіріп, “қызық, сауық жасаймын” дейтін еріккен көпшілік жиыла-

ды. Өлген адамды ойлайтын, оның әруағын еске алып, құрмет тұтатын сол көпшілік пе? Ол емес! Мал, дүние шашылады. О да орынсыз, бір-ак күннің табағы, тамағы үшін ғана қырылады. Осылай еткенше, басқа бір ең үлкен игілік жұмыс тауып, қыруар майды сондай орынды пайдаға, өнімді бір жақсылыққа жұмсау жол емес пе? — деді.

Текежан Әбіштің сөзіне таңданған жок. “Орысша өскендіктен, түсінбестік етіп отыр” деп, сөл кешіріммен құлімсіреп қарады.

— Е, шырағым-ау, атамыз жолы сол емес пе? Бұндай жиында мал шығыны орынды. Жұмсалатын жолы да осы. Оны, тіпті, шаригатымыз да құптайды ғой! — деді.

— Шаригат құптаганда, көріп-қасерге берілсін деп құптайды! — деп, Әбіш өзінің өр жайды біліп, ойланып сөйлеп отырғанын танытпақ болды. — Өзі тоқ, қызықмасы жиынды қымызбен қыздырып, етпен кептей түс демейді. Мен білсем, осы жолы шығаратын мал түгел жұмсалсын, бірақ анық мұқтаж, нашарларға үлестіріліп берілсін... Өлген жанның артын солай күтсе мақтан үшін, атақ үшін емес, игілік үшін күткен болар еді ғой! — деді.

Әбіштің оқшашау ойларын Абайдың ұғына түскісі келді.

— Кімдерге беріп, қайда жұмсаса макұл дер едін?

— Кім дерініз бар ма? Жоқшылық жүдеткен ел аз ба айналамызда? Ең алдымен мынау қалың жатаққа беріп, солардың жудеу шаруасын аз да болса сүйеп кетуге болмас па еді? Олар болса шетінен осы ауылдың көп заманғы малшы, қосшы көршісі емес пе? Тіпті, шынға келсек, атапаларымен ұзақ енбек еткен... Арқа-басы жауыр боп, тозып, азған күйлеріне, тым құрыса, осындайда қарасса не етеді? Сіздердегі ел кісілері, оқта-текте осылай ойласа обал бола ма?

Сөзі Текежандарға жат көрінгенмен, дәлелді сияқты. Әбіштің өзі ойламаған түрде сөзі шешен боп айттылды. Абай осы жағын ғана андал, баласының байлауынан, жана буынның жаңа үнін естігендей болды.

Өз ішінде Әбішке қарсы дау ойлаған жок. Бірақ Текежан үшін “тікбакай” сөзі тек бір үстірт, женілдік есепті болды. Ол бұған ой тоқтатқысы келмеді. Тек мырс беріп, жақтырмай құлді де:

— Жатақ-сатақ деп неғыласын, Әбдірахман, кедей десек, ол кедей өздеріміздің бүгінгі көршілерімізден де табылады. Ескеретінін ескерерміз! — деп мойнын Ысқаққа қарай сырттап бұрды.

Ысқақ та Әбіш сөзіне бөгелуді ойлаған жок. Ол өзірге шейін екі ағасының сөзін тындал, үнсіз отырса, енді Әбішті тоқтатпақ боп, қыска ғана түйін айтты:

— Жылын бергенде, қайыр-садақалық мал да бөлінер... Сонда көрілер, оның қазір не сөзі бар? — деді.

Абай бұл арада үндеген жок.

Кеш бата кеңестің бар жағын шешкен ағайындар тарай берді.

Абай да Әбішті ертіп, өз ауылдарына қайтты. Атқа мінбей, екеу ғана бол, акырын жаяу басып, өнгімелесіп кетті.

Қазір Абай Әбіштің иығына бір қолын асып келе жатып, оның жаңағы сөздерін еске алды.

— Сен дұрыс сөз айттың Әбіш... Жок-жітік, жатақ туралы айтқа-
нынның бәрі де жай сөз емес. Өнімді, өрелі сөз. Бірақ осыны кітаптан
ұққан ойша айттың ба, жок, жатақ жайын білгендіктен айттың ба?

— Кітаптан ұққаным мен жатақтан көргенім екеуі дәл қосылған
соң айттым.

— Жатақка барып па едің? Әлде Дәркембайды көрдің бе?

— Дәркембайды да көрдім... Жатақтың әр үйінің өзіне де, күнде
жаяулап шыққанда, бас сұғып, байқап жүрмін.

— Оның жақсы екен, Әбішім... Ал Дәркембаймен сөйлескенін, тіпті,
дұрыс. Сен екеуміз кітаптан оқып білгеннің көбін, Дәркембай өмірден
бакылап білген...

— Өз аузымен татып та білген...

— Иә, рас, аңысын татып білген, ауырын арқалап білген. Тарқамас
ку түйіннің көбін ақылды басымен ойладап, барлап білген. Онымен іштесіп
сейлессен анық халық үнін де, мұнын да ұғасын... Бірақ сенен тағы бір
сөз сұрайын... Ал Оспанның “жылы” деп мал шығардық, соны себездеп
көп жатаққа бір қара, жарым қарадан бөліп бердік. Рас, сен айтқан қызық-
масыларға жіберген бос шығыннан бұл көп пайдалы. Әрбір нашар үйге
жеке бір қара тисе бірер айға болса да, үлкен олжа. Уәләкин, халықтың
сондай қалың көпшілігінің мол мұқтаждығы қайда? Оларға мынау істемек
ісін не талшық болмақшы? Бұл бір шөкім ғана, зәредей ғана, тіпті, бо-
лымсыз жақсылық қой... Ал сен қаранғы кедей жұртынның ең алғашқы
емшісі екенсін. Сенің сол қалың көпке, халқына арнаған басқа ойын,
мұратың, жәрдемің бар ма?.. — деп, Абай баласына барлап қараган.

— Мен әлі оқуды тауысқам жок қой, — деп, Әбіш әуелде өз ойла-
рын жия алмай қалды.

— Рас, тауысқан жоқсың. Бірақ тауысуға жақынсың. Мен бір сенің
басына да арнап айтпаймын. Оқуды тауысқан қазақ баласы да бар гой.
Естуімше, Қаркаралыдан, Омбы, Қараөткелден және онан арғы Орын-
бор, Троицкіден, Кіші жүзден де оқып жүрген қазақ жастары шыға бас-
тады. Жыл құсындай сендерсін. Жана дәуренниң алғашқы келгіні болар-
сындар. Жә, халық туралы, оның бүгінгі ауыртпалығы туралы, болашак
тағдыры туралы ой іздегенін, соны жылп, түйгенің бар ма? Бұны мен бір
саған емес, сенің өзінді қоса бар тобыңа айтам. Орысша оқуға, дұрыс
жолға түскен барлығына, қазақ жасына айттып келем... Осыны айтшы!

— Әуелі бір нәрсенің басын аша сөйлейік, аға. Жаңағы сіз санаған
көп жерде оқыған, көп қазақ жасы азғантай ғана оқып, ерте тоқтап қалып
жүр...

— Рас... Рас, — деп, Абай Әбдірахманның сөзін бөле берді де: —
тоқтап қалып жүрген жоқ. Топтап барып тілмаш, песір болып жүр. Көбі
және песір де бола алмай, кесір бол жүр. “Қазақ жаманы орыс бола ал-
майды да, орыс жаманы қазақ бола алмайды” дегенді біздің халық солар-
ды көріп айтқан. Бұл не деген сөз? Менің ұғуымша, терең сын. Яғни,
әуелі жақсы қазақ болып алмай, жақсы орыс та бола алмайсың, яки, әуелі
жақсы азамат болып, өз ортаңа, халқына адамшылық танытпасан, өзге
елдің адамы болып та жарытпайсың деген сөз. Ал біздің көп шала оқыған-

дар жетістірген күнде, тәуір чиновник болады екен. Салтыков-Щедрин мен Толстой маскарап, әшкерелеген кү-күрдым төрешік болғанша, болмай-ақ қал, — деп ойлаймын.

— Білемін. Сіздің “Интернатта оқып жүр” деген өлеңізді маған Петербург пен Омскіде жатқа оқып беріп, қатты макұлдаған жастар болған-ды.

— Макұлдаса, оларың ойлы жас екен. Сын көтерер кымбатты болғаны ғой. Ал енді сол жастарың бар, өзің бар, жаңағы сөзіме не жауап айттар едіндер?

— Жауабы өзірше біреу-ақ па деймін, аға... — деп, Әбіш ойланып, іркіліп сөйледі. — Жауабы: “Оқу бітіреміз де, қызмет етеміз! Елге сол қызмет бабында пайдалы боламыз” дейді ғой.

— Қызмет бабы жандаралдың, ояздың, соттың алды ма? Ондайларды көріп те жүрміз. Жаңа жол, өзге өріс тауып, соны халқына, тобына таратып іс ету қайда? Немесе орыс даналарында халық қамын ойлап, өсінет таратып жүрген бар ма?

— Әй, ондай әлі жок қой... Ондайлық білімі толып, өнері асқан жок қой...

— Бәсе, сондай қазақ оқығанын көрмей жүрміз... Мен осыны тосқан өкенің, ағаның бірі едім!.. — деп, Абай бұл өнгімеге қанағаттана алмай, үндемей қалды.

Әбіштің есіне енді бір жаңа нәрсе түсіп еді.

— Қазіргі оқығаннан сіз ойлаған адамды таппадым. Бірақ осындағ көрнекті өріске қадам басқан бір-екі кісі қазақ оқығандарында болған екен. Естімесеніз, соларды айтайын.

— Олар кім?

— Бұның бірі — осыдан жиырма бес жылдар бұрын, жастай қайтыс болған Шоқан Уәлиханов деседі. Екіншісі — Орынбор манынан шыққан Үбырай Алтынсарин! — деді. Абай Алтынсарин атын естіген, оны жақсы біледі екен. Шоқанды білмеді.

Әбіш солар жайын бірталай таратып, жақсы бейілмен айтып шықты. Шоқан турасында Сібірдің көп ірі адамынан қатты мактаған сөз естігенін айтты.

— Жалғыз-ақ, кітабына, қалдырған жазуларына кездеспедім. Өзі казақ халқының қамын ойлауда көп ірі сөздер сөйлеп, жазып өткен кісі дегенді оны білген екінің бірі айтады! — деді.

Абай да, Әбіш те ол адамның өрі жастай кетіп, өрі жазғаны жоғалғанын өкініш етті.

— Ал Алтынсарин русско-киргизская школа ашқан. Өз білімін казақ жасын оқытуға жұмсаған. Көп жерде школдар салдырып, артына шөкірт қалдырған. Жөне кітапта, өлеңде жазған. Халық үшін іс те, өсінет те қалдырған, анық жемісті енбекке берілген сол адам екен! — деді Әбіш.

Абай Алтынсаринді есіне алды. Орысша интернатты, школдарды казақ үшін ашуда анық үлкен енбек етіп кеткен қамкор азамат сол екенін айтты. Сөз аяғында Әбішке қарап:

— Ал осы Алтынсариндей енбек етсе олқы бола ма? Бір үлгі осы болмас па еді? Бұған не айттар едіндер? — деді.

Дәркембайға соңғы кездескелі Әбіштің өз ойында жүрген бір ниет бар-ды. Қазір әкесіне соны айтты. Бағанадан бергі Абай қозғаған сөзге өз басының өзіргі жауабы осы болатындей етіп, сенімді сөйледі:

— Әрине, бұл үлкен үлгі. Егер бар оқыған, жақсы білім алған қазақ жастары, тілті, өзді-өз еліне, оязына барып, сонда Алтынсарин ашқандай бір-бір орыс школын ашса, бүгінге, өзірге үлкен істің басы сол емес пе?

— Бәсе... Бар мұктажды бұл шешпес! Бірақ көп жокшылығымыздың өзірге ең ауыры — жарық жоктығы, білім-өнерден қақас қалған каранғызымыз той!

— Ендеше, тағы айтайын, аға, менің өз басымның алдағы күнге арналған байлауы осы! — дегенде, Абай үндемей, Әбішті белінен құшақтап, бейілденіп тындарындағы орыс әскерлік мектебі беретін тәрбиеден мүлде өзгеріп кеткен. Қазіргі әскерлік оку тек жалаң құрал болатын, патшалықтың катал құдіретін, таж-тахтын ғана қорғайтын топас жандар өзірлейді. Бұл мектеп ішінде халық қамы, азаттыл ой дегеннен елес те көрінбейді. Әбіш артиллерия окуының бүгінгі тәрбиесінен де, келешек кызметінен де құтылсам дегенді арман етеді екен. Соны ашты...

Онысы осы күнгі оқып жүрген оку турали. Әбіш ана жылы амалсыздан түскен әскери оку бұл күнде оған жақпайды екен. Ондағы тәрбие бұрынғы бір замандардағы орыс әскерлік мектебі беретін тәрбиеден мүлде өзгеріп кеткен. Қазіргі әскерлік оку тек жалаң құрал болатын, патшалықтың катал құдіретін, таж-тахтын ғана қорғайтын топас жандар өзірлейді. Бұл мектеп ішінде халық қамы, азаттыл ой дегеннен елес те көрінбейді. Әбіш артиллерия окуының бүгінгі тәрбиесінен де, келешек кызметінен де құтылсам дегенді арман етеді екен. Соны ашты...

— Дәл осы Ералы, Ақшоқыға келіп, школ салдырып, сонда мына атыраптың бар баласын орысша оқытуға кіріссем деп жүрмін. Әнеугұні Дәркембай: “Білген білімінді қойныңа салып ап кетпе... Еліңе жарық әкел. Артында бауыр жеткіншегін, өренін бар. Соларды өзіндей орысша білімге жетілт” деді. Сонысы бір Дәркембай сөзі емес, халық тілегі сияқты. Бүгіннің де, келешектің де менен тілейтін қарызы есепті. Тіпті, шынды айтайын. Жаңа анау ақсакалдармен сөйлескенде түгел ашпадым. Анығында, мен Оспан ағама арнаған малды жұмсап, жатақ ортасына школ сала берсе деген ойды ойлап ем... Осыған дәл биыл бекініп жүрмін, бұған не дер едініз? — деп Әбіш сөзін бітірді.

Абай баласына тез жауап қатты:

— Бұған менің алғыстан басқа айттарым бар ма, Әбішім!.. Міне, сен өрісінді тауып, жолынды аштың... Енді қалған оку да, одан арғы талап та осыниетінде жетектесін. Сен еліңе келіп, мынау жатақтардай көп елдің малыш-жалыш нашарларынан өнерлі, қайратты азамат өсіріп шығарсан, өз басың түгіл, атаң менің де халық алдындағы көп қарызыымды өтемес пе ен? Осы елдің жас буынына сен үстаз бол, тағылым айттып отырсан, мен арманы бар әке болам ба? — деп, үні өзгеріп барып тоқтады.

Сонғы сөздер Әбішті қатты толқытты. Әкесінің кеудесінде осыншалық халық үшін қам ойлаған ең зор арман барын анғарғанда, Әбіш жүргегінде сол өз әкесі үшін сөл мақтан да оянған.

Абай бұған орай, өз баласының осындейтілік сыншы ойлары барын сүйсініп қабылдады. Былтыр мен биылғы әңгімелерінде Әбіш те орыс

халқының озғын ойлы қауымына жақын жүргендей, өзгеше қасиетті сана барын танып ырза болушы еді. Енді баласынан осы жөнді сүрай бастады. Мектеп бермесе Әбіш өз бойындағы азаттыл ойларды кімнен есітіп жүр. Орыстың Герцен, Чернышевскийден соң бұл күнде өз заманының ауыртпалығына қарсы жаңа жол танытқан, жаңадан ой бастаған қауымы бар ма? Әбіштің ендігі тәрбие, талабында солардан ауысқан өсер бар ма, осыны сүрады.

Әбіш бұжыннан жауабын ен алдымен Павловқа алғыс айтудан бастады. Питерде ол кісінің жақындары және ескі достары бар екен. Солармен Әбіш жиі араласып, анық тәрбиеші, жарқын дүние сәулесін сол ортадан алады.

Павловтың бұрынғы революцияшыл қауымы бұл күнде көп ілгері басып, өзгеріп өрлең кеткен. Осыны айта келе қазір патшаға қарсы тартыс өзгеше жас жалынды қауым қолына, сенімді қолдарға ауыса бастағанын білдірді. Бүгінгі күш орыстың фабрик-заводындағы еңбек иесі қалың бейнеткорға сүйенеді. Солардың артынан қара шаруа және тіпті, тубінде патшалықтан өгейлік қорлық көрген қазақ сияқты көп езгідегі елдер де жарық күнге жететінін айтты.

Абай бұл қауымның басшылық сөзі, еңбектері қалай жайылып таралынын сұрап еді. Әбіш ол қауымның қанаты күн санап қатайып, қатары молайып келе жатқанын баяндады. Бірақ істерін бастап жүрген анық басшы жандармен таныс емес, өйтсе де, енді өзі алатын бар білімі, жұртшылық ойлары солардың берген нәрі екенін сездірді.

Тиянақтап танытқаны: — Ендігі тартыс мүлде басқа сапада, мүлде үлкен өріске шығып барады. Өйткені Россиядағы шын тартыс енді ғана келешектің анық иесі болатын қалың күшке иық сүйеді. Бұнда бір патшаны өлтіріп, іс бітіреміз демейді. Бүкіл патша атаулының тамыр түбірін патшалық тәртібімен қоса мүлде жоямыз дейді. Қалың жұртқа азаттық, есе тендік әперетін және барлық қорлықтағы қауымдар мен халықтарға бауырлас туыскандық өкелетін жол — осы қауымның жолы, — деді. — Бүгінгі Россиядағы азаматшылдық күресі, Чернышевский жолынан да ілтері кетті. Қалың еңбек жұрты үнемі оянуда, күн санап дамуда, — деді.

Абай осындағы жаңалық сыр ашкан баласына өзі де қуаныш еді.

— Әбішім, жаңа заман елшісіндей болдың-ау. Өзіме, дүниеге жаңадан атар танынған лебін сезгендей болдым ғой. Қазақ сияқты сорға қамалған, қарангыда адаскан елдің айласызы, әлсіз жетекшісі көруші ем өзімді. Ендігі буынның, жаңа төлдің басшысы болатын азамат тәрелікпен патшалық қасында, соның ығында қалмас деуші ем. Мына топқа арман косқаның қандай қасиет. Не тапсан ендігөрі өкінбей, жалтармай осы жолынан іздеңейсің! — деді.

Қазір екеуінің жаяу сейілі аяқтап, алдағы ауылға тақап келіскен-ди.

Абай енді Оспан үйінде сөйлеген сөзге оралды.

— Ал өзірше болса да, Оспанға шығарылатын мүліктен кедейлерге үлес беру деген сөзің орынды. Бұны ертеңдер кезінде мен де костаймын. Мал берілгенде оны тарататын Тәкежан, Ылсақ үшеуміз боламыз. Соңда мениң еркіммен де аз мал үлестірілмес. Бәлки, аналардан гөрі мен молырақ тарататын болармын. Соңда сенің сөзінді орындал, жатаққа барынша мол ғып бергіземін! — деді.

Бұл кезде екеуі Әйгерім үйінің жанына жеткен еді. Әбіш сөл іркіліп, кеудесін басынқырап, оқыс тоқтап қалды. Абай бұған айналып, бөгеле берді де, жөн сұрады. Әбіш азғантай қабақ шытып, кеудесінен қолын түсірді.

— Кеудем шаншып қалғаны. Кеше түнде женіл жатып ем, сұық тиіп, шаншу қадалып калты! — деді.

Оз ішінде не бары, не білгені белгісіз. Бірақ жаңағы жайсыздау қымылын қазакы адамша сөз қылды. Елге келгелі бүндай оқшаша белгі болған жок-ты. Бұның шаншу деп түсіндіргені, Абайға да жат хабар боп көрінген жок.

Арада жеті-сегіз күн өтті. Бүгін түсте Дәрмен мен Әбішке тілдес-келі Өтегелді келіпті. Оның арнап өкелген тапсырынды сәлемі жок. Бірақ өз көңілімен Мағышқа батып жүрген белгісіздік жайды анық сезінетін. Жалғыз Мағыш емес, ноғай аулының үлкендеріне де түйін болған қын-шылық бар. Тегінде, бұлармен құда болуға қазактың қай аулы болса да бейілді еді. Осы жазда Мағышты екі жерден сұрап қелгендер де болған. Тек былтырғы күзде Абайдан бұрын Ділдәнің Тұрайға жөне Мағрипа-ның шешесіне астыртын айтқан сәлемі бар.

“Бөтенге алаң болмасын, құдай қосса Әбіш пен Мағрипаның бақытын қызықтаймын деген ниетім ниет. Тек шыдамын, сабырын сұраймын” деген.

Содан бері жаңғырған бір ауыз сөз жок. Жіпсіз байланғандай Мағрипа отыр. Ноғай аулының үлкендері құдалық жөнінен биыл сөз тосарлық мезгіл де жетті. Бірақ “Оспанның қазасы, Абайдын содан бергі қайғысы қаралы жыл ішінде жаңа қызықты ойлатпайтын шығар. Әзір уәделі сөз басталмады деп, айып етуге болмас” десіп жүретін.

Ал әйелдер, жас жеңгелер болса, Әбіш келгеннен бері қарай, тым құрыса, Мағрипаның өзіне арналған бір ауыз сәлем болмағандыктан, еріксіз қынжыла бастаған. Өтегелді бұл жайлардың барлығын да аса жақсы анғаралды. Және де Мағрипаның өзінен өлі наразылық тәрізді жарым ауыз сөз шықпағаны да бұған белгілі. Тегі, бұл жөндегі сырдың бәрі Өтегелдіге мәлім. Ол Мағышқа осы күзге шейін жұбаныш боп келген себепті де білді. Откен қыс басында Дәрмен мен Өтегелді Мағашқа кезектеп айтып отырып, Мағрипаның жайынан Әбішке інілік хат жазған. Сонда Әбіш Петербургтан жауап хат жазды.

Жалғыз Мағашқа жазған жок, осы інісі арқылы Мағрипаға да жазған. Қыска ғана тартымды, сыпайы тілді хат еді. Сол хаттың түсында Дәрмен мен Мағаш Өтегелдіні шақырып алып, хатты Мағрипаға осы арқылы жіберген. Ал Өтегелді “құр хат тасуши бола алмаймын, е, қарап тұрып женге білмейтін сыр бола ма екен? Омай шикін, о несі? Әуелі, мына менің өзіме оқып бер! Сонан сон, Көзжаксыма өзім апарам” деген.

Көңілденіп қалжактап және ойнақыланып отырып, хаттың сөздерін түгел үкқан-ды.

“Алмақ ойым бар. Тілек қосайық, маған ырза болсаныз көңіл білдірініз” деген сияқты сөздер айтады ғой деп, үміт еткендердің бәрі де, Әбіш хатынан жарымады.

Тек қана: “Фазиз құрбым, сізді мен ұмытқам жок. Көнілімде сізге арнаған құрмет қадірім мол. Сонымды білдіріп қана сәлем жолдаймын!” деді.

Өтегелді мұндай хатпен, ондай сыпайы биязылықпен істес боп көрген жок еді.

— Осы төрөн не деп отыр өзі?! “Мен саған құмармын, ғашық болдым. Аз уақытта ауылдарына елші барады. Маған адап жұпты болам деп серт уәденді берсөн екен” деген сөзді осының аузына құдай неге салмайды? Тұрасын айтса біреу ат-шапан айып ала ма? Мынасы несі? Тағы өрісөрі, тағы өүре-сарсан. Мен енді алатын бопты деп барам ба? Жок, айттырмайтын болыпты, тек сыпайы ғана сәлем айтыпты деп барам ба? — деген.

Біраз даусын өзгертуіп, жаңағы сөздің бәрін өкпелеген баланың үніне салып, Мағаш пен Дәрменге қырында, қиғаш көз тастап отырып, кейде ашудан жыларман болып та, ойнақыланып сөйлеген.

Әбіш хаты Мағрипаға жеткенде, оның шаттығы соншалық зор болды. Бірнеше күндей Өтегелдіге Мағрипаның құлқісі жи естілді. Қыз үнемі баяу, биязы үнмен неше түрлі өндөр салатын. Сол күндерде және де қолынан Абайдың қолжазба кітабын тастамады. Әлденеше үнге салып, нәзік сырлы махабbat жырларын оқиды. Әсіресе, Татьяна! Сорлы Татьяна, жас жүректің толқынын қандай айта білген! Кейде Мағрипа үн салып, қайталарап, Өтегелдіге де естіртпі:

*Шыдар ем күйіп, мен жсанып,
Айында бірер көрсем де, —*

деген саналы шерді басып, дауыстап өтеді. Немесе тағы бір сөтте:

*Гашық-ақыны тағдыр араз,
Толғанамын қайтейін, —*

деген саналы тілмен айтқан, сабыр женген мұнды мұндалап өтеді.

Осының бәрінің катарында Әбіштен келген сөл ғана емеурінді иланыш көңілмен, барынша қуанып қабылдаған. Соны таныған сайын Өтегелді Әбішке наразы боп, өз-өзінен сабырсызданып, бүліне түсетін.

Енді міне, өбден тозып жеткен шыдамының жайын өз аузынан жеткізбек боп келген еді. Әуелі Дәрменге сөйлесті. Дәрмен оны осы ауылда қондырып, сол күні кешке, онда Әбішті алып шығып, ойдағысын түгел айтқан.

Әбіш бұл әңгімені және де ұзаққа созған жок.

— Өтегелді келіпті. Мағыш соншалық үмітпен, сеніммен бір лебіз күтеді дедіндер. Ал менде бір ғана сыр бар. Сол сырымды Мағрипаның өзі білсін! Оған өзім өз аузынан жеткізейін де, өтінейін. Ренжітсем, жапа жасаған болсам, өзім ғана кешірім сұрайын. Өтегелді екеуіншеннен енді менің бір тілегім болсын. Мен сені ертіп, аз күнде кешкі бір мезгілде ногай аулына барайын. Сол кеште бір сағатқа менімен Мағрипаны дидарластырындар, — деді.

Әбіштің Мағрипамен көрісуі қажет екенін Дәрмен Өтегелдіге оңай ұғындырды. Осымен өуелі Өтегелді сүйт жүріп, ноғай аулына барды. Мағрипаның өзіне сөйлесіп, содан кейін Мұсабайдың әйелімен сөйлесіп, үшеуі боп Әбішке жауап қайырды.

Екі күн өтті, үшінші күн кешке Өтегелдінің отауында Мағыш пен Әбіш екеуін ұшырастырмак болды. Осы хабарды Дәрменге Өтегелді тағы жеткізді де, өзі үәделі түнде ауыл сыртында бұлармен кездесетін жерді айттысып, қайтып кетті.

Үшінші күн, айтыскандай, ел жатар шакта Әбіш пен Дәрмен екеуіне ноғай аулының бет алдындағы шолақ адырда, жалғыз аяқ тастақ жолда Өтегелді кездесті.

Күздін түні салқын болса да, жарық айлы, жайлыштының еді. Әбіш пен Дәрмен Ералыдан көп жұртқа білінбей шыққан. Мал кешкі өрістен қайтар шакта, ат үсті жүрістер еленбейтін кезде аттанып кеткен. Әлі Оспанның жылы берілген жок. Ауыл, ағайын ортасы қаралы күйден ауысқан жоқ. Бұл уақытта қалындық, құдалық деген жайларды өзге жағының барлығы сай болған күнде де Әбіш өзіне мезгілсіз санарап еді. Қазір, өсіре-се, сыр шашпау қажет. Сонымен бүгінгі жүріс, келіс жөнінде сырға ара-ластырған адамдары болған жок.

Жастар арасына Өтегелдінің деддал болып тұрғаны бүгін емес. Ол өзі туралы бұл жөнде “ата көсібім осы” дейтүғын. Үстіне сұр шекпен киіпті. Астындағы аты ақ сұр, жер қыланған екен. Такыр жолдағы ат тұяғының тықырынан ғана Дәрмен “келе жатыр!” деп, анғарып қалған.

Күздігүні бетеге, кеде, тобылғы, боз қараған да жарық ай астында қыланытып, сұркыл тартады. Түнгі жүрістің сырын іріккен ыңғайлы, ықшам жігіт те өнен бойымен ат-тұрманымен сондай ренге ауысқан.

Әбіш “ол келе жатыр!” дегендеге сенбеп еді. Тек ат тұмсықтары түйісермен болған шакта ғана, сырлас жігітті көріп қуанып қалды.

— Өй, Өтегелді-ау, жер астынан шықтың ба, жаным-ау? Сикырың бар ма? Мұлде көрінбейсің ғой! — деді.

Өтегелді жауырының қиқандатып, күжандап алды. Соң соң атының жалына жабысып жата қалып, Әбішке төменинен сығалай қарап тұрып:

— Мына қарашы! Нағыз ұрының өзі емеспін бе! “Ит көрмес” дейтін ұры біз боламыз! Қазір ауылға кірсем, қандай сақ қанышқтар болсын, мынқ ете алмай қалады! — деп мактандып алды. — Ал мезгіл жақсы. Ауылдың көбі жатып қалды. Енді екеуін акырын ілбіп отырып, анау сар жұлдызды беттеріне ал! — деп батыс жақтағы бір жұлдызды қамшысының үшімен екі жігітке ұзак көрсетіп, көздестіріп тұр. — Сол жұлдызды бетке алдып, аттарының тұяғын ғана қыбырлатып, асықлай жүріп отырындар. Ауылдың қарасын көргенде токтандар. Мен өзім қайта оралып жетемін, — деді.

Кейін шалғай кетпес үшін жаңағы жұлдыздан басқа екінші белгіні тағы айтты.

Ноғай аулының сыртында үлкен занғар биік Доғалан деген тау болатын. Қазір жігіттерге ай астында сол таудың ирек-ирек тасты жотасы айқындағы көрініп тұр. Төменгі жағы түн мұнарына оралған. Биік аспан

да ай сәүлесімен бозғылданып, сөл ғана көкшіл мұнарланады. Осындаш шексіз, жиексіз, буалдыр дүние арасында айқын етіп, қатты сыйылған иректей қоңырқай тау жотасы көрінеді. Жанағы сары жұлдыздың астын ала бір серек тас ерекше биіктеп, бөлініп түр екен. Өтегелді тағы да қамшысын нұсқап, сол тасты мына жігіттерге анық белгі етті.

— Тура ат мандайын сонау тасқа дәлдеп үстандар. Ал мен жөнелдім! Борсылдатып шауып барып, хабар айттып, “кел” дейтін кезін дәлдеп келемін, — деді де шаба жөнелді.

Осыдан соң бір сағат шамасында аттарын аулакқа, қалмақша байластырып тастанап кеткен жігіттер қатты үйқыға батқан ауылға келді.

Мағрипа мен женгесінің соңғы байлауы бойынша, кездесетін үй Өтегелдінің отауы емес, Мұсабай үйінің жанындағы қонақ үй, ак отау екен.

Әбіштер кіргенде сол отауда дәңгелек стол жаюлы, үлкен шам жаңып түр. Төрде қонақтарға жайылған көрпе бар. Мағрипа мен женгесі он жақтағы биік сүйек тессекке тақау түрегеп түр екен. Мағрипаның үстінде камзол. Сыртынан киген қалың қара жібек бешпет бар. Басында ана жолы Әбіш көрген жөне қыс бойы мұның есінен кетпеген алтын зерлі, үкілі такия. Мағыштың қазіргі жүзінде қобалжу бар. Сондықтан да оның өні аса аппақ көрінеді. Жөне былтырғыдай алғашқы жастық тұсындағы уыз толықтық биыл ысылыңқы. Оның орайына, үш жағы сөл келтелесу, көтерінкі, сұлу қырлы мұрны түп-түзу боп айқындағы түскен. Үлкен сүрғылт көздері өлі де мол саналы, нұр шұғыласын шашқандай. Қонақтар алғаш кірген жерде аппақ боп кеткен жүзі, енді қасына Әбіш келіп, қалаша қол алысып амандақанда, бір сөтте қып-қызыл болду етіп, ыстық толқын атып қалды.

Мұсабайдың әйелі Әбішке апа есепті болғандықтан, жылы шыраймен жақсы амандасты. Үй ішінде қайнап тұрған самауыр бар екен. Женге өзі қызмет етіп, шай жасап, Мағышты да, Әбіш пен оның жолдастарын да өз қолынан сыйлады.

Шай үстінде Әбіштен қанша уақытқа келгенін, енді қанша оқитынин, оку бітірген соң қайда болатынын есті женге байыптап сұрады. Үй ішін әңгімелестіріп, сөйлестіріп, сөл өзілдер де айтыстырыды. Алғашқы кездесудің бөгеліс кыншылықтарын онай женди.

Әбішке апа бол отырып, оның ой-ниетін білуінде ешбір өрескелдік жок. Қайта аса орынды. Жөне бұның өзі білмек бол сұрағансыған жайларының бәрі де Мағыштың да ойындағы сұраулар. Епті женге, сонымен екі жастың арасына лайыкты дәнекерлікті биязылықпен атқарды.

Шай ішіліп болған сон, Өтегелді мен Дәрмен “ат-мат” дегенді сылтау еткен бол, бір бөлек кетті. Женге де ас жаулық, ыдыс-аяқ өкеткен бол, өз бетімен шықты.

Онаша қалған Мағышқа Әбіш енді бұрыла қарап, сөл қобалжыған үнмен алғашқы сөздерін бастады.

— Мағыш! Бір көруді өтініп ем. Қабыл алғанынызға, ен алдымен алғыс айттайын.

Мағыш жауап қаткан жок. Сөл ғана қысылып, жымиды да, Әбіштің жүзіне бір сөтке жалт етіп, көз тастады. Жігіт нені айтпақ бол келді? Бүгін

оның аузынан Мағрипа не естімек!? Бұл күнге шейінгі өмірінде ешбір жігітпен мұндайлық оңаша сыр бөлісіп көрмеген таза, жас сұлу үяла қысылып, үркектеп қарады. Әсіресе, осы жігіт бұл күнге шейінгі мінездерімен, бүгінгі сезімен де Мағышқа шын жұмбак. Ол осыдан сон үялу мен қымсынудан ба, жок, әлде Әбішке барын түгел айтқызып, тындала алмақ па? Әйтеуір, көпке шейін өзі жауап айтпады. Әбішке анда-санда көз тастап, оның айтқандарын тындаумен болды. Соның орайына Әбіштің әр кезек айтқан сезідеріне өз ішіндегі сезімін, жауабын, іштей ғана сөйлеп, айттып отырғандай. Әбіш аз ойланып отырып, ендігі сезін бастады.

— Қадірлі Мағыш, мен осы келгенде, ең алдымен сізден кешірім өтінгелі келдім.

Мағыш ішінен: “Кешірім деп неге айтады? Жазықты ма еді маған?” деп ойлады.

Әбіш сөйлеп отыр.

— Мен сізді байлаусыз, жауапсыз ұзак күттіргеніме кешірім сұраймын.

Мағыш өзіне: “Мен кінәлап па едім?” деді.

Оның жүзінде қазір ыстық ойнаған қызыл арай дуылдап, қалың жайылып тұр. Жігіт әлденеден қиналғандай, қабак шытына түсті. Жүзі де қазір өзгеше, шыншыл жүрегіне аса ыстық тиеді.

— Кешірім сұрайтыным, бүгін байлауымды әкелсем, “игліктің ерте-кеші жок” деуге болар еді. Бірақ мен бүгін сізге, әке мен шешеме, аға мен ініме, бірде-біріне айтпаған шынымды, іштегі өзіммен ғана жүрген бір сырымды әкеп отырмын. Сол шынымның алды, мен бүгін де байлаулы ниетпен кеп отырғам жок!.. — дегенде, Мағыш өні тағы да аппак бол шүғыл өзгеріп кетті.

“Ендеше неге келді екен!?”

— Шыным мен сырым сол, Мағыш! Мен сізді былтыр бір көрген-нен аса қадірлі, асыл жан деп бағалағам. Бірақ сізді жан біткеннен қымбат көре тұра, мен әлі де бір үлкен бөгетке қамалып жүрмін. Сізбен сөз байласуға, серт түйіп, ертең ата-аналарымызға “құда болындар” деуге менің батылым бармайды. Өзіңзге ғана ашамын деген сырым мен сол бөгетімнің жайын айтайын.

Мағыштың жүрегінде бұл кезде үлкен уайымды күдік оянды. Ол Әбіштің жүзіне, енді жүден тартқан, бірақ соншама биязы, әдемі жүзіне, ашық кінәға толған көздерін тұра қадап отыр. Ойында: “Сырым дегені — басқа адаммен сөзі бар. Басқа да сүйгені бар. Оның болмасына мүмкін бе? Мұндай жігітті сүйерлік жас жалғыз мен бе екем? Бөгетім дегені — сонымен байласқан серті бар ғой! Ендеше, өсіресе, оны маған әкелер, маған ашар не жөн бар?” дейді.

Бірақ Әбіштің жүзі соншалық кінәсіз таза сияқты. Ол бір қызырып, бір акшылданып, өзгере түсіп, сөйлеп отыр:

— Бөгетім — сырым деп, екі айырып айтқаныммен, екеуі бір ғана нәрсе, Мағыш!

Мағыш та ішінен: “Әрине, біреу болар және нәрсе емес, қыз шығар” деп ойлады.

Қазір соның “атын ба, жөнін бе біреуін естімін ғой” деп сәл ойлап қалғанда, қыз жүргегі тітірегендей бол, барлық іші мұздай түсіп, қатты қиналып қалды.

— Сол айтқаным өзге емес, менің науқасым, Мағыш...

— Қандай науқас? — деп, Мағыш бірінші рет Әбішке шапшан ҫұрақ бергенде, жүзі де қайтадан ду ете түсті.

Әбіш айтқан сөзден шошынарын да, қуанарын да білмегендей. Мұның күткені мүлде басқа еді. Өмірге қадам басып кірмей жатып, өлдебір бақталасы бардай көрген анқау көңілін енді өзі кінәлағандай: “Ал науқас, өрине, өзгеше! Бірак мынау Әбішті осы қалпында сол науқасымен-ақ жатсынар ма? Тағы, тағы!.. Білмек керек”.

Енді Әбішке мүлде басқаша, жылы шыраймен, барынша ден қоя қарап қалыпты.

— Былтырдан бері, Петербордағы докторлардың айтуы бойынша, менің өкпеме науқас ілініп келеді. Қысқасы, не керек, сол науқас тура-сында мені емдеп жүрген үлкен доктор маған өзір үйленуге болмайды дейді. Әсіреле, алатын жарынызға, сіздей науқасты адамға тиүге рұқсат жоқ дейді. Осы, Мағыш, менің бөгетім де, сырым да. Бүгін сізге өкелген, өзінізге ғана білдіріп қайтпақ болған шыным, барым осы!

— Осы ғана ма, Әбіш?!

Мағыштың екі бетіне ыстық қан ойнап, үлкен көздері жалт етіп, төңкеріле қарады. Әбішке соншалық сенген, сүйінген және қадірлеп жақындаған шырай білдірді. Жігіт таң қалып, Мағыштың жүзінен, тіпті, алғыс та танығандай.

— Науқас, жүқпалы науқас дедім ғой! Арамызда екеумізді қоспай тұрған ауыр сырым, капалық қайғым, қатал тағдырым сол дедім ғой!

Женілдіктен емес, аса бір үлкен байлауды барлық адад, берік жүргегімен шапшан үйғарған Мағыш, енді өзінен-өзі танылмастай, сонша еркін ашылды. Жай ойласа, өзге шақта, мүншалық дәрежеде шындалп, барынша, батыл байлау жасай алмас еді.

— Науқасынызға қиналамын, Әбіш. Бірак бөгет дегеніңіз сол ғана болса, оны мен үшін ойлап, мені сактамақ ниетпен бөгет десеніз, мен жауабымды айтайын. Тірлік шын сүйген жанмен жанынды қызыққа да, қауіпке де түгел қосқан күні шын жақсы тірлік болса керек. Мен Абай ағамның кітабынан үққаным рас болса, осылай еді. Жан қыыскан достықты іздеймін. Сіздің басынызға не келсе, соны бірге көтеріп, өмір кешіп өтсем, арманым жок!

— Жаным, Мағыштай, сіз мені сонша сүйдім дедінің бе?

— Сол сүодін жолында маған еш нәрсе қауіп емес!

— Жаным-ау, Мағыш-ау, ұғынып айтып тұрсыз ба? Арамызда өлім тұр ғой? Ажал! Менің науқасым күшійсе, сізге жүқтырам ғой?

— Сол-ақ па?

— Өлімге бірге ала кетемін ғой, ажал ғой!

— Сізден айрылған күн, тілегенім сол ажал болсын, — деді де, Мағыш ыстық кесек жастарын төгіп-төгіп жылап жіберді.

Әбіш өзі сүйген сұлудың жаны қандайлық таза, асыл екенін көрді.

Жаңа ғана айтылған сөздерден анық бақыт тапқандай. Естігенін бар тірлік тілегімен құптағы. Енді жылап қалған Мағышты қалай шапшан құшақтап, қалайша жасты көзінен, суланған жүзінен шапшандата сүйгенін өзі де аңғармай қалды. Бұл кимылға қарсылығы жоқ, қайта осы көз жасы үстінде арманын, бақытын тапқан Мағыш та Әбіштің мойнына аппак ұзын саусактарын созды.

Екеуінің дәл осы сөтте бір-біріне осыншалық ашылуы, үмтүлүү ойда жоқтан, оқыстан туған халдей. Бірақ бұлары сонша занды еді. Жаңағыдай бірінен-бірін алыстатып айырып түрған “дерт”, “бөгет”, “тағдыр”, “ажал” дегендердің бәрінің жағасына соғып қайтты. Киналу шактары енді ауысып, анық махабbat біріне-бірін ұғыстырып, он қаратқанда ықтиярдан тыс, ыстық жалынмен қауыштырды.

Бұдан кейін бірталай үнсіз күйде бір-бірін қуанып тамашалағандай. Екеуі де шын ұғысып, табыскандай, анық ынтық жандардың үнсіз бақыт шағын өткерді.

Бірақ айырылар кез жетіп еді. Әбіш сөзді тез байлады.

— Жақында Оспан ағамның жылы беріледі. Соның соңынан ауылдарына құда түсе менің жақындарым келеді. Енді, Мағыш, сіз менің өмірдегі ең жақын, ең ғазиз қадірлімсіз. Ғашығым да, жарым сіз! — деді.

Осы сөзбен өз бақытын да айтты. Мағыштың шаттығын да аспанға асыргандай болды. Тан ата аттарына мініп жатқанда, бұнда қалғалы түрған Өтегелдіге және Дәрменге де Әбіш өзінің байлауын білдірді.

— Куаныштымын, екеуіне де барымша ырзамын! Бұйырса, Мағыш менің жарым болады. Сөзіміз шешілді. Оспан ағамның жылын берісімен, біздің ауылдар құда болысады! — деді.

— Е, күйеужан, аузыннан айналайын! Бәсе, үнемі орысшалай бермей, төрешілемей, өзімнің осындай айқын жолыма келші, тегі, — деп, Өтегелді өрі құттықтағандай, өрі “бұрынғы мінездер орынсыз” деп кінәлағандай көніл білдірді.

Әбіш пен Дәрмен ногай аулына ендігіде күйеу боп келетін болып, қуанысып қайтысты.

Қоршауда

1

Оспанның жылын беріп, қонағын аткаруға Құнанбайдың бар аулы араласты. Келген жиындар мол болғандықтан, өр ауылдың жұрты да, ат-арқаны да тозды. Енді жұрт жаңғырту керек еді.

Соны ең алдымен ойлаған Ысқақтың кербез, пан қатыны Мәніке, күйеуін өзі билейтін ерке бәйбіше, ірге аударып қонды. Әдайі Тәкежан аулының қасына тақап кеп орналасты.

Тәкежан мен Қаражаннның енді Ысқакқа тізе қосып, үнемі ақылда-сып, бірлесіп істейтін істері туды. Осыны ойлаған екеуі Ысқақ пен Мәнікені, бар естияр үлкендерді, көрші-қоландарымен ерулікке шақырған.

Тұстік жеп болған сон, үлкен үйден еркектер тарады. Ысқақты Тәкежан өзі ертіп, ұранқайға кірісті. Ере келген өзге ерек-әйелдің бәріне Мәнікені өзінің өмірлі, катан үнімен бұйрық етіп:

— Жә, біздің ауылдың кісілері! Ахкем үйінде қонақ болдың, ішер асынды іштің (Ахкем деп ол қайнағасы Тәкежанды айтатын). Енді кайтындар. Малдарына, шаруана жөнел, түге! — деді.

Сөйтіп, қонақтан Қаражан үйі сейілгенде, өздері онаша сөйлеспек боп, екі абысын ғана қалды.

Ашан, салқын жүзді Қаражан бұл күнде кексе тартқан. Ал Мәніке бүндай емес, толық, қара торы, бұғақты, кесек келбетті өйел. Ақылды қонырқай көзінде үнемі жинақы от бар. Қөтерінкі, шолақтау, сәл дома-лақтау біткен мұрны мен үнемі кекесінге өзір ажарлы ернінде, иек, бұғағында бұл өйелдің көпшіліктен бөтендеу ірілігі, салмақ, тәкаппарлығы танылады.

Киімді де осы өнірде Мәнікедей сөнді, таза киетін кісі жок. Кимешек, шаршы мен көлекті үнемі көкбараздап, шытырдай қып киу осы Мәнікеден басталған. Қалың қара жібек камзолында қымбат тасты үлкен күміс түймелер бадыраяды...

Мәніке баланы да аз тапқан. Қазір бұдан туған бір ғана қызы бар. Ысқақтың екі баласы — Көкітай мен Ахметбек алғашкы өйелінен туғанды. Олардың шешесі өлгенде, Мәніке Ысқақтың жалғыз нақсүйері бол қалған.

Күйеуіне еркелеп, оны еркін билеп алуда Мәнікенің тәкаппар, пандығы ғана себеп болған жок. Бұл сөзге жүйрік, сыншы, тұра тілді би өйел. Сол еркелік салдарынан ол сонғы жылдар осы елде бір осалдық істейді, күйеуімен қосылып, апиын тартатын болған.

Тәшкендік керуендерден апиын, наша алғызып отырып, үй ішіне өзінше бір сауық орнатып, “зауық” етеді. Сондай еркіндеп алып, елтіген кезде Ысқакқа болсын, басқа кішімтайлы көрші қонакқа болсын, үнемі асқак сөйлеп дағыланған.

Жаратылсындағы сөзшен, естілігіне өршілдік қосылған соң бұл өйел үнемі шалқып, білгіш, сыншыл жөне ойына келгенін айтқыш та болып алған. Бұның бетінен әйелдер емес, Үрғызбай, Олжай ішінің көп еркектері де тайқып жүретін.

Осы женгесі асқақтап, тым тәкаппарланып барады дегенді есітіп жүрген Оспан өлер жылында, бұған бір қалжынмен қатал сын айтып, бетін қайырган.

— Сен күйеуінді билеп, кекір кербез болып алдын. Тазалығын, пандығын жер басканның бәрінен жоғары. Тек, айналайын, бір ғана сыр айтшы. Осы сен гой бәрімізден артықсын, менсінбейсін, өйткені тузын, жаратылсын біздей балпаяқ қазактың бәрінен басқа. Сені адамзат емес, биязы нәзік перизат деп білеміз. Ал енді осы сен де біздей — күнөлі пеңдедей, бойынан нәжіс шығарасын ба, жоқ өлде сенің сарайыңа батпаған артық затта, хор қызынша, жүпардай тарап отыра ма! — деп күлген-ді.

Бұл бір ашы мысқыл еді. Бір Мәніке емес, кербезсінген тәкаппар адамның бәрінің де көкірегін басқандай — ойлы, өткір әжуа болатын.

Мәнікенің тілінен реніш көрген үлкендердің көбі осы сөзді өр сақта бұрып, бұдан да түрпайылап, өр жайды өз тілімен атап, сырттан күлісіп жүретін.

Мәніке Ысқақ үшін намыс жыртуға, ашу айтып, айдын көрсетуге де шебер. Ол ыза-кекесінді де қатты үстайды.

Осындай мінезін бар жұртқа қолданғанмен, Мәнікенің тісі батпайтын бір ғана кісі бар. Ол — Абай. Қайны болса бірсөрі еді. Өзі қайнаға, оны жөне Мәніке амалсыз кішілік жолы, келіндікпен “Әйнеке” деп атайдын.

Іштей Мәніке Абайды ұнатпайды. Онашада Ысқаққа, малшы көршіге Абай аулын, Абай балаларын, тіпті, Абайдың өзінің кей мінезін де жактырмай, сыртынан қыжырта сейлеп отырады. Өзі жөне Абай айтты деген күндегі сөзінің бәрін есітіп, жадына сақтайды. Бірақ оның жақсы сезіне бір сүйсінген емес.

Ал бұның сыншы ойына сәл ағат, түрпайы естілген сөз болса, қатқыл еріндерін бұралта көтеріп, шүйіре түсіп, мұқата сейлеп қалады:

— Қойши тәйірі, айтпаши сол бір татып кеткен сөзді... Жай кісі емес, тіпті, Әйнекем сөйдепті дегенде, қарным ашып қалады! — деп, не-месе, — Құсқым да келеді, — дейді. — Білгіш болғаны, ақылды данышпан болғаны со ма? Сондай ақылды кісі де адаса береді екен! — деп қоятын.

Кейде Абайды “Мәніке келіні осылай кекеп отыр” дегенді естігендеге Әйгерім сынғырлай күліп қалатын. Ол үшін ұялғандай, қып-қызыл болтырып, бұ да бір күні өзінің сыпайы, шебер мысқылын айтқан:

— Бір Әжекене, — деп, Ырғызбай деген атасының атын атай алмай, — екі бірдей кеменгер қайдан ғана сия алсын-ау! Абай білгіш болса, біздін Мәніке келін одан да озған. Бір казанға екі дәйдір қошқардың басы сыймай жатқаны сол емес пе? — деген.

Әрі “келін” дей отырып, әрі Мәнікенің нәзіксінген сұлу әйел, кербез басын “дәйдір” қошқар деу соншалық керегар, оқыстан оқтайдын өтімді мазақ болатын.

Қазір сол Мәніке Қаражан абысынымен үлкен, құпия сыр айттысып отыр. Сырлары — еркектер туралы. Соның ішінде өздерінің күйеулері мен Абай туралы сөйлеседі. Бұлар турасындағы бар сөздің басын косып отырған Оспанның мүлкі мен жесір әйелдерінің жайы.

Екі абысын, тегінде, ақылды, би бәйбішелер болудың үстіне, ерлерін өз ырқына бағындырған дүниекор, малжанды әйелдер. Соры ма, ырысы ма, әйтеуір, тағы бір өзгешеліктері бойынша намысқор кісілер.

Ол намысты жөне әйелше ойламай, ерекше, тіпті, сол еркектер үшін де өздері ойлайтын.

Осы сипаттары билегендіктен, бұрын екеуі бірігіп, Оспанның жылын бермес бұрын бір сөзге өбден келісken. Онысы өз күйеулеріне өздері бүйірып, үстеріне тоқал алғызыбак. Оспаннан қалған өйелдерді ең алдымен өзді-өзі күйеулеріне тандатып алғызыбак.

Әнеугүнгі Оспанның жылын ерте бергізуді де Тәкежан мен Ыскакқа еki жерде, осы еki әйел бүйірған. Келер үлес туралы қауіп ойлағандыктан солай еткен.

Ал қауіпті ең алдымен еске алушы Әзімбай мен Мәніке болған.

Өз әкесіне Ыскакты үнемі серік етіп, тізелерін біріктіріп отыруды Әзімбай “биылғы есептің үлкені” деп білген. Оспанның үш ағасы, ең жақын мұрагерлері болғанда, соның екеуінің сөзі бір жерден шығып отырса, бұлар өлді болады. Әзімбай үй ішінде Тәкежан мен Қаражанды шүйлеуден басқа Ыскакқа айтатын сөздерін, есептерін алдымен Мәнікеге келіп айтатын. Был осы женгесі мен Әзімбайдың онаша сөзі көп болған.

Сондай сөздің бірінде Әзімбай Мәнікеге:

— Женеше-ау, осы біздің кісілердің не білгені бар? Үлкен үйге Абай орнап алды гой. Бұлар жыл уағы жетсін деп қанқып жүр... Аналар болса, Оспанның баласы деген боп, бір ұл, бір қыз немересін ие ғып қойып еді. Енді ертенді-кеш Еркежанның үйінде Абай болады. Бар баласы нөкерімен үлкен үйден шықпайды. Тек жүр ме? Ертең болатын үlestі астыртын қамдасып жүр ме? Соған кімнің көзі жетті?.. Не ойлайсыз? — деп еді.

Мәніке сонда Әзімбайды қостап, мұрнын көтере сөйлеп, Абай жағын мұқата кекеткен:

— Е-е, тәйір, мен оны әлдекашан білгем... — деп бастаған. Өз ақылына өзі сүйсінгіш Мәнікенің өр кезде сөз өдеті “е-е, мен оны әлдекашан білгем” дегеннен басталатын. — Әйнекем қайғылы да өзі, қамкор да өзі боп, өрмегін тоқып жүр. Еркежанды сикырлаудың камында гой. Болмаса, дауыс айтатын қаралы қатын емес, үлкен үйден биыл қысы-жазы неге шықтай қойды дегенді мен ойлағалы қашан!

Әзімбай Мәнікенің білгіштігін айламен мактайды түсетін:

— Біздің ақсақал мен Ыскак ағама осы ақылды құдай білдірмеген сон, не дерсін! Ертең ауыздары аппак боп, кара жерге отырғанда бір-ак білер. Сөйтіп, бір өкінсе екен! Аңқаулығынан, ададығынан ғана бір опық жесе екен!.. — деп те арбайтын.

Әкесінің дүниелік есепке түк “аңқау”, “адал” да емес екенін білсе де, Әзімбай сондай сөздерді тіл ұшымен айтқан болады. Абай мен оның жақындары бұл сөздерді шындықпен жиі айтатын болса, Әзімбай бүндай сөздерді әдейі ойнап, сайқалданып айтатын.

Мәніке оның жаңағы жалған бейкамдығын андамады. Бұны да жастығынан шалағай деп біледі. Сол себепті:

— Жарайсын... Сен де жетістірдін. Әкесі мен ағасына көрген, сезгенін айттып, ақыл қосады десем... Сен де “опық жесе екен” деп жүрмін дейсін. Сонда бар дүние-мұлік қолыннан кетіп қалғанда, сенің табатын олжан қысы! — деп, бұны да шенеп қояды.

Әзімбайдікі айла. Ол осындай сөздермен бірер күн Мәнікені сөйлетіп, өзін оның алдында “бейқам” етіп жүрді. Женгесінен мысқыл-

даған сөз естіген сайын, өтірік анқаусиды. Сейтіп барып, артынан Мәнікенің ақылын енді түсінген кісі болды да, бір күні оған:

— Енді осы ақылынды Ысқақ ағам жөне менің шешем, анау абысыныңа өзін ұғындыр! — деп тапсырды.

Тегінде, өз әкесінің Қаражаннан қорқатынын Әзімбай жақсы билетіндіктен, ерекше бір қауіпті тағы ойлайтын. Онысы — Оспаннан қалған өйелдін бірін алуға Тәкежан баттай, Қаражаннан коркып қала ма деген қауіп.

Ал жесірін алмаған әменгер, мал-мұлікке де қолын сұға алмайды.

Әзімбайдың ішке бүккен ен ұлken құдігі сол. Болмаса, жолы ұлкені Тәкежан болғандықтан, алғашкы таңдау бүнікі. Олай болса, ұлкен үй Еркежанмен қоса бұлардың сыйбағасына кетпек керек. Әзімбайдың арманы да, алыспағы да сол үй тұрасында. Абайдың ұлкен үйшіл болуынан бұның ерте күнде сескенгені де сол үшін. Ал сейтіп, Тәкежан жесір алмак керек. Бірақ осыған әкесі қорғанып қалса, бар есептің құрығаны.

Талай рет әкесі мен шешесіне бұл жәнді өзі айтуға да оқталып еді, бірақ әке-шешесінің арасына, тегі, жолда жоқ сөзben сұғылудың бабын таппаған. Сонымен Мәнікені алыстан шырғалап, оның мақтаншақтығын пайдаланып, өзі аз уақытқа оған ақымак та көрінген бол, мысықша ойнап жүрген мәні бар. Мәнікенің тағы бір жақсылығы — сырға берік. Үй ішін, ағайынды бүлдіріп аларлық сырны ол ашпайды. Осындағы баспалдақпен жүрген Әзімбай Мәніке арқылы бірталай ниеттерін, есietтерін астыртын өзірлеп келді.

Қаражанды Мәніке арқылы, үстіне қатын алдыртуға көндіртті. Оспанның жылын мезгілінен ерте бергізді. Енді бүгін ерулік үстінде Ысқақ аулын жақсы күтіп, төбеге көтеріп сыйлауды да үндемей журіп Әзімбай өзі басқарған.

Дәл қазір екі абысынды оңаша қалдыртып, ендігі тың сөзді емін-еркін сейлеттіруге де сырттан үйшік құрып жүрген Әзімбайдың өзі.

Мәніке мен Қаражан оңаша қалысымен Әзімбай үй сыртында, есік алдында, бір құрық жонған бол отырып алды. Және өзінің өйелі — қалын кара келиншек Мәтішті шақыртып алып:

— Мынау үйге, апамның үстіне жан кіргізбе. Анау үранқайда ағамдар отыр, оларға да біреу кіріп, сөздерін бөлмесін. Өзің бак! — деп, салқын қабакпен ақырын үлкен етіп тапсырған-ды. Осылайша ендігі Құнанбай аулында жаңа басталатын тартыстың ішкі арқауын өз қолына қымтып үстап алған Әзімбай еді.

Қара қарғаның қанатындағы немесе көмірдей жылтыр қара сақалы бар, жалпақ қызыл жұзді, ісінген қалың қызыл қабақты Әзімбай осылайша тор құрып қойып, өзі құрық жонып отыр. Ойының бәрі ішкі тартыс пен тәсілде... Кейде бітік, қысық көздерін төмөндете киғаштап қарал, өз есептеріне сүйсінгендей, болымсыз күлімсіреп те қояды. Көз алдынан Құнанбайдың ұлкен шанырағына тиісті мыңға тарта “кан жирен”, “кула жирен” сәйгүліктер “біз сендік!” деп, шұбалып, жон жүндері жылтырап, етіп-өтіп жатқандай болады.

Мәніке болса, бұл кезде Қаражанмен сыр бастаған.

— Женеше-ау, Ахкем не дейді? Енді сөз бастаймыз дей ме, жоқ па?

— Кім білсін. “Неге асықты. Жылы болмай не болпты” деп, аналар мен қатындар кінә тақласа деп, кібертікеп жүр ғой деймін.

— Бәсе... “Дәүде болса осылай дейді-ау” деп, әлдеқашан ойлап ем. Бұл кісі де біздің үйдегі қайнның секілді момын ғой... Екеуі де жалтақ емес пе! Әйнекемнің қабағына қарамай ас ішे ме, түге!..

— Немене, келін, бұлар өлде құр қалып бара ма?

— Жылын бермей тұрып жамбастаған кісі, енді қарап жүре ме?

— Ал қандай боп жатыр екен! Астыртын оқыс сөздері естіле ме? Не білдін?

— Сыбыс сөзін естірте ме? Бірақ жылын ерте беруге көнген кісі артын ойламады деп пе едініз?! Бұл кісілер ойламағанда, ол жақ кесіп-пішіп қойған ғой. “Бұлар жылын ерте бергізсе, мен оның ар жағын кам-дап қояйын” деп, үлкен үйдің астынан ит, үстінен құс ұшырып жүр емес пе? Оны айтсаныз, сол Еркежан үйінде Әйнекемдік емес кісі бар ма? Ауыл-аймак, малшы, көршіні түгел өзіне ойыстырып қойған шығар. Екі бірдей немересін ие ғып, оны ұстап отыр. Тіпті, тұмсық сұғар жер қоймас үшін бар баласы өрен-жаранымен сол үлкен шаңыракты қоршап, шыр-мап жатқан жок па?

— Кенженің өзі де көзі тірісінде, туыскан ішінде, бір Шыракқа та-бынып кетті ғой. Марқұм сол кезде-ақ қойны-қонышына жинағаны өншең Шырактын тараптасы болды ғой...

— Енді оның үстінен, мына күнде сол кісілерінің бәрінс өз сөзін сөйлетіп жүр ғой. Өзінің ниетіне астыртын ойыстырмай тұра ма?! Олай десеніз, өуелі өзі үндемей-ақ соларға сөйлетіп, жайғатып жүрген шығар.

— Сол кісілердің ішінде сенің балан да жүр-ау!

— Женеше-ай, Көкітайды біздің бала деп несіне айтасыз! Ол Әйнекемнің қанжығасында кеткен бір жан емес пе? Сол кісінің өзі мен балаларының шылауында жүрген ақ көйлек, анғал сорлы ғой...

— Сорлы емес. Шырактың сөзін қостап, сойылын соғып та жүрген жок па екен?!

— Бірақ Көкітайды не қауқар бар? Бұл кісілер екеуі бір болғанда, Әйнекем жеке, жалғыз өзі ғана болар. Бала, немереге қалған сөз бен есе бар ма?

— Тек соны айтпасан... Көкітай өкесіне қарсы шығып, Шырак жағын қүшеттіп жүрмесін әлі. Осыған уақып бол, келін, өсіресе, күйеуіне соны ұғындырып қойғайсың! — деді.

Бұл Каражанның өзінің ғана сөзі емес. “Мәнікемен сөйлескенде Көкітай жайын айтып қой” деп, Әзімбай тапсырган-ды. Ойланып қалған Мәнікеге Каражан өз сөзінің шешуін айтты:

— Бұл екеуі бір топ тұрса, сөздері женеді. Ежелден екі “қылан” бір, екі “қара” бір еді. Бүгінде қарадан жалғыз Шырак қана қалды ғой. Жаңағы өзің айтқан сөздің бәрі де көкейіме қонады. Бәрі орынды. Шырактың үлкен үйді торлап жүргенінде сөз бар ма? Бірақ соның бәрін женгенде, бұл екеуі өздерінің екеу боп тұрған бірлігімен женеді. Оның үстінен, бірі үлкендікпен жол алам десе, кім қарсы тұра алады? — деп, Төкежанның жолы мүлік үлесінде бөлек екенін анықтап айтып, басын ашып алды.

— Шырак болса, ортанышы... одан сіздің үйдің де жолы артық... Енді қалған үшеуінің кішісі Төрем ғой, — деп Ысқакты да көтеріп қойды. — Әйтеуір, Көкітайдан енжар сөз шығып, шырық бұзып жүрмесін! — деп, сөзін бітірді.

Осылай екі абысынды кезек жанығандай боп, қоздыра түскен жанды сөз, енді-енді түйінді жеріне тақалды. Бұл екеуін бір-біріне әрі тату

тілекtes етіп, әрі іштерінен кей жайдан андыстырып, шарпыстырып койған да Әзімбай.

Ол әр сөзді сараң етіп, төтесінен қайырғандай, бір-ақ айтып қалады. Сонда айласын да, бөлесін де аңғартпайды. Томаға-түйік турашыл кісі бол көріне біледі. Үнемі томсарған салқын әрі шыншыл жұзбен сөйлейді.

Осы тәсілдері арқылы ол өз сөзінің шыны қайсы, өзілі, қалжыны қайсы екенін де танытпайтын. Жас күнінен іші мен сыртын бөлек үстап, шебер ойыншыдай құбыл болып алғандықтан, өзгелерді мазак етіп алдағанда да ондырмай ұтатын.

Екі көршіні бір-біріне шағыстырып, араз ету, екі малшыны қымызға қыздырып ат төбелестіру, екі сөзуар мылжынды әдейі қажастырып қойып қырқысқан дауға салу — Әзімбайдың жас күнінен бергі ермегі.

Бүгін екі бірдей ақылды, айлалы шешелерді де бұл тек аласыз көнілмен кездестіріп отырған жок. Ойын есебі емес, шын есебіне керек болғандықтан сөйткен.

Мәнікені керегіне, көмегіне жаратумен бірге оның өзін де бір шетін қатермен сескендіріп койған. Бұнысы — Еркежан жайы.

— Женеше-ау, менің шешем көнбекенде, неге көнбейді десенші?.. Ол үстіне тоқал алдырам десе де, дәл Еркежаннан қорқады ғой. Өйткені Еркежан бар малдың, қазынаның тап ортасында отыр. Ондай қатынға қандай ерек табынбайды? Және өзі сұлу, мінезді. Ерге де, елге де жаға біледі. Оны алған күйеу, басы алтын ерек болса да, айналып-үйіріліп тек соның қасынан шықпайтын болады ғой! — деп, Әзімбай осы жағын аса тәндіріп айтқан. Бұнысы Қаражан ғана емес, ең алдымен Мәнікенің өзіне де оқтай тиді...

Оның өні қашып, тамсанып қалды. Екі көзі де аларынқырап, шаншыла қарады... Аузы жаман үйренген дағдысына басып:

— Е-е, әлдеқашан... — дей берді де, өтірік айта алмай тоқырап қалды.

Әзімбай айтып отырған жайды өзі “әлдеқашан” түгіл, осы шакқа дейін де ойламапты... Қаражанға деп айтылып отырған қауіп, бұған да дәл осындай қауіп кой. “Негып есім шығып жүрген?” дегендей, өзгеше қобалжыды. Бұнын осы түрін бакқан Әзімбай тағы да андамағансып отырып қауіпті үлғайта берді.

— Зейнеп, Торымбала деген сөз емес. Олар сіздің екеуінің де тасанда жүре береді. Ал нақсұйер бол қалған, өзі жастау Еркежан әлі де нақсұйер болғысы келмей қоя ма? Біздің әкеміз болса өз әйелінің ырқына көнген, момын кісі, — деп бір койды.

Онысын Тәкежан емес, анығында, дәл Үіскәкты ойға ала отырып соны айтқаны... Мәнікен ішінен енді бұрынғыдан да бүліне түскен:

— Тек, өйтеуір, шешемнің өзінен тұған мен сиякты азamat баласы бар. Жұбанышы сол болады деген болмаса көнуі киын. Оның үстіне, сіздей жас емес, тоқырап, ерден шығып та қалған жок па?

Бұл сөздердің ішінде әр жайдың бәрі бар. Мәнікеде Әзімбай әдейі қадап айтып отырған — “өзінен тұған” ерек бола да жок. Ендеше, Үіскәк Еркежанды алам дей қалса, ол Үіскәкты жасырап деп тандай қалса, Мәнікенің күні не болмақ?! Қаражандай мосқал емес. Ер қызығынан Мәнікен неге түнілсін!? Үіскәкты негып кисын?

Әзімбай Мәнікеге осының бәрін сездіріп, түсіндіріп болып алды. Бұнымен ол ең әуелі осы ойынға араласып отырған екі әменгердін біре-

уін, яғни Ысқақты Мәніке арқылы қазірден анық атсыратты. Өзі би, өзі ерке Мәніке енді Еркежанды өлсе алдырап ма екен? Сөйтіп, ең өуелі таластан Ысқақ бір шықты.

Екінші, сол қауіп Мәнікені тыныш коя алмайды. Сондықтан ол Еркежанды Тәкежанға телуге жаңын салатын болады. Ал Қаражанды осы Мәнікенің тілімен, еппен көндірмесе, Тәкежан өздігінен “Еркежанды алам” деуге бата алмайды.

Әзімбай үшін әкесі Еркежанды алмай Зейнеп, Торымбаланың біріне тайқып түссе, онда баяғы үлкен үйдің бұлар ырқынан кеткені.

Қаражанның Кәкітай турасындағы арбасу сөзі айтылып болған сон, Мәніке ендігі өнгімені, Әзімбайдың жаңағыдай шүйлеуі бойынша, жағалатып келіп, Еркежан басына бұрган.

— Жә, женеше, енді “қайсысы қайсысын алады?” деген түйін сөз бар ғой! Осыны не дейсіз?

— Өзің не деп жүрсін, сен айтшы! — деп, Қаражан өуелі Мәнікенің шынын айтқызыбақ болды.

— Кайдан білейін, талассызды алам десе, біздің кісілер ана екі тоқалды алар. Бірақ талассыз болғанымен, онысы талайсыздық қой. Бұнда бөрінің таласы Еркежан ғой. Ол болмаса сөз ғып не бар, тәйір! Сонда жолы үлкен, жасы үлкен Ахкеме Еркежаннан басқасының лайығы бар ма? Өзгенің таласар не дөрмені бар?! — деп, Қаражанды бағып, тоқтап қалды.

Қаражан бұл тұста анық сескеніп, қабак түйіп, үндемей отыр.

Бірталай алай-тулеймен іші қайнайды. “Өз нәсіліне болса екен” деген малға да, қазынаға да қызығады. Еркежан қаупін де ойлады. Толқып отырып:

— Ал осы Еркежанды алмай, оның малынан, мүлкінен бөліп алмайтын несі бар? — деп көріп еді, Мәніке оған бастырмады.

— Түү, женеше, ол не дегенініз? Өзге катындарды алғанда, олардың өз еншісіндегі малы бар емес пе? Соны береді де қояды. Еркежан мүлкін, ол үйдегі малды үлеске салдыра ма?! “Ортада тұрсын” дейді де, қол тигізбей қояды ғой. Соңан соң Әубекір бір ие, онан әрі Әйнекем өзі ие болады да қалады ғой...

— Солай болады дейсін, ө?..

Мәніке абысының толкуын бағып, енді сонғы салмақты сезін айтты.

— Сіздің Әзімбайдай балаңыз бар. Өзіңізден туған өрен-жараныңыз құдайға шүкір, “қағанағы қарқ, сағанағы сарқ” ана сіз емес пе? Еркежан не? Ол малдың қоршауында тұрғанмен, бір жалғыз ку томар емес пе? Ахкемнің де жасы болса, сіз қызғанатын шақтан өтті... Осындаймен сіз “жолы болсын” демесеніз, бар үлкен үй, мол дүние Әйнекеме кетті!.. Соның үрпағына жем болды, өзімнің балам құр қалды дей беріңіз... Менің әлдеқашан... білгенім осы! — деді.

— Сонысы бар... Сонысы бар... — деп Қаражан жағын таянып, амалсыздыққа шырмалып, жүдеп отырып қалды. Ұзыннан-ұзак өмірде кейде қытымыр, катал атанип, кейде сак, саран атанип жүргені кім үшін еді? Бір Тәкежанның абырай, атақ дүниелігі үшін солай болыпты. Одан өзге оның баласы, үрпағынан басқа жаның жайын ойлап көрді ме екен? Киянатсыз әрі қызықсыз салқын өмірін Тәкежан деп өткізгенде, бірдей өзге ерек бар екен деп ойлап па еді?.. Енді міне, ажар тозып болған-

да ежелгі дос азып отыр. Қүйеуін өз қолынан, өзінен зор... Зор емей не- мене, әрі бұдан сұлу, әрі бұдан жас және мол байлығы бар тоқалға бер- гелі отыр...

Қаражан көпке шейін үндемей қалып, бір кезде жарылғандай бо- лып өкіріп, жылап жіберді... Солқылдал қатты жылап алып, бойын зорға дегенде қайратпен тежеді.

— Семіз бәйбіше марқұм, — деп Ұлжанды есіне алып, — айтып еді- ау, бір күйген күні... “Әйелдің көрген күні құрысын. Ерке бол, еркін бол, ердің көнілі сенен ауған күні ескі үлтаратқ құрлым құнын жок” деп. Ер- кегін сенен тоқалға бұрылып алғанда, сен көшкен жұрттында ұмыт қалған құшік құрлы болмассын-ау, ә-ә? Сен қынсыларсын, жас төгерсін... ол болса жана жардың бет қызылына қызығып, тарта бермек... Солай ғой! — деп, тағы жылады.

Мәніке ендігі сөзді дөғарып, тек Қаражанның көнуін бағып отырған. Қынжылсын, жас төксін... Бірак Қаражан енді көнуге бейімделді.

Мәніке соған әлденеден мәзденеп ырза болды. Абысынына көрсет- пей ернін көтеріп, бір шүйіріп те койды. Өзі женгендей, масаттанып отыр.

Ақылды, тәсілқой, айтқыш болғанмен, бұл әйелде өрескел бір сезімсіздік болатын. Онысы — кісі қайғысын танымауда.

Тегінде, көздің жасы жылаушыға ғана ауыр емес, көрушіге де ауыр ғой! Оны сүюге, тамашалауға болмайды, тек түсіну керек. Адам басын- дағы қайғыға ортактасу — әрбір бауырмал, адаптадамның әдеті. Ал дәл жылап отырған адамның жүзі мен еніреген даусы ешкімге де сұлу, нақысты боп көріне алмайды. Ондай жүзді жақсы көрудің өзі де киын. Мәніке болса сондай жылау мен көз жастан жириңіп отыратын. Бір өзі мен тек өз үй ішінің жылағаны болмаса, өзге адамның жылағанына қайысадан бұрын, ең әуелі ыза болатын.

Сондықтан көрші, малшының баласы мен үлкені өліп, қайғылы үй іші жылағанда бұл катал, әмірлі бәйбіше жыласпай тұрып, әуелі сол үйдің келіні, қызына зекіп, үрсип, жазғырып отырып басу айтатын. Көнілкос- тық білдіру орнына, үрсумен тыятын. Өзі “әлдекашан біліп” қойғыш болғанмен, осындаш шын сезімге топас, көн кеуде болатын. Сол Мәніке Қаражан қайғысына да қынжылдып, қайысқан жоқ... “Не десен де көндің ғой” деген байлаумен кетті.

Әзімбай да кешкі салқын түсе, үлкен үйдің көленкесінен тұрды. Жіңішке қайың құрық сыйталып, жонылып болған-ды. Үй ішінде ше- шесінің жылаған үнін естігенде, ол да күйрекен жоқ. Кайта “Мәнікенің жолы болды, бұл жақсы ырым екен” деп, орнынан тұра берді. Ағаштың жанқасынан екі етегін қағып, тазарып тұрды. Қаражандай жалғыз анасының көз жасынан да “етегін қағып”, “маған түк керегі жоқ жас” дегендей, сырт қарап тұрган-ды.

Жылтыр қара мұртының астынан қып-қызыл еріндері құле түсіп, аппак тістерін ақситып, Мәнікенің қасына ерді. Оны Ыскак аулына қарай жаяу ертті де, үй ішінде өткен кенесті тындаумен болды.

Ұранкайда Тәке-кан мен Ыскак арасындағы онаша кенес ерте біт- кен-ди. Олар әйелдерді қалай үлесуді сөз қылған жоқ. Бір жағынан, ол — өздерінің іштерінде алі шешіліп болмаған түйін. Екінші жағынан, әнгімені бұдан бастау лайық емес, ерте көрінеді.

Екі әменгердің өзіргі сөзі: “Абайды қалай ақылға аламыз, өзіне тұра акылласамыз ба, жоқ, араға кісі саламыз ба?”, “Кісі жүргізсек, кімді

көмекке аламыз?” дескен жайдан басталды. Бұл жөнде олар Абаймен екі араға кісі салып сөйлесу макұл десті. Әнеугідей Абай өзі: “Бірігіп отырып шешейік” десе, ондағысын көреміз. Әзірше, ара ағайынның жақын, естияр кісілерін алайық та, солар арқылы алғашқы сөзді байлайық” деді.

Алғашқы сөзі — қазір Оспан мүлкін, әйелдерін үлеске саламыз ба, жоқ па деген туралы. Араға жүргізетін кісілерді бұл екеуі көп талдап, көп сөз қылды. Ақыры кеп токтағандары — Шұбар мен Ербол.

Екеуінің бар есебі бойынша, тегінде, киғаш сөз шықса, Абайдан шығады деп білді. Ол ең өуелі “үлесті коя тұрайық” деуі мүмкін. Оған дәлел де табады. Әйелдерді де онай ойыстырады. Екінші, бұлардың ойынша, Абай үлкен үйдін мүлкіне, немерелері арқылы жарым-жартылап ие бол отыр. Сондықтан үлесерлік ең үлкен мүлікті тағы көп себеп тауып, қорғаштауы мүмкін. Үшінші, өзі Мәніке, Қаражан, Әзімбайлардың айтуы бойынша сол мүлікке, үлкен үйге жанастып жүргендіктен, асықпай отырып, іргесін мықтап көміп алуға бейім. Осы себепті де Абай үлестін сезін әдейі создырып кетуге тырысады.

Бұлай болған сон, енді Абайға салатын кісілерді, оған сөзі өтерлік досынан, жақын адамынан алу керек болады. Ерболды осы есеппен таңдасты. Ал Шұбарды іштесіп, шындалп келгенде, Абай емес, бұларға бұрады деп сеніседі. Оның Абайға да жағатын айласы бар. Өзі ең жақын туыстын бірі. Үлес сезінде оның сыртта қалуына да болмайды. “Сен неге аласасын?” деп, кінә тағушы да болмайды дескен.

Осыған байлап алған сон, дәл сол күннің өзінде Ербол мен Шұбарды Ералыға, Ысқақ аулына шақыртып, екеуі кісі шаптырды.

Келесі күні танертен Шұбар мен Ербол Ысқақ үйінде болып, түстік жеп отырып, бар сөзге қанып алды. Елшілікке жүруге екеуі де қарсылық білдірген жоқ. Тәкежандар бастаған сөзді Оспанның жылы беріліп болғандықтан, орынсыз да көріскен жоқ. Тек Ербол өз ішінен “Абай қуанатын сөз емес, Оспан уайымын тағы да ұлғайта түсетін бір жарағай. Бірақ бұдан құтылар шарасы бар ма? Оның басына өлек сөз бола қалса, мен кайтіп тартынайын?! Бірге көтеріп көрем де, қолымнан келсе, әлдебір жөнде көмегім тиер” деп ойлады.

Күндіз бір орайда Мәніке Шұбарды онашалап алып еді. Сонда бұл жақтың тілегі етіп, Еркежанды Тәкежанға үйаруды айтып қалды. “Жол да сонікі! Оның үстіне, ысқақ та осыны қостайды. Қаражан болса рүқсат берді. Үш жесірді үлесетін үш әменгердің екеуі осыған байлаған сон, өзгелер шырық бұзбас. Жөне дүниелік үшін бір аға, бір інісінің қөнілін шайлықтырмас. Оларды өкпелеттес” деп, бірталай дәлелмен дауды да айтып қалды.

Мәнікенің соңғы кезде үнемі шарпысканы Абай... Кейде атын атасын, кейде жанағыдай атамай сөз жөлдасын, дау айтсын, кекетіп жауықсын — бөрінде үстасқаны бір Абай болып алды. Бұрын Қаражан Абайды жақтырмада, “Тәкежанға он қарамайды” деп кінә қылушы еді. Мынау Мәніке Абайды үнатпағанда, түп-тұра қара жүзді қызығанышпен үнатпайды. Абай неге жақсы? Мұның қүйеуінен неге артық? Неге бар ел соны “білгіш”, “данышпан” тұп алды? Мәніке Абайға ең алдымен осыны кешпейді.

Шұбардың ішкі қоймаларын өзі білетін Мәніке, жаңа оны жекелеп отырып, алдағы мақсатты да әдейі танытып қоюды қажет деп білді. Осымен Әзімбай, Тәкежаннан басталып, Мәніке, Қаражаннан етіп,

Ыңқакты қосып алған құпия кенес қазір Шұбарды да ілестіріп алды. Шебі тұтасып келе жатқан тартыс жотасы осылай көрініп тұр.

Енді бұл айлалы, астарлы қын іс пен сүмқыл мінездер өзінің бар күшін, кулық, салмағын жиып болып, Абайды сокқалы төніп келді.

Бірақ сыйры көп, шоғыры мол әлек болып көрінгенмен дәл Абайға жеткенде, бұл жұмысқа ол абыржыған жоқ. Шұбар мен Ербол келіп, онаша отырып сөз қатқанда, Абай салқын ғана тындалап, шолак қана жауап айтты.

Ербол Абайды көрмес бұрын Мағаш үйіне бөгеліп, сонда Ақылбай мен Мағаш екеуіне істің жөнін білдірген. Оларға: “Ақыл көмектерін Абайға керек болар. Қасында болып, біздің сөзді бірге тындастындар ма, кайтесіндер?” дегенде, Ақылбай бұндай тартыс сөзді сүймейтін, ел сөзінен ұдайы қалыстыры бойынша салған жерден тартынды:

— Жо, мен неғылайын!.. Абай ағам өзі бірдене етер... Мағаш болмаса... Мені неғыласың!.. — деді.

Мағаш өз әкесі үшін қынжылып:

— Тағы бір бықсыған мазасыздық жетті-ау ағамның басына... Қарамолаға жүргелі, жауапқа барғалы отырғанда, не көріне қалды екен, сонша тықыршып! — десе де, бұл сөзге кірісуді өзіне лайықсыз көрді.

— Үлкен туыстар мен ағам өзі билетін істер ғой. Біз сұғынатын жер емес. Жалғыздығын аяғанымыз болмаса, “мал үлеседі, мұрага таласады екен” деп, ардан аттаймыз ба? Мені де, тіпті, біздің айналадағы жас атаулының бәрін де бұл істен аулақ етініз. Досынның жүгін өзің арқалайсың да, Ербол аға! Өзі де енді талай қын мен түйінге соғатын, жүректі айнұттын құдай үрган сөз болар... Болса да бірақ өткендегі сыбағанызды билетін көрі түйе өздерінсін. Бізді бұл ақылға қоспаңыз, — деген.

Соңғы кезде жастардың аса бір қызықты енбекке, өнерге берілген күндері болатын. Ендігі айналысқандары — ақындық өнер. Жаңа туған өлеңдер, дастандар жайындағы аса қызықты, қызулы кеңестер еді.

Ерболдан бөлінгеннен кейін, Мағаш пен Ақылбай, сол өздерінің дос ортасына қайтты. Ұранқай іші қызу өнгіме, күлкі. Даурықкан үндерге толы.

Үй ортасында маздал жанған тұтінсіз от бар. Онда ет асулы тұр. Үй ішіне жағалай қалың текемет, тұсқиіз, кілемдер тұтылған. Жерде ұзын жұнді аппақ сенсеннен жасалған бөстектер, арқар терілері. Киімді күзге лайық етіп, жұқа күпіден, тиін, күзен сияқты женіл ан терісінен бешпетше тіккізіп киген жастардың бас-аяктарында да жылы киімдер.

Бұл мәжіліс ортасында ақындардың өздерінен басқа тындаушы достары да бар. Жиын ортасында Әбіш отыр. Жақында қаладан келіп осы топты куанта жеткен Павлов та бар. Қазір ол да, осы үйдегі бар адамдардай қазақша бешпет ішік киген. Аяғына қара барқытпен көмкерген, ұзын байпағы бар жаңа қара саптама киіпті. Басына Тобықты ұлгісінде тұлкі тымақ та тігіп берілген еді. Бірақ қымыз ішіп, қызып отырған Павлов тұлкі тымақтан бас, құлағы жыбырлай берген сон, оны тізесіне салып койып, басына киудін орнына екі қолын сол тымақтың ішіне тығып жылытып отыр. Тағы біразда аяғын қалың етік пысынатқан сон, оны шешіп, астына басты. Енді оқта-текте тұлкі тымақтың ішіне екі аяғын да тығып жылытып қояды.

Павлов бұл ауылға келгелі екі күн болған. Алғашқы бір күн, бір түнді Абай мен Павлов екеуі онаша ұзак өнгімелесумен өткізген. Бірін-

бірі шын жақсы көретін және қатты сағынысқан достар үзақ уақыттар екеуден-екеу болғанда, аса көп жайларды кезек сұрасқан. Бірінен-бірі еш нәрсені ірікпестен барынша шынымен молынан айтысқан-ды. Абай Семей қаласына айдалып келген жаңа адамдар жайында тынадады. Олар арқылы ішкі Россиядағы ендігі тартыста қандай жаңалықтар барын сұрастырған. Орыс халқының ендігі шыққан басшы қайраткерлері туралы және ең соңғы ерекше қадірлі кітаптар жайын, бағалы журнандар туралы, жаңадан шыққан жазушылар, ақындар туралы сұрады. Ақыры Семейдегі Гогольдің кітапханасына келіп түскен, бұл алғызып оқырлық бағалы кітаптарды да нақтыладап білген. Екеуінің өңгімесі патшалық кенселері жайына ауысқанда, Павлов бірнеше паракорлар туралы, мансапкорлар мен жағымпаздар туралы, Салтыков-Щедрин өңгімелерінің үлгісіндегі талай күлкі жайларды айттып беріп, Абайды сан рет мәз қылды. Әредікте Павлов та сахара тұрмысынан талай жайларды қадағалап сұрады. Қазактың еңбекке берілген қалың елі тұрмысында Абай байқаған қандай өзгерістер бар? Соны білмек. Отырықшылық өмірге ауысып, егіншілікті кесіп еткен жатақтардың жайына көп қызығады. Олардың бұрынғы жуан ата атқамінерлермен тартысқан қарым-қатынастарын білуге ынтығады. Осы алуандас бейнет елінің ендігі ой-ұғымында қандай жаңалықтар байқалатынын сұрастырады. Қазактың сахарадағы кедейінен қалалы жерге көсіпке барып жұмысқа түсіп, тіршілігін өзгертіп әкеткен топтар қаншалық, солар жайын білмек болды. Орысша окуға сахара елінің балаларын беруге ата-аналардың санасында өзгеріс қандай, жаңғыру қаншалық, осыны да айрықша білгісі келеді. Абай досының сұрақтарына жауап беру үстінде көп ойларды өзі де тындан, жаңадан ұғынып, сезініп өткендей болды. Павловтың сұрақтары қазактың еңбек иесі қалың халқының қамын жеген қамкор достын бейілін білдірді. Соны андаған сайын Абайдың өз досына ырзалығы, күрмет бейілі арта түседі. Өзімен ой-арманы қазақ халқы жөнінде бір сағада қосылып жатқан адап досын, бауыр досын танығандай болады. Осында мәжіліс үстінде екі дос күн-түн өңгімелескенсін ғана Абай Павловты Әбіш бастаған жастардың арасына әкеліп қосқан. Кешеден бергі жастар арасында өткізген мәжіліс арқылы Павлов бұл топтың адамымен де жақындастып кеткен.

Құшті ашыған қою қымыз жиынды сәл қыздырған кез. Дөңгелек столға айнала отырған ақындар тобында Кәкітай, Мұқа, Дәрмен, Әлмағамбеттер бар.

Жаз бойы ел қызырып қайтқан Баймагамбет те қазір осы жиынга келіп отыр. Оның бүгінгі ақындар қасына келуінде бір мән бар-ды. Үйіне ала жаздай оралмай жүріп, кеше түнде ғана келген. Ал бүгін таңертенгі шайда сәлем бере барғанда Абай оған мыскыл айтқан.

Бұл күндерде тамаша ертегіші, өңгімеші Баймагамбет қалың елге аса қадірлі адам боп кеткен. Қай қыстау, қай жайлауға барса да, әр ауылда қуанып қарсы алатын ата-аналар, жас қауым өте көп болады.

Солар бір үйінен бір үйіне, ауылдан аулына шақырып қонақ етіп, қысы-жазы демей Баймагамбетке Абайдан үққан өңгімелерін, хикаяларын айтқызатын. Соңан соң Баймагамбет ауылдан бір шығып алса, талайға шейін оралмай қояды. Үйде қатын-бала қалады, ол ойда жок. Бұның қайта оралғанын күтіп, кейде сағынып Абай жүреді. Көп кешіккен үағында ызаланып, сыртынан ұрысқансып та қоятын.

Бұғын таңертең Абайдың үстіне Баймағамбет кіргенде, Абай оның сәлемін алмастан бұрын жүзіне жалт қарап, біраз отырып қалды. Баймағамбеттің көзі өткір, үлкен, көкпенбек. Қабақ түгі ұзарып түксие түскен. Бет-аузын ұзын қалың сарсақал басқан. Сырт ажарына қарағанда ол сап-салмақты сияқты. Бірақ мінезінің пәруәйсіздігі ес кірмеген балаға тен. Досының сондайлық ерсіліктерін ойладап, Абай күліп жіберді.

Баймағамбет секем алып:

— Е, неге күлесіз? Неге, неге күлдініз? — деді.

Үйде Әйгерім шай жасап болып, енді жағалай шыны аяқ ұзатып жатыр. Самауыр жанында кесек, сұлу жүзді Зылиқа отыр. Бұлардан бөтен кісі жоқ еді. Абай үйі бұғын әлдекалай ондаша болатын. Соны да андаған болу керек, Абай енді Баймағамбетке көзбе-көз, тұра шабуыл жасады.

— Бака, сен білдің бе? Анада бір күні сен жоқта, үйіңнің маңына барсам, Қарақатын бір өлең айтып отыр! — деп, Баймағамбеттің әйелін еске алып, — Өзі ағып тұрган ақын екен ғой! Бұ не айтады екен деп, тақап барып тындаласам, сұнқылдал соғып отыр. Айтқаны жоқтау:

Ажының жақсы-ақ, қызы едім.
Жетістірем деп алды!
Бүйтері бар түбінде
Әуелде мені неге алды?
Желіккеннен желігін,
Жынды сары жогалды.
Ойбайлаган болайын-ай!
Жоқтамасам обал-ды! —

деп, сениң қанғыбастығынды дауысқа кіргізіп отыр! — дегенде, Баймағамбет бетінің түгі түксие түсіп, бұртиып қалды.

Абай оның жүзіне қарап, бар денесімен селкілдеп күліп отыр. Тенектік еткен ініге қарап, кешіріммен күлгендей.

Сыңғырлаған өсем даусымен Әйгерім де ұзак күлді.

Зылиқа күлкіден қысылып, бетін есік жаққа бұрып алыпты, иығығана дірілдейді. Баймағамбет бұларды тегіс көріп, ызалана түсті.

— Е, не бар? Не бар? Қатындар да күледі! Қатындар да күледі! О несі екен? — дей береді.

Абай “қайтер екен”, “не жауап айттар екен” дегендей тосқанда, Баймағамбет бұлініп отырып, жалғызғана сөз тапты.

— Ал “бөріктінің намысы бір”, мен үшін өзініз бір ауыз сөз айтпадыңыз ба, сонда? — деді.

Абай осыған орай іле-шала, дөл осы арада тұған бір ауыз өзіл өленді және айтып жіберді:

Қарақатын дегенде, Қарақатын,
Үзіл-жұлып ала бер қанағатын!
Ала жаздай байың кеп бір қонбайды,
Казақтың не қыласың шаригатын! —

дедім мен оған. Мұныма не дейсін!

— Е, жетістіріпсің! Халыққа жеткен ақылын, Қарақатынға келгенде, осы болғаны ғой! Жетістіріпсің! — деп, Абайға өкпелегеннен бір-ак шыны шай ішіп, кесені төңкере тастанады да, тұра жөнелді.

Қазір ақындар үйіне келген, осылардың біреуіне Абай мен Қарақатынға қарсы өлең шығартып алмақ. Бірақ өзір өз қолқасын айтудан тартынады. Көпке салудан іркіледі.

Павлов — бұл жастардың бәрінен тәжірибелі, ересек адам. Ол бағанадан бері күлімсіреген, сыпайы жүзбен отыр. Көп нәрсені андағыш, ойлы ажармен, қасындағы жүрттың барлығына танырқай қалған-ды. Адам жүзіне көп байқағыштық сергектікпен қарайтын Павловқа жаңа көрген топтардың бәрінің де пішіндері соншалық қызықты, өзгеше бір жаңа қауым. Мынау жерде тұтас халықтың көп типтерін, ылғи қазақ жиынын көру, оны сол қазақ халқы туралы да, таңғалдыратын ойларға салды. Өзі — табиғат ғылымын оқыған, оның ішінде медицина адамы. Ғылымдық бір іздену жолында жүргеніне де көп жылдар болған. Ол адамның бас бітімінен, кескін-мұсінінен, пішінінен өр елдің антропологиялық типін зерттейтін. Сол жөндегі байқағыштық әдеті, мынау көп жиынды көргенде, қазақ деген халықтың этникалық ерекшеліктерін де еріксіз қатар ойладады. Бұл көріп отырған қазақтар пішін-бітім жағынан өлденеше алуан сияқты. Сарсақалды, көк көзді Баймағамбеттен басқа ұзын бойлы, сопак басты, ак сары ренді, кой көзді, қырлы мұрынды Ақылбай — бір тип. Оның сақал-мұрты аз. Қоселігі жүзіндегі бір қайшылығы сияқты сезіледі. Дөнгелек бетті, жалтыраған шапшан, еткір, шошақ көзді, кішкене танқы мұрынды, бірақ сұлу кара сұр түсті Кекітайдың типі о да бөтен бір ел өкілі сияқты. Қалың дөнгелек бетті, қызыл күрен жүзді жас қыз Пәкизат қалмақ беттес келіп, ол да бір жиынстан елес бергендей.

Бұл жиын арасында Әбіш пен Мағаштың пішіндері, тіпті, өзгеше, түстері ақ сұр, жіңішке касты, жұқа ерінді, қоселеу келген екі жігіт бөлек бір орта бейнесіне келеді.

Жылтыр қою қара қасы бар, ажарлы, үлкен қара көзді, қырлы кесек мұрынды және әдемі қылған қыска мұрты бар қара сұр жүзді Дәрмен Павловқа анық кавказ типінің бірін елестетеді.

Ақылбай мен Мағаш Ерболдан ажырап, осы үйге кіргенде, бұлармен бірге Шұбар да келді. Үй ішінде әндептіп айтқан өлең заулап тұр. Қолына домбыра алып, өсем қоныр үнмен желдірте, әндете түсіп соғып отырған Дәрмен екен.

Ол иығына барқыт жағалы, қалың қаптал шапан жамылған. Жаңа тігілген женіл тұлқі тымақты шекесіне сала киген. Столға мінбелей отырыпты. Алдында жаюлы жазба кітабы бар, соны тасқындал әндептіп айтып отыр.

Ақылбайлар кіре бере әрі терен ойлы, әрі шын шабыт тудырған жолдарды естіді. Төрге жылдам шығып, үнсіз отыра қалысты.

Әбіш пен Кекбайлар сияқты бұлар да Дәрменнің аузына бар ынта-мен, сүйсінумен қадалған. Сұлу ақынның жыры, кейде терен толқып, кейде ызамен ширығады. Ағындал келе жатқан үлкен шабыттың үрдіс шабысы бар.

...Тыныштықта мезгіл бедеу жыр тұмайды,
Сәттер бар қасіреттін ой тұлайды.
Толқыган теңіз атқан меруерттей
Сол шақта наизагайдай сөз зулайды...

... Ажалдың аш шеңгелін көріп келгем,
Қапада откен зар мен қайзы тергем!
Ескінің айыбын аш, мінін қаз деп,
Сан рет ақын ага нұсқа берген.
Уә-а!

Мен көрдім кешегі откен ел күйігін
Көп кездім сарын тыңдал бел биігін.
Зар шегіл батар күнмен бірге батқан
Аяmas жас ұланды ел біi кім?

Мен көрдім қан жылаган екі жасты,
Мұндары күңірентіп түр тау мен тасты.
Айқасқан құшагынан қарғыс ұқтый
Өз зарым сонау зармен араласты...

Мен көрдім қатал күннің Кабан біiн,
Ашамын ауыр сырды сақта жишиң!
Жырга жсан, өзіме өріс берген Абай
Алдында ардақты ага түсер күйім, —

деп барып, тағы біраз ағындал ширыға түсті.

Павлов Дәрмен жырына ақындардың барынша үйшіп сүйсініп, құлак салғанын түгел тындаған-ды. Енді оның тілегі бойынша Әбіш дастанның аяқталуын анықтап, жеткізіп жатыр.

Мағаш, Кәкітай, Мұқа мен Әлмағамбет ақынға достық қуаныш айтады. Бұл дастанның басын тындаамаса да, жаңағы өзі келген тұсынан айып тапқан Шұбар қазір сұық жүзбен сейледі. Ол бұл үйге аз уақытқа кірген еді. Белін де шешкен жоқ-ты. Қолынан қамшысын да тастанамаған. Қазір сол тобылғы сапты сарбас қамшыны Әрмениң қағазына нұсқап отырып, сөзін айтты. Қысқа болса да, соккыдай сұық сөз:

— Мынау өнер емес, уғой! “Қабан би” дегенің бір тайпа елдің қастерлеген өруағы. Қайда қанғып, нені тантып кеткенсің? Ертең жүрт естісе, осы күнгі тірі үрпақ білсе, жүрегі туршіксін дейсін бе? Абай ағамды “акылшым” деп атапсын. Бірақ ол кісінің жақсы өсietіне, онсыз да өшігіп жүрген тоңмойын, надан дүшпанның бәрін тағы да ушықтырып өршеленте түсерсін. Таратпай, түю керек мұндай сөзді! — деді.

Бұл үйде отырған жиыннан жасы үлкен және елдің бар сөзіне аласып жүрген өзі. Қазір ағайынның пысығы да, белдісі де осы Шұбар. Оның сөзіне дәл алғаш кезде жауап айтатын кісі болмады.

Бірақ жаңағы сөзге іштей барынша карсы бол, ойланып қалған Әбіш енді Шұбарға ызалана карады.

— Шұбар, сіз осы сөзді осындай ширығып ашудана айттыңыз. Тегі, жаныңызға қатты батады-ау осы, ә-ә?!

Шұбар шапшаң жауап берді:

— Ашумен айтам, бататыны рас. Бұғін елдің өруақты биін, ертең кадірлі хан-сұлтанын масқаралап, олардан жұртты бір бездірсек, надан, қаранғы жол деп ата жолынан жорасынан тағы бездірсек, ертен солай дінінен, исламият жолынан аздырсақ, соның бәрін “орыс-орыс”, “қыблы орыста”, “жақсылық орыста” деп істесек қайда барамыз осы! Бұғінгі халықты, ертеңгі нәсілді қайда, қайда апарамыз? Осы ауыл өзі кім бол барады? Қайда тартып барады?! — деді. Бұл айтқаны көптен ішін кернеп, уыттанып жүрген үлкен түйіні тәрізді.

Әбіш сол аңғарды анық таныды да, енді шын бір намыскер ызага мінді. Шұбардың жаңағы кінәсі қебінше Абайға арналған қарсылық екенін айқын аңғарған сайын, Әбіштің намысы мен ызасы үдей түскен. Бірақ Шұбар Абайды атамай сөйледі. Бұл да соны төсіл етті.

— Бұл ауыл сейтіп, сізге бұлік, адасқан ауыл болған екен ғой! Жок, туысқан! — деп, Әбіш ойындағы орысша сөзді қазакшалап айтты. — Бұл ауыл қыбласынан адасқан емес, осы сахараның анық қалын халқына шын қыбланы іздел, соны көріп отырған жалғыз ғана көзі — қаралты ауыл. Сіз орыстан үркіткініз келеді. Ал өзініз ғой сол орыстың патшалығының қолынан кеше болыстықты алыш, талай жыл қызығын да, олжасын да таттыныз.

— Ол күн үшін! Күнім түскендіктен.

— Жок, сіздің өз басыныздың күні еш уақытта түскен жок-ты. Жалғыз сіз емес, қазақ даласында кешегі заманда, бүгінгі заманда да дәл осы сіздей жуан мықтылар болған. Бір жағынан өкімдікті алыш, елін зарлатып отырады. Екіншіден, мұсылман, ислам, ата-баба жолы деп ескіге, баяғыға тартып кері кетіп жүреді. Сіздей кісілер өмірі жалған жолда екі жүзді мінезде жүретін топ әрі халқына алдамшы, әрі ұлығына алдамшы, ешкімге де шын достығы жок. Баққандары — өзінің ғана құлқыны мен бақ-дәрежесі. Міне, бұл ауыл мен тағы басқа жана жолдағы қазақ қамкоры болса, ең алдымен осы сіздей адамды елдің соры деп білу керек.

— Ой, не деп кеттін?

— Дейтінім сол — Оразбайлардың, Тәкежандардың ойы түгел жетпегенге сіздің тіліңіз жетіп осындаі сүмдік сөзді айттып отырғанда, менің де қатты айтпасқа шарам жок! — деп, Әбіш әділ ашудан аппақ сүр бол кетті.

— Ал сен орышыл емеспісің? Өзің қайда барасың! — деп, Шұбар енді тайсалактап кекете сөйлеп еді, үні бағанағыдан бәсек шықты. Әбішті ызаландырған сөз Абайға жете ме деп, енді өзін тежей бастаған.

— Мен де, осы ауыл да орышылмыз, бірақ қай орысты дос көреміз? Ол — Казанцев ояз берін жандаралдар емес. Қаранғы надан халқымызға, меніреу-мешеу сахараға білім, өнер, жарық сөүле өкелетін орысты сүйеміз. Одан басқа, анық содан басқа дос та жок, қыбла да жок. Сол үшін бұрынғы мен бүгінгі надандықтың жуан бел дүмші жокшысының бәрін айыппат атап беру керек. Халықтың көзін бір жағынан сонымен ашу керек. Дәрмен дұрыс жолда, менің өкем де сол дұрыс жолда! — деп сөзін бітірді.

Шұбар енді жауап катқан жок, қатты құлшынып атқып тұрды да шыға жөнелді.

Шұбар бағана Тәкежандар тапсырған жұмыспен келгенін енді есіне алды. Жаңағы түйілген қабағын жазбастан шығып кетті.

Қатал үкім айттып кетсе де, үй іші оның сөздерін елең қылған жок. Әбіш Павловқа енді ғана баяндап болған еді. Павлов сүйсінген жұзбен тындала отырған.

— Жақсы, Дәрмен! Джигит, жақсы ақын! Молодец! — деп, үмтыла түсіп, Дәрменнің қолын алыш, ұзак уақыт қатты қысып, сілкіп қойды.

— Өлең, поэзия осындаі шындықты осылайша батылдықпен, ызамен айту керек! — деді.

Әбіш оның ойын қазакшалап, Дәрмендерге жеткізе отырып, өз сөзін қоса айтты:

— Міне “жана дәуреннін, жана жыршысы туады”, деген осындай-дан. Жауыздық, надандық, зорлық және неше алуан өктемдікпен ақын алысу керек. Халық атынан алыссын! Жазықсыз көптің өділ өкімін айтсын. Оның қатты қарсылығын, жириңішін ірікпей, тайсалмай айту шарт. Біреудің біне, бір елдің ханына, тағы бір жұрттың патшасына қарсы шын арлы ақындар айтып келген сөздер осындай тұрғыдан шықпак керек. Халықтың алтындың сақтайтыны, нәсілден нәсілге жеткізіп қадірлітін де осындай жырлар болмақ! — деді.

Павлов та өз ойын анықтай түсті:

— Дәрмен, Мағаш, сендер осы өздеріннің өмірінде болып жатқан нелер ауыр жаманшылықты да, қызықты тартыс, өжет қымылды да жазу-ларын керек. Мысалы, мен айттар едім, ана жылы осы өз елдерінде болған Базаралының қайратын жазуга болады. Әсіресе, кеше ғана болған жатақтар тартысында Базаралы тағы қандай ақылды, мықты айнымас ер бол шыкты. Өзі ауру күйде осындай басшылық ету!.. О-о, мұның қасиеттерінде енбек елінің болашағы көрінеді ғой. Осыны көпке таныту ең қадірлі міндет қой; ақындар, — деді.

Дәрмен бұл сөздерді кен ұғынғанын білдірді:

— Қекейіме Федор Ивановичтің сөзі қатты қонады. Элгі Шұбар тулап кетті ғой. Ол Кенгіrbайдың ұлы боп, үрпағы бол намыс етіпті. Ал Әбіш, жаңағы өз сөзің мен Павлов сөзі анық дұрыстық сөз болса, онда мен де кеше Құнанбай жазықсыз қанын төккен Кодардың ұлы үрпағы болсам нетеді? Үзілік кекпен жырласам жол емес пе екен? Тірі болсам, сол Кодарлар көрген корлықты айту қарызым болар. Федор Иванович, есіме жақсы салдыңыз. Базаралы да менің сүйсініп, ширығып жырлайтын ерімнің бірі екенінде дау жок! — деді.

— Бір Базаралы емес, сонау жатақтағы бар кедеймен, есесіз бейнетқормен менің қаным да, жаным да бір емес пе? Қөп не айтады? Азға істеген зорлығын айтады. Аз нені айтады? Қөптен көрген корлығын айтады. Базаралы мен жатақ көрген, өз көз алдымда өткен жауыздықтарды қозғай бастасам, менің алпыс екі тамырым түгел ереуілдеп туламас па! Осыны етпесем мен азамат та болмаспым!

Қазіргі сөтте Дәрмен алдыңғы шабытты күйінен, қызулы өнімді ой тауып, үдей түскендей. Халықтың ұлы, саналы ақыны сол халықтың ызысы, намысымен қатты ширыққандай. Алысуға шығып тұрған қайратты қайсардай, дур сілкініп алғандай болды.

Әбіш, Мағаш, Қекітайлар Дәрменді жақсы үғады. Оның жаңағы өлеңін де, кейін айтқан ойын да тегіс қостап, мактап қабылдасты.

Әбішке енді Дәрмен осы жұрттың бөрінен де қымбат қадірлі және зор өнер иесі боп көрінеді. Осының үстіне, ең ыстық досындай сезілді. Куантатын достық. Бұл араға Әбіштің алғысы да, өз басының қуанышты бакыты да қоса құптаап араласқан. Бүгінгі күнде Әбдірахман өмірінің жарық, жарқын күніндей етіп, Мағышты өкеліп қосқан да осы Дәрмен.

Кыз берін жігіт арасы шалғай кетер болғанда, бар бөгеттерді Әбдірахманға женғізген де Дәрмен.

Оспанның жылын беріп болған соң Ақылбай, Қекбай және Дәрмен өзі болып, ногай аулына барып құдалық сөзді түгел байласып, баталасып қайтқан. Оған аз ғана күн өтті. Сол барысында Мағрипаға Әбіштен хат апарып, Дәрмен жас жігіт үшін аса қадірлі жауап хат өкелген. Мағыш-

тың хаттағы тілі әрі нәзік, сезімтал жүректен туған, әрі шешен, өзі де бір әндей көркем, ыстық сәлем еді.

“Осы өмірде, айналада болып жатқан жайларды да жазу керек” дегенді еске алып, Мағаш үй ішіне тың әнгіме айтты. Ерболдан өзі естіген, Тәкежан аулында болып жатқан неше алуан айла-амалдар жайын баяндағы. Және жалғыз еркектер емес, бүгінгі сөздің не бөлесі Мәніке мен Қаражан сияқты бәйбіше қатындардан шығып жатқанын білдірді.

— Федор Иванович бұған не дейді екен? Осындай істің айналасында да сан сорақылық бар ғой. Сондайды жаз дей ме екен? — деп Әбішке ақыл салды.

Павлов Әбіштен Мәнікелер мінездерін естігенде, ылғи құліп тыңдады.

— Қызық, өте қызық! “Тарих сахара тірлігінде жай қозғалады, өзгермейді” дейсіздер. Ал осы айтып отыргандарының бір өзі қатты өзгеріс белгісі емес пе? Жақындағана Құнанбайдың аға сұлтан кезінде Өскенбаевтардың аулында бірде-бір бәйбіше осындай сөздерге араласа алар ма еді? Ал бүгін сөздің басы, даудың тубі ең алдымен осылардан шығып жатыр. Рас, надан, сорақы, түрпайы түрде шығып жатыр. Бірақ осының өзінде бірталай заман өтіп, бұрын ойға келмес, жана мінез тартыстар туып жатқаны көрінбей ме? Аға сұлтан семьясы бір өміршіге бағынудан кетіп, көп ұсақ өміршіге бытырап, бөлініп жатыр. Әрбір дәуірден “сұлтандық”, “хандық” кеткенде осындаймен кетпекші. Ал мынау қатындарды жазуға әбден болады. Бірақ оларды жазғанда, әрине, Базаралы сияқты ерді жазғандай емес, жиреніп, әжуалап жазу керек. Құлкі ғып маскарап жазу керек. Ох! Сіздердің топтарынызға ең керек жазушы бір ғана адам дер едім. Ол — Салтыков-Щедрин. Қандай керек! Щедрин қазір осы сіздер үшін қаншалық қымбат, қажет үлгілер берер еді! — деді.

Әбіш бұл сөздің бәрін жынынға өз жанынан да мол таратып, жақсылап жеткізеді. Ел тірлігіндегі кейбір сорақылық, өрескелдікті құлкі етіп жазу — “асыл өнер, ардакты өнер” дегенді естігенде, Мағаш пен Кәкітай Павловқа қазақ ішінде ондай мысқыл мазақтың көп тарап жүретінін білдірді.

Ойы баяу тараса да, көп жайды терен түсінетін Ақылбай жаңағы Мәнікелер жайын ойлап қалып еді. Ол енді өзінің сол жөніндегі бір долбар, болжауын айтты.

— Сол бәйбішелерді осылай етіп отырган кім екенін білесіндер ме? — деп, үй ішінен сұрай түсті де, өзі шешті. — Олардың екеуін де алдаң қайрап, қолтықтарына дем бүркіп, осылай етіп отырган, мен білсем, дөл Әзімбай! — дегендеге, үйдің іші түгел макұлдаپ, күлісіп те қалды.

— Рас, оның ата көсібі осы!

— Ол біреумен біреуді қағыстырып, қажастырып отырмаса, ішкен асы бойына батпайды. Томсарып отырып, алдауға келгенде, жым-жырт аққан қарасу сияқты.

— Алдампаздық және біреуді сонымен мазақтағыштық мінезге келгенде, ол адамның айлакері! — десіп, Кәкітай, Ақылбай, Мағаш — бәрі де, Әзімбайдың бәле тудыргыш, қоздыргыш тәсілдерін еске алысты.

— Екі кісіні төбелестіргіші қандай! — деп Әлмағамбет те қостап еді.

— Е, ондағы үстазын білмейсің бе? Үлгі алатыны Қалдыбай ғой! — деп, Кәкітай тың адамның атын атағанда, көпшілік сол адамның бәріне мәлім құлкі мінезін еске алды.

Әбіш енді сол Қалдыбай туралы сұрап еді.

Көкітай екі көзі күлімдеп, қатты дауыстап, бір күлкі әңгімені айтып кетті.

— Қалдыбай деген сыртына қарасаныз, өте салмақты, аз сөйлейтін, аса тыныш, момын адам сиякты. Соның аулында бір көршілес, есерлеу жігіт болса керек. Қалдыбай жігіттің өзіне байқатпай, оны өркімге ұрындырып, тәбелестіре береді еken. Бір күні көрші ауылдың тағы бір соған үксаган және мықтымсынған жігіті келіп, Қалдыбай үйінен шай ішіп отырыпты. Сол кезде анау аулындағы жігіттің осы үйге тақап келе жатқан үні естіледі. Ол есікті ашып кіре бергенде, Қалдыбай екі жігітке естірте, бірақ қатынына айтқан боп, бір ауыз сөз тастайды:

— Япыр-ай, осы екеуі қырбай деп еді. Қактығып қалмаса игі еді! — дейді.

Сонда үйде отырған желөкпелеу жігіт анау кіргенде:

— Өй, сен менің үстіме неге кіресін? — дейді.

Анау дурсе қоя береді.

— Е, сенің үстіңе мен кірмей, ененди... — дегенде, Қалдыбай іле женеліп:

— Айттым ғой, бұл екеуі енді тәбелеседі! — деп қалады.

Сол-ақ еken отырған жігіт:

— Сен не дедін, атанды... — деп, орнынан жұлқынып қозғала береді.

Сонда Қалдыбай дастарқаның бір шетін шапшаң жия беріп:

— Ал, қатын, енді бұлар тәбелесті! Пай-пай! Аяктарының астында қаламыз-ау, ойбай! Шыны аяғынды жи, ал ұстасты! — дейді.

Енді екі аусар жігіт біріне-бірі тап беріседі. Жағаласып қалады. Сол кезде Қалдыбай қатынына:

— Бұның екеуі де дәусіген неме болатын. Сен екеумізге араша бермейді, былай тұр! Бері шық! — деп, үйдің ішін тәбелеске босатып береді.

Аналар жұдырықтаса бастайды. Сонда Қалдыбай төсектің үстінде тапжылмай отырып:

— Айтам ғой, араша бермейді деп! Ойбай, қатын, жүгір! Сен барып Ұзынаяқ Мұсаны шакырып кел, сол айырсын! Менің дәрменім жок! — деп отырып алады.

Қатынын жұмсаған Ұзынаяқ Мұсаның үйі дәл жарты шакырым жерде. Әйел кетерде бұл айғайлап та қояды.

— Келсін деп айт! Әйтпесе, ол келгенше бұл екеуінің тәбелесі ба-сылмайды! — деп қалады. Сөйтеді де өзі тағы жым-жырт отыра береді.

Екі жігіт әлі тәбелеседі, әлі тәбелеседі. Айыратын кісі жок. Араша болмаған соң өздігінен токтауды екеуі тағы намыс көреді. Женілгеннен токтады демей ме! Сонымен сілесі катқанша тәбелеседі де, біраз уақыт тұрып-тұрып алып, тағы жұдырықтасады. Әбден титықтап болысады. Сол заманда зорға дегенде Ұзынаяқ Мұса келсе, екеуінің бар қуаты бітіп, ырсылдан, тек қана күр ұстасып тұр еken.

Ұзынаяқ Мұса есіктен кірмей жатып, “араша” деместен-ақ сілесі қатқан бойларында екі данғой бірін-бірі қоя беріп құлай-құлай кетісіп-ті! — деді.

Көкітайдың әңгімесін алғаш естіген Әбіш ішек-сілесі қатып күліп тындарды. Кейін өзінің көтерінкі, көнілді қалпымен Павловка түгел жеткізіп, күлкі тұрде әңгімелеп берді. Павлов та қатты құлді. Ол басын шайқап, танданып:

— Мистификатор! Ловкий мистификатор! — деп күлді.

Аз уақытта бұл топ және де ақындық еңбек жөнінен әңгімелесіп кетті. Енді Көкбайдын Абылай жайынан жазған дастаны сөз болды. Ақылбай жазып жүрген “Зұлыстың” жайы, Мағаш жазам деп ниет қылған “Медғат-Қасым” туралы да көп ойлар айттылды. Жастар кешке шейін осындағы бір нәрлі, ұзақ дәрістей мәжіліс атқарып жатқанда, Абайдын жалғыз өзі жаңа шықкан өлек сөздің әуресінде отыр еді.

Текежандар сөлемін жеткізуі Шұбарды тындағанда, Абай оның жүзіне салқын, сыншы ажармен қарап отырып:

— Олар осылай депті. Ал сен өзің қалай дейсін? — деді.

Абайдың жалған сөзді сүймейтін мінезін Шұбар жақсы біледі. Жөне қалтарыс, бұлтарыс жасап көргенімен оны танымай қоймайды. Соны шапшаш еске алған Шұбар өз ойын да айтты.

— Жылы берілген соң басталып отырған сөз ғой. Бірер айға асық-паса да болар еді. Бірақ сөз басталып қойған соң, созғаннан да не түседі деп білем!.. — деді.

Абай да осыны ойлағандай болды.

— Ендеше, айтып барындар. Мейілдері білсін. Лайығы осы болды деп ол екеуі шешсе, мен шырық бұзам ба? Бастасын сөздерін!.. — деп біраз отырып қалды.

Көнілінде Оспанды аяған бір уайым туды. Ол өліп, бүгін оның арын үлеседі деген сүмдық шығып отырғаны мынау.

Ойласа, бар өмірде Оспан мен Абай үшін Текежан мен Ысқақ туыс еместей, алыс жандар бол өткен екен... Енді Оспан жок. Бұлар болса, қылышығы құрамаған, тың, сергек, естияр болып, дүниелік үшін ентелеп отыр. Келіп отырған Шұбар да олар сөзін, мінезін теріс демейді.

Абай өзін осы туыстар арасында жалғыз, жапа-жалғыз сезінді. Бірақ ол бұның үйренген күйі, ендігі өмір сыбағасы — жалғыздық. Осыны еске алу, ойы мен бойын тез жиғызып, іштей оңай қатаитты.

— Жалғыз-ақ өтінішім — бұдан ары көзбе-көз отырып сөйлесейік. Сен екеуін бастан-аяқ болындар. Және Оспанның олар да біздей туысы еді ғой, ана Смағұлды, Шәкені де шақыртсын! — деді.

Осы күні тус ауа Оспан аулына бар туыстар жиналды. Жакындағана жатақтың жанжалында Абай қандай қызу, кайсар даугер, бітімсіз болса, бүгін мұлде баяу. Өзгелердің ынтыққаны мал-мұра ғой. Бұл оған елеуремейді. Сондықтан кейінгі бар сөзде де тартымды салқын қалды.

Абай ең алдымен Текежанның өзін сөйледті. Текежан ұзақ сөйлеп, “өлгеннің артынан өлмек жок”, “тірі пенде тірлігін етеді” деп келіп, өуелі, оның малын үлесу бір шешеден туған үш туыстың еркі екенін айтты. Ысқақ пен өзінің сөзі қосылғанын сездірді. Үлес жөнінде өлі ойын ашпаған Абай болғандықтан, енді бұның өзінен ішіндегі ниетін сұрады.

Абай бір жұмада Қарамола шербешнайына жүретінін ескертті. Жолға екі-үш күн керек. Сонда бүндағы іске төрт-бес күн уақыт бар екен. “Бес күнде бітпейтін сөз бола ма? Тек ойдағы ниет, байлаудың бөрін ашып, ортаға салу керек” деді.

Өзінен күткен алғашқы жауап мал-мұлік үлесі болғандықтан Абай:

— Үлес болсын, менің қарсылығым жок, — деген.

Текежанға: “Қалай үлесем дейсін? Бар малды, қыстау, қонысты, үй-мұлікті өзің тегіс еске, есепке ал да өзің үлестір. Өзің биле!” — деді.

Осымен алғашқы күн барлық ағайын болып, түгел тобымен Оспаның бүгінгі қолда бар жылқысын, қойын, түйе, сирын тегіс есепке алушмен болды.

Оспанның үш әйелі үш қыстауға ие болатын. Үлкен үй, Еркежан қыстауы Жидебай болғанда, соның күншығыс жағында үш-төрт шақырым жердегі Мұсақұл бүл күнде Зейнеп қыстауы болған. Төкежан Шыңғыстан мол қыстау салып, сонда көшіп, Оспанмен келісіу бойынша Мұсақұлды Оспанға беріп еді. Үшінші қыстауда Оспанның кіші әйелі Торымбала бар. Ол қыстау Барак деген жерде, Жидебайдың батыс жағында. Бүл да козы көш жерде.

Қазір ол қыстаулар мен көктем, күздеу, жайлау атаульда соңғы жылдар Оспан аулы отыратын: құдық, бұлак-бастау, көл, өзен, қорық, пішіндік — бәрі де есепке алынды.

Алғашқы күннің сөзі Қаражан, Мәнікеге жеткенде ол екеуі тамсанаңып, таңырқап қалысты. Абай “үлес болсын” депті, “барды өзің үлестір... үлкен сенсің” деп Төкежанға жол беріпті. Өзі таласатын кісі тәрізді емес... — дескенде, Мәніке:

— Эйнекемнің бұнысы шыны ма, сыры ма! Кім білсін... Артын күтейік... Ал Ахкеме берілті ғой, онысы рас болса, ертең Ахкем бар үлестің үлкенін өзі алатынын айтып берсін, несіне күмілжиді? Кісіге айтқызып неғылады? Үш туысқан бірігіп кесіп-пішеміз деген екен. Енді өз қолына беріліп тұрған тізгінді өзі билесін, босатпасын! — деп мәслихат етті.

Осы кенес көnlіне ұнаған Қаражан Әзімбаймен де онаша сөйлесті. Ол да “дәл осы, басқа сөз жок” деген.

Сонымен Төкежанға “үй ішінің, ағайынның ақылы осы” деп, Қаражан байлау айтты.

Ертеңгі бас қосуда Төкежан үлкендік жолы бойынша үлкен сыбағаны өзі алатынын сөйлемеді. Абай бұған да карсы болған жок.

Сонымен күздеу, көктеу, жайлауда Төкежан мен Ыскак алатын жерлердің бәрі шешілді. Малды да ұзын мәлшермен Төкежан өзі орайлада сөйлемеді. Өз сыбағасын, Ыскак сыбағасын атады да, Абайға: “Сен нені алмақсың, сонынды енді өзің айт” деп еді. Абай:

— Әзірге мал үлесін де, қоныс, өріс үлесін де Оспан үйінен алмаймын, — деді. — Бүл үй — атамның, кешегі анамның үйі. Орны жоғалып кеттейді. Жоғалтуға бізде ерік жок. Бар үлестер алынған соң, кім ие болса да, қара шаңырақ қалады. Кімін үлкен үйге ие болсан да, менін үлесім жойылмайды. Орнында тұрады. Үлесім жок демеймін. Бір кезде алармын, қазір өз мүлкім өз басыма жетеді. Үлесте мені бар деңдер. Бірақ дәл қазір маған деген малды, жерді маған бөліп-жарып бермей-ақ қойындар. Ал екеуін маған қарамай, алатынды ала бер! — деді.

Төкежан үйінде осының артынан сөйлеген сөзде Әзімбай әкесіне ендігі айланы өзі айтып берді.

— Абайдың сізге бергені рас болса, дәл үлкен үйге өзім кірем деңіз. Және Еркежаннан сөз бастамасын, онда берің сөздеріңіз бәрі де берің жердегі “хайла-шарғы ғой!” — деп бұлк етті.

Соңғы күндер өке-шеше арасындағы сырға сырттай араласып, бойы үйренісп алған арамза жігіт, енді қай арамдықты болса да бастайтын,

батыл айтатын кезіне жеткен. Тәкежан үшінші күннің қенесінде анықтын сөзін, ұлken сырын айтты.

— Жолың ұлken деп Абай, Ысқақ екеуің болып, бар байлауды маған бергенін рас болса, ендігі сөздің ұлkenі қыстау. Жөне бәрінен түбегейлі сөзі шанырактар, жесірлер жөні. Сол шешілсе, өзгениң бәрі өзінен-өзі шешілгелі түр. Оспаннан қалған үш әйел бар. Орайна үш әменгер бар екенбіз. “Солардың кімін кім алады?” деп айнала жұрт та, өзіміз де әлі шешпей келдік. Енді менің айтқанымды алсандар, сол жесірлер тура-лы сөйлесейік! — деді.

Ысқақ бұған қарсы емесін Абайдан бұрын айтты.

Абай жауабында бұл сөзге де қарсылық білдірген жок.

— Қалаған жесірінді айттындар, ауызға алындар! — деді.

Енді туыстарының шынын айтқызыбақ.

Тәкежан ол сырын іріккен жок. Өзінің Еркежанды алатын ниетін ашып салды.

“Абай енді дәл осы тұста қайтер екен” деп, Шұбар да бағып еді. Не жауап айттарын Ербол мен басқа туыстар да білмеген.

Абай бұл сөзге де жауабын іріккен жок. Тәкежанға билік, ерік өзіне берілгенін тағы айтып келіп, ендігі тандау да онікі екенін айтты.

Сөз бұл ортада шешіліп қалды. Енді біраз отырыстан соң, өуелі Тәкежан үлесі тегіс анықталу керек екені мәлім болды. Ол аларын алып болған соң, өзге екеудікі оңай шешіледі.

Ал Тәкежан алатын мұраның ұлkenі Еркежаннан басталған соң, енді онымен сөйлесу керек. Осыны ауызға алған Ысқақты Шұбар мен Ербол қостады. Бұл кезге шейін көп үндемей, құр тындаушы боп келген Шәке де қазір сөз кости:

— Бір Еркежан емес, үшеуімен де сөйлесу керек қой. Тегі, осы сөздердің бәрінде, бас-аяғында сол кісілер неге сырт қалады? — деп аз тоқтады.

Ысқақтың ойындағысы бұл сөз емес-ті.

— Е, бәріне бірдей сөйлесудің не керегі бар? Еркектің қенесі шешетін сөзге қатынды ақылшы етуші ме еді? — деп, Ысқақ жактырмай қалды.

Шәке бұл жауапты, тіпті, орынсыз көрді.

— О не дегеніңіз, Ысқақ аға!? Өздеріне ақыл қоспай, сырттан бүйрек етіп үлесесіз бе? Бұлар сондайлық бөтген, бөгде жандар ма еді? Олжаның малын үлескендей болғаны ма? Өздерінің еркі мен тілегі бар адамдар емес пе? Жастары да он жеті, он сегізде емес. Бәрі де естияр... — деді.

Шәке — ағайын ішінде Абайдың өсietінен, мінездерінен көп үлгі алам дейтін жақынның бірі. Қазір ол ешкімге алдын ала ақылласпаса да, өз көnlімен Тәкежандар ниетінде зорлық пен надан өдеттер барын анғарған. Екі-үш күннің сөзінде үнсіз тындаушы боп келіп, өзі араласатын сөзді дәл осы кезең деп білді.

Бұның соңғы сөзін елемей кетуге болмайды. Іштерінен оны жактырмаса да Тәкежан, Ысқақ, Шұбар — бәрі де үндей алмай, күмілжіп, бөгеліп қалды. Абай бұлардың түстеріне жағалай қарап, әлі де өз ішін ашпай, барлаумен отырган.

Шәке бастаған сөз Абай айтатын, соған жағатын сөз екенін Ербол да танып отыр еді. Ол қалыс ағайынның сөзін осы шақта батыл айтты жіберді:

— Бәрекелді, Шәке дұрыс айтады. Бұл әйелдер бөріне де жақсы келінған емес, іні-бауыр есепті де бол кеткен. Үшеуінің де алдарынан өтілу — осы отырған бәріміздің карызымыз. Сөзді осылай шешу керек! — деді.

Тәкежан Абайға қаралы.

— Сен не дейсін?

— Мен бір-ак нәрсеге қарсымын. Ол — зорлық! Қалай байлап, қалай үлессен де осы әйелдердің ықтиярыныз шешпейсін, Тәкежан... Одан өзгенді өзін біле бер, билей бер!.. — деді.

Сөз осымен анықталып қалды.

— Ендеше, үшеуіне де сөз салайық. Ал Шұбар, Ербол, сендер ендігі сөзді соларға жеткізіндер! — деп Тәкежан байлау айтты. Өз ішінен “кедері туса, осы жерден туады” деп күдік ойлады қалып еді.

Шұбар мен Ербол кетер кезде:

— Өзуел үшеуінен бір-ак сөзді өтініндер. Атә жолы, шаригат жолы бүйірып отыр. Тірі отырған әменгерлері бар. Бәрі де ерге тисін деп кесіп отырмыз. Алдымен осыған ризалықтарын білдірсін! — деп, біраз отырды да, ен соңында Шұбарға қарап, тағы бір акыл қосты:

— Біріне-бірі қара тартып, аңысын андасады фой. Сөйлесуді Торымбаладан бастандар, өзгелерінен жасы кіші. Бұл жерде сол бастап, өнеге көрсетсін! — деді.

Сонымен Шұбар, Ербол екеуі үш жесірмен сөйлесуге беттеді. Ен алдымен барғандары Торымбала еді. Ол кесімді жауап айтпады. Шұбар қанша ұғындырып, төндіріп көрсе де, Торымбала берік сөзін бермей койды.

Әзірге айтқан екіудай жауабы: “Мен Еркежан мен Зейнептің алдына түспеймін. Солардың сөзіне қарап жауап айтамын. Әзірге мені зорламандар!” деді.

Екі елші осыдан соң Зейнепке келді. Оған Шұбар ұзак сөйледі. Жырақтан орағытып, жол білетін, көсемдік ететін жесір екендігін, әсіре-се басып айтты.

Бұның сөзінің кезінде ажарлы, есті жүзін еркектерге толық бұрып алған Зейнеп кірпік қақпай, ойланып тыңдады. Қамыққан да, танырқаған да жоқ. Ербол өз ішінен: “Зейнеп бұл сөзді бұрын естіген кісіште тыңдап отыр. Әлде осы әйелдер екі-үш күнгі сыйырды есітіп, өзара ақылдастып алды ма екен? Олай болса, бұл да Торымбаланың жауабын бере ме?.. Еркежанға сілтей ме?” деп ойлады.

Бірақ Зейнеп сөйлегенде, бұл ойлағандай болмай шықты.

Оспанды жыл бойы тамаша жоктаған осы. Бар ағайын мен бата оқыршылар: “Шіркін, Зейнеп-ак, қандай анырап отыр!”, “Кеудесіндегі шері, көзіндегі жасы, аузындағы сөзі — бәрі де анық адап жарды танытады-ау!”, “Кім арманда өттейді бұл өмірден, бірақ артында дәл осы Зейнептей зар етуші болса, өлімнің өкініші бар ма?” деп, сырт кісілер де аңыз еткен.

Зейнеп Оспанның жылын ерте беруге де қарсы болған. Алғаш сол сөз шешілгеннен бастап, дәл жылы берілетін күнге шейін ол өзінің жоктауын тағы да түрлеп алды. Күніне екі рет емес, тіпті, үш қайтарадан дауыс айттып отырды.

Шұбар бұған келгенде: “Қыны осы болар-ау”, “Қайғысын көпке паш қып еді. Сол шерден бұл әлі қайтқан жоқ қой” деп күдіктенген.

Алғашқы сөзді шеберлеп, баптап айтқаны да сол еді. Енді осы Зейнеп еki елшіні таң қылды.

Анық бір айналуға келмestен-ак, ол көне кетті. “Ата жолынан азбаймын. Айтқаныңнан шыкпаймын, шырық бұзбайын, ағайын! Қалғанын өзің біле бер” деп отыр.

Сырт пішінінен білдірмесе де, ішінен бұны сәл мысқыл еткен Шұбар: “Алда бақыр-ай!” деп қалды да үндемеді.

Зейнептің бұлар күтпеген тағы бір сөзі бар екен. Ол анық дауыспен сонысын да айттып салды. Өзі қайратты, қырағы, турашыл әйел болғандықтан, еркектердің осында жағалатып, созбалап, мәймәнкеlep сөйлегіш әдетін Зейнеп ұнатпайтын. Бұғін бұл арада Шұбарлар айтпағанмен, ертең оралып тағы келетін, тағы бір саты сөздің барын да ол танып отыр. Соны айтты:

— Біліп отырмын. Бұғін айтпағанмен, ертең соны ашасындар ғой. Тағы бір жайды айттайын. “Кімін кімге тигің келеді?” деп те сұрайсың ғой әлі. Менің жауабым естерінде болсын, ол жөнді де өздеріңнің ықтиярына бердім. Үш жесір қалсак, құдайға шүкір, үш өменгер қалыпты. Қартайып, жер тіреп отырғандар олар емес. Менің де уылжып, он жетіде тұрган жасым жоқ. Үшеудің бірі бес-алты жас үлкен, бірі бес-алты жас кіші болар. Қырықтың іші мен елу айналасындағы еркектің “көрісі анау”, “жасы мынау” дері бар ма?! Бәрі де орта жасты. Бәрі де толған адам. Қарыстан сүйем жуық деп неғылайын! Өздерің шеше бер! — деді.

Шұбардың бұл жауапты ести отыра, қалжың айтқысы да келіп еді. Ішінен: “тимеймін” деп өлек сала ма десем, “ал” деп өлек салғалы отыр ғой. Әлі де бір байды алып жегелі отыр-ау!” деп мысқыл ойлады да, сәлғана езу тартты.

Зейнеп анғарып, ашуланып қала ма деп, өз бетіндегі көнілді ажарды шапшаш бұра қойды.

— Женеше, ақылыңнан айналайын. Тәлімсіп, қылымсымай барды бадырайтып бір-ак айтып бергенің қандай жақсы еді! — деп күліп қойды.

Ербол екеуі Зейнеп үйінен ұзанқырап шықкан соң, еркін сейлесіп, құлісіп кетті. Шұбар өзіл бастады:

— Тілеуін бергір, алдымға өзі түсіп жосып кетті ғой. “Тигізетін байын көне! Қайсысы болса да жарай береді. Тек өпкел де, қолыма бір тигізші” — деп отыр ғой!

— Рас, тіпті... Өр ғой... Жалтақтай ма!

— Е-е, сол өр болғандықтан, ерді бұрын алып жатқанын көрмейсің бе, айлалы қызыл тұлқідей...

— Бәсе десенші, мына өменгерлеріне өзгелерден бұрын жотаға шығып, жонын көрсетіп отыр.

— Бұландаң, сағымдай толқып, көз тартады ө-ө, мен мұндалап!.. — деп Шұбар да ысылған аңшылардың тілімен, Зейнепті төсілқой тұлкіге тенеп, өжуалай тамашалады.

Сыпайы жүзі бар, аз сөзді, ұстамды Еркежан бұлармен сәл салқында амандасты. Сұңғақ, ұзын бойлы, тіп-тік, жіңішке денелі Еркежаның бет бітімі де қазақ әйелінен басқалау болатын. Ақ қызығыт ренінде, жоталы, кесектеу біткен түп-түзу мұрнында, ұялы келген үлкендеу кой көздерінде, сопактау бетінде өр түкімниң араласынан туғандай келбет бар.

Үйді оңашалап алған Шұбар, бұған да Зейнепке айтқандай ұзак сейледі. Бірақ ол сезінің артын аяқтамастан-ақ Еркежан жылап жіберді.

— Сөзінді андадым, Молдажігіт! — деп, жасқа толған көздерін Шұбарға ашумен бұрды. — Майдаламай-ақ кой. Сорлы болған күйімді май сылаумен жазам деп пе едін? — деді де, дауыстап жылаған бойында қасындағы жастыққа бетін басты. Жер бауырлап, өксіп жылап жатып алды.

Шұбардың сезі еріксіз тоқтап қалды. Еркежан кейін біраз бой токтатқанмен, ішіндегі ыза да, күйік те кеміген жок.

— Мен бай іздегем жок. Кенже өлген күні, — деп Оспанды аузыға алып, — ант еткем-ді. Өзі мен екеуміз жөргегінен алып бауырымызға салып өсірген балапанымыз бар. Әубекір мен Пекизат. Мен баласыз қатын емеспін. Осы екеуінің ғана тілеуін тілеп, Кенженің артын күтіп, дунинің өзге тілегін тыбып отырам деген антым бар. Айтпа маған сүмдыш сезіді. Үш қайнағама осынымды жеткіз. Үлкен үйден сүйреп тастаса да, енді ерге тимеймін. Болмаса, осы шаңыракты, кешегі енемнің, Кенженің шаңырағы атандырам да, тапжылмай отырам... — деді. Сөз осымен бітті деп, Шұбар мен Ерболды қайта сейлестпеді. Салмақты, салқын жүзінен катал тілекке қатты бекінген қайрат көрінді.

Шұбар қайыра, қайта жауап айта алмады. Ең соңғы кезде Еркежан көз жасын тыбып, Шұбарға енді қайта келіп сейлеспеуді бүйірді.

Бұл үйден жолы болмай шыққан елшілер Торымбаланікіне қайта соқты. Оған Зейнептің ғана жауабын, байлауын білдіре отырып Шұбар: “Көну керек” дегенді батыл айтты. Торымбаланың жастығы, момындығы бар. Еркежан мінезіне ырза болмаған Шұбар бұған әдейі салмақ сала, бүйіра сейлеген.

Зейнептің сезін қайта сұрап, үғынып болған соң Торымбала да көнді. Әйелдердің сезін Шұбардан толық естіген жерде Текежандар үнде-мей, дағдарып қалды. Бар есепті бір Еркежан бұзып отыр. Ол көнбекен соң үлестің не мәні бар? Айлакер Текежан енді іштей, сенімсіз бір күдікке ауысты. Андығаны Абай болды. Сонымен әйелдер жайын қоя тұрып, Абайдың өзіне сез салды.

— Жә, жесір үлесеміз деген екенбіз. Мен болсам тілегімді айттым. Ысқақ та жесір алуға өзір отыр. Ағайынның алдында барымызды ашып салдық. Ал осы, Абай, сен не дедін? Сен кімді алмаксын? Сонынды айтшы! — деді.

Абай түк бөгелген жок, Текежанның жүзіне салмақпен қадала қарады.

— Мен не дедім? Тандарым да, таласарым да жок... Жесір алам деп пе екем? Мен ешкімін де алмаймын...

— Е, бұ не дегенін?

— Бұ қалай сез? — десіп, Текежан мен Ысқақ қатар сұрады. Шұбар, Смағұл, Шөкелерге де Абайдың жауабы оқыс көрінді. Олар да бұның жүзіне тегіс қарап қапты.

— Мен сендердің үлескенінді көрейін деп отырмын. Болмаса, қатын алғалы келді деп пе едін?..

— Қой ол сезіді! Біз алғанда, сен неге қаласын! Эменгерлік қарызың көні! Айтпа алмаймын деген сезіді! — деп, Текежан бұл інісін билеп сейлекендей болды.

Абай кекесінмен күле түсті:

— Немене, зорлықпен қатын өперуші ме едің маған?

— Жолдан шығам десен өзің білесін, болмаса “ерік”, “зорлық” деп тандаушы ма еді ата жолы.

— Ата жолы... Заман өзгерген сайын жол да өзгереді. Ата жолыншыл болсан, қан жеп отырмас па едің осы күні!? Ол жолдың да талайы тозып, талайы өзгерген...

— Е, олай болғанда, текке сөйлем отырмыз ғой, төрізі... Абай, осы койсанышы, тегі, сондай үз бұзар сөзді.

— Сенің үянды мен өлі бұзғам жок... Жер үлесем дедін, қарсы болдым ба? Малын алам дедін, дау айттым ба? Қатын үлесем дедін, қой дедім бе? Тандаулысын алам дедін, қарсы шықтым ба, таластым ба? Қашан бұздым үянды? Барына көніп, үнсіз отырғам жок па?

— Көнгениң шын болса, сен де жесір аласын.

— Жок, шырағым, ол еркелігінді көтере алмаймын. Еріксіз апарып койынға салатын, жесір қатын Абай деп пе едің? Не дегенің? — деп, Абай зілді ажармен Тәкежанға қайта қарады.

— Неге алмайсың?

— Алмаймын.

— Алғаш жесір алған сен бе едің!?

— Жок, алғаш алмайтын менмін.

— Себебін айтшы, ендеше?

— Себебі сол, сүйген жарым бар. Одан басқадан жар тауып, жарастық іздемей-ақ қоям ендігі өмірде. Алғын келеді еken өздерін үлес те, ала бер!..

Осы сөзден соң жиын антарылып қалды. Аздан кейін Тәкежан қайтадан өйелдер жағына сөзін бұрды.

— Абай көнбесе, ықтияры. Бірақ көнбегенниң бәрі бұғалық әкете бермес, өйелдер жайын сөйлендер! — деп Ыскакқа қарады.

Ыскак бұның анысын танып, Еркежанның “ерге тимеймін” деген сөзін теріске шығарды. Тәкежан екеуі кезектеп отырып, Еркежанды көндіру керек, көнбесе де тигізу керек. “Көнемін” деп өйелдің бәрі бірдей айта бермейді. Жылап отырып та бағынатын, — дегенге сая бастады.

Бірақ бағанағы бетінен ауыспаған Шәкес, бұған қарсы шықты. Смағұл да:

— Өзге өйел емес, Еркежан басын олай етуге болмайды! — деді.

Абайдың ойы, айтпаса да мәлім. Сондықтан Шұбар да дәл Еркежанды олай етіп алуға болмайтынын айтты. “Бұрын бұндайда зорлық болса, ол жас келіншек басына істелетін. Ал өзі бір ауылдың жөне қара шанырактын, үлкен үйдің иесі болып отырған, бауырына бала басып отырған, ел анасы бол қалған өйелді онай қоржын көруге болмайды” деді.

Осымен Тәкежан, Ыскак екеуі ғана бірынғай, өзге туыс бір үдай бол қалды. Сөзаяқсыз бол, шешілмей түр. Осы дағдарыспен бүгінгі жиын тағы тарасты.

Сонғы кезде Тәкежан қабағын түйіп, ашулы, наразы жүз көрсетіп үндемей кетті.

Осы күні кеш бойы, түн бойы Тәкежан үйі мен Ыскак үйінде кезек кенес болды. Әзімбай мен Мәніке, Ыскак пен Әзімбай, Тәкежан мен Ыскак болып жанталасқан күбір-сыбыр таңға шейін басылмады.

Бұрсігүні Абай жүріп кетеді. Соңғы күні барды шешіп, бетті ашып қалу керек. Таң алдында ғана аз ғана дамыл алған мұрагерлер бүгінгі шайларын да ерте ішті. Сәске болып, бие байлар кезде Шұбар да осында жетіп, бар сөзге қанып алды.

Тәкежан аулына Ербол да шакырылған еді. Ол кешірек келген де, бұндағы сөздер аяқтап қалған еken.

Енді Тәкежан мен Ысқақ бұрынғыша, бетпе-бет отырып сөйлеспейді. Ауыр түйін тақап түр. Бұндауда ұшқындалашық шашау сөзден өрт шығып кетуге болады. Жақын ағайын қызу үстінде түс шайысып қалмас үшін, енді араға кісі салып сөйлескен макұл десті.

Тәкежан мен Ысқақ ішінде Абайдың тұрашыл, қатал сөзінен, алғыр-айтыш шешендігінен де жасқанады. Көлденең ағайынның аузын бұлардан бұрын алып қоятын, өзіне тартып өкететін қуаты бар. Сөзден ұтылса, жолдан жеңілу де қын емес. Сол есептері бойынша кісі арқылы алыстан арбасып, арам құрес жасағандай “шаптан тіреп” алысатын болды. Абай шалып жықпасын деп өздерінің бөксесін алысқа салып құрепседі.

Бұндағы ағайынның талабын есітіп, Абайға жетпек үшін Ербол мен Шұбар атқа қонуға айналды. Екеуі керменегін аттарына келгенде, Әзімбай да атқа қонғалы түр еken. Қасында жас жігіт атқосшысы бар, алысырақ жолға жүргелі тұрған төрізді.

Шұбар бұған қарап:

— Немене? Сен бір жакқа жүргелі тұрмысың? — деді.

— Жүргелі тұрмын! — деп, Әзімбай қабағын тыжырайтты да: — Бұнда ағайын ішінің сөзі журек айнытып, бұзылып барады. Осыны көрмейін деп, басымды алып қашып барам! — деді.

Бейне бір таза жүрегі тұршігіп, адалдық актығын арашалап бара жатқандай.

— Қайда жүресің?

— Е, өлгі Демеу тамыр болайық деген соң, бір кыран бүркіт тауып бер деп ем. “Сол бүркітін алғызып қойдым, келіп алып кетсін” деп сөлем айтты. Соған бара жатырмын! — деді.

Ерболға да, Шұбарға да сыр мәлім болды. Әзімбай әдейі жүріп кетпей, Ерболдарды тосып, осы бүгін кететін бетін елеусіз етіп айтып кетпек. Жай ғана жұмыстай сөйлегенмен, бұл кетісте тартыс жатыр. Әдейі дәл бүгін сөйленетін қын сөздің үстінде Абайды жасқантып алмақ. Демеу — Оразбай баласы. Ол ауыл Тәкежанды үнемі шырғалап тартып жүр.

Әзімбай осыған мегзеп іс етіп түр. Қазір Абайға бұның қайда кеткені жетеді. Ағайыны қымбат болса, Абай бүгінгі айтқан Тәкежан сөлемдеріне көнеді. Көнбесе, одан бөлініп, Оразбайға кетуге Тәкежан мен Әзімбайдың қол-аяғы шешіледі.

Шұбар бұның бәрін анғарумен бірге, дәл осы кезде Тәкежанның Оразбайды тапқанын макұл көрмейді. Іштей сыр танысып, арбасып тұрған қалыпта ол Әзімбайға:

— Е, асығып қайда барасың. Мына сөз аяқталсын. Ауыл іші жайғасып, содан соң бүркітінді алмайсың ба? — деді. Шынымен кетпегенін тілегендей.

Әзімбай жауап айтпай, үндемей тұрды да, атына мініп кетті.

— Өкпеші ғой!.. Тағы өкпе арқалап барады ғой анау! — деп, Шұбар Ерболға түсінік айтты.

Бұл сөзде де есеп бар. Өзінен Ерболдың Абайға жақынырақ, сырласырақ екенін ойлад, Шұбар әдейі Ербол Абайға “улкен бөленің жотасы көрініп тұрғанын айта барсын” дейді. Жөне Әзімбай арам, бұзар демейді. Жазықсыз, тек “өкпеші” баладай ғана ғып, оның кимылын, қылмысын әдейі бүркемелеп, женілдетіп сөйлейді.

Абайдың қасына келгенде Ербол жаңағы көргенін жасырған жок. Жай, бөгде сөз айтқандай етіп, Әзімбайдың Оразбай аулына жүргелі жатқанын билдірді. “Жүріп кетті” деген жок. Себебі, Ерболдың анғаруынша, бағана Шұбар айтқан соңғы сөзден соң, Әзімбай үндемей кеткенде бүгін журмейтін боп, сөздің артын тосуға көніп кетті. Соны Ербол біліп қоймасын деп, Әзімбай әдейі үндемеді. Кас-қабакты бұ да бағып, танып үйренгендіктен қазір Ербол Абайға өзі көрген мінезді жай ғана хабар етіп сөйлеген. Оны қөттіріп, үлкен етіп көрсетудің қажеті жок. Тек бір хабар турінде Абайға жеткізіп қою тағы дұрыс. “Абай өр алуан кимыл, қыбырды біліп отырсын. Қайсыдан қандай сыр анғаруды, қандай байлау жасауды өзі де табады” деп ойлады. Досының зерек, сергек қөніліне үнемі сенетін Ербол өзі де осындай байыпты ұстамдылық көрсетті.

Абай Әзімбай хабарын естігенде үндемей, біраз бас изей түсіп, ойланып қалды да, артынан тез өзгерді. Бір ойға қатан бескін ажар көрсетіп, асығып, ширықканда Шұбарға жалт қарады да:

— Көне, Төкежанның тілегін айтшы! — деді.

Төкежандар кенесі Абайға екі түрлі талақ қойып, жүк артқан. Біреуі: “Еркежанға Абай өзі сөйлесіп, Төкежанға тиуге көндірсін” дейді. “Болмаса, екінші байлауды қостасын. Егер Еркежан тимеймін деген сөзінен қайтпаса, бар әменгері болып зорлықпен көндіреміз, Төкежанға еріксіз тигіземіз. Абай осы жөнде бізben бір болсын” депті.

Абай бұл сөздің екеуіне де көнген жок. Сонан соң күні бойы Төкежан аулы мен Абай аулының екі арасында ерсілі-қарсылы елшілер жүрді. Абайдың кесер сөзі:

— Мен өзім Еркежанды алмаймын. Алам деген Төкежаннан қызығанбаймын. Бірақ зорлап алма. Олай етем десен, қарсы шығам. Зорлық істептеймін! Kisi сал, сөйлес, көндіріп келіс те ала бер! Осыдан өзге сөзім жок. Енді мені қажамандар! — деген.

Кейін Еркежанға тағы кісі жіберілді. Ол Ыскак еді. Барды айтып, жалынып та, жабысып та көрді. Еркежан қатты қайрат көрсетіп, кешегі Шұбарға берген жауабынан аумай тұрып алды. Сөз тағы түйікқа тірелді.

Осы кезде Төкежан үйіндегі кенес ең соңғы, ең салмақты және ең аямастық бөле сөзін шығарды. Бұл — Еркежан мен Абайға қатар жасаған қысас. Осы сөзді Шұбар мен Ерболдан жолдап отырып, Төкежан анықсыз сыр ашты:

— Ағайын арасына лаң түскелі отыр. Дәл осы жерде ұғыспасак, Құнанбай ортасы бүлінгені. Айырған Еркежан мен Абай деп білемін. Артқы күн не болады, кінөны өздерінен іздесін. Тек көрісерге күн жақсы болғай-ақ та! — деп барын айтты.

Бұл сөзбен қатар қойған талабы: “Еркежан күйеуге тимеймін десе, сол орнында отырсын. Бірақ Құнанбайдың, Ұлжанның бар баласына үйі де, мұлкі де анық ортақ шанырақ боп отырсын. Қазір Абайдың екі немесе Еркежан қолында отырғанда, біз бұл үйді бөрімізге ортақ деп

білмейміз, Абайдың ықпалында отыр дейміз. Дегені болсын Еркежаның, бірақ Әубекір мен Пәкізатты үйінен шығарып, Ақылбайдың өзіне қайтарсын!” деген.

Абай бұндайлық сүмдық сөзден жаны түршіккендей қиналды. Анығында, Әубекірді, Пәкізатты “өз немерем” деп өмірде ойлаған емессті. Барлық ауылдар, еркек, әйелдер, көрші-коландар тегісімен ол екі баланы Оспан мен Еркежанның ғана өз тумасы деп білетін. Бірақ Текежан айтқызған сөздін бәрі де жыланның зәріндей, ыскырынып у төгіп түр.

“Күні ертең жауынның қасынан табылам” деп отыр. Осы жаймен қатты қиналып, ойланып қалса да, Абай сынған жоқ.

— Мен мұншалық катал зұлымдыққа баспаймын. Тындағым келмейді. Барындар, не десе де ана Еркежанның өзінен естіндер. Байлауын өзі айтсын! — деді.

Еркежан бұғін бұл зорлықтың тұсында жылаған жоқ. Біржола алысуга өзірленіп, қатайып алған екен. “Бұлары маған істеген қысас қой. Мені үлкен үйден кетсін дегені ғой. Жарайды, оған да көндім, кетеін де, осы ауылдың шетіне бір лашығымды тігіп оқшау отырайын. Мен Кенженің нақсұйері едім ғой, азын-аулақ еншімді бөліп берсін. Бұл шанырактан кетсем де, Кенженің әруағынан кетпеймін, азбаймын. Оның баласы етіп, бауырима салған екі жетімегінен айрыларым жоқ. Соларды алып, бұл үйді тастап шығамын” деді.

Көп ыргасып, ұзақ күн саудаласса да, Текежандар бұл сөзден де ұта алмады. Айтқандары өтпейтін болды.

Осьдан соңғы байлауды еріксіз, көңілсіз түрде уақытша бір келісімге тіреді. Ең өуелі, үлес сөзін осымен тоқтататын болысты. Текежан мен Ысқақ екеуі де өзір Оспан әйелін алмай тұра тұратын болды. Әйел алынбаған сон, мал-мұлік үлесі де кейінге қалды. Еркежанды өлі де асықпай ойыстыру керек.

Сөз соған келген сон ендігі бір тың байлаулары:

“Оспан үйі орнында тұрсын. Еркежан бұрынғыша үлкен үйде отырын. Бірақ ол үйде тек Абай нәсілі ғана болмасын. Олардың мал-дүниеге бас-көз болуға жастары да кем. Және өзге екі туыстың қозі үлкен үй мүлкіне ортақтасып отыратын болсын. Сөйтіп, Ысқақ пен Текежан баласының біреуі Еркежан қолына, тағы бала боп қоса кірсін” деді.

Абай бұл сөзге түк қарсылық айтқан жоқ. Еркежан да онай көнді. Бірақ ол таңдайтын болса, өз қолына Ысқақ баласы Кәкітайды кіргізіп беруді сұрады.

Әзімбай Текежанның жалғыз ұлы болғандықтан, оны Қаражан жібермеймін деп еді. Сөйтіп, үлес дауы кейінге қалды да, уақытша тыныштық үшін Кәкітай Оспан үйіне әрі бас-көз, әрі киімшеш бала боп кіретін болды.

Төрт күнге созылған ауыр тартыс осымен кеш бата біткен еді.

Абай ертең Қарамолаға журмек боп, Әйгерім үйіне жастарды жып, соңғы бір тыныштық кеште жан шақырғандай болды.

Алдыңғы құндердің әлегін жастардың бәрі естіген-ді. Абай ондағы жексүрін мінездердің бәрінен жиренгендіктен, қайта есіне алғысы келген жоқ. Тек бір-ак қана түйін сөз айтты:

— Мениң Қарамолаға жауапқа баруым мен Оспанның жылын беруімізді Текежан әдейі байланыстырыды ғой. Соны сезіп, ішіндеңін түгел шығарып, танытсын деп ем. Қай сылтаумен жауыма қосылар екен? Оны

күшайтіп, маған қарсы салуға шынымен басар ма екен? — деп ем. Енді ашылып, шешіліп отыр. Тәкежан Оразбайға сөз қосады. Оразбай болса, Тәкежанмен дем біріктіріп ап, маған қарсы шебін күшайтеді. Мұра дауы артымда қалып бара жатқан жоқ. Енді Оразбай арқылы осы Қарамоладан алдынан шығар! — деді.

Ертеңгі күні он шакты кісі жолдас ертіп, Абай Қарамолаға аттанбак.

Осы күні Тәкежан ауылдарынан Әзімбай да аттанып, тұра беттеп Оразбай аулына кетті.

2

Абай Қарамолаға көп жолдас ерткен жоқ. Қасына алғаны Ербол мен Кекбай, Баймағамбет. Жастандардан Мағаш, Дәрмен ерді. Өзге жастан Кекітай, Әбіш те бірге ермек болып еді, Абай оның екеуіне де ауылда болуды үйғарды.

— Сенің керегің мен көмегің көп-ақ болар еді, — деп отырып Абай Кекітайға: — бірақ кешегі ағайынның байлауы бойынша сен Оспан үйіне бала боп кіресін. Үлкен ауыл, мол шаруаның бас-көзі, иесі сен бол қалдың. Сен сол міндеттің көніл бөлмесен болмайды. Және Тәкежан мен Ыскак сенің сонда кіргізуді үйғарған соң, сен орнықпай, тағы маған еріп кетсең ыбыр-жыбыр қоздана береді. Сен сол жұмысында қал! — деді.

Ал Әбішке көп дәлел айтқан да жоқ:

— Сен окудан демалысқа келген адамсың. Қырдың тартысы мен таласы, маған деген жау жаласы бүгін басталып, бүгін тынып жатыр ма! Сенің жәрдемің қарлығаштың қанатымен су сепкендей, жамандық өртін тыя алмас та. Өз мандайыма жазылғанды, өз иығыммен көтеріп көремін, қарағым. Сен алаң болмай, демалып, әл жиып, тынығып ал! — деген.

Абай осылай деумен Әбіштің басын қырдың ланынан да, тіпті, өзінің ісінен де аулак, аман еткісі келгенін білдірді. Ал Әбіш болса, анығында, өкесінің бүл жолғы сапарына соңғы бір жұманың ішінде көп көмек, өрекет еткен-ді. Бірақ ол жайын Абайға айтпай, тек өзге жас достармен, Павловпен ақылласып, соларды тегіс катарына ала жүріп істеген.

Ең өуелі осы жолы Қарамолада, жандарал алдында болатын жауап аз қатер емес. Сол күдікті кезенде зекуншік, қағазқой, арызжанды кенсерлер мен өкімдерге тосқауыл болатын деректі қағаздар керек. Абайдың үстінен жүрген шағымдар тегіс сондай қағаз жүзінде... Ал мұнын сүйеніші тек қана әделет, ақтық пен қалың ел болса, олардың бөрінің бүл базарда құны жоқ. Әсіреле, ауызда, көнілде жүрсе, тек қана көрінбес көмек.

Соны Павловпен ақылласып, анық түйген Әбіш көп қағаздар жазуға кіріскең. Мұнда былтырғы недоймщиктер ісі нeden туганын, қандай киянат, касқырлық мінездер ел бейнетқорын зарлатқанын жазды. Ел атынан жазды. Сол істе Абай “қараашығын” жинаушылармен ғана алысқан бол көрсетілді. “Егер Абай көмегі болмаса, сол күндерде сахарада үлкен лаң туып, кедей, малышы-қосшының атшабар, старшындармен қатты қақтығысып қалуы даусыз болғанын айтты”. “Осындай елге, даланың кедей жұртына жәрдемі көп жанашыры, әділеті зор болғаны үшін бүкіл казақ даласындағы қалың ел оны біледі, сүйеді және ұлықтар алдында ақтайды”, осының растиғына Шыңғыс болысының бар ауылнайдағы көпшілік халқы қолдарын қояды.

“Әбіш бұдан бөлек екінші арыз қағазды тағы жазды. Онысы: жатак егінін ойрандаған потрава турасында. Жаңағы арызға жалғас, мұнда Абайдың отырықшы момын шаруаларды жабайы көшпелі және зорлықшылардан корғағаны айтылды. Бұл істің неден туғанын, растиғы қандай болғанын қазақ емес, тіпті, көлденен қуө орыс крестьяндарының да арнаулы акты жасап, айтып кеткенін келтірді. Крестьяндар жасаған актының копиясын да Әбіш әлденеше рет көшіріп әзірледі.

Сонымен соңғы бірнеше күн ішінде Әбіш, Дәрмен, Мағаш — барлығы боп, ел арызына Абайды қорғайтын жұрттың қолын қойғызып шықты. Бұл күндерде құзектерде жиі отырған Ералы, Ойқұдық, Кіндікті сияқты қоныстардың бәрінде де Шыңғыс болысының он бес ауылнайының санағы бар. Солардың бәрін жаңағы жігіттер аралап жүріп, анық халықтың талабын көрсетіп, қолдарын қойғызды. Тегінде, ояз, сот кенселерімен істес боларда, ел ішінен осындай приговор жиылуы бұл сахара үшін үйреншікті әдет. Бірақ бұрын ел атынан жалған приговорлар жасалтын. Және біреуді жазалау, қаралау, өлекке салып, жазаға ұшырату үшін жиналған “приговорлар” болатын. Мұны жасағанда да болыс-бiller, пәлекорлар жасап, жазықсыз жандарды жарадар ету үшін жұмсайтын. Мына жолғы “приговор” Абайға ел тілегін білдірген адад қуәлік болды.

Жатақта қағаздармен келген Дәрмен болатын. Ол үйден-үйге кіріп жүріп Иістін, Жұмырдың, Қанбақ, Тоқсан, Серкештердің өздерінің де, әйелдерінің де қолдарын қойғызған. Бұл істе Дәркембай, Базаралы, Абылғазылар анық игіліктің талабы барын ұқты. Өздері жеке бастарының қарызындағы санап, “Абай үшін қолым емес, қаным қажет болса іркілем бе!” десті.

Жатақтың кішкентай балалары Рахымтай, Асан, Үсендерге шейін Абайға керек қағаз дегенді ұғып, шешелеріне қолдарын жақсылап қоюды тілек етісті. “Абай ағама керек”, “Абай үшін көмек”, “Абай ағаның ұлыққа беретін жауабына керек”, “Біздің жатақ үшін жауапқа барады, жолы болсын!” деседі.

Дәркембай Әбішке өзі кеп ақылдастып, Абайдың қасына жатақтан Серкешті қосуға байлаған және өзінің кәрі досы, Абайға қадірлі кедей ақын Байқекшениң де өдейілеп Қарамолаға жүргізетін болған. Барлық қолдар қойылып, қалың арыздар, актылар өзірленіп болған соң, Әбіш бір топ қағазды Семей губернаторының өз кенсесіне Әлмағамбетпен жөнелтті. Және бір топ копияларды Қарамолаға, сол жандарал алдына ел-жүрт атынан Байқекше мен Серкеш алып барады.

Міне, Әбіштің алансыз болуын Абай өзінше ойлағанда, Әбіш өкесінің сапарына осындай оқымысты баласының жәрдемін қосқан еді.

Дәл аттанар кезде Абайдың оңаша шығарып алып, ақылдастан жалғыз адамы — Павлов болды. Ол Абай сөзін тындарас бұрын сырлас достық ажарымен бір жайдан өтіліп алды:

— Ибрагим Кунанбаевич, көңілсіз жолға барасыз. Уақыт та қысқа. Кейбір ұсақ нәрселерді айтпаса да болар еді, бірақ енді тез көрісеміз бе, жоқ па!? Соңдықтан айтып қалайын деп отырмын. Мен сізді, сіздің ауылды соншалық жақынам, досым көріп алыптын. Оспанға сіз ас бергенде көмегім тимесе де, сахараның сол әдетін көрейін деп келіп ем. Одан кейін, сіздің сахарарада жаңада шыққан Салтычиха, Кабанихалар жасаған өлек,

өурені көрдің! — деп күлді де, Мәніке мен Қаражан мінездерін есіне алды. Бұнысына Абай да күлді.

Павлов әлі де күле отырып:

— Миасты бөлуде Құнанбайдың бір баласы Федор Иванович болмағандықтан және араласа алмадым. Ал осы қазір кетіп бара жатқан жолынызға, тіпті болмаса, кейбір сөз көмегім, мөслихатым керек болар. Менен не туралы болса да сұраныз! — деді.

Абай Павловтың бұндайлық өзірлігіне, шын достық бейіліне алғыс айтты.

— Семейдің губернаторы осы жолы Қарамолага келуі керек. Ол — менің бұрын кездеспеген адамым. Қандай мінезді чиновник? Және сонымен қалайша сөйлескенімді мөслихат көресіз? Өз кеңсесінің бір адамдары арқылы сөйлессем бе? Немесе өзім жұзбе-жұз сөйлессем бе? Жок, әлде, менің үстімнен жауларым беріп жатқан көп жала, жалған шағымдар болу керек, сол ретте адвокат жалдап алам ба? — деді.

Павлов бұл жайлардың жауабын тез ойлады.

— Қазіргі Семипалатинск губернаторы жаңа келген адам ғой. Қала-дағы адвокаттар мен ірі чиновниктер арасындағы пікірлерді естігенім бар. Бұның бір мінезі “өзінен қорқып, жасқанған адамға рахымы жоқ” дейді. Ал “тура, батыл жауап айтатын адамдарға кейде ойламаған, күтпеген кешірім жасайтыны да болады” деседі. Осыны бір ескерініз! — деді.

Абай бас изеді.

— Бұны білдіргенің жақсы болды.

— Екінші, өдейі сізге бір айтайын деген сөзім — патшаның кай чиновнігі болса да қазақ даласын “жабайы, қаранғы, надандар даласы” деп біледі. Ал сіз олардың қайсысына кездессеніз де, сол далада Ибраһим Кунанбаевич бар екенін аңғартыныз! Білсін олар! Осы елдің ішінен туып, осында өмір кешіп отырып, адамшылық қасиет, өділет, шыншылдықты және де поэзияны, культураны сол чиновниктердің бәрінен де артық түсінетін, сүйетін Ибраһим Кунанбаевич бар екенін білдірініз! Намыспен танытыныз. Ызамен білдірініз! Ең ақыры, бұл сіздің халқыныздың намысы! — деді.

Павловтың қазір жұзі қызыарып, қабағы түйіліп алышты. Үлкен кекшіл көздерінде кайнаған ыза, әділ ашудың оты білінген. Абай өз ішінен: “Айдау қорлықта жүрсе де, жай бір сейілде жүрген кісідей. Қымсыну, жасқану жоқ” деп, орыстың тұтқындағы, айдау каторгідегі сансыз көп халық ұлы, өршіл ерлерін есіне алды.

Дәл осы кезде бұлардың қасына үсті-басы шылдырлап, аяғын сарт-сұрт басқан біреу келіп қалды. Екеуі де жалт бұрылып қарап еді, қаста-рында жер астынан шыққандай, сарала қылыш асынған, қызыл жиекті киім киген, орта жасты жандарм тұр. Ауылда, сахарада — анық сарала жандарм!

— Господин Павлов, его превосходительство Семипалатинск полицеистерінің арнап тапсыруы бойынша сізді, рұқсатсыз киргиз дала-сына кеткеніңіз үшін лезде тауып, тұтқынға алып, қалаға жеткізу бүйрыймен келіп тұрмын. Тез менің сонынан ерініз! — деді.

Абай таңданумен қатар ызаланғандай болатын. Ал Павлов түгі кет-пеген кісідей, жанағы сіресіп, шытырлап тұрған жандарм төресіне, тіпті бір елеусіз, болымсыз жандай қарады. Оқыстан келгеніне бір сөт те

шіміріккен де жок. Көзін сөл сығырайтып, қатандау үнмен, жай ғана жауап таstadtы:

— Сіздің артыңыздан қазір ғана еріп кетпеймін! Оны сіз білуініз керек! — деді.

Полиция адамы тұс шайған болып:

— Жок, бөгелуге кішкентай да аялым жок! Қазір маған ерініз... — дей беріп еді, Павлов үлкен кекесінмен, салмақпен куліп жіберді:

— Артыңыздан қазір еріп, Семипалатинскіге, жұз шақырым жерге менин жаяу бармайтынымы жақсы білесіз! Әуелі, ат тапқызып ерттетініз! Өзінізде ат болмаса, осы ауыл иелерінен әдеппенен, — деп соңғы сөзді нығыздай түсіп, — маған арнап, ат сұрап алыңыз. Ал мен биыл соңғы рет жақсылап тұрып, тойғанымша қымыз ішіп аламын! — деді.

Енді ғана Абай екеуі саспастан орындарынан тұрысты. Осы күні түске жақын Абай мен Павлов жандармын қезінше құшактасып, суйісіп қоштасты. Барлық жастар тобы қымбат қонақты амалсыз аттандырып салды. Солар үзап кеткен соң ғана Абай да атка қонған.

Дәл осы күндерде Базаралы да көбінше ат үстінде болды. Әзімбай-лармен төбелес сағатында, үйінен сүйретіле шыққан Базаралы сол соғыстың аяқ кезінде еті қызып, бой жазып шоқпарын сермел, ашу кернегенде айқайын салып, өзі де соғысарман болған.

Артынан талқы-тартыс салмағы өз басына молынан түскенде, белінің шойырылмасын ұмыта бастады.

Сол күндерде Абай араласып, жатақтардың ісі бір кезенде болса да онға шыққандай болған соң, мұның көnlі де сергіп, енсесі де көтеріле бастаған.

Ал белінің құянын осы өткен жаз бойында Дәркембайдың ақылы бойынша мықтап емдегені де бар-ды.

Тайлақпай құдығының қақ қасында Ушқараның абыз көлі бар. Соның сор батпағы жел науқасқа мын да бір ем деген сөзді көп естіген Дәркембай, өзінің Базаралы досын жаз бойы астауға, батпаққа салып емдеген-ди.

Енді сол емнің арты бұрын қорғаншақтап жатқан Базаралыны катар-ға қоса бастады. Ол жайын Базаралы өзі өзіл ғып сөйлейтін.

— Е, бүкпа торғай сияқтанып, әншейін, “бұға берсем құтылады екем” деп, сол аурудан текке корқып жата беріпшін...

— Сорға түсіп жазылдың ба?

— Сордың өзі ем болды-ау! — дегендеге де өзілмен жауап айтатын:

— Несін айтасындар, мен баяғыдан күншуақтап, құсмамықтап, мамырлап ракат тапқан жанмын ба! Сондай сордан, сокқыдан, зорлықтан жол табам деген жансебіл емеспін бе!? — дейтін.

Қазір Базаралының атқа мініп, жақын елдің қалың ауылдарын тынбай арапал журуінде өзгеше мән болды.

Ол енді Абай үшін еңбек етуге кіріскен-ди. Бұл ісі Дәрмен жатаққа келіп, Абайды қорғайтын “приговор” жинаудан басталған. Сонда Дәрменмен онаша сөйлесіп, Абайдың басына осы жолы қастық көп, катер барын білген соң Базаралы жатақтың “приговорын” бергізуден бөлек, өзі үшін де бір байлау жасаған.

Дәрменнің бұған айтқан онаша сөзінде, әнеуігі жанжалдан соң Текежандар Абайды “Құнанбайлықтан, Ырғызбайлықтан шыкты, атадан кетті,

ата жолынан безді... өруаққа қас, туысқа қас, атанаң ұлына қас болды” деп үн қосыпты.

Ал Абай тергелетін үлкен істін бірі — былтыры “қарашығын”, “недоймке”, сонда “кедей кепшілікті қарсылық жолға бастады” деп те кінәлаушылар бар... Алыста отырса да Абайға жыланша сұғын қадап, бағып отырған Оразбай бар. Оған жаңағы сөздің бөрі жанындай... — деп, осы күйлерді Дәрмен сонғы сырлар есебінде жеткізгенде, Базаралы ойдана түскен.

— Құнанбайдың ұлы емес, одан кетті десе, ата жолынан безді десе, дұрыс айтады. Тіпті, сол кеткен мін бе екен? Кеткені рас, бірақ халыққа кетті... Халық үшін қасқырдай аталастарымен ұстасты ғой. Сол үшін енді жауапқа, сотқа ілінеді ғой?!.. Үндеме, бұл да халықтың жанын салатын, барын беретін жолы екен. Сен Абайдың өзіне айтпай-ақ қой... Ал мен енді атқа міндім. Талай елден таудай қағаз жиямын да, өз жолыммен Абайды куамын! — деген.

Содан кейін жақындағы қалың күзеулерді бір жұмадай тынбай арадады.

Базаралы науқасынан оңалып, қайтадан қайратты азamat қалпына келгенге қараша үйлердің үлкен-кішісі түгел қуанды.

Жақында болған Әзімбаймен шайқасқан жанжалды түгел естіген жұрт тағы да Базаралының мінезі мен ісіне сүйсіне, сан аныздар айтысып жүреді екен... Күзекте жиі отырған Мамай, Кекшеден бастап, Жуантаяққа дейін бөрін қона-түстене жүріп аралаған Базаралы қай ауылда болса да Абай жөнінде өзінше бір достық ойлы сөздер сөйлеп жүрді.

— Сан жерде талайымызға болысып, Абай еткен жақсылықты айтамыз. Ал біздің Абайға еткен бір жақсылық, достығымыз бар ма? “Мынау сонын қарызы!” — деп, кей ауылдың приговорын осымен жияды. Тағы бір ауылда: “Ұлық пен елдегі жуандар болып Абайға қарсы ұрандасыпты... Бұдан ыяннаттап, нұскайды, онда ұлық ұстайды, халықка болыстын деп көр тігеді. Олар солай ұрандасқанда, енді, тым құрыса, халық Абай үшін бұлк етпеске бола ма?” — дейді.

Тағы бір ауылдардың момын шаруа кедей-кепшігін жиып алыш сөйлегендегі:

— Абай халық үшін, халық Абай үшін алысады. Анық ақ жолмен алысқан қайрат сапары осы болады. Бұдан артық игі жолда алысқан саҳара казағын білген емен! — дейді.

Осындағы өздігімен бастап, өзі жиган қалың қоржындар толы приговорларын алыш, Базаралы да бір бөлек сапар шеккен.

Аз жолдаспен кеткен Абай Қарамоланың шербешнайына онша асығып жүрген жок. Жолшыбай өзін жақсы көретін дос-жар; меймандос ауылдардың біріне түстеніп, біріне қона жатып, үш күн жүрді. Тек төргінші күні ғана бұл жолаушылар тобы Қарамола тұсына жетіп, Шар өзенінің бойын құлдап келе жатты.

Мезгіл кешке тақаған болса да, сентябрь айының бүгін ерекше жылы болған ашық күні өлі де салқындаған жок. Атқа да, адамға да жайлар, баяу ескең қоныр жел бар. Шардың жінішке өзені көп бұралып, мөлдір суы үзілмей баяу ағады. Кей жері жарлауыт болса, көп ағысының бойында әдемі, майда, көк майса шалғын бар. Өзен түбі таза құмайт, қатқыл керіш болғандықтан, су айнадай мөлдір боп сырғиды. Құзгі шөптің сөл сарғыш, буалдыр бойын жағалап, кейде майда жасыл шалғынды ақы-

рын сілкіте тербетіп, бауырлай сылдырайды. Бұл өлкенің далалары қонырқай. Ұзак жота, белдері қазір бозғыл тартқан. Бірақ шөп атаулы көкшіл ренінен мұлде айырылған емес. Құздін жауыны қайта жетілтіп, боз көденін бауырына қайта қауындап шыққан ұсақ көк те бар. Әр түп көде бозғыл-бурыл, кейде алқұрен боп көрінеді.

Күзге қарсы асықпай баппен жаратып мінген күр аттар шалғын бойында жи пысқырынып, суатка қарай мойын соза түсіп, жіті басып келеді. Шардың сұын құлдан келе жатқаннан бері қарай, жолаушылар өзенде екі рет кесіп өткен еді. Енді ушінші рет тағы көлденен өтетін болды. Кендеу тықыр шалғынды аралап келіп, жолаушының үлкендері Шар сұының молырақ жайылған жайдак бір тұсына тұра келіп килікті.

Алда келе жатқандар — Байқекше, Абай, Ербол. Бұлардың аттары Шардың мөлдір сұына ауыздығымен бас қоя берді. Ұзак жүрістің мерзім дағдысын жақсы білетін жөне осы топты Қарамолаға қарай өзі бастап келе жатқан Байқекше қазір барлық топқа үлкендік әмір етті:

— Аттарының ауыздығын алындар! Енді Шарды қайта өтпейміз. Кешке таң асады ғой. Ел орынға отыра барып қалармыз. Аттарды біраз сұтып, анау аргы жағада сәл шалдырып та алайық! — деген.

Жұрттың бәрі атының ауыздығын аттан түспей тұрып алды. Абайға қатар келе жатқан Ербол Абай еңкейе бергенде, оның денесінің толықтық, ауырлығын еске алып, өзі бұрын енкейді. Әуелі Абайдың атының ауыздығын алды. Абай бұның қымылына сүйсінсе де, женіл өзіл айтты:

— Япыр-ай, тым құрыса, “өзатын өзі суаруға жарамайды” деп мазақ та қылмайсың. Үп-үлкен басынмен өзінен бұрын мені ойлауды бір қоймайсың-ау, Ербол!

Ербол күліп койды.

— Е, баяғыдан бойға сініп кеткен жаман өдет қой. Сені “осындаш шаруа қолынан келмейтін епсіз бакыр” деп мұсіркеп үйренген өдетім ғой!

Мол дene, кесек келбет, қабілеті бар Абай туралы Ерболдың “бакыр”, “мұсіркеу” деген сөздері жақсы өзіл еді. Жолдастары да күліп тындасты.

Байқекшенің аты өзгелерден озыңқырап, кең суға бата жалдан, тұнықты ішіп тұрған. Ол Абай мен Ербол екеуіне сықсия қарап, жымия бұрылды.

Шокшалау сақалы бұл күнде тегіс ағарған Байқекшенің әжімді жүзінде кесек мұрнығана көрнекті кескін байқатады. Қабак еттері салбырай тұскен. Көздері бозғыл ажар танытқан. Сол сығырая қараған көзінде шамдай жарқырап, үшқын атып тұрған сергектік байқалады. Абайға күліп қараған көз жанарында аса алыс, бірақ өте жарық жүлдіздың жымындал, шұғыла шашқан сәулесі бардай.

Ол екі досқа қарап қалжың айтты:

— Уәй, бұл не, түгі! Бірінді-бірің аяп, аялап не деп тұрсың? Ақсақ пен сокырдың жолдас болғанындей, екі ғаріп боп сүйенісе қалғандары неси? Алдымызда шарай топ, каулаған дау, лаулаған от тұр. Соған балуанға тусіремін деп келе жатсам, екеуін де алпамсадай бойынмен өстіп, маймақсып, мұләйімсіп қалғандарың неменен бұл? — деді. Екеуін қатан сынап, тұртіп оятып тұрғандай.

Аттардың сілкініп, пысқырып, ауыздық-сағалдырықты, ер-тұрманы шылдырлатып, тыныштықты бұзып тұрғанына қарамастан, Байқек-

шениң өзілін барлық топ түгел естіді. Көптен үндемей келген аға жолдас жаңағы сөздерін аса сергек ажармен, салмақпен айтты. Ойнакы нақыспен, қағыта сөйлеген.

Жұрт тегіс сергіп қалды. Аты суға қанып болған Байкекше үзенгілікке келген суды жалдатып, аргы жағаға қарай өте берді.

Абай өзінің екі жағындағы Дәрмен мен Ерболға кезек қарады да, алдында кетіп бара жатқан Байкекшени нұскап, бір байлау айтты:

— Түрін байқадындар ма? Өнінде үлкен шабыт оянып тұр. Мен білсем, осы көрінің жыны бунап келеді. Қазір өлең айтады, көрерсіндер! — деді.

Дәрмен үндемей Абай жүзіне қарап келе жатыр. Бұрын андаған тәжірибесі бойынша Дәрмен Абайдың осындағы байқағыштығын жақсы билетін.

“Абай кісінің ішіндегі өнерді көре біледі. Кейде сол өнердің адам бетіне тұртіп шыққан жанарын таниды!” деп, бұрын кей жастарға айтқаны да бар-ды.

Қазір ол үндемеген бойында “Абай осы жолы жаңылды ма екен, жоқ па екен?” деп, бір ойланды. Екіншіден, “Абайдың танығаны рас болса, Байкекшениң шабыты қалай серпіп шығар екен?” деп таңырқай тосады.

Өзі де шабытты, отты ақын Дәрмен ақындықтың ойда жоқ оқыстап, шапшан тұтандып шыққан кезін өз көзімен көруге өрдайым ынтығады.

Артқы топтан озып барған Байкекше өзеннің жағасына тақау біткен дөңгелек көденің шетіне түсіпті. Атының ауыздығын алып, шылбырмен оттатып тұр екен.

Абайлар қасына келгенде, өмірлі бүйрек етті. Даусы бағанағыдан да сергек, ажарлы.

— Жө, бәрің де ат шалдыр! Тұс тегіс!

Жұрт үнсіз бағынды да, сарт-сұрт аттан түсіп, шылбырмен оттатып, ортаға Байкекшени алып, қоршалай тұра қалысты. Әлі де өні толкып тұрған Байкекше басынан тымағын ала берді де “ахай!” деп, өзінің жарықшак, бірақ әлі де зор үнімен шабытты бір сазға басты.

Сығырая қараган ұзынша, қысық көздерінің кос жанары шамдай. Көз шарасына төгіле саулаған шұғыла бар. Түйілген қабак, сұрланған жүзінде карт арлан тағының айбарлы, ызғарлы ашуы білінгендей. Салған жерден сөзі санғырлап, тындаушының сезім-санасына дөп тиіп, қозғай соғып тұр. Төгіліп тұрған шешен, өсем, алғыр өленде мазмұн да бөлек. Ол Абайға бұрылса да, анық қасиетке толы, шын шабытпен ширықкан тәкаппар жүзін әспанды мегзей көтере түседі. Абайға жоғарыдан көз тастап сөйлейді. Өзінің үлкен мерзіміне сенген көрегенше тіл қатады. Алдағыны болжап, бұлдыр сөзден бастады. Өткен түнде тұс көріпти.

Түсінде жалғыз Абайды қоршаған маңайды таныпты. Мұнар басқан бұлынғыр күн екен. Ерте ме, кеш пе аңғармапты. Қай мекен екенін де білмепті. Бірақ бұлдыр сағым ішінен жапа-жалғыз Абайды көреді. Ол сактандып, бірденені күтіп тұрғандай. Сол шақта бір үлкен қарбалас, үйқитүйкі күй болады.

Енді аңғарса, Абайға жан-жағынан көп жаракты жыртқыштар үмтүлған екен. Бірі — қабаган кара төбеттей. Біреуі — бүйірі солған, аш көкжал бөрідей. Тағы біреуі — қан иісін сезіп, жаланып жүрген тұлкідей. Қара жалды қабыландай әлденелер қамап, қысып алған.

Тағы бір үйкі-түйкі қарбалас болып кетеді. Мұнар ішінде ұмаржұмар күй Байкекшениң көзінен жыртқыштарды да, Абайды да жасыра береді. Жүрек сұйлап, көзге жас келеді. “Абай!” деп айғайлап, ұран тастайды. Жастанған көзін енді бір кезде жаңағы қатер майданға қайта тастаса, дуние өзгеріп кетілті. Күн шайдай ашылған екен. Жаңағы жыртқыштардың ортасында енді Абай емес, бір арыстан ортқып тұр.

Аспанға атылып, жан-жаққа құлаштап от лақтырғандай қайрат төгеді. Қара тәбет, көк бөрі, зымиян тұлқі, теріс азу қабыландардың жүні менен қанын жаңағы арыстан айналаға шашып, боратып төгіп жатыр. Белі сынған, жілігі үзілген, көз-басын қан жалқан өншең қанкор жаман жау енді сімтік-жәутік бопты. Әр жерде қыңсылап, ыңырсып, өлімші боп, өзді-өзі жарасын жалап, жатып қапты.

Майдан басылған. Енді биік орында жапа-жалғыз тұрған арыстан: “Тағы да жауың бар ма?” дейді. Тақыр тасты тарпынып, сойылдай құйрығын шабынып, өз жонын өзі сабалап, айбат атып тұр екен.

— Көргенім осы, ал жігіттер, атыңа қон! — деп, Байкекше сөзін бітірді де, атына қарай қозғала берді.

Дәрмен, Мағаштар таң-тамаша, қайран боп тұр.

Олар енді: “Әттен, есіл сабаз”, “Айтқаның келсін, дуалы ауыз!”, “Асылым, дегенің болсын!” деседі. Сүйсінген сөздерін бітіре алмай жатты.

Абай мен Ербол үндеместен Байкекшениң соңына ерді. Кеш тақау, қоналқалық жерге өлі де жүре түсіп жету керек. Байкекше енді арттағыларды қатарына ілестірмей, алға өзі түскен бойында күдері бел күренін үзын қамшысымен қатты соғып қалып, бұлан құйрыққа салды. Борт-борт желіл жөнелді.

Арттағының бөрі де созыла шұбатылып, еріксіз қатты желіске түсті. Байкекше алда жалғыз қеле жатып, енді ғана езу тартты. Дәркембай құрдасын еске алған-ды.

Бұны осыдан төрт күн бұрын өз үйінде қонақ қып отырып, Дәркембай барлық жайға қандырған болатын. Сонда Абайдың Қарамолага шақыртумен бара жатқанын айтқан.

— Қырда — қара көніл казақ жуаны боп, қалада — парашыл тәре, ұлық жуаны болып, бөрі қосылып Абайды қамағалы тұр! Сен осы жолы қасына ер. Есебін тауып, Абайға қанат бітір, қайрат бер! Дөл осы күні өзгенің сөзі емес, сен екеуміз дем беруіміз керек. Жалғыз Абайды сүйейтін күніміз жетіп тұр, — деген. Байкекше бұл сырыйн өлі бірде-бір жолдас, жолаушыға ашқан жоқ-ты. Қүрәң аттың екі жағында қампиған коржын бар... Ондағы күтіп, сақтап келе жатқаны — Абайдың актаған қалың елдің арызы, приговоры, актылары.

Байкекшениң ниеті — осы қағаздармен жандарал алдына өзі кірмекші.

Сондайлық сактаулы сырлар, көнілдегі әр толқын ойлар, қауіп пен үміттер шарпысқан күйде бар жолаушы осы күні кешкеп Қарамолага жетті. Абайлар бар тобымен келіп, Айтқазы тіктірген қонақ үйге түсті.

Абайдан Қарамолаға қарай бір күн соң шықса да, ол асығып, сүйт жүріп, бір күн бұрын кеп түсті. Қарамола шербешнайынан Оразбайдың ентелеп күткен есептері көп. Ең үлкен мұддесі — осы жолы қырда қазақ, ойда ұлық жауалығын жиып келіп, неғылса Абайды мерт қылу жолында.

Солайша қызынып, ширығып күткен жиынға кешігіп шығуның да себебі бар-ды. Жақында Ералыда Құнанбай балаларының арасында Оспан мұрасы туралы болып жатқан тартыстың дерегін күткен. Сол тартыс арқылы Тәкежан бұның қолына кеп тие ме деген үміт есебі бар-ды.

Өз аулында жатып, тыным алмай тың тындап, Тәкежан мен Абай арасы ашық араздыққа шыққанын тосқан. “Бұғін”, “ертең” деп, Тәкежан да байлаулы жауап бере алмай, Оразбайды Қарамолаға жүргізбей, тоқтатып отырған.

Ақыры Абай мен Тәкежан келісім таппай, алшайысып кетті. Көптен “Оразбай аулына аттанамын” деп жүрген Әзімбай соңғы қундерде шынымен сонда барды.

Бұны Оразбай мен Демеу алғаш келген кеште-ақ онаша алып отырып, сыр сұраған. Бірақ Құнанбайдың айлакер, жуан, тәкаппар немересі Оразбайдың ентелеп, жабысып сұраған сырларының көбін түгел ашып салған жок. Сараң, сырдан ғана сөйлеп, аз ғана сырдың ұшығын берген.

Онысы: “Абай Тәкежан мен Ыскәқты өкпелетті. Айласын, абырайын өткізіп, Оспан үйінің мүлкін, мұрасын өз уысынан шығармай, басып қалды. Жолы үлкен болса да, Тәкежан момындығынан жаза шекті. Әзір тиісті сыбағасын ала алмай, Абайға ренжіді де, сөзді тоқтатты” деп баян еткен.

Бұның ар жағындағы ішкі тайталас, тартыстың біреуін де Әзімбай айтқан жок. Бірақ Оразбайға керегі сездірілді.

Тәкежан Абайға өкпелетті. Ендеши, ол араздыққа басқаны. Абаймен араз қырбай болса, тубінде Оразбайды табатыны бұрын да шешілген. Әзімбай осы хабарды өкеліп отыр. Оның үстіне бұл ауылға өзі келіпті. Бұ да аз сыбаға емес.

Оразбай Әзімбайды бағып, аузынан шыққан сараң сөздің барлығын көнілімен де, жалғыз өткір көзімен де жұтып отырды. Рас, аз сөзді, тартпа жігіт бұның жетектеп сөйлеткісі келген жайларының көбіне баспады. Соныңғарған соң, Оразбай Демеу мен Әзімбайды онаша қалдырыды. Өзі күн батар кездे атқа мініп, желі басына, калың жылқының Қарасуға қаптаған селіне барып араласты. Тынымсыз қозғалыска түсті.

Дога жал, кен сауыр, кояндай аппақ боз, аяншыл аты кешке жақын лыпыл қағады. Қасына ешкімді ертпейді. Жалғыз өзі ашқарап арлан бөрідей арлы-берлі сабылып, тыным ала алмайды. Ойда жүр.

Оразбайдың “мындарының” көбі қылан болатын. Жұртқа айдын, мактан үшін бұл бай жазды, күзді қундер бие байлатқанда салқар ұзак желі қаққызады. Жұзге жуық құлын байлатады. Барлығы да боз биелер тобы. Жылқысының ішіндегі көбі ат-айғыр, мама биелер, дөнен, бестілер, өмірі жүген-құрық көрмеген шу асаулар болады. Сол жылқылары шетінен үркек, қашаған. Көп тағыдай жосып жүретін, айдынды асаулар.

Өз малының ортасында арнаулы мақсұтсыз сабылып жүрген Оразбай есеп ойлады. Ақ боз аттың тоқым-көпшігі де аппақ. Өзі болса женіл ақ репстен кен, жұқа шапан киген. Басында жұқа ғана ақ қоян бөркі бар. Үнірейіп, семіп қалған соқыр көзін анда-санда ақ қоян бөркімен сыйып, сүртіп тастап, өзін-өзі қамшылағандай қиналып ойланады.

Ішінде қуаныш есебі де жүр. Ол мұны қыздырып, қоздыра түскендей. Жаулығы мен кегі бар Құнанбай емес, бұл күнде бір Абайға төніп, қадалып алған.

Әрине, тірі болса, оның жарғыласып, жағаласатын жауының бірі Оспан болар еді. Аса кекшіл, қайсар, катал Оразбай “жаулықты ұстаса Құнанбайша ұстану керек” деп білетін. Сондағы кешпес кегі қазір Абай басына түйілгендіктен, ол соңғы екі-үш жыл бойында Абайдың басына үнемі тор құрумен болған. Қалада талай ұлық пен тілмаштар Оразбайдан сан айғыр үйірі жылқыларды шығындастып, параларды жеген.

Қарамола шербешнайына Оразбайдың сол жақтан құрған торы, мойын созып барып жатыр. Оның үстіне, бүкіл Семей оязы мен осы шербешнайға келетін Өскемен, Зайсан ояздарының жуан содырының бәріне де Оразбайдың тор шырғасы созылып жетіп болған.

Сияз құрылатын өлкедегі Керей, Матай болыстары, байлары, қажылары “Оразбай” деп, осыны ауызға алатын болған. “Ылди бойы” деп атаптын Ертістін арғы-бергі жағасындағы Уак, Бура, Найман, Бөсентиіннің де бай-бағландары Оразбаймен соңғы жылдар табысып, ауыз жаласып қалған. Қаланың көп сомалы байларынан да Оразбайдың құда боп, тамыр боп, мол алық-берікке араласып алған жандары көп. Ал қырды алса, бес болыс Тобықты қөлеміндегі елдің жарымынан артыры бұл күнде Оразбайдың уысына келіп түскен.

Осындай алыстан торлаған шептің түйілетін жанды жері енді Құнанбай аулына келіп тірелген. Абайды қамаған жаулықты тағы бір кезек “өзінің аулынан, аталас бауырынан шығарсам” дегенде Оразбай ішкен асын жерге қоятын. Тәкежанды Абайға араз етіп, оны үй ішінен қадалтып койса, Оразбайдың айлакер есебі бойынша Абайдың тақыр қолтығына кезеліп отырган қазаның оғы сол болмак.

“Тұрт сайтан!” деп, Оспан мұрасының әңгімесіне Оразбайдың ынтықканы осыдан. Бүгін сол арқауы да қолына келіп тиіп отыр. Енді аянбастан, аялдамастан қимылдау керек.

Осыдан бірер күн бұрын, Қарамолаға өзімен тізе қосып, айдынды боп бару үшін бірнеше жуандарды шақырған. Ақ киімді, ақ боз атты Оразбай қалың жылқы суға қанып, тұнгі өріске кеткенше аттан түспей, жалақтап жүрді.

Жалғыз көзі бағанадан шолып жүр. Бұның аулына топ-тобымен кеп түсіп жатқан кіслер бар. Абыралы, Молдабай, Жиренше, Байғұлақ сиякты өншең салмақты серіктеп болу керек. Конактар Оразбайдың үлкен үйінде, кешкі шайды алдарына ала бастаған кезде ғана, Оразбай өзі де кеп аттан түсті.

Бұның аулына келген ел жуандарын қарсы алып, қабақ шырайымен, күтім бейілмен ырзалаң жүрген пысық інісі Үспан бар екен.

Көселеу ақ сүр жігіт Үспан Оразбай келгенде, орнынан тұрып, оның қолынан қамшысын, беркін алып, жоғарыдан орын босатты.

Осы тұн бойында Оразбай мынау сырлас жуандарының бәріне Абайды жамандаумен болған.

— Қазақ Үбырайды “әділ” деп, “акылды, кеменгер” деп адасуын қоя ма? Қөр, міне, “әділ Абайдың” істеп отырган арамдығын. Өзге казакты койып, бір ата, бір анадан туған Тәкежан, Үсқақты қан қақсатып отыр. Ол екеуін мұрадан біржолата құралақан қалдышып, Оспан мұлкінен, Құнанбайдың қара шанырағынан қуып шығып, бардың өзін бір өзі тартып ба-

сып алыпты. Әділі осы ма? Жақсысы осы ма? Бүгінгі тіріге, кешегі өткен өліге, келер нәсілге — бәр-бәріне арамдығын, зорлығын түгел өткізіп отырған жоқ па? “Оспан мұрасы Абайдың абырайын айрандай төгер!” деп ем, айтқаным болды. Елді азғырып, кешегі жақсы Құнанбайдың артын аздырып, үй іші бір ұяның берекесін тоздырып отырған Абай осы. Кімге қиянат жасамай отыр? Ата жолынан өзі де азды, тіліне, өситетіне, соңына ергеннің де бәрін аздырып-тоздырып отыр! — деп, үлкен айыптар тағып, екіленіп, есіп сөйлемеді.

Бұның Оспан мұрасы тұрасында айтқан сөзі мұнда отырған конактарына естілмеген тың сөз екен. Молдабай салқын қабақпен Оразбайға қырыс көз тастап, “бекер айтып отыр-ау!” деп ойлады. Осы сөз шын болса, ол да Абайды өзінің іштей жек көретін қызғанышы, бөсекесі бойынша айыптауға өзір.

Абыралы, Байғұлақ та естілмеген екен. Тек еміс сыйбысты Жиреншениң ғана білгендей төрізі бар. Молдабайдың іштен ойлаған күдігін Абыралы, Байғұлақтар сыртқа шығарып айтып қалды.

— Осы хабар рас па екен?

— Осы айтып отырғаның шын ба, Оразеке!? — десіп, катар сұрасты.

Оразбай айналаға тіксіне қарап, жүзіне шыншыл, турашыл кісімсінген ажар жиып, қатаң сөйлемеді:

— Е, өтірік айтып мені қара басып па? Құдай бар гой! Мына дастар-кан үсті... Осы сөздің шындығына иманым көміл! — деп салды.

Осыдан соң шайдан кейін ұзак ішілген қымыз үстінде, кеш піскен құлын етінің кезінде де Тобықтының жуан содырлары бар айыпты Абай басына үйіп-төгіп жалалап, қаралаумен болды.

Қымыз үстінде бір кезек әңгімеде: “Осы Абайды қазақ неге жақсы дейді? Бұның аузына қарап, алыс-жакынның бәрі неғып үйіп қалды!” деген сөз туды. Соны өзі түкпірлі, ойшылдау кісі Байғұлақ бастаған-ды.

Оразбай оған қабақ тыржитып, қолын сілкіп, теріс қарады. Мазасыз ойы көп, орамды Жиренше болса, Байғұлақтың жаңағы сөзін жауапсyz қалдырығысы келмедин. Құле отырып, кекете мыскылдап, байлау айтты:

— Е, Абайды “кеменгер” деп жүр, “шешен”, “данышпан” деп жүр. Бізді болса, оның басындағы сол алтын шоғын қызғанған “білімсіз на-дан” деп қойған жоқ па! — деп, Оразбайдың қыттығына тиіп, өзінің мыс-қылшыл мінезіне басты.

Оразбай ыза мен кекесіннен ширығып, шоршып түскендей болды:

— Кеменгерлік... Арам емес пе! Білгір болып не біліпті?! “Ата жаман, әке жаман, қазақтың қара жолы жаман” деген білгірлік бола ма? Немесе “болос жаман”, “би мен бай бұзакы”, “дін үйреткен молда-сопы жаман” деген білім бола ма?! Нәсілді — атадан, халықты — ежелгі ата-баба жолынан аздырып, адастырып отырған “данышпандық” көрдің бе? Өнер шашып отырған жоқ, зәр шашып, тұнығымды лайлап, жер өртеп отыр демейсін бе, ол арам қатқыр “данышпандық, білгірлікті!” — деді.

Жиренше өлі де үнсіз құліп, жауырының құйқылжыға қозғалтты. Оразбайды шапқа тұртіп, тулата түспек.

— Е, бірақ осыныңды ұғынған қазақты, көрі-жасты көрмей бара жатқан жоқпыш ба? “Абай сөзі” деп, ала қағаз танығаның бәрі де қойның-қонышына соның ана бір такпак, судырлак сөзін тығып алып жүр! Осы бала-бауырдың бәріне сенің сөзінен бұрын, соның сол жер өртегіш сөзі

жетіп жатса қайтесін, Оразеке! Ал осынымды өтірік деші, көне? — деп жағалай қарады.

— “Абай өлеңі, Абай сөзі” дегенді бала-шага түгел оқып, өнші-домбыраши түгел айтып келе жатқаны бар ғой. Түгел өуендер, ел ішін кернеп келе жатқан бір бәле бар екені рас қой! — деп, Абыралы да күдік айтты.

Оның өзін Абайдың мысқылдан, өзілдеп айтқан өлеңі осы биылғы жыл құлағына жетіп, Абайды сырттан жазғырып жүретін.

Бұның сөзін Оразбайдың інісі Ыспан да костады:

— Оразеке-ау, жуандықпен, мықтылықпен елемеген боласың! Бірак сол Ыбырайынның сөзі тап биыл жазда өзіннің анау отауында отырып, сабақ оқыған немерелерің, інілерінің кітабынан да шыққан жоқ па? Өзініз сонда қалай бүлініп едініз, есінізде ме!? — деп күліп қойды.

Оразбай бұл тұста тағы да қатуланып, томырыктана сөйледі. Белгісіз біреудің өкесін де еске алды.

— Осында бір сөлмірейген Жуантаяқтан молда алып едім, балаларға иман үйрет, намаз білдір, кол хатын үйрет деп алсам, өзі бір есі жоқ дәндүріс болу керек. Тегі, көп оқып, көп тесілген кісінің миы ашып, аузып кететіні көп қой осы! Миы ашыған бір көк ми екен. Бұ не оқытып жатыр деп, бір күні үй жанында тындал отырсам, балаларды маныратып, Абайдың бір тантыған сөзін жаттатып отыр. Болысты мазақ қылады. Осы мына Молдабайды айтқаны ғой деймін, — деп, үндемей отырған Молдабайды қағытып, кекесінмен күліп қойды.

— Ел билеген жақсының бәрін ластап, былғапты да қойылты. Қолымда қамшым бар еді. Жынымның түскені сонша, жаңағы Жуантаяқ молданың жоны-сыртын сойып-сойып, сол күні жаяу айдап тастадым, итті! — деп, осы мінезін үлкен үлгі етіп сөйледі.

— Тантытпай тыйып жүру керек. Ел ағасы халық ортасына келген каскейлікпен алыспас болса, азбағанда не болады? Әр заманның өзінде бір өзәзіл шығады демеп пе еді? Абайды жақсы деп журмісің? Ол — “жақсылық” деген жалған тон киген, бұл заманның ағыны. Мен алықсанды, осының өзәзілдігінен елдің көрі-жасын сақтаймын деп алысып жүргем жоқ па? Мына ластаркан үсті, одан басқа Абайдан мал алайын, олжа түсірейін деп журмін бе? Өз басымды актайын, қорғайын деп журмін бе! Ата-бабам жолы үшін “соның жауы деп” алысып журмін. Көрерсің ертең тап осы менің айтқанымды анау ақ патшаның ұлығына шейін айтады. Өрдегі казак пен ойдағы казак түгел торығып айтады. Ояз осы жолы қағаз жіберіп, Абайды шақыртып отыр ғой. Тілмашынан хабар алдым. Ол өзі менің тілеуімдегі адам. Сол айттыпты: “Менің анғаруымша, ояз бер одан арғы ұлықтардың да Абайға көрленуі мығым көрінеді. Осы жолы Абайың жел қуған қанбактай жер аударылып, төңкеріліп кетер” депті. Біз Қарамолаға сол Абайдың айдалғаның көзімізben көріп, артынан топырақ шашып қалғалы барамыз. Мен соған аттанамын, жарандар! — деді.

Конактың көбі Оразбай сөзін үнсіз құптал, бастарын жіңізей түсіп тындаған еді. Тек Жиреншеған жаңағы Оразбайдың соңғы айтқанын тың бір сөзбен бекіте түспек болды:

— Ел жақсысы мен ұлықтар бірігіп, осы жолы Абай басына анық бір тықырды таяп түр екен! Енді мен бір нәрсені айтайын. Дәл осы жолы Абайға әруақтың да қарғысы тимей қалмас! — дегенде, Оразбай Абыралы екеуі де Жиреншеге жалт-жалт қарасты.

Жиренше қабағын сұята түсіп, өзін ширықтырған ызамен сөйледі.

— Кеше осылай аттанарда дәл Шұбардың аузынан тағы бір сүмдүк сөз естідім. Шұбардың өзі, тегінде, Абайды жағалап жүргенмен, кіресілішығасылы адам. Кеше сол Абай аулынан ашуланып қайтқан бір себебін айтты. Тегінде, Абайдың аулы жын ойнағы ғой. Айдалған орыс па, ак патшаның дүспаны ма! Әнші-ыржанышы, қиқым-сиқым ба — бәрі маңында, бір ұя бол оралып жүреді ғой. Сонын біреуі — әне біреу Дәрмен деген бірдемесі, жаңағы Оразбай айтқандай, ыртан-жыртаң өлеңсұмақ шығарыпты. Сонда Қабекенді, әруақты бабам Кенгірбайды “пара алған, өз күшігін өзі жеген, касқыр, қабан” деп, масқаралап сөйлепті дейді. Шұбар соны есітіп, жағасын ұстап келді. “Тұңіліп қайттым, Абай өзі де қаңғып аласып жүр. Өзгені де құтыртып, әулекі етіп болыпты” деп келді. Көрдіндер ме, мінеки! — деп, Жиренше өлі де түсін сұыққа салып отыр.

Оразбай тағы да көтеріліп, қайнай сөйледі:

— Көріп отырмын! Ұлды атадан, қызды анадан, халықты қасиетті бабадан, атам қазақ жолынан адастырып бара жатқан азғынның өзі! Қолдан келсе барынды салып, аластап, айдағаннан басқа жоқ! — деді.

Осындай байлауға барлық достарын, үзенгі жолдас серіктерін илан-дырып, ертіп алған Оразбай келер күні, таң қыландағап келе жатқанда алыс сапарға жол тартқан.

Отыз-қырықтай ел жуандарынан, жігіт-желеннен нөкер ерткен Оразбай өз аулынан шығысымен қатты жүріске салып, сұыт кетті. Араға бір-ақ қонып, Қарамолаға Абайдан бір күн бұрын келіп түскенде ол және де бір есеп ойлагап келген. Тұстік мезгіл бұрын барса да, Абайдан бұрын өзге ел жуандарының аңысын аңғарып, аузын ала бермек. Абай туралы бұрын сыр тартып, әр сатыда сөз байласып, ниет танытып жүрген өзіндегі содырлық сайқалдың көбімен аужай түйіспек.

Өзі алдын ала көшіртіп жіберген екі үлкен үйге алғашқы күн құлын, еркек қой, бағландар сойғызып, бір топ қонақ шакырған. Онда жиналған адамдары тек Семей оязының қыр болыстарынан келген ниеттес, сыйбайластары болатын. Келесі күні Қарамолаға жиылған болыс, би, бай, жуандар арасында таңертеннен-ақ ауызға “Тобықты Оразбай байдың” аты көп алына бастады.

Сол күні түсте Оразбай ту бие сойғызып, өз үйлерінің қасынан, Аршалының болысы Рақыштың аулынан алғызып, тағы да екі үлкен аппак үйлер тіккізді. Сабалап қымыз әкелдіріп, сабылтып жігіт-желен жүргізді. Тұс кезінде түрілген семіз боз биені ұзын бұғалық, тар ноктамен қылғындырып әкелді. Бүгін жиылған көп достарының алдында бата тілетіп, көлденең тартқызды.

Қасындағы Тобықты жуандарының жасы үлкені Байғұлак еді. Содан бата тілетті, бозқасқа сойғызды. Бүгін кешегі қонақтарының үстіне Семей оязының қала маңындағы болыстарын, Ертіс бойының болыстарын шакыртыпты. Оның үстіне, Өскемен, Зайсан ояздарының осы жәрменкеге келген көп жуандарын, бай-бағландарын да қоса шакыртқан. Өрдегі Семіз Найманнан Құрбан дейтін бай-жуан бар. Ертіс, Алтай төрінен, Қаратай елінен келген Ережеп шакыртылыпты. Керей, Матайдың, Мұрын, Сыбанның да толып жатқан мырза, төрелері осында. Барлығын қонақ еткен — бір Оразбай.

Ол бүгін де киімді жұпымын киініпті. Үстіндегі ак шапан, басындағы ак қоян бәркі ауыспаған. Бірақ төр алдында өзі отырып, бурыл ара-

ласқан сояу талды, ұзын қара сақалын сипай отырып, әрбір сөзді батыл, қатал үнмен өзі бастап сөйлейді. Кеше де, бүгін де “бір облыска жуық елдің дау-шары, акы-пұлы, момындардың есе-сыбағасы” деген сөздерді бұл топ сейлеспейді.

Анығында, осы шербешнай қалың ел, көп бұқараның сан жүздеген жылаулар арыздары бойынша шақырылған шербешнай болатын. Оразбайдың үйіне жиналған дәл осы отырған жуандардың содыр-сойқанынан туған талай үрлік, барымта, неше алуан зорлықтар, кісі өлімдері де болысқан-ды. Бірақ қаза мен жазаны шеккен бұлардың өзі емес.

Енді анық әділет таразысы құрылып, ел арызы тындалатын болса, дәл осы сере түскен мырза-жуаның өздерінің көбі жауапкер, айыпкер болар еді.

Уш оядың начальниктері келеді. Семей облысының әскерлік жандаралы болады. Ол ұлық не бүйірып келеді, бұларға мәлім емес. Бірақ осындайда бірін-бірі окка байлап бермес үшін шеп тұтастырып жатыр. Бозқасқаның қызымен, сорпасымен татулық табысады. Шербешнайды өз бастарынан аман атқарып жібермек.

Бұлардың аузы бірігіп алса, ұлық кәрі қадалса да, қағазына іліндіре алмайды. Осымен алыстан, қабакпен сыр танысқан көп алаяқтар Оразбайдың бозқасқасына әрқайсысы өз ішінен сақ есебін ойлап келген.

Қымыз, ас үстіндегі қысқа кенестерінде жанағыдай түптегі жатқан түйіндерін бұлар ашқан жоқ. Бір үйге бас қосып, бір бакырдан сорпа татысқаны “жетті, болды!” деп біліседі. Бұл шербешнайды бұлар бірін-бірі жамандамайды, жараламайды. Қайта бірі кетіп бара жатса, өзге бәрі бірігіп соның жолында алысып, сіресіп көреді.

Сөйтіп, осылардың есебі біріккен кезде ел есесі, көп момынның көптен жүрген арызы, мұны тағы да бүктемеге түсіп, елеусіз, ескеруіз қалатын жайы бар.

Оразбай қонағындағы жиын ертеңгі күн келетін ұлықтар жайын, олар қасына еріп шығатын қазақ төресі, тілмаштар жайын сөз қылысты.

Енді бір кезекте Оразбай өзінің қыныр, қияс, қасқөй мінезі бойынша орайын тауып отырып, өңгіменің бетін Абайға бұрып алды.

Құнанбай баласы Ыбырайдың жайын бүкіл Семей облысы түгел біледі екен. Оның сөзі, өсінеті жетіп жатқан елдер де көп. Абайдың атын Оразбай алғаш ауызға алғанда қонақта отырған ел жуандары емес, жай момындау ақсақал, бірен-саран бөгде жандар сүйсініп еске алғандай болды. Бірақ Оразбай өңгімені тезінен теріске бұрып жіберді. Әуелі: “Абай ұлықтың теріс хатына ілініп тұр” деп, өздері ұлықшыл, жағымпаз, дәрежекүмар болыс-төрелерді бір түршіктіріп алды.

— Семейдің оязы көрін тігіп, шақырту жіберіп, Абайды осында алдырып отыр. Облыс соты көп іспен тергейтін тәрізді. Және, өсіресе, жандарал кенсесі катты ашулы, көрлі дейді Абай басына. Осы жолы Абай мерт болмаса неғылсын! Ертең осы бәріміздің шарай тобымыздың алдында жауап алатын түрі бар деп, жандарал мен ояз кенсесінің тілмаштары бізге сәлем жолдапты! — деді.

Бұл айтылған сөздеріне қарағанда, Оразбайдың өз басы жау ма, қалыс ағайын ба? Қандайлық көнілмен айтып отырғанын білдірмек емес. Бірақ кейіннен бір-екі айналыс сөзде жуандар ішінде, Абай үшін қынжылатын ажар көрсеткені болмады. Қайта бәрінде де Абай басына, оның абырай-атағына қызғаныш ойлаган қыжал бардай. Осының анғарып, кейбі-

реулерінің үшқындаған сөздерін тыңдал алған сон, Оразбай енді өзінің бетін ашты.

Абайды ақ патшаға қарсы деп те жамандады. Елді мұсылманшылық жолынан, ата занынан аздыруши деп те кінәлады. Қазақ жолымен келіп, өзге жуандар бұл күнгө шейін естімеген тың жаланы тағы жапты. Онысы Құнанбай балаларына ортақ болып калған мұраны Абай өзге туыстарына бермей, тартып алыпты. Қазір сондай зорлық етіп отыр! — деген сөзге сайды.

Осыған жалғастыра Абайды сараң, қарау, дүниеконыз етіп те көрсетті. Соның айғағы деп: “Әкесі Құнанбайға ас бермегенін қайтесін!” деп те салған. Бұл жөнгө келгенде, барлық жуандар жамырасып сөйлеп, Абайды бір ауыздан кінәлады.

Қымызға қызып алған Сыбанның тәкаппар бір төресі қолына домбыра алып тыңқылдатып отырып, бір ауыз өлең де айтып салды:

Салем де Ыбырайға, бөлем еді,
Ас беріп Құнекемді елемеді.
Ел жиып ағайыннан алғыс алса,
Аз гана шығасыдан вле ме еді? —

деп тоқтағанда барлық топ қарқылдасып, мәзденіп күлсіп қалды.

Бұл төре Абай сияқты Каракесек Бошанның жиені болатын. “Бөлем” дегенде, соны еске алып айтқаны. Өлеңінің аяғын үйқастыра алмай, “өлер ме еді” деген сөзді әдейі “өле ме еді” деп айтқанын өзінің ерен тапқырлығында таныты.

Сол бір олақ сөзін, өсіреле, катты даурығып айтып, елден бұрын өзі тарқылдап күлген-ді.

Абайды жамандасу жолында демдері косылған жуандардың ішінен бір кезде Керей — Ракыш одағайлап шықты.

— Осы әкеден бала артық тұа ма? — деп, жұртқа айнала қарап, жауап күткендей.

Көпшілік “әкеден бала артып тумайды” дегенге бейім сияқты.

Ракыш сол анғарды түйіп келіп, Оразбайдың ынғайына қарай ықтап отырып, Абайды жамандап кетті.

— Ал, ендеше, осы Абай, кешегі мұнарадай болған, қалың қазаққа бірдей абыройы бар Құнанбайдан өзін “артық тудым” деп отыр ғой. Көзі тірісінде әкеменен жағаласып, жарғыласып етіп еді. Өлген соң да сол әкенін атақ-данқы аспасын деп, өзі басып отыр. Ас бермегені сол емес пе!? Ол әкеден қалған мал-мұлікті өзге тен туған туыстың үлкені, кішісі бар біреуіне де берместен қараулық, қорқаулық етіп, тағы өзі басып отыр. Осының өзі-ақ ата мен баланың арасында заманың азып, бұзылып бара жатқанын көрсетіп отыр! Көр топырағы жасырынбай жатып, әкесіне азғындық киянат жасады. Және осыны асқақтықпен істеп отыр! — деді.

Оразбай бұл сөзді іліп әкетті:

— Бәрекелді, дұрыс айтады Ракыш, “Қалың қазақ арасына сөзім жайылып жатыр, мені сынамайды. Мен не істесем де жол болады” деп, елдің ежелгі қарыз-кағидасын бұзады. Жаман жаманшылық етсе, оны тыятын талқы бар. Ал осындай өзі “жаксымын” деп шығып, өзі жаман жора бастап отырган, кешегі шын жаксының бауырынан шықкан ел бұзар азғынға не істей керек? Тым күріса, осы отырган өздеріндей ел жаксы-

сы осындайларды арадан аластамас болса, жақсы болғаны қайсы, қасиеті қане? — деп, талай бәлені төндіріп кеп тоқтады.

Сонымен бозқасқаға шакырылған барлық жуан, ұлық пен атқамінер атаулының бәрінің алдынан Оразбай өз ниетін танытып, өтіліп алды. Бұның ендігі есебі бойынша осы жиында болған адамдармен әр жерде оңаша дедал жүргізіп, оқшаша-окшаша сөз байласу ғана қалды. Бүгінгі жиынның табысы мол. Үш-төрт дуанның жуан атаулысы Абайды қорғап, оған ара түсіп, бір ауыз үн қататын тәрізі жок.

Екінші, ертең ұлыққа Оразбай бастап арыз-шағымды молайтып берсе, осы отырған топтың талай адамы оңаша тергеуде Оразбайды қос-тап шығатыны даусыз.

Үшінші, осы көп өлкеден жиылған барлық бай-бағланның арасында Оразбай найза басы боп көрінуге жарады. “Оразбай — бай” деген, “Оразбай — ендігі Тобықтының үлкен сөзін ұстаған, әлді-белді жуаны” деген атак пайда болды. Оның үстіне, осы Оразбай қаланың тілмаштарын да паралап алып қойған. Ол жағынан да ілік-жілігі көп, кірер есікті, шығар есікті білетін айлалы, алғыр, мықты болып көрінуге жарады. Ертең ұлық алдында Абайдың қол-аяғын буып беруге Оразбай айнала құрсау салып, коршаша жасап отырғандай.

Конақтарын таратып, кешкі салқында тыска қымыз сапыртып, ішіп отырған Оразбайдың көнілінде өзі құрып қойған тордың барлығына дән ырза болған токмейілдік бар.

4

Карамола басына Абай дәл осы кеште аз ғана топпен келіп, елеусіз ғана түсті. Оның келгенін сол інірдің өзінде-ак Оразбай біліп қалды. Абайға бұрын “халық сайлап, би боп кете ме”, “қүніміз түсеме” деп, өзге елдердің жуан-шонжарының көбі жалтактай қарайтын. Іштерінен жаулық ойлап жүрсе де, оның сынынан, әділ қазылышынан қорқып, жасқана жүретін.

Абай барған жиындарда оған “сәлем береміз, аманда самыз” деп келетін топтар көп болушы еді. Бүгін Абайдың қасына қара халық адамдарынан арыз-мұндары көп кіслер ғана келді. Атқамінер жуандардан бірде-бір кісі келген жок.

Селдір топпен келген Абай өзінің азғантай дос-жаандарының арасында бүгінгі күнді оңаша, тыныштықпен өткізді.

Келесі күн, тұс кезінде үш-төрт дуанның болыстары, жуандары ұлықтар түсетін ак үйдер жаққа жалтак-жалтак қарасып түрді.

Болыс атаулының мойындарында жез шынжырға орнатылған үлкен жез знактар бар. Бұрын аталары сыйға алған шенді шапан, оқалы тон жамылғандар да түр. Аталары алған сый шапандарын бүгін өз беделі таусылған үрпақ, нәсілдің кейбіреуі өдейі киіп алыпты.

Кең аланды қоралап, дөңгеленген алқа-қотан тұрыс бар. Әншнейінде қазак жиыны үнемі отырып сойлесетін болса, қазір ұлықтың алдынан шыққанда аяғынан тік басады. Намазда сапқа түрғандай амалсыздыққа көнеді. Наразылық, қажығандық білдірмей, шеттерінен шыдауға тырысады.

Дағды бойынша ұлықтар бұл жиынның алдына келуге асықпайды. Болыстардың аяққа басып күткеніне бір сағат өтсе де, ак үйлерге тақау

жүрген атшабарлар, қызыл бөрік стражніктер, одан ары тұрған ұсақ төрешіктер, жасауылдар қатарларында әлі қарбалас кимыл жок.

Ұлы сәске кезінде Қарамола жәрменкесінің басы ың-шың, у-шу, әбігер қарбаласқа ауысқан. Шандатып шапқылаған жүздеген аттылар жосыды. Қоныраулары шылдырап, үлкен күймелер тройкалары лек-легімен келді.

Дәл осы жолғыдай бол, анық салқар көш бойына шұбатылып, шапқылаған шанды шабуылды жаңағы тұрған болыстардың көвшілігі “бұрын көрмеген едік” дескен. Бұл жолы ұлықтар үлкен айбатпен келеді. Бас түйістіріп келе жатқандардың өзі де өншейін емес. Тегінде, екі-үш крестьян начальнігі мен бір ғана ояз болып ел ішінде бас қосқанда да үлкен әбігер болушы еді. Мынаған үш ояз келді. Олардың өркайсысының өз қол астындағы бесті-алтылы крестьян начальниктері бар. Соған сай пристав урядніктер қоршаулары тағы көп.

Осындай үш ояздың үлкенді-кішілі ұлығы болып, бүкіл облыстың үстінен қарайтын әскери жандаралды ортасына коршап алған. Жандарал болса өз жүрісін айдын салтанатпен, мықтап келістіре білетін аса мөнді, бапшыл адам. Бұл жолы оның қазақ ортасына шығуына ерекше мән беріп, облыстың полицмейстер кенсесі жай пристав, урядник, стражніктерден басқа өлденеше жандарм офицерлерін, арнаулы полицейлерін қосқан-ды.

Тілмаштар мен әр кенсенің хатшылары және әр дәрежелі советник, тайный советниктер тағы да мол топ болатын. Патшалықтың осындай бюрократтық, шеншіл шұбар тобы Қарамоладай кішкене жәрменкенің атырабын селдей басты. Күймелердің өзі құнан шаптырым жерге үздік-создық созылған.

Ұлықтардың айдын, айбатпен келіп түсіп жатқанын естігенде, өз басының кіріптарлығы жок, қайта ұлықпен астыртын жең ұшынан жалғасы бар болыс пен жуандар алыстан сүйсінеді. Айдаладан табынып, іштерінен де, сыртымен де барынша қошемет тұтып жүр.

Мынау тұрған знакты, оқалы тонды көрі-жастан шыққан ұлықсымактардың барлығы да сол жаңағыдай көнілде.

Абай қоралай тұрған топтың орта тұсына кеп, алға таман шықты да, тыныш қана жүзбен болашақ күйді тосып қалды.

Осының сөл алдында өз ісінің анғарын байқамақ бол, бір таныс тілмаш арқылы жаңа келген Лосовскийге сәлем айтқан-ды. “Маган сөл уақытқа жолыбып кетсе екен!” деп өтініш білдірген. Сонда Лосовский өзі түскен үйден жылман етіп шығып, салқын қабақ түйген бетте Абайдын алдына келіп, аса тұрпайы, жат мінез көрсетті. Корпус кенсесінің бұл құндері тайний советнігі — бұрынғы Лосовский емес. Абайдың үстінен түскен көп арызды оязға қосылып, Абайға қарсы қатал түрде жұмсамақ ниеті бардай. Тек жандаралдың қандай байлау жасайтыны мәлім емес болғандықтан, Лосовский өз сырын тұпа-турға аша алмады. Бірақ сонда да Абайдың сұраған сөзіне жауап бермей, айтайын дегенін тындармай, бір-ақ қана қатал сөз тастаған:

— Ибрагим Кунанбаев, бүгінде сіздің ісінің жаман. Неге жаман болғанын мен айтпаймын. Өйткені сіз бар нөрсені білетін білімді, тәжірибелі адамсыз. Аса білімді адамсыз! Сол өте көп білгеннен, әсіре-се, айбының үлкен болуга мүмкін. Осыдан басқа менің сізben сөйле-

сетін сөзім жок. Көріскенше! — деген де, тұксиген қабағын жадыратпастан, кайта айналып жүріп кеткен.

Абай осы кездесудің сонында, қасына ере барған Көкбай мен Дәрменге өзінің ісі бұл жолы жайсыз бола ма деген қауіп айтқан.

— Лосовский құйрығын сыртқа салып қалыпты. Әделеті бар тәуір чиновник пе деп, үміт ететін кісінің бірі осы еді. Менің аман-сау күнімде тәуір шырайы бар-ды. Қазір ұлық кенселері теріс қарай бастауымен бірге бұл да бұзыла қапты ғой, — деп, Лосовскийден қатты тұніліп қалған.

Ынта, бейілдері тек жоғарғы ұлық жакқа ауып алған, өзге адамға көз де, көніл де тоқтата алмай алақтаған болыстар Абайды байқаған жок. Бірен-сарап жақын жерден танығаны болса, онымен ерін үшімен ғана амандасады, “ұлы”, “ұлық”, “жандарал”, “ояз”, “біздің ояз”, “әлті біздің нәшәндік” десіп, тыным ала алмай іштерінен пысып тұр.

Абайдың ызалы намысы ширығып тұр. Кейбір өзіне қарап, алыстан бірдене деп сөйлеп тұрған болыс, жуандарға аса салқын қабак тастайды. Ол бұл жерге жұрттың барлығынан кейін келген екен. Енді сәл тұрып жаңағыдан болыстар ажарын аңғарған кезде, ұлыктар үй жағында жиі козғалған қарбалас басталды. Жез қылыштар, жарқырауық түймелер, оқалы погондар болыстардың көздеріне жарқ-жүрк етіп, оттай ыстық бол басылды.

Бұндағы сапқа тұрған барлық қазақ болыстары шапшаң сыйырласып, шолақ-шолақ үндермен дабырлап, кожырап қалды.

— Ал келе жатыр!

— Ұлық келеді!

— Оядар!

— Ал жандарал шығады!

— Пай-пай! Осы ұлықтың осындай бір айбаты-ай!

— Қошеметші нөкерінің өзін қараши!

— Көздің алмасын сорады ғой!?

— Қайтіп ықтатып сескендірмесін!

— “Ұлықтың пысы басады” деген осы ғой! Тіпті, арқама шейін тоназып кетті! — деп, өздері болыс болмаса да, бір жуанның шылауында қошеметші бол жүретін билер, атқамінерлер тыным ала алмай тұр.

Енді біразда жасауыл, жандарм, урядниктердің бәрі қаптал шықкан тобы болыстар қоршауының екі шетінен кеп, қақ жарылып тұра қалды. Сонан ары осы жарылған топтың тап ортасында көптен күткен ұлық қонақтар көрінеді. Үлкен шендер, крест, медальдар тақкан, жарқыраған сәнді тобы шыға келді.

Ен алдында келе жатқан шалқақ тәсті, биік бойлы, қасқа бас төре. Ол — келбетті адам. Дөнгелек жириң сақалы бар. Екі иығын жана эполет басқан, төсінде оқалы аксельбант. Толықтау қарның көлденен ғана оқа белбеу. Төсінен киғаш түскен өсем бауға ілінген, қаралы күміс сапты, сәнді сұлу қылыш бар. Бұл ұлықтың өзге қошеметші қоршаудың бәрі жалғыз оқшаша бөліп, алдына салыпты. Арт жағын ала полковник шеніндегі үш-төрт ояз келеді. Солар тобына ілесе, штатский қара фрак, сюртуктар киген советниктер, хат жүргізушилер қозғалды. “Жандарал! Жандарал!” десіп, болыстар қатары сусылдаған сыйырмен үн берісіп қалды. Қамыс-құрақ басын ақырын жел желпіп, судырлатып өткендей қысқа сыйыр қазақ тобын түгел айналып шықты.

— Жандарал!

- Ақ жандарал!
- “Ақ жандарал” десе дегендей!
- Өзі де атпак марқасқа фой! Айдыны да, келбеті де келіскен екен! — десіп, бағанағы қошеметшілер әлі де тыным ала алмайды.

Жандарал жандармдар қатарынан шыға бере он жақтан бастап, казақ болыстарының знатты адамдарының бөріне жағалай қол беріп амандаса бастады. Дәл жандаралдың сол жағында “керегім бола ма?” деп, ентелеп келе жатқан аласа бойлы, семізше, шардақы денелі, таңқы мұрын, бітік көз қазақ тілмашы бар.

Ұлыққа ең алғаш қол согзан болыс Керей — Рақыш еді. Ол шошак тәбе, кара елтірі тымағын кеудесіне басқан. Өзі жотасынан оқ тигендей шүғыл бүгіліп, иіле қалыпты. Екі аяғы тыным таптай қозғалақтап, өбектеп кетті. Орта жасты адам болса да, әлі біткен кісідей. Буынын бекіте алмай қалбақтап, құрақ ұшты. Тілі де күрмеледе береді. Бар аузына түскені “здәрәсти, таксыр!” деген сөз болды.

Одан кейінгі болыстын да ақыл тоқтатып, ес жиғаны болған жок. Бұлар да тыпырлап, тымақтарымен немесе бөріктерімен кеуделерін, қарындарын басады. Иіле бүгіліп, өбектеп, бишара боп қалды. Бейне бір іштері ауырған кісідей тыным-тыныштығынан айырылып, құдайына жазып, жорғақтап тұр. Олардың жағалай айтқаны сол Рақыштың бір сөзі “Здәрәсти, таксыр! Здәрәсти, таксыр!” болды.

Жандаралдың артында келе жатқан сұық түсті ояздар мұрт астынан жымияды. Жандарал қазақ тобын жағалап, орта тұска шейін келді. Әлі күнге “здәрәсти, таксырдан” басқа, жөні тұзу сөз тапқан бір қазақ жок. Бірде-біреуі жандаралға өздерінің аты-жөнін айтуға да жарамады.

Енді бір кезекте жандарал Абайға тақап келіп еді. Онын мойнында знагы, үстінде оқалы шапаны жок. Бірақ қалаша, сырпайы сұлу тігілген ұзын бешпет, жұка сүр шапаны бар. Келбетті жұз, ойлы пішінді Абай бұның қасына жандарал келгенде еркін, маңызды тұрган қалыппен, титтей де өзгерген жок. Жандарал бар қазақтың тобынан басқарап ажары, келбеті бар бұл қазаққа бір секундке таңырқағандай көз тасталды. Абайға да бас иіп, қол созып амандаса берді. Сол кезде Абай да салмақты сырпайылықпен, тәрбиелі адамның қозғалысын жасап бас иді:

— Зздравствуйте, Ваше превосходительство! — деді. Жөні ілесе жандаралдың қолын қысып, амандастып жатып, — Ибрагим Кунанбаев! — деп, өзін атап таныстыруды.

Бұрын бөгелмей жүріп келе жатқан жандарал, енді Абайдан жарым адымдай кейін басты да, жалт қарады.

— Кунанбаев! А-а, әлгі ел булдіргіш Кунанбаев сіз бе?

Абаймен екеуі осыдан соң қарсы көз қадасып тұрып қалып, орысша жауаптасып кетті.

Абай тез жауап берді:

- Иә, сол меннін, Ваше превосходительство.
- А, сіз неге ондай болдыңыз?
- Мен алысамын! Себеп солай...
- Неге алысасыз?
- Алысу — тіршілік заны. Дүниеде жанды, жансыз заттың бөрі де алысумен тіршілік етпей ме? Мен ғана емес, тіпті, сіздің өзіңіз де алысасыз, Ваше превосходительство.

Жандарал сөл ойланып, тоқырап қалды. Тағы бір адым шегіне түсіп, Абайдың бас-аяғын барлап, сүзе қарап өтті. Ол бір сөт қатты ыздаланғандай. Басының қасқасына дейін қып-қызыл бол кетті... Мына салтанатты шығысында, осынша жұрт алдында өлдекәндай сахаралық киргиз мұнымен қорғанбай, қысылмастан жауаптасады. Жауабы қандай!? Жандарал өзіне белгілі кейбір шағым қағаздарға сүйеніп, “Бұл қыныр киргизді ұстасып қойса неғылады?” деген ойға да келді.

Бірақ жанағы сөзіне орай сөз, міnez таппай құр ұстату, мынау топ алдында көрінеу шатақ, өрескелдік болуға да мүмкін. Сондыктан енді қатты зекіп сөйлемеді.

Тағы да қадалды:

- Сіз немен, кімге қарсы алысасыз?
- Мен жауыздықпен алысамын.
- Сізді неге көп жұрт жамандайды?

— О да ғажап емес... Тірлікте жауыздық көп пе? Жақсылық көп пе? Менің білуімше, жауыздық пен жауыздар көбірек... Ендеше, олардың үні молырак болуы да занды...

Айнала жұрт жым-жұрт тынып қалыпты. Оразбай тұрган жақ шетте қазақша сыйбыс, сыпсын сөз суылдан естіліп тұр. “Жауаптасып қалды ғой!”, “Ұлықтың түрі көрлі емес қой!”, “Тілге келсе, тәсіл тауып кетер ме?” деген, қожыраған күдік сөз берілген сұрақтарды Молдабай, Абыралы, Жиришшелер айттып тұр.

“Ұрсып тұр ма?”, “Тергеп тұр ма?” деп саныраудай алактап, жаманышылық тілесе де дымы құрып тұрган Оразбай өзіндей орысшаға меніреу Жиришшелден ентелеп жауап күтеді.

Жандарал Абай қасында өлі қарап, өлі кетпей тұрып алды.

- Сіз солай дейсіз бе?
- Солай деймін, Ваше превосходительство!
- Осы айтқандарыныздың дұрыстығын сөзбен, іспен бекіте аласыз ба?

— Бекіте аламын деп бек сенемін.

— Ну... көрейік! Менің соңыма еріңіз! — деп, жандарал бүйира сөйлемеді де, ілгері жағалап жүре берді. Абай бар қазақтың қатарынан шығып, салмақпен басып, жандаралдың қасына ерді.

Жай кара қазақ тұғіл, тілмаштарға да жандаралдың жанағы ең соңғы сөзі мен мінезі аңғарылмай қалды.

Абай “алыс” дегеннің жалпы жайын айттып қана қойған жоқ-ты. Дәл осы сөтте сол “алысты” өзі ізденіп те тұрган.

Жандаралдың соңына осындаі алыс-тартысқа анық бекіген бейнемен ерді. Мынау ұлықтың жана ең соңғы сөтте не мінезге мінгенін ол да анық танып, аңғара алмай келеді.

Бірақ шапшаң қағыскан сауал, жауапта Абай өзі жандаралды бірнеше рет тоқыратқанын енді анық есіне алды. Қандай көрмен жаза кессе де, бұл ұлықпен ол алысып қалмак. Ызалы қайсарлыққа нық бекіген байлауы бар, сонымен келеді.

Бойы биіктеп, шоқтығы шығынқырап, қазіргі Абай тіпті ажарланып алған. Катар тұрган ұлыққа кол кусырған жағымпаз болыстардың қасынан Абай өзі де ұлықша, асқақ басып өтті. Бұл кезде ойда жоқтан Абайға пайдалы өзгеше бір құбылыстар байқалды. Жандаралдың Абай-

ды қандай мінезбен ерткенін өлі аңғарған кісі жоқ болса да, кейінгі боялыстар мен билер қастарынан Абай өте бергенде, шетінен оған да құрмет көрсете бастады. Әуелі жандаралға иіледі де, соның артынан лезде Абайға да қолдарын созып, қошемет қып, ұлық тұтып өткізіп жатыр. Жағына сөйлеп: “Мырза, жолыңыз болсын”, “Абырой берсін, мырза” десіп, жалпандаиды. Абайда үн жоқ. Бірақ жандарал бұл күйді еріксіз байқады. Өзі ашумен ерткен қазаққа барлық болястар анық ұлken беделді адамдай қошемет, құрмет көрсетіп жатыр. Абайдың ішінде бұл күйдің бөріне мысықыл бар. Жандарал мұны айдындырамын деп ертіп, енді бұдан бар пәлекор жуандарды айдындырып тұрганын өзі де андамай қалды. Ұлықтардың осылай былыққаны, шатасқаны шын күлкідей.

Жандаралдың қазақ басшысына бар кездескені, осы екі-үш минут бойында жағалай амандастып өтүмен тамам болды.

Ол топты айналған бетінде, алғаш келген ізіне қайта тұсті де, бөгелмesten кete барды. Топтан шыққанда артына таман бұрылып, Абайдың келе жатқанын андап, соған бірер сөз үн қатып бара жатқандай.

Оразбай, Жиреншелер ұлық кете салысымен қатардан ұмтылып, Абайлардың сыртынан ентелеп қарап тұр. Бұлардың сорына жандарал өзге артындағы жолдастарына, ұлық нөкерлеріне қарамай, өлі де жалғыз Абаймен жауаптасып барады. Ең соңғы кезі, бұл жөнелістің сырын ашса керек. “Абай жандарал үйіне кіре ме, жоқ, есік алдынан ұлық оны басқа біреулеріне тапсырып бере ме!” деген ең соңғы үміт барды.

Жиренше жандаралдың қозғалысына қарап тұрып, екі бүктеп алған қамшысымен санын бір салды. Жандарал өзіне тіккен сегіз қанат ақ үйге Абайды бірге ертіп кіріп кетті. Жөне басқа ұлықтан бірде-бір кісі бұл үйге кірмей, тыста іркіліп тұрып қалды. Кейін көрші үйлерге тарасып кеткен ояздар мен советниктердің жоталары ғана көрініп қалды.

Жиренше мен Оразбай жанағы көз алдынан өткен сырт ажарға қарап, іштерінен тынғандай болса да, өлі де қазіргі тұрган жерлерінен кете алмайды. Үнсіз қалпында екеуі де “әлде не болар екен”, “кайтер екен” дейді. Бір үміт, бір күдікпен анырып, жандарал үйінің есігіне қадала қарайды.

Арада бірталай уақыт өтті. Екеуінің жанына тағы бір қазактар кепті. Олар өлденеге көнілденіп, көтеріле сөйлеген адамдар төрізді. Жиренше мен Оразбай қатар бұрылып он жағына қараса, бұларды табалағандай боп, күлісіп тұрган Абайдың кісілдері екен.

Ол — Дәрмен, Баймағамбет жөне жатақтың жас жігіті Серкеш.

— Мысы біржолата құрысын жаулардың, ананы қара! — деп, Серкеш Баймағамбетке жандарал үй жағын нұскап, тағы бір жаксы белгі көрсетті.

Бітіктеу кішкене қөзін сырғрайтып, аузын мол ашып, мәз болып күліп тұр. Баймағамбет те қазір бұлардың қөзіне түскен бір болымсыз көрініске анық көніл бөліп, куана сөйлемді. Ол Дәрменді тұртіп, ак үйлер жакты нұскап тұр.

— Анау урядникті көрдің бе, Дәрмен! Подносқа қойып екі стакан шай апара жаткан жоқ па? — дегендеге, Дәрмен де сүйсініп күліп жіберді.

Жиренше мен Оразбайдың бұл болымсыз көріністен түйген жайы анық соққыдай болды. Екеуі қолдарын бір-ак сілтеп, қабак түйді де, сырт айнала жөнелді.

Абайдың үш жолдасы мына жаулардың титігі мүлде құрып бара жатқанын тез аңғарып, әдейі даурыға сөйлемді. Дәрмен бұрылып бара жатқан екі жуанның жотасынан оқатқандай боп, олар үшін қазадай болған хабарды әдейі күліп айтып тұр.

— Жандарал Абайды айдатпақ түгіл, ардақтап жатыр. Устіне оязды кіргізбей, жалғыз Абайды ғана кіргізді. Дәйім осылай Абай ағамның абыройы ассын! Қызғаншақ жауыздың қарасы батсын! — деді.

Өлеңдете сөйлегендей, көп жау, жауыздарға лағынет үкімін айтқандай сөйлемді.

Оразбай мен Жиренше бұның бірталай сөзін есітіп тұрса да, елемеген, андамаган кісі болғансыды.

Дәл осы кезде Оразбай, Жиреншелердің ұлықтар үйіне қарап тұрған анысын байқап, жаңа жандаралды шұлғып қарсы алған бір-екі болыс та тақап келді. Оның біреуі — сөзуар, бәлекор, пысықша болыс Ракыш болатын. Олар Оразбай мен Дәрмендердің аралығынан келіп:

— Е, немене, не аңғардыңдар?

— Әлгі Абайды қайда әкетті?! — десіп, сұрау сала келіп тұр.

Дәрмен мен Баймағамбет осы арада бір-біріне қарап, ақырын иек қағып, көздерін қысысты. Сол сөтте “өу” десіп алғандай, екеуі алма-кеzekтеп, жандарынан жаңа шығарған лақапты даурығып айта бастады.

Әдейі Рақыштар мен олардың ар жағындағы Жиреншелерге естірте сөйлеп тұр. Барды біліп, соган көпіріп, қуана дабырлап тұрған кісілердің қалпына ауыскан. Әуелі Дәрмен бастады:

— Е, “Жандарал Абаймен осы жолы келіседі!” деген сөзді текке айтты дейсін бе?

— А-а, сол сәлем анық-ақ болды!

— “Өзге қазакты кісі көрмейді. Болыстар бар екен дейтін жандарал жок. Олардың знагын тазы иттің мойнына таққан қарғысы құрлы көрмейді!” деген сөз де дұрыс болды! — дей түсіп, Дәрмен бұрыла берді. Төстеріндегі знагын жалтыратып тұрған Рақыштарды жаңа байқаған боп, сөл қысылғансыды да:

— “Болыс — болыс емес, бар болыстың ұлығы осы жолы Абай болады” деп, советниктің өзі де айтыпты ғой! — деп қойды.

Баймағамбет іле жөнеліп:

— “Жандаралмен ұзак сөйлессе болды, Абай, тіпті, тәбе би де болады” депті советник!

— Оның рас. Дәл осы бүгін сонау үйден Абай тәбе би болып шығады, көрсін!

— Рас-ақ болды. Қара қазактың айтқан сөзі емес. Үлкен ұлықтың өз кенесінен шыққан сөз бекер болушы ма еді? Көрсін бе, әне! Жандарал үйінде тек жандаралдың бір өзі мен Абай ғана!

— Үндеме, сөздің бәрі пісіп жатыр! — деп бұлар тоқтасқанда, енді анғарса, Рақыштар ымдаш шақырған тағы бір үш-төрт болыстың бәрі Дәрмен мен Баймағамбетті сыртынан коршап алыпты. Жаңағы сөздерді түгел есітіп тұр.

Мысы құрыған Жиренше де жақындан кепті. Ит көрген текедей боп, иегі мен сақалын омырауына тыға түседі. Екі көзін ежірейте қарап тындан қапты.

Дәрмендер болыстарды жаңа байқаған боп, енді сыр білдірмегенсіп, сөздерін тыя қойды.

Рақыш пен жастау, көселеу бір болыс екеуі мына екі жігітті жағалап кеп, жаңағы естігендерін қайта сұрастыра бастады.

— Өй, не дедіндер, шырактарым-ау! Абайға ұлық солай сөлем айттып па?!

— Әлі, солай деп советниктен сөлем кеп еді де! Түү, біздің қазақ та надан-ау! Сол Абайдың абыройын қызғанып, қастық ойлап, ит бол жүргендері де бар-ау! Оны білдіндер ме сендер?! — деп, соңғы сөзді Рақыш Дәрмен мен Баймағамбетке шынымен жағынып айтты.

Дәрмен күліп жіберді. Рақыш кеше ғана Оразбайдың үйінде Абайды мұқатушының бірі болған. Енді бір айналмастан-ақ “жел анғары қайта соға ма” деп бұландаған түр. Дәрменді анық Абайдың тілеулес кісілері деп біледі. Солар Абайға Рақышты жақсылап айттып барсын деген есеппен шаң тастан түр.

Оны Дәрмен ғана емес, Жиренше, Оразбайлар да түйді. Екеуі де қол сілкіп, түстері карауытып бұзылған қалпында амалсыздан сырт айналып кетті.

Осы кездерде Абай мен жандарал арасында бірталай арбасып, андысқан әңгімелер өтіп жатқан-ды. Жандарал топ алдында сұраған сауалдағының анғарымен үйге кірген сонда Абайдан оның не мақсұт үшін және қандай жандармен жауласатының сұраған. Кейбір сұрауларын қайталаумен қатар, өзінің жаңағы ызаланған күйін есіне түсіріп еді. Енді онашада Абайға ашулы жүзбен қатал мінез көрсетіп, ақыра сөйледі.

— Алысамын, алысамын!.. — деп, Абайды мазақтап, онын сөзін қайталап өтіп, — Сіздің орныңыз сахара емес. Сізді одан кетіретін адамсыз. Сахарадағы бірінші сорт бұліксіз. Сізге қарсы барлық болыстардың инабатты, беделді, ұлықтарға сенімді адамдары өтініштер, арыздар жазған. Мен сіздің шыныңызды өзінізге айтқызығалы, айбыныңызды мойныңызға алғызығалы ертіп келдім. Менің алдында қазір өзініздің кінәларыныңызды айттып өтініз. Жасырсаныз, онай акталамын десеніз жаңыласыз! Және бүгін қолымда тұрған дәлелдермен қазір осы арада, он екі сағат ішінде, сізді Семейдің түрмесіне жіберіп, содан ары Сібірдің ен алыс каторгасына, қазақ даласы қайтып сіздің атыңызды естіместей жерге жіберуге дәлелім бар. Шыныңызды айттыңыз, сізге сахарадан не керек? Неге сіз біз қойған барлық әкімдермен араздасып, жауласумен келесіз? — деді.

Абай далада жандаралды алғаш көргеннен, әлі оның жүзінен үміт ететін белгі көрген жоқ еді. Мынау сөзде өзінен тәнген анық қауіп барын анғарды. Бірақ жана тыста жандаралдың артында келе жатып алысуға бекінген ниеті мынау сөтте де өзгерген жоқ. Сескену, үрку емес, бойына қайсар ашу жиғіт. Бұған ұлық қазір тек ызалы көрінді де, ақылсыз, үшқалак төрізденді. Мінезбен, ақылмен, бойдағы адамдық қасиет, қуатпен салысуға келгенде, қазір Абай өзін жандаралдан әлдекайда биік, астам тұрғандай сезінді. Ол сабырмен ғана ығыспай жауап айтты.

— Ваше превосходительство! Мен ол адамдармен сіздер әкім қойған-дықтан алыспаймын. Айттым ғой, олар жауыз болғандықтан алысамын!

Жандарал қатты тепсініп, столды саусағымен қатты үрып тұрып:

— Ең әуелі, сіз осы үшін жауап беріңіз! Әкім сайланған адамдарды “жауыз” деуге қандай хакының бар?

— Олардың шынын білсөніз, мен ғана емес, өзініз де жауыз демек түгіл, көбін жазалар едініз.

— Осы айтқан сөзінізге дәлел келтіріңіз! Не сіз көп волостной управительдердің қылмыстарын дәлдеп атап бересіз. Менің көзімді жеткі-

зесіз соған. Немесе айтқан сөздерінің сахарада сіздің жүргізіп отырған өситетіңіз, біздің әкімдердің тұрасында таратып отырған жала болса жасырмаймын, мен сізді осы үйден шығарғанда, қасынызға жандармдарды қосып, түрмеге жөнелтетін боп шығарамын.

Абай өлі де сасқан жок. Жандаралға ойлы, салқын көзben тік қарап тұрды да:

— Макұл, Ваше превосходительство! Осы шаруанызды мен қабыл алдым. Жалғыз-ак, мен қазір үсталып, тұтынға алынады екем, сіз мені сол тұтындауларда алдында езіңіз өз аузынызben тексеріп, тындалап өтпек болған екенсіз. Бұныңызды маган көрсеткен рахымыныз деп санайын. Элде-бір істің байыбына бармайтын жеңіл чиновникке тапсырмай, өзіңіз біліп, өзіңіз жазаламақ болғаныңызға мен ырзамын. Тек бірақ маган барымды айтқызып, тындалап шығунызды өтінемін! — деді.

Абайдың мынау жауап, мынау жүзінен сон жандарал оған бір сәт жалт бұрылып, ұзақ ойланған үнсіз тоқтап, қадалып тұрды. Сейтті де бірталау үакыт үнсіз жүріп алды.

Абай қазір Қарамолада шербешнай съезд шақыртып отырған зорзор дауларды, ел шабуларды, барымтаны, үлкен тынымсыз үрлық сиякты қылмыстарды санап өтті. Бұл ұлықтың Абайды бек білетіні жана, алғаш кездескен жердің өзінде көрінді. Әрине, ол ен алдымен Оразбайлардың жалакор арыздары бойынша біледі. Бірақ ол ғана емес, осы Қарамолаға жүрер алдында кенсесінен осы сапарда керек болатын қағаздарды жиғызып алғып қарағанда, Әлмағамбет әкеп кіргізген көп қағаз да көзіне түскен. Тіпті, көп колдар койылған приговорлар бір ауылнай емес, көп ауылнайдың елдері араласып жасаған тұтас тілекті анғартады. Бар қағазда “Ибрагим Құнанбаев” аты қайта-қайта аталады. Оны даланың бұрыннан дағдылы арызы деп әуелде үстірт шолып, сирып тастамақ еді. Бірақ орысша жақсы өнерлі тілмен жазылған, ашық боп ұқыпты жазылған тілекарыз жолдары көзін еріксіз тартқан. Сонда Абайды қазақтың актағаны былай тұрсын, мұнда переселен крестьяндар түсірген актымен катар Абайдың соңғы жатақтарды қорғаған іс-әрекеті бір жерден шығып отыр. Бұл жай осылай жүрер алдында жандаралды Абай жөнінде нық тоқыратып, қатты ойландырып қалған. Енді Абайды анық танып, іштегі ой-ниетін түгел білгісі келеді. Бұған кейде сұраптар беріп, оның ішін ашатын жайларды әдейі сөйледті.

Абай өз ойын айтып жатыр.

— Қылмыстың бәрі қағаз жүзінде сансыз көп ауыр жұмыстар болғандықтан ояздар тыя алмай, мировой судьялар анық бұзық, жауыз адамдарды жазалай алмай қойды.

Енді, міне, үш-төрт дуанның көп болыстарының арасындағы тарыстаң облысты билейтін кенсеге де түсті...

Сіздің өзіңіз ықтиярсыз сол көп арыздарға көніл бөліп, жаманшылық, жауыздықпен алыспақшы боп, осы араға келіп отырсыз. Қылмыстардың атын санасак: үрлық, өтірік, куәлік, талан-тараж, кісі өлтіру, үлкен шайкалар жасап, бір елден шығып екінші елге барып, мал талап қайту. Соның ар жағында, әрбір мықты адамдардың сүйеуі, жауызды жаманшылықтан актап алатыны, жалғанға приговор жасау, біреуді өтірікпен жалалау — осы істердің бәрінің үстінде үнемі жүретін пара, зансыз теріс билік, көп елді, момын елді жем ету, шығынға батыру. Мінекей, осындай істің бәрін жиып келгенде — жауыздық атанады. Жаманшылық атанады.

“Соны істейтін кім?” десеніз, көбінше елде отырған малы көп, жігіті көп және керек десе қазыналық печаті, кенсесі де бар өр болыста отырған атақты әкім адамдар. Ал барлық тынымысыз, шексіз көп жауыздықтар сонында малынан айырылатын, ессесіз қалатын, өделет таппайтын көп момын халық болады. “Адал енбекпен, тыныш тіршілік етемін” деген көп халық, жаңағы мықты жауыздардан үдайы зорлық көріп, тендік таба алмай, жапа шегеді, — деп сөйлемді.

Анық бір облысты басқарған үлкен әкімге алғаш рет бетпе-бет кездесіп калған соң, Абай “арты не болады?” деп ойлаған жок. Халық атынан ұлыққа білдіруге қажет болған ауыртпалық істер мен мол мұктаждықтардың бәрін білдірмек болды.

Осы айтқан сыны, көпшілік арызы, мұны сияқты сөздер, жандарал аңғара білсе, Абайдың кіммен жауласатынын да анық ашқандай. Ол өз басын актап, я өзінің жауы бол жүрген адамдардың атын да атаған жок.

Жандарал Абай сөздерін тындай отырып, бұл адамның “жай бір арыз, приговорларда жүретін, катардағы айлакер емес” екенін аңғарды. Аңғарған сайын Абайға іштей жауығып, жатырқай қарады. Бұл киргиз — жандаралдың сахарада “кездестірем” деп күтпеген адамы. Өзінде “халықтың қамқоры боламын деген, оның сөзін сөйлеп жоқтаушы, алысушы боламын” деген кескін байқалады. Бір кезек жандарал Абайдан іштей үркіп те қалды. “Мынау айтып отырған сөздері өлі “азатшылдық”, “халықшылдық”, “социалистік” ойлармен жалғасатын программа емес пе екен?” деп те сескенді.

Бірақ кейін “ол аталған заттар өлі сахарадан алыс болу керек, мына сияқты қырдың киргизина ондай ойлар жетпеген болу керек. Бұл адам өз көргенінен өзінше теріс, қыңыр ойлар түйіп жүрген бір жапа-жалғыз “оригинал” болар деді. Және сондай көп адамның тәжірибесіз аңғалдығы бойынша кімге қандай сөзді, қалай айтуды білмейтін олақ адвокатсымак” деп, алғашкы ойын түйді.

Осьдан кейін Абайды тағы да сөйлете түсіп, сырын ашқыза бермекке бекінді.

— Құнанбаев, не себепті сіздің жаңағы маған айтқан сөздеріңізде жамандыған адамдарыңыздың барлығы біздің сайлап қойған судьялар, волостной управительдер және өр түрлі беделді, инабатты адамдар болып шығады? Сіз бұнымен кімді жамандап отырғаныңызды аңғарасыз ба? Біз киргиз даласына тандап отырып, әкімдер сайлаймыз. Сіз оның бәрін жаман дейсіз, жауыз адамдар дейсіз. Оның менің аңғаруым рас болса, сіздің өзгеден бөлек убеждениеніз емес пе? — деді.

Абайға салқын қарап, сынап, торып сөйлеп отыр. Бұл сөздің артында “елдегі әкімдер жаман болса, оларды сайлап қойып отырған біз де жаман боламыз ғой! Айтпағың сол ма?” дегендей Абайды айыптауға бейім ажар көрсетті.

Бұл ара — арбасудың анық шетін, қатер жері. Абай айттарын айтты, “ар жағын қорыту, әкімнің өз міндеті” деп ішінен ойлады да, өзімшіл, зорлықшыл ұлықпен бұдан ары шыншылдыққа басып, сыр ашысып сөйлескісі келмедин. Салмақпен қарады да күліп жіберді:

— Ваше превосходительство! Мен ғұмырда бірінші рет сіз сияқты үлкен әкімге кездескендіктен, сіз билеп жүрген сахарадағы шын ауыр халдерді айту қажет кой деп білдім. Шынын айтсам, жаңағы мен айтқан көнілсіз халдер туралы бір мен емес, сұрастыраның, барлық сахараның

мол халқы да айтар еді. Сізге кездесуде менің өз басым үшін әделеттен басқа өтінетін еш нөрсем жоқ. Мен әкім боламын дейтін кісі емеспін. Сіз болсаныз, зор әкімсіз. Қолынызда көп құдірет күші бар. Жаманшылық, жауыздықты тыямын десеніз, қолыныздан көп нөрсе келеді. Ал сізге біздің сахарамыз турасындағы шындық халдің көбі мәлім емес деп білемін. Соның біразын болса да сіз біліп кетсе екен деп әдейі айттым! — деді.

Жандарал бұл сөзді ұнатпады. Қазактың халқын тек топас жабайлықты билетін, ұлыққа қараңғы қоркынышпен бағыну, табынуды ғана билетін, аса бір тағы ел деп ойлайтын түсінік бар еді. Ол ойының бәріне мынау сахара қазағы Ибраһим Құнанбаев өнеге бойымен сөйлеген сөз, ішкі нәр ойымен түгелдей қарсы ажар танытып отыр. Орысша оқыған адамша сөйлейді. Жандаралдай ұлыктан жасқанбай, ақыл-тәрбиесі тен адамша кенеседі. Үстіне киген бешпеті де сондай ұнамды түсті, қымбат сұннодан тігілген, онысын және қаланың тігіншісі тіккені көрініп тұр. Бұл белгісі де Абайды надан етпей, тен адам еткен үшін жандаралды ыза кыла түседі.

Осы кезде Абайға сұық қараған көзін жандарал есік жакқа аударып, қабағын түйді. Төрге қарсы отырған Абай да бұрылған еді.

Үйге кіріп, есік жанында тік тұрып, тымағын қолтығына қысқан Базаралы мен орта жасты, сұлу сақалды, сыпайы ғана киңген орыс адамы тұр екен... Абай Базаралының бұл жерден шыққанына орасан таңданды... Оның жанындағы орыс адамын да жаңа таныды. Бұл қазакшага жүйрік Семейдің сағатшысы Савельев екен. Өзі үнемі қазактың арызын жазып жүретін, ояздық, облыстық бар кенесені билетін, жоғары, тәмен ұлықтың бәрінің аты-жөнін білетін және, өсіресе, сол кенселердің маңындағы стражник, урядник, хатшы, тілмаш — баршасымен жете таныс та үйір адам болатын.

“Көп адвокаттан Савельевтің қолы жеңіл” деп қазактың момын шаруасының барлығы да арызын осыған жазғызып, Савельевті жоқшы етіп жүретін.

Жандарал өз үстіне кірген көрінеу арызшыларға ызаланумен қатар, тандана карады. Бірі орыс, бірі қазақ — екеуінің де қолтықтары толы будаланған қалың қағаздар. Қазағы — ұзын, сымбатты бойы бар... сұлу бурыл сақалды, аппақ кен мандайлы, нұр жүзді, келбетті адам...

Бұлардың артында, есік алдында оннан аса жұпның киімді, момын жүзді арызшы жандар үйге кірмей, ашық есіктен бас иіп қана жандарал жүзіне карасып тұр. Бәрі де үйге кірген Базаралы алуандас орта жасты, ұнамды түсті қазақ арызшылары.

— Бұ не?.. Кімдер? — дей берген жандаралға Савельев шапшаң ғана жай білдірді.

— Ваше превосходительство, бұл келгендер — Семипалатинск уезінің әр болысының арызшы қазактары. Қазір бәрі де сізге бір ғана өтінішпен келді. Бәрі де приговор өкеп тұр. Мына қағаздар солар. Мені “сізге арызымызды айтып бер!” деп сұрады. Өздері орысша білмеген сон...

— Арызы не туралы? Не сұрайды?

— Олар, Ваше превосходительство, өздеріне еш нөрсе сұрамайды. Сізден қазактың ақыны, халық жақсы көретін адамы Ибраһим Құнанбаев туралы өтініш етеді, — дей беріп еді, жандарал қағаздарға үнсіз ғана қол созды.

Савельев пен Базаралы барынша шапшан басып кеп, қағаздарды жандаралдың үстеліне әкеп салды.

Жандарал Абайға көз киығын тастап “осының өзі істетіп отыр ма, тағы бір айласы ма жұмбакты қазактың” деп ойлап еді, бірақ Абайдың жүзінде қатты таңданған халден басқа ешбір елес те жоқ екен. Базаралы болса, осы кезде Абайды мұлде көрмегендей, беті-жүзін танымайтын кісідей қарап, жандаралға енді өздігімен соқалап, орысша арыз айтып кетті. Тілі, қозғалысы аса қызық көрінген келбетті қазакты жандарал амалсыз тындал қапты. Базаралы Абайды өзінің тың өнерімен тағы таңырқатып орысшалап тұр:

— Қырғыз степ слапой, тақсыр, — деп, ұзын, сұлу аппак саусақтарымен бір көзін басты. — Токмо один клаз ес, он Құнанбаев! Қырғыз степ глухой, тақсыр, — деп бір құлағын да жанағы саусағымен басқанда, жандарал еріксіз езу тартты. Қазақ арызшы сондай тапқыр тәрізді. Базаралы даусын сенімдірек шығарды. Саусағын екінші құлағына апарды да, — токмо один ух ес, он Құнанбаев! Он не бойдит, — дейді, өзі бұл сөздерін Абайды көрмей тұрган кісіше айтып тұр. — Не можно! — деп жүзін тез салқындашып бас шайқады. — Степ томнай, глухой бойдет! — деп басын тағы шайқап, — не можно! — деді.

Савельев енді өзі де жымып, жандаралға Базаралы сөзін орысша жеткізейін деп еді, жандарал оған қолын қолденен сермел, кіріспеуге белгі жасады да, Базаралыға қарап отыр. Базаралы әлі сейлеп тұр:

— Қаспадан күбрнэр нобай шалабек! Наш пригоуар много... много степ послал... Много-много степ просит. Наш пригоуар поскай пойдот санту, министр, белый сарь. Степ просит пустит нас министр, Петербур... сарь... псе пойдом! Тода пойдом! — деді.

Жандарал бұл тұста қабағын қайта түйді де, Базаралы мен Савельевке “түсіндік, барындар!” деген белгі етті. Жауап айтып жылы ұшыраған жоқ.

Арызшылар арттарымен шегініп шығып кетті.

Жандаралға Базаралының жанағы, сонғы сөздері анық үлкен өсер етті. Осы мәжіліс үстінде оның Абай турасындағы ойы әлденеше рет өзгерді. Енді аңдаса, қалың надан сахарарадағы жалғыз мынандай адамды жазаласа, оның арты оңай болмайтын сияқты. Приговорларға қол қойғанға қарағанда, бұны жақтайтын халық көп екені даусыз. Сан болыстан мұның беделі де зор болу керек. Кім біледі, оны жазаласан мынау қалың приговор сенатқа, патшаның өз кенсесіне де кетер. Билеген облысынан көп арыз түскен және алғаш қызметке келген жылы түскен деген жандаралға абырай бермейтіні бар-ды.

Дәл осы кезде советник Лосовский қолтығына бір қалың қағаздарды құшақтап, жандаралдан рұқсат сұрап кіріп, есік алдында тұрып қалып еді. Абайға да бас иіп, жақсы ілтипат көрсетіп амандасты. Абай ақырынғана бас изеді. Лосовскийдің әкелгені де өңщен Абайды айыптастын “делолар” болатын. Жандаралдың Абайға айналысып қалған кезінде, Лосовский өзі жатқан үйге барып, асығыс актармалап, “Кунанбаев Ибрагим жұмысы” деген арыз бен айыптаулардың барлығын тез жинастырып алған. Бұл қағаз — Омбыға, корпус кенсесіне түскен шағым, жалалар. Сол қаладан Лосовскийдің әкелгені де және енді баққаны да осы, өзіне міндетті жұмыстар... Ал жандаралдың кенсесінде және

осы арада жылған қағаздар туралы Лосовский хабарсыз. Жандарал Лосовскийге оны бір себептен өдейі айтпаған. Мұның болысының ісін бөгде бір чиновник кеп тексермегі жандаралдың дәрежесіне, ұлықтық намысна тиер еді.

Сонымен енді Абай ісінде Лосовскийді өдейі көмекке алмаған. Аздан соң жандарал тек салқын ғана бас иді де Абайды қоя берді.

Жандарал Лосовскийдің немен келгенін енді анғарды да, езу тартып, күлімсіреп қалды. Лезде бұйрық етті:

— Мұның казір қажеті жоқ, господин советник! Алып кете беріңіз! — деді.

Жандарал сол күні кешке жүріп кетті. Советник Лосовский үш оязben бірігіп, ертең ашылатын шербешнай сиязы да, ішінде амалсыздығы үшін де ызалаңып, Абайды мұнан соң Семей қаласында, елден аулақта мықтап ескермек боп аттанды.

Іштей Абайға жауыққан күйде, бірақ сырттай оның беделін барлық ояз бер кеңесін басып кеткен сахара дау-шарына пайдалану қажет деп шешті. Амалсыз осылай шешсе де, ішінен сол амалсыздығы үшін де ызалаңып, Абайды мұнан соң Семей қаласында, елден аулақта мықтап ескермек боп аттанды.

Осы кеште Лосовский үш оязben бас косып байласқан сезінде “ертең ашылатын шербешнайға ел жұмысын тексеруде халыққа беделді адамдардан билер сайлап алу керек” дегенді айтқан. Сол кеңестерінде халық ортасынан сайланатын бидің біреуі етіп Ибраһим Құнанбаевты белгілеу керек деген ойды анық байласқан болатын.

Бұларға бүгін күндіз жандаралдың Абайға жасаған ілтипаты түгел жетіп, анық мәлім болған. Екінші жағынан, Казанцев оязға бүгін таңертеңнен бері Қарамолаға жиналған қара халық көп тілек, армандар өкелген.

Осының барлығында акы-пұлын, адап маддарын жоқтаған, еселерін қып келген арызшылар: “Жұрттың дауын шешуге, өделетпен тындыруға халық алдында беделді, сенімді Абай сияқты кісілер би болып сайланса екен” деген.

Сол кеште ел арыздарын тексеретін бидің бірі Абай болатыны мәлім бол қалып еді. Тілмаштарға берген паралары арқылы қыбыр-сыбырды алдын ала біліп жүрген сак, пысық болыстар мына жаңалықты елден бұрын аңғарыпты.

Абай өлі бұл жайдан мүлде хабарсыз. Тек оның жолдастары бүгін жәрменке басында, көп арызшылар арасында өз беттерімен өр алуан өнгіме жүргізген. Кейін Ербол мен Баймағамбет қана осы жайды жеткізген еді.

Оның орайына аз уақытта Дәрмен келіп, ең соңғы хабарын айтқанда Абай шын сүйсінді.

Қазір жәрменке басындағы Абайға тілеулес барлық халық өз бетімен қуаныш мәз-мереке жасап жатыр екен. Абайдың аман қалғанына сүйінген нағыз момын жалпы жүрт.

Өдегі арнап “солай етейік, бастайық” деген ешкім болмаса да, жүрт өзі жылыпты да мерекеге кірісіпті. Бар жыны арасында Базаралы, Байқекше бар екен. Солар енді Дәрменді Абайға жіберіп, “ертіп кел, елдің ортасында болсын!” депті.

Абай Дәрменді, Баймағамбетті, Ерболды ертіп Қарамоланың сыртындағы, күнбатыс жактағы сары жотаға шықты. Ойда жоқтан жылған

халық үлкен бір тойдағыдай молайып алты. Осы жәрменкеде болатын шербешнайға сан арызбен, көп мұнмен жоғын жоқтап келген тамам елдер мен болыстардың бұқара, момын көпшілігі.

Бұлардың анық қалың ел атанған өңшең еңбек иесі жандар екені бар ажарларынан танылады. Ең әуелі мінген аттарының көпшілігі арық, күн қакты. Кейбірі шолақ, жалғыз-жалғыз тұғырлар. Олардың үстіндегі ер-токымы да ескі, жыртық көпшігімен немесе ортасынан жыртылған үзенгілерімен, ескі қайыс жугенімен және де жез, қара темір, әлде, тіпті, ағаш үзенгілерімен де — бар жайларды мәлім етеді. Мұнда барқыт ат көрпе, күміс жуген, карала күміс жаптырған құйысқан, тартпа дегендер жоқ. Ескірген токымдардың арасында бірде-бір былғары қаптаған, сұкномен ойылған токым-тұрман да жоқ.

Бұл елдің үстеріне киген киімдері де шетінен сұр түсті шекпен не көнетоз шапан. Бастьарындағы өр рудың үлгісін көрсететін тымақтары да тегіс ескі елтірі, ұзын сенсценен істелген. Ол тымақтардың тыстары арзан шыт немесе жыртылған, жүні шыққан реңсіз күкүл шүберек.

Осындай анық кедей-кепшіктен, қалың бұқарадан шыққан халық бүгін Абайды өз ұлындағы масайрап тоқсандай. Оны ортаға алып, куана қоршап, даурыға амандастып шын бейілмен құтты болсын айттысты. Тәбе басында Базаралы мен Байкекше аттарынан түсіп тосып отыр екен. Абай да аттан түскенде жаңағы достары құшақтасып амандасты.

Абай Базаралыға қалжындан:

— Базеке, шыныраудан алып шықтың ғой. Бұл жолы мен өз өнеріммен шырмала түспесем, құтыларым жоқ еді. Ал сенің бүгінгі сөзің бар ділмардан, бар жүйріктен, адвокаттан анағұрлым асып түсті-ау. Қалай айттың? Тәбемді көкке жеткіздің ғой! — деді.

Базаралы жыныш жүртка “оыйн-асыр салындар, осының өзі Абайдың амандықпен ортамызға жеткеніне арналған бір сауық-сайран болсын” деп еді. Сол арада жүрт екі топқа бөлініп, кесек денелі балуандарын шығарып, дағдылы тойдағыдай күрес салды. Аттар сыналсын деп көкпарға әзірленіп, бір топтар екшеліп жатты. Тенге алатын, аударысатын өнерпаз жігіттер де үлкен реттілікпен сайлана берді.

Осындай оыйн-сауық басталғалы жатқанда Абай Базаралыдан:

— Қалай ғана жол таптың? Жандаралдың үстіне кім жіберді? Неғып кіргізді? — деп сұрап еді.

Базаралы:

— Ойбай, Сабелей екеуміз ашпаған есік бар ма, Семей ұлығында!

Содан ары Абай анықтап сұрағанда, Базаралы нақтылы шынын айтты.

Расында, жандаралдың үйіне мұны жіберу кімге де болса онай емессті. Үстіне қырдың қазағы түгіл, ояз берін чиновниктердің көбін кіргізбей отырған жандаралға арыз иесі Базаралының жол тауып кіруі ойда жоқ нәрсе, мүмкін емес еді. Бірак Базаралының ендігі айтқан шыны бойынша бұған жол ашып берген ақша-пара болты.

Жандарал үйін күзеткен үлкен жандарм төресінің біріне Савельев дәл бір сағат сөйлесіп, екі аттың құнындағы ақшаны алақанына бастырып, содан соң жол алғанын Базаралы енді білдірді.

Күндіз тамам арызшы көпшілік атынан қағаздар жазып, топ-топ кісіні Казанцев сияқты ояздарға беттеткен де Савельев екен. Ертенгі тергеу ісіне Абайды араластырсақ екен деген тілектерді айтқан да осы тәбе басындағы өжет азаматтар болатын.

Осы жайды біле отырып Абайлар өуелі күресті қарады. Қазір бар жұртты әдісімен, күшімен мәз ғып тұрған кесек балың денелі қара жігіт — Әбді. Ол қатарынан үш балуанды келістіре соқты да түйіншек ішіндегі бәйге ақшасын қолына алған, ақсия күліп Абайға келді.

— Абай аға, жаулармен алысканда, өміссе, осылай соқсын деп, казіргі бар күшімді өзіне арнап едім. Сіз үшін қуанғаннан жығып тұрмын, мынау олжамды да сізге тарттым! — деді.

Абай Әбдіге алғыс айттып, сыйын алды да:

— Бәсе, жігер шығар жұрттынан осындай ақыл да шығушы еді ғой! Алысканды жығуды сенен үйренейін, Әбді! — деді.

Айнала жұрт күле қостады.

Осыдан кейін ат үстінен шапқылап кеп теңге алған жігіттер, аударыста женғен азаматтар, көкпарда озып шықкан, жыртыс алған сан елдін Әбді төрізді жігіттері тартыс табыстарын “сізге арнадық!” деп, бәрі де Абайға ұсынып жатты.

Барлық мереке халық пен Абайдың бөлекше бір шат, ашық, шын көнілмен құшақ жайысып табысканындей болды.

Осындай жайды сол даладағы Байқекше өзінше баян етіп берді.

Абай мен Базаралы сияқты егде адамдар тобында тұрып Байқекше өзінің зор үнімен аса бір мағыналы сөз тастады.

— Иә, халайық, бұл бір асыл мереке болды, шын қуаныш, қалтқасы жоқ халық қуанышы. Солай болғанда бір жағынан Абай үшін қуанымыз. Ал осы қуаныштың екінші бір тарауы тағы бар. Ол өзіміздің елдігіміз үшін қуаныш, жақсылық үшін бірігіп, ынтымақ тілек қосып өз дегеніне жеткен адад, момын ел үшін қуанбасқа бола ма? Бұл анық елдік жол еді, өміссе, осындай елдіктің жолы болсын! Әмин! — деді.

Айнала жұрт бұл сөзге қатты сүйсінді. Қарт ақынды қостап дауыстап “Әмин, әмин!” десіп бет сипап, мәз боп күлісіп, қатты қожырасып қалған көнілді дабырлар естілді.

Кешкі шай жиналмастан, Абай үйіне ойда жоқ, тың адамдар келе бастады. Абай мен жолдастарының бұл үйде мұлде көреміз деген адамдары емес. Келгендер — бағана күндіз жандаралды қалбақтап тосқан, мойындарына знак, қарғыларын таққан болыстар.

Бұнда Семей оязының бес-алты болысы бар. Оларды бастап келген — Ракыш. Алдыңғы күн Оразбайдың үйінде отырып, Абайды сыртынан мұқатып, кекеткен, оған анық жауықкан болыстың бірі. Өскемен, Зайсанның да үш-төрт болысы мен төрелері келіпті. Бәрі де осы кештеге Абай халінің анық өзгергенін білген. Күндіз жандаралдың бұнымен сөйлесіп, бірге кеткенін өз көздерімен көріп, тарылған, ең өншеш парашыл, арам айлашыл мансапқорлар болатын. Енді шеттерінен Абайды жанаған таңып, бұның алдында құрак ұшып тұрған кісі болысады. Әздерінің өр кеуде, надандық, қорлық есебі бойынша бұлар Абай мен жандарал арасында үлкен достық туып, бекіді деп ойладап кеп отыр. Енді советник — советник емес, ояз — ояз емес. Бейне бір “жарылқаса зор қылып, қарғаса жер қылатын” жарым патша Абай бола қалғандай. Бәрінің сөзі: “Сізге сәлем бере келіп едік”, “Сапарыңыз он болсын дегелі келіп едік”, “Кешеден ұлықты тосып алан көп болған сон, кішкене арқа-бастың кенігенін тосып едік”, “Сізбен сәлемдесіп, дидарласуды Қарамолага жүрмesten бұрын ойладап едік”, “Сіздей, көпке бірдей ел ағасымен жүз көрісу, сарқытыңызыңды ішу бізге қандай ғанибет” деседі.

Бөрінің сөзі әр тілмен айтылғанымен, бір ғана бояма, екіжүзді жағым-паздықты, жаман жорғалықты танытады.

Абай бұлардың ешқайсысымен де жылы ұшырап сөйлескен жок. Конактарға қымыз ұсынылған кезде, өз ойымен тебіренгендей болып, толғауы терен сөздер сөйлеп кетті.

Ешкімнің бетіне қарамай, келбетті, ойшыл жүзін жоғары көтеріңкіреп, мынау адамдардың басынан асыра бір сын толғау тастап сөйлеп отыр:

— Қазақ деген халықтың соры қалың ғой. Санап бітіргісіз жоқшылығы, мұны қөп. Сол сорының бірі — өзін билеп отырған өншең зоры емес пе? Атқамінері, болысы, бек пен биі, хан мен төресі емес пе? Ойда ұлық корласа, зорлығымен ол өгейсітсе, сыртынан аяздай боп әкім қысса, үйден үрген итке ұқсап ел ішінен бәлекор, паракор, неше алуан мансап-Коры шығады. Бір ғана өз басының, жалғыз өзінің, ата тегінің барлығы, байлығы, әмір-құдіретінен басқа халық қамын ойлайтын бірде-бір мансап иесі бармысын? — деді.

Қатты ызамен, үлкен намыспен ширықты. Жағалай отырған болыстардың барлығына ұрықсандаған бол, жирене қарап өтті. Жүргегінде шабыт бар. Ашулы шабыт болатын. Соның ұшқындаған отынан тамаша терең, ойшыл бір толғау туардай. Ақын атаулының ақындық, ыстық жалын үстінде күйдіріп айтатын қанатты сөзі. Ол мансап жайына арналған-ды:

— Мансаптың бәрі корлық емес, иглік үшін өзін құрбан ететін мансап адамға қасиет бітірсе керек. Ондай мансапты сен адам болсан ит қорлықпен, ұлықтың табанын жалап жүріп таппас боларсын. Халқына қадірің асқан жақсы болсаң сендей мансап өзінді өзі ізделеп кеп тапса болар! — дей келіп, өлеңдей, үлкен даналық бар сөз айтты. — Биік мансап — биік жартас. Оның басына екпіндеп ұшып қыран да шығады, ерінбей еңбектеп жылан да шығады! Міне, осының қайсысы болдын, осы отырғандар? Қыран болмасан, халқын үшін жылан болдын емес пе!? — деді де қабағын сұық түйіп, өзге сөзден тыйылып отырып қалды.

Абайдың сөзі болыстардың барлығына қамшымен қақ бастан қасқайта тартқандай, ауыр сокқы болды. Бұны түсінбей қалған болыс болған жок. Астыртын жамандасуға айлакес, сырқынды болғанмен, мынадай үлкен әділ қазының алдында ашық шындыққа бара алмайтын арамза әкімдер Абаймен жауаптаспай, тегіс томсарып үндеңей қалды. Көбі сызданып, қабақпен өкпе көрсетіп, тым-тырыс отыр.

Абай да бұларды қонақ етіп, қошемет қылмақ ниеттен аулак еді. Аздан соң шапанын жамылып, Баймағамбетті ертіп, тыска шығып кете барды. Басқалар да тарап кетті.

Ертеңінде “Абай өзіне амандастып, сөлем бере барған болыстарды масқара қыпты. Бетке қағып, айыптап сөйлепті!” деген сөз шықты. Бірақ бұны көпшілік естіген жок. Рақыш сияқты кей болыстар Абайға кінә тағып кеткендіктен, Оразбайға шағым еткен.

Оразбай кекете күліп отырып, өзінің байлауын айтты:

— Шок-шок, бәлем. Абайшыл болыстар, сендерге со керек. Одан да зоры керек еді, Абайға табынудан тыйыламысың шетінен. Алдынан өлі де талай оралар. Одан өлі талайың талайды тартарсын. Қашан айттың деме! — деп, енді өзінің де мысы қурыған күйде, сөзін тыйған.

Бұл күнге шейінгі жасаған аллалы, арам қоршауы мен құрсауларын Абай бір-ақ қимылмен талкан етіп кеткендей. Оразбай соған ызалы да күйікті болатын. Бірақ ол Абайды жығатын жардың мүлде жоғалмай-

тынын осы жолы, өсіреке, анық танып, біліп алды. Абайға жауықкан болыс пен жуан-шонжар атаулының бәрімен де тұмсық түйістіріп, ауыз жаласып алған.

Бүгін осы Қарамолада жықласа да, “түбінде Абайды апарып бір құлататын ордың ортасын таптық” деп, ішінен соны медеу етті де шербешнай сияздың артын тосып отырып қалды.

5

Биылғы қыстың басы адамға да, малға да өзір аса жайлыш бол түр. Декабрьдің ортасына тақалса да, әлі қар қалындаған жоқ, күн аяздап суытқан да жоқ. Шағырмақ, бұлтсыз ашық күндер көп. Қыс белгісі жақында түскен күпсек қардан және кей күндерде болатын сөл шытқыл аяданғана білінеді.

Қыс кешен басталғандықтан Ақшоқыдағы Абай аулы биыл соғымды жай соя бастаған. Соңғы үш-төрт күн ішінде жылкы, ту сиырлар, ереккөй, ту саулық, семіз ту бойдактар сойылды. Кілет, шошала, зәуезнәй атаулыға Әйгерім қыс азығын ертенді-кеш жиғызып жүр. Бір өредікте күле түсіп, Зылиқа мен Баймағамбетке құдік айтты.

— Тек осы өбігер күндердеғана қонақ саябыр бола тұрса екен! Азық қоятын жерлер, ас пісіретін үйлер аузынан шығып жатқанға Абай аған қарай ма? Қонақтың қырқы келсе де жібермейді ғой, — деген.

Бұнысы уайым емес, сөл ғана шаруаның қысылшаш күйін ескерткені. Қемекші жігіттер мен келін-кепшіктерге жіті жүріп, ширақ жұмыс етуді тапсырғаны.

Бірақ Әйгерімнің тілегі болған жоқ. Уәделескендей дәл осы бүгінгі күн ойдан, таудан, тұс-тұстан қонақтар кеп жатты.

Бір топ жолдасымен Байғабылдан Ақылбай келген. Абайдың сәлемімен осы соңғы жылдарда “акын” деген атқа шыққан: Керей — Уәйіс, Топайдан Бейсембай деген ақындар да келіпті. Тұsten бері осы қонақтар Абайдың үстіне келіп, сәлем берісіп, тұстік астан, күндізгі шайдан ішісті. Отаулар, қонақ үйлер, көрші үйлердің бәрінде өзірге жататын орындарын анықтасты.

Кеше “қонақ келмесе екен!” деген Әйгерім, бүгін осы қонақтарды өзінің дағдылы, сыпайы жүзімен қарсы алды. Күйлі көркем құлкісі үзілмей қабылдады. Зылиқаға шынын айтады: “Қонақ келмесе екен деп нем бар еді! Айтқаныма карама-қарсы болғанын көрмеймісің. Енді тек сыр бермей, қабак шыттай қабылдай беріндер! Осыны көршілерге, келіндерге де айт! Және ас пісіретін кісілер жас малдардың жылы-жұмсағын, тәтті-дәмдісін бапты ғып мол-мол ассын. Атап тапсыр!” деген.

Бүгін келіп жатқан қонақтармен бірге қызық сауық, көнілді өнер қоса келетінін Әйгерім жақсы біледі.

Шын, бүгін Ақшоқыға өздерінің соңғы өнер табыстарын асығып өкелген өнерпаздар аз емес.

Келген ақындардан Абай күнұзын сұрау салумен болған-ды. Ақшоқыда күзден бері жазу соңында болған Мағаш Африкада Нил дариясы бойындағы бір үлкен ерлік істі жыр етіпті. Мейірімсіз байдын ер құлдан саза тартқанын көркем өңгіме еткен. Соңғы күндерде сол дастан Ақшоқы, Қорық, Кіндікті, Шолпан сияқты жақын жердегі ауылдарға көшіріліп, жатталып, әнге қосылып тарап жатқан. Ақшоқыда туған, бұдан

бұрын тараған Дәрменнің “Еңлік — Кебегіне” Мағаштың соңғы дастаны “Медғат-Қасым” сынар серіктей қосылған.

Жемісті болған күз сонында көп ақынның табысы бүгін осында ұшырасып отыр. Бұған себеп те бар. Қарамоладан аман-есен қайтқан соң Абай өз достарының бәріне жаздығуні Павлов, Әбіштер айтқан өситеттерді ескерткен. Еңбекке, өнерге шақырумен қатар, әрбір ақынның ойында жүрген арманын, ақындық толғауын білген. Соңда атап көрсетілген мерзім де бар. Әйгерім оны білмесе де, Абай осы бүгін келген ақын атаулының бәріне бір күндерді белгілепті: “Дәл биыл, Ақшоқыдағы біздің ауыл соғымын соятын күндерге жырларыңды бітіріп, менің қасыма жетіндер” деген екен.

Бұрын келген ақындар күндіз екіден, үштен оңашаланып, өзара өлендерін оқысан. Бірен-сарапан “Еңлік — Кебек”, “Медғат-Қасым”, “Қозы Қөрпеш” сиякты өлендерді Абай да күндіз тағы бір тындалап өткен. Бірақ ешкімге өзір ойын ашып айтқан жок-ты.

Көпшілік кеште түгел Абай мен Әйгерім қасында бас қосады. Әлі келіп жетпеген ақындар бар. Тағы да тың өлендер сонда оқылады. Дәрменнің сол кешке әдейі іріккен бір жыры тағы бар-ды. Өз ойында, барлық басқа жырлар тындалып өткен соң, ең сонынан айтып шықпақ арманы.

Осы күні кешке ел орынға отыра бергенде, тағы да тың конактар келді. Бұлар — Базаралы мен Қекбай. Екеуі бүгін кешке осы ауылдың желкесінде кездесіп, бірге келіскең. Абай Базаралының келгеніне, өсіре-се, куанып, күле амандастып жадырап қалды.

Бұл жолы досының шақыруынсыз және бөгде жұмыссыз тыныштық сапармен, Абай қасында біраз болып қайтпақ боп келген. Абайдың қасына жиылып өлендерін тыннатады дегенді Ерболдан жақында есітіп еді.

Базаралы келісімен-ақ үй ішін жарқын жұз, өзіл, күлкі аралас сөздерімен көнілдендіріп жіберді. Абай оны өзінің он жағынан жоғары отырғызған. Биік сүйек төсектен екі жастықты өзі өперіп, қалындастып көрпе де салғызды. Осы топтың әрі үлкені, әрі Абайға ең қадірлісі болғандықтан, жиын өзір тек қана Базаралының аузына қарайды.

— Жол ұзак, шаршап келдін ғой, Базеке, жантайып отыр! — деп, Абай Базаралының шынтағының астына ақ жастықты тақап қойды. Базаралы бір нәрсені есіне алып жымиды да:

— Шаршайтын орайым бар еді, бірақ бүгін көрген бір қызығым күні бойғы жол азығым бол, шаршаганымды білдірмеді! — деп қойды. Үйдегі жас атаулы да, Әйгерім де Базаралыдан енді қызық әңгіме күтті. Абай өзінің алдында тұрған үлкен дөңгелек үстелге шынтақтап, бар денесімен осы қонағына бұрылды да:

— Ал ендеши, айтпайсың ба, Базым, — деп жан-жағына көз салды да, — сені көрсек қызық күтіп отыратын жастарың анау, — деді.

Базаралы да бәлсініп созған жок. Қазір ол басын көтеріп алды. Үлкен бөлме жылы жағылған, дөңгелек үстелде жарығы мол лампы үй ішін және де көнілдендіріп тұр.

Суықтан кеп, жылы үйде жадыраған соң Базаралының ақ жүзіне жүқалан қызыл рен кіріпті. Жаңа өзі мезреті жасаған әңгімесін айттар алдында жастарға карап сөлғана өтілгендей боп сейледі.

— Бұғынгі мәжіліс ақындар кезегі екенін сезіп отырмын. Абайдың касында мен де бірге тыңдайын деп келген жайым бар. Сонын алдында жаңағы өзімнің шыдамсызданып бастап қойған өнгімемді айтып берейін, ендеше...

Магаш ентелей түсті:

— Базеке-ау, сіз сөйлесеніз, ақындар кезегімді алып қойды демейді.

— Мен бұғын Шыныстың бөктерінен шықтым, — деп Базаралы сөзіне кірісті. — Жол ұзак болған соң, таң біліне аттанып ем. Сөскеде Көлқайнарға кеп Жұман аулының жаңындағы адырға кіре берсем, бір төбенің басында, ұш ұйықтасаң түсіне кірмөс бір қызық топ тұр. Қандай топ десенші? Топ дегенім — төрт теке мен Жұман. Жалғыз тұп боз қарағанға төрт текені тұқыртып байлап қойыпты да, солардың қарсы алдына молдасындей боп, ақ таяқты сілтей түсіп, Жұман өзі текше таска отырып алышты...

Үйдегі жұрт енді өнгіменің беті бір оқыска соғатынын аңғарып күле бастады. Базаралы бар сөзін ашық ұнмен ажарлы етіп, жандыра сөйлеп келеді.

— Құн жел еді, мен ық жақтан келгем. Қастарына жеткенімше сырт карап отырған Жұман тықырымды естіген жок. Енді аңғарсам, Жұман таяғын сермен тастанап сөйлеп отыр екен. “Е-е, бұнда Ырғызбайдың бір келелі кенесі бар ғой, тегі...” — дей беріп Базаралы жағалай қарағанда, үйдің іші ду күлді. Абай бар денесі селкілдеп сықылықтай күліп қалты. Әйгерім де өсем күлкісі сылдырап қызара қысылып, қатты күлді. Базаралы өзі күлмей айтып отыр. — Қой, мұны тастанап кеткенім Базаралы басыма ұятта, кінә да болар... Аз да болса ақыл үрненейін, тым құрыса... Ендігі калған Ырғызбайдың бұ да бір үлкен ғой деп, атымды тұсан қойдым да ақырын басып, сыртынан кеп тындан отырып қалдым.

Күлкісі тыйылмай мәз болысқан жұртка Базаралы ендігі көргені мен естігенін баяндап жатыр.

Болған хал былай екен. Жұман койда жүрген баласы Месқараға келсе, ол “осы текелер койға маза бермей қойды” депті. Қүйек байлауга кешіккенін енді сезген Жұман төрт текені ұстатьп алышп, қарағанға байлатып қойғаны сол екен. Текелер бастарын тұқыртып, мүйіздерін төсеп тұр. Қездерінде айыбын білген белгі жок, қайта Жұманның сақалына ежірейе қарап “сүзер ме еді өзін!” деп түрғандай. Соны көріп, онсыз да ызысы келген Жұман төрт текені жеке-жеке де, тобымен де кінөлап, жазғырып, ұялтып отыр екен. Базаралы кеп отырғанда Жұманның ұзын таяғы өүелі төрт текенің төбесінен түгел бір жайқап етті.

— Уа, төрт теке, коралы койға бұлік бол араспағым деші көні, бұллірмедім деп көрші! Қой десе, сірә, қойдың ба? Құдай, өруақтан ұялдың ба?.. — дей түсіп, енді үлкен керіс ұстіндегі қызыл кенірдекке басты. Бір кесек таяғымен так еткізіп жастау кара текені мүйізінен салып қалышп: — Қара теке, жастан шықкан тынымсыз бұлік сен болдың! — дегенде кара теке сақалын салтылдатып, ырғып ортқып Жұманға ұмтылғысы келгендей болды. Жұман да енді екілене түсті:

— Қарашы бұны, сотқар да өзі, қыңыр да өзі, көрдін бе? Сакалы да сапсып апты жас басынан Әзімбайдың сакалында, — деді де, Жұман өзінің ендігі ойына мәз болып, кенкілдең күліп алды. Қазір, шынында, оның ойына қайдағы бір тапқыр қызық киял кепті. Әзімбайды айтуы мүң екен, содан әрі текелері теке болмай, шетінен кісі болып сала берді. Қара теке — Әзімбай болғанда, осы текенің әкесі — сары теке қатар тұр еді. Оны Жұман сол сәтте Текежан етіп алды. Одан арғы бөрте текені Жиренше дей, ең соңғы қарағай мүйіз, жуан мойын ор текені — Оразбай қып қойды.

Жұман мен текелердің содан соңғы кеңесі Базаралыға анық тапқыр, тамаша бол көрінген-ді. Әзімбайдан бастап Текежан, Жиренше, Оразбай болған текелердің құйексіз құйдегі тынымсыз, ынсансыз пәлекорлығы теріліп саналды. Бәрі де момын жүрген ешкі мен қой атаулыны ертеден қара кешке дейін қырық бөлек қып, бықпырт тигендей мазалайды екен. Соларын беттеріне баса келе, Жұман тағы бір рет топшысын көтеріп желіге сөйлеп кетіп, Оразбай, Жиренше, Текежан, Әзімбай — бәрі бірігіп елді лайлаганда бір Абайға қарсы қастық етіп жүргендеріне кеткен-ді. Жұман бір сәт өзін Абай етіп қойып та төрт текені кінелайды: “Халықтың қарғысы мойындарында... Мен момынды жылатпа, елді бүлдірме деген үшін сендерге жазықтымын ғой. Бірақ табарсын, елдің көз жасынан табарсын!” деп те қояды... Осы жайдың бәрін Базаралы неше алуан үнге салып, аса шебер ойнақы артисше баяндай келгенде, тындаушы жүрттың көбі ішек-сілесі катып, тынымсыз қарқылдап күледі.

Кейбіреулер жығыла кисайып үн шығара алмай, көгереп қатып күледі. Абайдың да екі көзінен жас парлап, күлкіден дінкесі құрып, Әйгерім екеуі біріне-бірі сүйенісе күледі. Базаралы барды баяндап болды да, ең соңында:

— Жетпіс бес жасқа жеткенше мылжындал-мылжындал кеп, ең аяғында осында ақыл тапқан Жұманды көргем жоқ па? Құдай ақы, мынасы қай Ырғызбай тапқан сөз еді?.. — деп әңгімесін бітіре берді.

Ақылбай әңгіменің аяғы бітпей қалды ғой деп ойлады да:

— Өзінізді Жұман көрмей-ақ қалды ма? — деп сұрады.

Қалған жайды Базаралы қысқа қайырды.

— Сөзінің беті түзеліп, бар анғары танылған сон дәл желке тұсынан жеткіріп қап, түрегеле қойым. Сонда жалт қарап, мені көре сала қысылып қап: “Е-е, Қауменнің куы, сені кім шақырды?.. Сен қайдан жүр едің?” деп секем ала беріп еді, қысылмасын деп сыр бередім. Бірақ сасқаны ма білмеймін, тағы да тез ғана құбылып, баяғы берекесіз мылжың бір сөзге басқаны. Жұлып алғандай: “Уәй, осы сен көпті көрдін, көпті болжадың ғой. Сонау тұрған Доғаланың тас биігін көремісін, сол осы сенің ойынша неше пүт келеді, осыны бір айтып берші!” дегені.

Жүрт бұл сөзге тағы дуылдап күліп кетті. Базаралы әңгімесін тұжыра берді.

— Эй, Жұмеке-ай, дәл осыған ақылым жетпей тұр, өзініз болма-саныз... Қайдам... Өзініз айтып көрінізші деп ем, “Мен білсем, көз тара-зы, көніл қазы ғой, дәл сол Доғаланың биігі бес мың пүт болар” дегені.

Содан соң санымды бір соктым да, атыма қарай аяндадым, — деп Базаралы әнгімесін аяқтады.

Доғаландай таудың салмағын өлшеу, оны бес мың пүт деу қандай басқа келетін, кері кеткен мылжын сөз екендігі жастарды тағы да талай өзіл-сықаққа айдал, көп күлкінің желісі үзілмей отырды.

Осы қалыптап Эйгерім мен Зылиқа шай жасамақ боп еді, үстел басына барлық жұрт сыймайтын болған соң, Абай үстелді жиғызды да, ұзын кен дастарқан кілемге жазылды. Кен үйдің мол жиыны енді түгел қанат жайып, дастарқан жағалай отырысты да, шайға кірісті.

Көкбай шайды ерте ішіп болған. Сол анғарды таныған жұрт дастарқан жиылмай-ақ әр жерден күнкілдеп “жыр басталса” деген еді, Базаралы домбыраны өз қолымен алып, осындағы өдеті бойынша Көкбайға ұсынды.

Содан ары тындаушыларды көп өтіндірмей Көкбай өз өлеңін жырлап кетті. Ұзак ішілетін шай аяқталған жоқ-ты. Бірақ үлкен самауырды қайта демдел өкелгелі алып кетіскенде, өлеңнің айтылып жатуы мезгілді сияқты.

Көкбай бірталай уақыт жырлағанда, Абылайды мадақтап сөйлеген. Енді самауыр қайта кіргенде, Абылайдың нәсілдеріне ауысып, соларды кошеметтей бастап еді. Дәл осы уақытта Базаралы Көкбайды санынан қакты да, “тоқташы” дегендегі белгі етті. Көкбай Абайға қарап еді, көптен салқын қабақпен тындалап отырған Абай да тоқтағанын макұл көргендей екен.

Көкбай еріксіз шұғыл тыйылып қалды. Енді Базаралы іле сөйлей жөнелді.

— Бұрын сөйледі деп айып етпендер, жігіттер, осында менен басқаның бәрін, бастығын Абай боп, өншен ақын екенсін. Ендеше, Қожасыр айтқандай: “Осынша тауыққа бір қораз керек емес пе!” Көп айтұшыға бір тындаушы болсам, ойымды айтайын, — деп, Көкбайға салқын қарап алды.

Абай Базаралының бұл мінезін де құп көріп, айтудын өтінді.

— Айтсам, Көкбай “алдияр” дедің, “асыл ханым” дедің, “әруагыннан айналайын” деп те жалбарынып жатырсың. Аяғы Абылайдан өтіп, нәсіліне де тауап қылар тәрізің бар. Шынымды айтайдын, жақпайды маған, Көкбай, мұның. Осы хан-сұлтанды көксеп, маңырап талай надан ақын, баяғының өзінде тоздырып болмады ма, Абай?! Біз Абай сөзін естігелі осыны ұмытсақ макұл емес пе еді? Көкейіме конбайды, өйткені қөніліме жақпайды. Ал адалын өздерін айт! — деп Базаралы Абайға қарады.

Жұрт мына сын шыға бастағалы шайды ішпей, сілейе тындалап қалған екен. Абай Базаралыны қостап, ойланған отырып, бас изеді де:

— Осы сөз, анық әділ сөз ғой. Айтып қойғанымыз болсын, айтпағанымыз болсын, бәрімізге де жетерлік сын екен, — деп ойланған отырды да, Көкбайға салқын қарап: — Ал Наурызбайлар көпті сорлатқан. Сол қатты, қатал сойқандары үшін өз бастарына әділ жаза тапқан. Көпке қаза шақырғаны үшін тапқан қатты бұлік содырлар еді. Олар үшін, әсіресе, өктемесен болатын еді ғой! Қазақ орысты қырды деп, тағы бір тындан Әзіретелі таппак бопсын, оны қазақтың қалың елінің қамқоры етпексін.

Жалған! Бөрі де жалған! Алдамыш бояулар! Қазақтың қамқоры емес, қайта сол қазақты, халықты сатқан азғана топ, азғын топ — хан-сұлтандың қамқоры болатын. Бұл күнде, бүгінгі нәсілде қазақты орысқа өшіктіруші, казақ халқына достық етпейді. Негұрлым сол орыстың шын қасиетін танып, тың өнерін тез үйренуге жетпей, қазақтың көзі ашылмайды. Бұдан өзге өріс те, будан өзге шындық та жоқ. Мынау өлең жалған да теріс. Менің өмір бойғы тұтынған жолыма анық қарсы, қияс жолдағы өлең екен. Осылай айтпасқа әддім жоқ, — деп Абай ызалы, қатқыл үнмен, Көкбайға аса наразы болып сөзін аяқтады.

Шай енді мүлде ішілмей қалған. Үй іші жым-жырт боп, Абайдың енді тағы да айттар ой-өрісін тосқан. Абай ойланған отырып, жай сөйлеп кетті. Әзіргі өнінде қуан тартса да толку, қызу бар.

— Батырды, қыз қызықты, асық ынтықты тауыпсындар! Жырлағын да, сырларын да аз емес, армандарын да жана! — деп бастады. Бар бүгінгі дастандардың түгел тобын қармап өтті. — Жазарсын... Жаз. Бірақ бұл аз! Аз! — деп қатан, салқын үн таstadtы. — Істің сөзі емес, түстің... Төтті түстің сөзі. Сендер ғана емес, менің өзім де жетпеген жер, жазбаған зар бар. Ол бүгінде, дәл бүгінгі қасында, қалың елің басында тұрған күй. Қаранды масқара надандық, қаскей озбыр зұлымдық... Көпті күніренткен корлық!.. Бөрі де адыр-адыр алда жатыр. Барап жолын, аңсар арманын, алысар тәсілін танытқамыз жоқ. Орыс ойшылдары, ер өжет үлдары осы жолдарды тауып келеді. Сол үшін алысып, қырқысып, жанын сарп етіп жатыр. Біз болсак, токтықта, тыныштықта ғана сайраған көнілашармыз. Біз алысушы емеспіз. Алысуға шақырушы да бола алмай келеміз. Ендігі күшті соған серме! Улғіні орыс азаматының дәл осы күнгі оғын ойынан ал демекпін! — Сөзін осымен тоқтатты.

Жастардың бөрі тегіс аңғарып отыр. Әзір Абай мақұлдаған бірде-бір өлең болмай шықты. Көкбай үнсіз жиын арасынан турегеліп, “Басым ауырып тұрғаны” деді де шығып кетті. Есікten шығардағы күжірей-ген жуан жотасына қарап отырып, Абай оның өкпелеп бара жатқанын аңғарды. Соған орай өзі де ішінен қатуланып қалды.

Қабактары ашыла алмаған ақындар арасында енді сабыры таусыларман боп тіленіп отырған Дәрмен ғана. Қазіргі қатты сыншыл қабактардан күдіктене түссе де, өжет, өршіл көнілі корғанған жоқ-ты. Сонысы сүйеу болды да, Дәрмен Абайға өтініш айтты.

— Абай аға, сынға толы боп, деген жерден шығады демейім, бірақ менде бір тың жыр бар еді. Өзін бенде баласына оқыған жоқ ем, соны тындал, мінеп берсеніздер қалай болар екен, — деді. Абай Дәрменге жалт етіп үмітпен қарап қалып:

— Айтшы, сен айтып көрші! — деді.

Содан ары ақ сүр жүзді, тықыр тығыз сұлу мұртты, отты көзді, қаршығадай алғыр кескінді ақын жігіт жедел созып, өз жырын оқып кетті. Үй іші тегіс Абайдай бейіл қойып тындал қалды.

Бұл дастан салған жерден осы үйдің ішіне түгел таныс қоныстар, қыстауларды атап, Шүйгінсу, Әзбергенге бет қойды.

Қара дауылы қақап тұрған катал күн, сұyk күз бүгін кешке сокқын өкеле жатыр... Аспанды қаптаған өлек бүлттары өлдекімге сор айдал ке-

леді. Зорлығы мен сүмдығы күшті бай ауыл, киіз үйде ықтырмасына сыйынған. Сол ауылдың шеткі жыртық лашығында жүдеген ауру ана баурында қос бөбек лыпасыз бұрсен қағады. Олар — Асан, Үсен... Зарланған кәрі сорлы әже — Иіс. Күнүзын бай малының сонында жаурап үшіп қайтқан азамат — Иса!.. Осы түндегі асқындаған дауыл, азынаған сұық лашық, бүріскен аш-арық, панаңыз момын да жазықсыз үй іші... қатал қаскөй бай менен қабандай қырыс жыртқыш бай баласы. Исаңын сабалуы. Ықкан қой... Оны қуған Иса... Бұған өшіккендей дүлей дауыл, қар аралас сұық жауын... Содан ары қасқыр... Қасқырлар!.. Исаңын ер қажыры, батыр қайраты... Жанталас!.. Соңғы арлан бөрімен жекпе-жегі.

Осы жайларға ақын жыры ауысқанда, үй іші тегіс демін ішіне тартқандай тынып қапты. Қыбыр еткен бір жан жоқ. Тек оқта-текте күрсініп, шошына сыбырлаған Эйгерім үні білінеді.

Ойда жоқта, қақ қастарынан шыққан тың дастанның бар адамы, бар құбылысы кеше ғана өздерін қайғыртқан шер-сорымен, енді, тіпті, жақын кеп бар жүректі бүріп қысып өкеткендей.

Шебер ақын алмастай өткір сөзден, оттай сезімнен құдіретті жыр құрап үдеп барады. Азамат Иса, ардақты ұлан, ердің еріне бітпес қайратты. Неге атты! Кім үшін атты! Қатыбас, аяmas, ер қадірін танымас дұшпаны үшін, адамның қасқыры үшін атты-ау, есіл ер!.. Иса ауру... Науқасы қатан, балалар корқынышта. Шеше зарда, жар дерітте... Үй жудеу. Үй іші аш... Исаңың көкірегінде арман, арылмас, айықпас арман. Зарлаған анам, жетім бол балам, тәсек тартып жарым қалып барады-ау! Адам да емес, корқау қасқырдың інінің аузында қалып барады-ау!..

Бұл тұста Эйгерім жылап жіберді. Бір Эйгерім ғана емес, Абайдың да көзі жасаураған, Дәрменнің өз көзінен де жас парлайды. Сандарак... Қасқыр... Қасқыр емес, алысқаны Әзімбай. Сонымен өшті зор қеудеде үлкен от!.. Кетті асыл ұлан!.. Зарлап қалды қос жетімек — Асан, Үсен. Арлыға, айуан емес адам ұлына, ағаға жаутаңдаған өтініш көзбен, әлсіз үмітпен қалды сорлылар!..

Осыдан ары жырының аяғын бітірмей, Дәрмен орамалымен көзін басып, жылап отырып қалды. Жын жым-жырт. Исаңың анық қазір ғана дүниеден кешкен өлімінің үстінде отырғандай, қаралы... Барлық жүрек қапада. Абай да екі көзі жасқа толып, басын төмен салыпты. Демі дірілдеп ауыр-ауыр күрсіне береді. Барлық өнен бойы, кен қеудесі түгел сілкініп тітіркенгендей. Ұзак уақыт осылай отырып барып бойын тежеп, ойын жия бере қыска ғана тіл катты:

— Некрасов, мынау Некрасов үні ғой. Орыс халқының шын зары мен арманды жаңын танытқан Некрасов көкейімнен кетпей отыр. Бұны мен тапқан жоқ ем... Өзім тапласам, жетпесем соған жетуші, табушы болса деуші ем... Жолың болсын, бауырим Дәрмен! — деді.

Абайдың жаңа Некрасовты аузына алғаны тегін емес болатын. Ауыл қыстауға қонғаннан бері Абай өзі Некрасовты ерекше бейіл бере оқыды. Жөне осы күздің бірер күнінде, онша шакта Дәрменге де Некрасовтың бірнеше өлеңін, дастаның әдемі өнгіме етіп, шебер тілмен жеткізіп берген. “Крестьян — бұқара халықтың ішіндегі шынды, наразы көнілді, қайғылы халді айтуда ең үлкен үлгі беретін ақын осы” деп баяндаған.

Дәрмен сол күндерде Абайды бар ынтасымен тыңдай отырып, өзінің ішінде Иса туралы тағы бір әмірлі ыстық киял толқындары оралып үйірілгенін сезіп еді. Енді біразда үнсіз ойланып қалған Абайдың киялы оянды. Атальқ пен ақын ағалық бөгде бір сурет оралды.

Күз-кияға, жалтыр тасқа, қакап тұрған аязда жұмыртқаларын салған алғыр қыран бүркіт ана... Ел осылай аныз етеді, акпанда сол жұмыртқаларын салып ана қыран қыс бойы бауырына баспай тосады екен. Сонда бір жұмыртқа жарылады, екіншісі және жарылады. Аязды көтермей үшіншісі де жарылады. Қалса аман, біреу ғана қалады екен. Сол қалғанды, жалғызды ғана, мамыр күні туғанда қыран ана бауырына басады да, балапан етеді екен. Кей жылдар бірде-бір жұмыртқасы аман шықпай түгел жарылып, ана бауыры түнделі де тұл кетеді.

Абай енді бір сөт халқы мен өзін де сол анадай сезінеді. Мұның да айналасында сондай күй жоқ па? Жарылып жаткан жұмыртқалар аз ба? Жарылған жұмыртқаның біреуі — анау Шұбар болса, ол жарылып қана қоймай, маңайына шірік, лас дерт те таратып, өлексе құртын көбейтіп жарылғандай. Тағы бір жұмыртқа — жанағы кеткен Кекбай ма? Тым құрыса, мынаны тыңдамай да кеткені, ұзакқа бармас жарылар тұқым болғаны ғой. Мынау отырғаннан, қалғаннан да талайы нәсіл болмас... Жарылар да, бітер де! Тек жалғыз ғана арман, тым құрыса, біреу... біреу ғана болса, қалса деуші еді ана көнілі... Енді сол біреу — осы Дәрмен болар ма?! Осы ғой! Артымнан мен жетпегенге жетіп, мен көксегендей органы көксеп ұшармысың алысқа! Жетермісің жақсы жайылымға? Мен үшқаннан арыға ұшар болышы! Мен танығаннан арғыны танышы, кейінгі елің көрер ырыс-қонысты барлашы! Ол сол, сен бүгінгі шыншыл жүрекпен таныған өрісте!

Tүсініктер

Эпопеяның үшінші кітабы да алдыңғы кітаптар секілді көп өңдеу-жөндеулерден етті, бірақ барлығынан да артық өзгеріске ұшыраганы, қайта жазылғандай болғаны осы кітабы еді. Жаңадан тараулар қосылды, қосылмаганының өзі шыгармашылық машақаттың алуан қырлары мен сырларын бастаң еткерді. Бұлардың қай-қайсысынан да суреткердің суреткерлік қуаты сезілгендей болады; жазушы ешқашан да ой қосып толықтырудан, тұтас абзац, беттер мен тарауларды жетілдіріп отырудан жалықлаған, кей тұстарды алып тастаса, онын есесін басқа тұстарда қосылған қосымшалармен толықтырып, молықтырып, жаңартып отырды.

Бұл кітабын жазушы "Ақындар ағасы" деп атады, осы атпен "Әдебиет жөне искусство" журналының 1949 жылғы 4-5-6-7-8-9-сандарында жарияланды. Кітап етіп шыгарар алдында осы журнал беттеріндегі нұсқасын көп түзеп, көп өндеді, кітап "Ақын аға" деген атпен Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасынан 1950 жылы басылып шыкты.

Осы кітапқа қатысты жазушының мынадай ескертпелері бар: "Қазір қазақ тілінде ең алғаш жарияланғалы отырган "Қараышын" жөне "Қастық" атты екі бөлек үзінді — "Ақын аға" романына кейіннен қосылған бөлімшелер. Соңғы айларда қазақ окушысына кітап болып жеткен "Ақын аға" романының ішінде бұл бөлімдер болмайдыстан, жазушы романының келесі баспасын тоспай-ақ қазір осындай ескерту жасап, бұларды жариялауды өзінің міндеті деп түсінді.

Аталған қосымшалар романының қазір жарыққа шыгуға өзірленіп жатқан орынша аудармасының ішіне кіргізілген жаңалықтар еді. Бүкіл Одақ жүртшылығының мол окушысының алдына тартылу — біздін туысқан елдер әдебиеттеріндегі зор жауапты оқига. Ұлы орыс халқының тілінде шыгармаларымыздың басылып шыгуы — біздерге, туысқан елдер жазушыларына зор абырай да, қуаныш та жөне сонымен бірге қасиетті жауаптылығы бар ұлы міндет.

Осы жайларды ойлау себебінен "Ақын аға" романының орыс тілінде шыгуын өзірлегендеге жазушы өдейі мынау үзінділерді жөне бұлардан басқа да бірнеше ұзақ коспа, үстеме жайларды тыннан кірістіре жазған болатын. Тегінде, өр жазушының көп еңбек, бейіл бөлгөн, өзінше ең көлемді, салмақты деген шыгармасын өрбір қайта бастыруда қайта қарап, ажарлап, үстемелеп көркітей тусуі, жүртшылық алдындағы қымбат багалы қарызындай болмақ керек.

"Ақын аға" жөнінде жазушының ой-мұддесі, еңбек ізденуі осы қалыптада болған еді. Сондай қосымша еңбектен тұган қосымша бөлімшелер болса да, қазақ окушыларына өзірше мәлім емес жогарыда аталған екі бөлек тың тартыстар баянын өдейі білдірмекке бекіндік.

Осылайша жарияланған екі үзіндінің біріншісі — романның “Достықта” деген беліміне, Әбіш пен Долговтар “Қонырөулиеге” жүрер алдынан қосылады. Екіншісі, ұзақтау үзінді — “Қазада” деген тарауга, Оспанның жылын берер алдынан қосылады” (“Өуезов үйі” гылыми-мәдени орталығының қолжазба қоры, п. № 202, 28-29-б.).

Бұл жерде автор тек ірі-ірі өзгеріс, қосымшаларды ғана айтып отыр, бір беттік, жарты беттік, кейде жарым-жартылай абзацтар мен сез-сөйлем, тіркестер жөнінде және тутас-тұтас алып тастагандары жөнінде сез де қылмайды. Жекелеген тіркес, сез-сөйлем, абзацтардан ғөрі ірілеу қосымшаларды алсақ, олар мыналар сияқты болып келеді: 16-беттегі “Әрі шабыт шалған, әрі күн шұғыласы шалған, шашыған жігіт Абай көзіне мөрмөрдан ойылған, әсем біткен тас тұлғадай көрініп еді” деген сөйлемнен бастап 23-беттегі “Бүгін де күз аспаны күнгірт, айнымалы ала бұл болатын” деген сөйлемге дейін 7 бет (булар 1961 жылғы басылымның беттерімен көрсетіліп отыр); 24-беттегі “Кітапты бұл шакта Абай кезілдірікпен оқиды” дегеннен 26-беттегі “Әйгерім отқа жақындала отыргандықтан оні ажарланып, балқығандай қызара түскен” деген сөйлемге дейін 2 бет; 35-беттегі “Ойга салып сынай бер!” дегеннен 38-беттегі “Бұнысы да тыянақты ой” дегенге дейін 2 бет; 38-беттегі “Есем кетіп жур демеп пе ем?” дегеннен 39-беттегі “Міне, сол тегін болмады” дегенге дейін 0,5 бет; 42-беттегі “Таңертек келіп шай ішкен, одан көккасқаның етін жеген жыныдар түске шейін сөздерін тауыса алмады” дегеннен 43-беттегі “Күн еңкейіп бара жатты” дегенге дейінгі сияқтанып жалғаса береді: 46-бетке — 0,5 бет; 59-бетке — 0,5; 64-бетке — 0,5; 66 — 71-бетке — 5,5; 75-бетке — 1; 76-бетке — 0,5; 82-83-бетке — 1,5; 92-бетке — 0,5; 106-бетке — 1; 116-117-бетке — 1; 120-121-бетке — 1,5; 123-бетке — 0,5; 126-127-бетке — 1,5; 130-бетке — 0,5; 135-136-бетке — 0,5; 139-бетке — 0,5; 149 — 154-бетке — 5; 157 — 160-бетке — 4; 167 — 171-бетке — 3; 174-175-бетке — 1 (бул қосымшага қосылған қосымша); 176-177-бетке — 1; 184-194-бетке — 11,5; 196-бетке — 0,5; 197-бетке — 0,5; 203-204-бетке — 2; 207 — 217-бетке — 5; 219-бетке — 0,5; 224 — 227-бетке — 3,5; 228-бетке — 0,5; 230-бетке — 0,5; 231-бетке — 0,5; 239-бетке — 0,5; 243-бетке — 0,5; 246-247-бетке — 1,5; 265-266-бетке — 1; 271-272-бетке — 1; 273 — 275-бетке — 1,5; 277-бетке — 1; 294 — 296-бетке — 1,5; 297-бетке — 1; 319 — 327-бетке — 9; 330-бетке — 0,5; 344-бетке — 0,5; 372 — 374-бетке — 2; 377 — 383-бетке — 5 бет қосымшалар қосқан.

Осы өзгерістердің көпшілігі 1952 жылы “Абай жолы” деген атпен қайта басылуына енгізілді, сол басылымда “Достықта”, “Қазада” деген тарау аттары “Өкініште”, “Қактығыста” болып өзгерілді де, “Қарашығын” деп аталатын жаңа тарау қосылды. Бұлардың барлығы да сол кездің талап-тілек, ескертпелеріне орай істелді. “Ақын агадагы” “Достықта” тарауының бас жағы “Абай жолындағы” “Қарашығынға”, калғаны “Өкініштеге” қосылды. Бұган тараудың бас жағындағы жатак жігіті Әбдінің Абайға келіп Төкежан, Әзімбай зорлығын айтуы, одан кейін Иіс кемпірдің жүдеу тіршілігінің көрінуі, оның баласы Исаңың боранды күнде ыққан малдың сонында жүріп сүйкка ұшып қаза табуы, “қарашығын” атанған салықтың қарапайым көпшілік үшін ауыр салмаққа айналуы, переселендердің жатақ аулына кездесіп, олармен тіл табысуы сияқты жогарыда көрсетілгендей өзге үлкенді-кішілі қосымшалар жатады. Осындағы қазактың өзіндегі жатақ аталғандардың кедей тұрмысы мен ауып келген орыс мужықтарының тіл табысуын көрсетуін айтпай-ақ түсінсе болады.

Егер қосымшалар мен қысқартулардың өркайсысына жеке-жеке тоқталса, шыгармашылық лабораторияның талай-талай қызықты сырлары ашылған болар еді. Қолжазбадагы Долгополов “Ақын агада” Долгов, 1952 жылғы “Абай жолынан” бастап Павлов болып өзгерілді. “Ақын агада” Долгов Әбішпен бірге ауылға екі рет келсе, кейінгі басылымдарында соның екіншісін қалдырыды да, алғашқысы қысқартылды, онымен байланыстырылып айтылатын кеп көрініс-суреттер Әбішке көшірілді. Оның

мына төмөндегі сияқты антропологиялық ой-болжамдары, Ломброзо туралы айткандары, Абаймен арадагы өнгіме-сұхбаттары кейінгі басылымдарга жіберілмеди:

“Долгов бұл кезде Әбішпен өкта-текте ақырын гана орысша сейлесіп, Мыңжасардың жүзіне өзінін өзгеше бір себеппен тамашалап, қызығып отырганын білдірді. Әбішке ақырын айтып отырган қысқа сөздерінде Долгов:

— Әбдірахман, мынау адам үлкен бұзық, тыйымсыз адам гой! Мен осының жүзіне қарап Ломброзоны еске алып отырмын. Ол бір қызық жай. Кейін айтам. Фылымдық дау! Қыскасы, мен бұның бас сүйегін өлшеп алуға соншалық ынтықпын. Осыған негылса да көмек етіңз, Әбіш! — деп, үзік-үзік сейлеп отыр.

Қазір Абайдың сөздеріне жауап етіп, өзінің осы жәнде байқагандарын, ойларын қысқаша танытады. Ендігі Долгов бір жағынан антрополог, екіншіден, қылмыстардың физикалық типін тексеретін, криминалистикада жана тарап жүрген Ломброзо өдісін еске алып отыр. Абай сөзіне оның қосып айтқан жауабы Абай мен Әбіш екеудің де ойға салды. Долгов Мыңжасарға қадала қарай түсіп, қалтасынан дәлтершесін алып, әрбір жайды жазып қояды. Бір жағынан сейлеп, бір жағынан жазып отыр.

— Ломброзоның айтуынша, бұзықтар, тыйымсыз қылмыстылар мынадай болады: бас сүйегі төбесінен мәндайына қарай оқыс құлай түскен, төбесі шошақ десе, мынау бас соган қарсы дау айтады. Бұл — жұмыр, толық бас. Ломброзо: бұзықтың барлық бас бейнесі мәндайынан жогары жақта кішкене боп қысылып біtedі десе, бұның шекесі толы. Жүзі келенціз үлкен десе, беті қысық келеді десе, бұл — ұнамды, сұлу, кескінді. Бұзықтар жүзі жүндес келеді десе, бұның бетінде сақал, түк селдір. Ломброзо бұзықтың үшкілденіп бітетін қабагы аса сұық, сенімсіз болады десе, бұның қабагы ашық, жазық. Ет шайнайтын жақтары ерекше мықты, балғын болады десе, бұның жақтары ашаңдау... Тістері ұзын-ұзын үшкірлеу, ит тістеу келеді десе, бұның тісіне кай сұлу болса да қызықтандай. Әсіресе, Ломброзоның айтуынша, ең тынымсыз қылмыстының шошақ біткен сыйрық төбесінен аласа мәндайына қарай оқыс құлап түскен сыйығы болады десе, бұл — мәндайлы, тіпті, ақылдыға біткен келісті де, келбетті. Қыскасы, Ломброзоның криминалистикаға қосып бердім деген жаңа белгілерінің барлығына бұның бар бітімі қарсы, кайши. Менін антрополог есебінде Ломброзоға қарсы айтпақ бол жүрген көп дауларыма бір қызық айғақ дәл осы үйден табылып отыр. Ибрагим Кунанбаевич, сізге жайсыз тиіп, қинаган жұмыс гылымдық дау үшін қазір аса қажет бір дерек беріп отыр десем болғандай!..

Долгов осы кезде Абайдан кешірім сұрап, Әбішті ертіп алып Мыңжасардың артынан ілесе жөнелді. Алдыңғылар атқа мінгелі жатқанда, Әбіш барлығын тоқтата турып, Мыңжасарды онаша шақырып алды да өздері жатқан отауга кіргізді. Оны қадірлеп апарып, “Мыңжасар аға” деп сейлесіп, өзінің биік сүйек төсегінің үстіне отыргызды.

Мыңжасар бұл екі орысқа сенімсіз қарап, тартынып, танданып кірген. Әбіш оған етірік айтты.

— Мыңжасар аға! Мына кісі менің қаладан келген жолдасым еді. Сізді ертеде қаза болған өкеммен бірге туысқан агама қатты үқсатып тұрмын дейді. Ол кісіден белгі қалмай қапыда, қапалықта журуші ем. Мыңжасардың түсі соган қатты үқсайды екен, ренжімесе мен суретін түсіріп алайын дейді. Сізге келетін түк жаманышлық жоқ. Сөзіме иланыңыз! Тек тыныш қана мына кісіге ерік беріп отыра тұрыңыз! — деді.

“Сөзіме иланыңыз” дегені Мыңжасарды жас жігіттің айтқанына қарама-қарсы анық иландырмайтын сөз болды. Ол “Орысқа суретімді салғызып, Абай мені мұлде күртқалы отыр. Мына тере баласына әдейі тағы да айдатқалы соныма салып отыр” деп ойлады да, өуелі бір айла айтып керді.

— Орысың өзі тере гой. Бұның айтқанынан Абай да шықпас. Мені туган ағасымен теңепті. Ал өз ағасын кісі өлтіре ме?! Абайдың билгі мені анау тұрган Мұрындардың алдында өлтіріп отыр. Айтқаны рас болса, маган арашашы болсын, өйтпесе, суретімді бермеймін! — деді.

Онысина Әбіш пен Долгов барынша жадырап, күлісіп қалды. Енді жылы шырай беріп көндірмек. Мынжасар болса, төсектен түсіп, кетуге айналды. Әбіш орышшалап Долговка:

— Ал пациенттен айрылдыңыз, ашу көрсетініз! — деді.

Долгов осы кезде Мынжасарды иығынан қатты тұртіп қалды да, көзілдірік киген үлкен ажарлы кек көзін қабак түйіп қадап турып, қазақша “отыр!” деді.

Мынжасар “бұдан ары қарсыласам үстатьп, абақтыға айдататын тере ме” деп қорықты да, амалсыздан қайта отырды.

Долгов қолында даяр тұрган өлшеуіштерімен Мынжасардың бас сүйегін, бет бітімін, өзіне керек бар мүсінін антропологиялық схема өлшеуіштер бойынша тез-тез өлшеп, қағазға тусіріп алды. Соңан соң Мынжасарға “бара бер” деді. Үры есік алдында Әбішке қарай қайта айналып, кіне қойған үнмен сейледі:

— Абайдың қылғаны аз болып тұргандай, екі тере, қыр соныма сендер де түстің гой! Қаттал алып енді айдатып, байлатлақ шыгарсың? Бұрын үры гана едім, енді орыс қолына түскенше қашып күн көретін қаныпезер қашқын бол дедің гой, Абайдың баласы! — деді.

Қабатын ит көзденіп, мойнын сыртына бұра қырыстана қарады. Әбіш шынымен қарқылдалап қулді де, үрүнни тағы таңғалдырыды:

— Бара бер! Тек анау Мұрынның малын бөгемей түгел бер! — деп қалды.

Айла-тартыстың, тәбелес-бөлениң неше қырын білетін алайқ үры бұл жерде анық шатасты. Қашқын боларын да, болмасын да білмеді. Абайдан да мынау екі төрениң мінезінен сескенеді. Қын жұмбакқа толған, сенімсіз кеудесі қатты қобалжып атына зорға мінді.

Абай билігінің түсында ол астына ат тиे салысымен Мұрындарды адастырып тастап, қашып кетем деп бекініп отырган. Бір-екі айға жоғалып кетіп, жоқшылар қайтқан соң ел шетіне қайтып оралып келмек. Тәлейтін майдың есебін осы жылы Ертіс жағағындағы Бурага аттанып барып, сол жақтан күп өкелмек.

Анау үйде Долговтар мен Абай Ломброзо жайын сейлесіп отырганда, сол Ломброзоның қылмыстысы жаңа жорықтың бетін осылайша шешіп қойған-ды.

Енді болса, басы мен беті өлшеніп, хатқа түсіп қалғаны Мынжасарға өмір бойындағы ен бір үлкен катер бол сезілді. Ұлықтың темір ноктасы басына киілгендей.

Абай аулынан үзаган сайын осы қорқыныш таудай болып ұлғая берді. Жол бойында бұның қашып құтылып кетемін деген Керегетасының талай шатқал, жықпыл сай-саласы, үры тастары да керексіз бол қала берді. Момын, муләйім күйде. Баймагамбет пен жоқшыларға еріп келеді. Өз аулына жетекке көндіккен асаудай, еріксіз кеп түсті. Осы күні бесін ауганша, Абай айтқандай, Мұрынның бар малын, қолындағы бар қара-құрасын жиып, құлақ қақпай түгендереп берді.

Бұл биліктің орындалуындағы толық аяқтаган кесімді Баймáгамбет көрмеген еді. Ол Абайдың абыройы мен пысы басқанынан деп ойлады. Ал, анығында, бұл билік Долговтың билгі болды. Қиуасызда келіп қосылған, сол тоқсаныншы жылдарда даулы болса да данқты болып жүрген Ломброзо әдісі көмек етті.

Мынжасар кеткеннен кейін Абай үйіне Әбіш, Долговтар қайта кірді. Бұл кезде Абайдың қасында өзге жас ақын достардың бері де жиын екен. Қымыз ішіп, қыза түсіп, өзілдесіп отырган топ. Енді Абай Долговтан бағана өзі алғаш естіген тың бір жайдың жөнін сұрады...

Долгов Ломброзо окуын осылай баян еткенде, Абай аның теріс көріп, үнсіз гана бас шайқады. Әбіш Долговтан оның өз ойын сұрады. Бірақ Долгов осы мәжіліс адамдарына жаңағы айтқан жайларын сынга салғысы келгендей. Өз ойларын түгел таратқан жок. Тек бұган өзінің қарсы екендігін гана айтты. Онысын қысқа сөзben мәнді ғып түйіп айтты.

— Эрине, Әбдірахман! Мен бұган қарсымын. Және социалист болғандықтан қарсымын. Бірақ сіздер не ойлайсыздар, алдымен соны естісем екен? — деді.

Үй іші біраз ойланып қалғандай бөгелендер отырды. Бұл кезде Магаш орында білмейтін Ақылбай, Ербол, Дәрмендерге жаңағы Долгов айтқан Ломброзо жайын ақырын күбірлеп сейлеп, жеткізіп отырган еді.

Мезгіл бұл уақытта шанқай түске жеткен. Топ алдына кең дастарқан жайылып, мол тегенеден сары қымыз сапырылып, кезекпен құйылып жатқан. Жайлар қымыз баяу қызумен бойға тарап, жүртты кең әнгіме, келісті ұзақ мәжілістерге жетелегендей. Долгов қымызға құнығып алған. Осында мәжілісте сырлы тостағанды қолынан үзбей, жай, аздан жұтып көп ішетін. Қазір де кіші тостағанды сөл шайқай түсіп, аузына таман әкеліп іркілді де, Абайға күлімсірәй қарап жауап күтті...

Мәжіліс Ломброзоның өрестек ойлары тұсындағы жайды Абай сөзімен тамам етті. Бірақ сонымен қатар адамның сыртқы бітімінен оның кей мінезін және қандай қасиеті барын тануга бола ма? Осында жалпы жайға ғылым қалай қарайды? Мысалы, психология ғылымы бар, Долгов айналысып жүрген антропология бар, осыны қалай үғынуга болады? Бұл айтылғандар Ломброзоның жалған ғылымынан бөлек жайлар гой. Осы туралы не деуге болады? Міне, осы сезге, жайларға үйде отырган адамның бәрі де әр тұстан сөз қозғап араласа бастады. Ендігі әнгімелі сондай кең, еркін ойларға ауысты” (“Әуезов үйі” FMO-ның қолжазба қоры, п. № 9, 152 — 156 б.).

Осы сияқты жіберілмей қалғандардың ішінде Абайдың Долговтан (Долгополов) балалары мен шекірттері және өзі туралы сын айтудын етінгені туралы әнгімелер бар. Абай оның таным-болжамының дұрыстығына күмөн келтірмейді, өзі жөніндегі “Вы мудрец! Истинный мудрец!” деп алып, өмір өдетьнеге қатысты білдірген сындарын да сабырмен, шын ықыласпен тыңдайды. Бұл әнгіменің тууына сол Ломброзоның танымдық ойлары, ол турасындағы пікір алмасуларға баруы себеб болады.

“Әбіш пен Абай Долговқа бұл турада қазақ халқында баяғы замандардан келе жатқан көп тәжірибе барын айтты. “Түсі жақсыдан түнілме” деген, “Ер мұрынды, ат ерінді келеді”, “Мандайы үлкен марқасқа, шешен, білгір келеді”, “Жарқабакты кісі ер болады” деген және осы сияқты адамның сыртқы кескінінен сыналатын толып жатқан белгілерге халық тегіс мән береді десті.

Еркін әнгімеме қытықсыз өзілдесіп отырган достар арасында Абай енді Долговқа ерік берді. Өзінің айналасындағы балалары мен шекірттерін сыннады.

Долгов өуелі күліп, өзіне тапсырылған сөуегейлікті өзіл етті. Артынан Абай атап берген Магашты сынап етті. Оның зейінінде шашшандық, бойында талант барын айтты. Және ерекше мейірімді жүрегі бар мінезді жан екенін сөйледі. Тек зейін жағынан шашшан алатын, бірақ кебінше тез ұмытып қалатын кемшілігі бардай сыннады.

Ақылбайды жай үғынатын, шабан қозғалатын, бірақ үққаны мен алғанын есте қайтып жоғалтпайтын кісі деді. Ауыр, салмақты, бірақ өнімі бар талант иесі. Осы отырган жиында шын үлкен талант осы — Ақылбайда. Бірақ талантпен егіз туган жауы да осының бойында, онысы — айтып болмас жалқаулық. Ойының өзі жалқау. Таланттын су түбіне кетіретін сондай қаупі бар.

Долговтың сынны қымызға қызып алған мәжілісте соншалық көнілді, еткір өзілдер тұғызып отырды. Қызу үстінде Абай бір уақыт Долговқа бір сұрак берді.

— Ал Нифонт Иванович! Енді менің өзімді сынаныз! Мен қандай кісімін?

Долгов қымыз тостаганын аузына тақап барып:

— А, бұл туралы өуелі кішкене күш жиып алып барып айту керек! — деді. Улкен тостаган қымызды бір-ақ көтерді. Орамалымен мұртын сұртіп, көзі күлімдеп отырып, Абайға қырынан қадалыңырап қарап алды да сейлеп кетті.

— Ибрагим Кунанбаевич! Эрине, белгілі, сіз басы алтын адамсыз! Бірақ сіздің өмір, өдегтеріңіз сол алтынды да бағасыз ететін халде тұр. Мен сіздің бір күндік өміріңізді гана есіме алайын. Таңертең сіз оянганда иығынызга шапанды біреу өкеліп жауып, төсектен түсіреді. Кебісінізді салады, алдыңыздан есікті ашады. Бет жуганда әдей сіз ушін жылытықан су мен шылапшын өкеліп, қолыңызға су құяды. Шайынызды бірнеше кісі құйып отырады. Қымызды кол создырмай иегінізге төсеп отырады. Етінізді біреу жапырақтап береді. Бірақ сіздің де әрекетіңіз үлкен екені рас. Аузынызга салған етті көп бейнет шегіп шайнап жутатыныңыз бар! — дегенде, бұның сезі мен мыскылын үккәнның бері күліп жіберді.

Абай Долговқа тесіле қарап жымып отыр.

— Атқа мінемін десеніз, оны өкеліп ерттейтін, сізді көтеріп мінгізетін өзгелер. Түсерде қолтықтал, тік көтеріп алатын өзгелер. Үйге кірсөніз төрт қабатталған көрпе, екі жағынызда құс жастықтар. Белінізді шешетін, тымагынызды ілетін де басқалар. Енді жатуга жақындаисыз. Онда шақшаңызды жастығыныздың астына тығып, жайлыш көрпемен жұмсақ орал, бар аяғынызды түйкітал, қымтал жатқызатын да басқалар. Рас, бұнда сіздің бір бейнетіңіз бар. Эйтеуір, көзінізді жұмып үйкіттайтын бейнет сіздікі емес пе? — деді.

Абай мен Әбдірахман енді қатты күлісті де, үйдегі жүрттың барлығына екі жақташ отырып, Долговтың мыскыл сынын бар өткірлік қалпымен аударып берісті. Жастар жиыны бұл сынга тегіс мәз болды. Кейін Долгов өзілді қойып, шын бір ойын түйгенде таңертең Әбіш екеуі сейлескен жайды қозғады.

— Осыншалық ерке күтімділік сізге аса залалды, Ибрагим Кунанбаевич! Соның себебінен сіз ерекше семіргенсіз. Денсаулығынызды күнде улатып жүрсіз. Осы күнде сіздің жүрегіңіз аса нашар жөне үлкен ақындық, жазушылық еңбегінізге де сондай жалқаулық зияниан басқа көмек бермейді. Сіз өзінізге төнір берген таланттың қақ жартысын ҳалқыныздың пайдасына жұмсай алмай кетесіз бе деп қорқамыз Әбіш екеуміз! — деді.

Абай бұл сынга ынтымен мойын қойып, амалсыз мақулдап отырды. Бір жағынан өзін-өзі мыскылдан күлкіге де сайды.

— Сындарың дұрыс. Еңбексіздік адам баласын аздырады. Осыны, — деп күле түсіп, — маган Шеукімбай да қатты айтып еді, — дегенде, үйдегі жүрт ду күлді.

Шеукімбайдың кім екенин олар тегіс білгендіктен күлді. Абай жүрттың қалың күлкісінің арасында қатты сейлеп, өзінің жайын Долговқа баян етіп жатыр.

— Нифонт Иванович! Сіз білесіз бе, жоқ па, осында менің бір көршім Шеукімбай дейтін бар. Ол отын тасиды, су өкеледі, жерошак басында күндіз-түні журіп қазан астына от жағады, самауыр қояды. Өзінің еңбегі ауыр, өсіресе, жауын күндерде отын тауып өкелу онай емес. Жөне мен жолаушы шықпай үйде отырганда оның жұмысы, тілті, көп болады. Маган күндіз-түні келетін қонақ көп. Соларға асылатын астың беріне отын өзірлеу — Шеукімбайдың бейнеті. Осы жақында бір жауын күні жас отынды үлкен азаппен тауып, бір түйе ғып зорға өкелген екен. Жерошак басында шаршап келіп, шай ішіп отыр. Есік түрүлі, мен үйде онаша кітап оқып отыр едім, Шеукімбай ошақ басынан тесіреіле қарап, мені ондырмай сынап, боктап отыр. Өзінің жалғыз отырып сейлей беретін өдегі бар. Ондагысы дауыстал сейлеп отырганда мені сынайды. “Қап-қара болған ененде... Көзі бақырайып алып, таңертеңнен кешке шейін ет жеп, қымыз ішкеннен басқа түк бітірмейді. Тым күрьса, балта қайрап беруге де жарамайды!

Арамтамақ!..” дейді — деп, Абай өзі де құшырланып, балтап айтты. Жастарды өдейі күлдіре түскісі келгендей.

Бірақ оның өзін-өзі әжуалаган әңгімесі екі жақты шебер сырьы бар әңгіме болышты. Шеукімбайдың сыны орынсыз деген жоқ. Ал оның бұны түсінбей, ақындық еңбегін еңбек демейтінін жаңағы Долгов сынына үқсатқандай емеурін болды. Бұларға да, Шеукімбайга да қатар күлгендей. Осы жағдайда ангарған Әбіш қызылып қалды. Абай достарына сыйайы, бірақ шебер шанышпа өзіл тастады.

Соны сезінумен қатар Әбіш үялыштырып отыр. Тарғы біразда қызарған жүзімен өкесіне қараады.

— Ага! Осы сезініз мені мен Нифонт Иванович енеумізді де біраз Шеукімбайга үқсатып тастады ма деп қорқып отырмын! — дегенде, өзілшіл жастар еріксіз күлді.

Енді Әбіш біраз бой жиып, шынышыл жүзбен сейледі.

— Оратымыз болса кешірім сұраймын. Ақындық пен іздену харекеттерінде “еңбек емес” дейтін ойымыз жоқ. Қайта сол еңбегінізді қадірлең, корғагымыз келгеннен айтқан едік! — деді.

Абай баласының сезімталдығына ракмет айтты. Сонымен қатар енді салқын жүзбен шын жайларға ауысты.

— Әлбетте, сен екеуіңің сының орынды.

*Тамагы тоқтық, жұмысы жоқтық
Аздырап адам баласын, —*

деген сезіді мен өзім де, сендердің осы сындарың өділ екендігін мойындан жазған едім. Бірақ сахара тұрмысындағы менің өдет-машыктарым өзіме залалды болса да, осылай қалыптанып кетті. Соқтықпалы, соқиқсыз жерде өсіп келе жатқан біздің әмірдің олпы-солпысы аз ба? Сондықтан да мен өзімді ескінің арты деп, сендерді жаңа төлдің басы деп ойлаймын.

Үйдегі барлық жас достарының жиынына арналған: “Соктықпамен күн кештім. Менің ізімде түспендер!” — деді.

Тарғы бір кезекте Абай Долгов пен өз әңгімесін еңбек жайына сайған еді. “Халықтың үстазы боламын деген адам өз қауымына айтатын өсиеттің ең бір үлкенін еңбекке арнау керек” деген пікірді қазіргі мәжілісте Долгов аса магыналы етіп айтты.

Ол бұл жөнінде Герценді есіне алған еді: “У нас нет молитвы. У нас есть труд. Труд — наша молитва” деген Герцен сезідерін келтірді. Қазір Россияда озық ойшылардың барлығы еңбекті қадірлеумен бірге, еңбек елін қадірлейді. Жене солардың азаттығы үшін барын салып, алдыңып жүргендердің жайын айттып кетті.

Абай өзі де Герценді зор бағалайтын. “Былое и думыда” Герценнің қазіргі қазак әміріне аса пайдалы пікірлер айтқанын еске алды.

— Алыстан атқан дәлшіл мерген оғындаидай, ірі ойларды дәл тигізіп ата білді, — деді.

Абай Герцен еңбегінің екі жерін еске алды: біріншісі — Батыс Сібірдің генерал-губернаторы болған аса жемқор жауыз өкім Пестельді сынаганы. Барлық Батыс Сібір халқына, соның ішінде біздің де елімізге қулақ естіп, коз көрмеген талан-таражды Пестель орнатқан-ды. Герцен оны үлкен батылдықпен айтты. “Халық қамқорының үні осылай шыгу керек екен-ау” деп бір ойланып едім, — деді.

Онан соң Герценді, өсіресе, толық құттайтын екінші жайы және бар. Патшалықтың бар ұлығы мен казак ішіндегі болыс-билирі шетінен паракор. Билеген өкімі арам, зұлым болған елден сорлы ел бар ма? Герцен сол параны жоюдың ең үлкен шарасын айттыпты. “Сот тергеуі халық алдында ашық жүретін болсын. Ауызба-ауыз, көзбе-көз тергеу болсын және бұрын халық қолдаган третей соты болсын” дегі (п. № 9, 156 — 161-б.).

Бұлар алып тастайтында салмақсыз немесе көркемдігіне көтерілмеген көріністер ме еді? Не болмаса өмірде болмаган шындықтар ма еді? Жинаған материалдарына қарасаң, бәрі де болған, тіпті, алып тастау былай түрсін, солардың ішінде шыгармaga мүлде жол таптай қалғандары қаншама. Мысалға, Долгополовтың Құнанбайды көргеннен кейін Абайдан оның басын музейге беруді сұраганы, сонда Абай: “Әкесін үлкен баласы мен кіші баласы билейді” дегенді сұлтау етіп бергісі келмегені, соңан соң Долгополов араға Жиреншени салып жүріп өзге балаларын қондіргенде де, Абайдың қонбей қоятыны, сонда ол Абайга: “Адам баласына бітпеген басы бар еді — бермедін” деп айтқаны сияқтылар көтеп кездеседі.

Романда Құнанбайдың Мекеге аттанар кездегі жай-жагдайы, одан қайтып оралғаны жөнінде гана сөз қозгалады да, ол жақта нелерді бастаң кешті дегендерден түспалдаң болса да хабар бермейді. Онда жүргенде түсіне әкесі Өскенбай кіріп “Қайт шашаш елге!” дегі. Сонда ел шетіне ілінгенде орыс-турік согысы басталып та кетіпти, сөл кешіксе қайта алмай қалатын көрінеді. Жолда келе жатып ауырғанда оны Ызгұтты бірнеше күн арқалап жүріпти. Бір ерегіс, жаңжал тұсында оны Оспан ат алдына өнгеріп өкеткенде, “жагасына қолынды тигіздің” деп Құнанбай Оспанды қатты қарғалты.

Жазушы осы сияқты ел аузындағы деректер болсын немесе архивтен алсын, бөрін де қамтып, бөрін де шыгармасына жол таптыра бермеді; суреткерлік талғам, суреткерлік елек-сүзгіден өткізді, сол елек-сүзгі үлкенді-кішілі деректерді кейде дәл, кейде жиынтық бейнеде алғыздырыды да, шиеленіс-қақтығысы мол, ауқымды дегендерін аз гана көрініс-түйіндеулерге сыйғызып, шағындауларын көлемді-көлемді өрісті ойларға бет алғыздырып отырды. Осындағы қыскарғандары, әлде қосылғандары болсын, бастаң-аяқ өлгідей жолдардан етті. Сонда өр қылы алуандықтардан кенде емес қазақ қоғамы, қазақ қауымына қатысты жиып-терген, біліп-түйгендерін женсіз өзгерістерге үшыратпауга тырысса да, заман ағымы кейде өз ырқына тартып кетіп отырды. Қандай жағдайда да небір философиялық толғаныс тұғызарлық күбылыш, тірлік-болмыстарды өрі таляздық, өрі баланұзық жалаң-жайдақтыққа, бірді айтып, бірге кеткізер жүйесіздікке, босандыққа үріндірмады. Өйткені ақын өмірі, ақын мұн-шері, толғакты толғаныстары осыларды қажет ететін еди.

Ал қосымшалардың қандайлық ауқым-аумакта болғандығы туралы жогарыда айтылды. Олардың барлығы дерлік жиі айтылған сын-ескертулерден кейін жүзеге асқан болса, шыгармасын жазу барысында үдайы толғаныстардың қозгауынан туган қосымшалардың жөні, әрине, болек. Оларды шыгармашылық жұмыстың үнемі өзгеру, үнемі толыгу, даму, шымырлану процестерінің әрекеті десе дә болады, ондайлар бірде жоспар, бірде мазмұнын қысқа-қысқа түсіріп алулар түрінде жүзеге асып жатты. Тұтас алғанда, сол бір іздену, сол бір енбектенулерінің қайсысы болсын шыгарма сапасын арттырудың, шеберлендірудің үмтүлісі болып шыгады. Мына бір үзік-үзік үзінділерді келтіру солардың кейбір ерекшеліктерінен хабардар ететін сияқтанады:

1. Қенгірбай бейітінде пейзажды беру.
2. Елубасылар туралы (17-бетке).
3. “Қараша, желтоқсан мен...” Подстрочник.
4. Абайдың Ақылбайды өзілдеуі керек (Базаралы қосты шапқанда).
5. Дәркембай, Әбіш — Жігітектің тақырланып қалғаны туралы анықтап айтылу керек.
6. Базаралы қатыны мен баласы туралы айтылу керек (Абай арқылы айтылса жарайды).
7. Айдарға өйел керек.
8. Бесінші бөлімнің ең соңында Абай ыздаланып, томырылу керек.
9. Әбішке қалындық айттыру сөзі болсын” (п. № 30, 96-б.).

Түпнұсқада және "Ақын агада" бер, бірақ кейінгі басылымдарға жіберілмей қалған мына көріністерді де келтіре кетуге болады:

"Алып қайрат, өділ ашу, тұра мінез иесі Оспан ойда жоқтан шұғыл кетті. Артына кеп арман қалдырып кетті. Сонымен қатар өлердей өшіккен жауларының қатал дүспандығын да қалдырды. Жаназа күнінен бастап аза тұтқан жақын туыс, жанашыр дос мол екен. Некен-саяқ қатал ниетті қастары болмаса, қалып ел Оспан өліміне шын қайғырды. Оны үй іші, ағайыны, бүкіл Шыңғыс елі болып жоқтасты деуге болады.

Қазіргі жазға шейін өлі де Оспан дертінен шерленіп, қаралы қөніл айықтырмagan ағайын-туыс толып жатыр.

Қаралы ауылдың өзі де үлкен. Он бес-он алты үй. Сонын бес-алтауы өншең үлкен аппақ үйлер. Берінің сырты қаралы кестелермен, қара шашақты кең басқұрлармен безелген. Бұның үшеуінде сеп жиылған. Қалған үйлер — бата оқырши жататын қонақ үй. Анау үш үйдің ішінде тегіс қарабарқын рені бар құнгірт бояулы кілем, текемет, түсқіз, сирмақтар төсөлген.

Оспаннан үш өйел қалды. Соның үшеуінің де үйлері бата оқырши түсетін, Оспанды ез беттерімен жоқтап отыратын орын бол белгіленген.

Әбіш келгелі күнде естіп, байқап жур, таңертең ертемен және кешкі бейуақта осы үш үйде Оспанның үш өйелі үш бөлек дауыс айтады. Жақын отырган ауылдың бөрі бұл дауыстар кезінде өз орындарында отырып, тегіс аза тұтады. Дауыс кездерінде маңайда баланың айгай-шуын, малыш-қосшының даурық айгайын да тыып, басып отырысады.

Үш өйел ерте-кешкі дауыстарды ғана ез үйлерінде айтады. Ал бата оқырши кеп келіп, жынын молайып, жылау көбейген күндерде Оспанның үш өйелі де үлкен үйде болады. Қара жамылған Еркекжанның төменгі жағынан шаршыларын шорт байлаган Зейнеп, Торымбала тізелесе отырады да, үшеуі бірдей қатар жоқтасады. Үй ішінің, келушінің жылап-сыйқтауы баюлаган кезде үш өйел үн салып, зар етіп отырады. Кейінірек Еркесжан мен Торымбала тоқтап, Зейнепке жол береді. Кеп ерек-өйелдің ішіндегі тыңдайтыны Зейнептің үзак жоқтауы. Ол үлкен шерді зор үнмен, қаралы нақыспен салмақты етіп айтады. Екі мықының таянып алып, оқта-тексте келбетті ақ сүр жүзінен қалың жасын соргалата отырып айтқанда, анық шерлі жалын тыңдаушының барлығын шарпығандай болады.

Оспанның ерте кеткенін, жалғыз откенін, кеп арман, кеп қайрат-қасиетті ішіне алтындақ сақтап, шерменде кеткенін айтады. Ага-іні барлығының белін сындырып, мол дүниені иесіз қалдырып кеткенін қозғайды. Бұл елдің, ағайынның құты, қыдыры, шопаны жоқ болды деп жылайды.

Жауына Фали Арсландай қаһарлы болғанын, досына ақкөйлек, адал, мол, мырза болғанын тебірентеді. Жоқтау арасында сабырдың жөнін де Зейнеп өзі сездіреді. Күпірлік болмасын, көрі-жас ой түйсін, барлық тірлігіне қанағат етсін деген өсиет те айтып кетеді. "Тұмак арты — өлмек". Талай мықтының, жақсының осындағы асыл жанкуйері, қимасы кеткен, соны ойлайық. Пайғамбар да әрі агасы, әрі досы Хамзадан айрылған. Біз де ынсан, сабыр ойлайық" деп түйіп қояды.

Бұл дауыстың кеп жері, өсіресе, Оспанның арман-шерін, жалғыздығын айтқанда тыңдаушыны тегіс жылататын. Ақырын, үнсіз отырып жас тамызатын мұндылар аса кеп болды. Абай, өзі болса, Зейнеп жоқтау айтқанда, өсіресе, тақат ете алмай егіле беретін.

Сол аңғарды түсінгөн Әбіш өзі де кеше мен бүгін кеп қайғы шеккен. Дүниеде бұл білген неше алуан зәрдің ең каттысы, ең өршігіш уыттысы осы. Әбіштің қара өзегіне қанжардай қадалып, жас жанын ойран етіп, өртеп жатқандай.

Тегінде, Әбіш бұл жасына шейін анық жанкуйер жақынының ауыр өлімін көрген жоқ-ты. Өз әке-шешесі тірі. Бірге туган ага-бауырдың бөрі де аман. Жан қызын достан да бұны өлі өлім айыруын көрмеген. Сондықтан Әбіш күйреп қайғырды, өсіресе, осы үлкен үй ішінде сол қалың шер бұны ауырлап баса туседі.

Сакал-шашының ағы быыл айқындал, молая түскен Абайдың қазіргі мінез-әдебтінде де өзгеріс байқалмады. Ол бүгінде өте аз сөйлейді. Осы қазаның салдарынан ұзақ жалғыздық ойына кеткендей.

Бұл күнде қасындағы достарына ақын Абайдың да тілі күрмеліп, барлық сазы сөнгендей көрінеді. Қайғы қаза Абайды соншалық сындырып, кеудедегі саулап жангандын отын сөндіріп кетті ме деген күдіктер Дәрмен сияқты дос інінің ойына жиі келетін. Бірақ сыртқа солай көрінсе де, қайғылы Абай ақын Абайды мүлде тыйған жоқ еді. Көп жүрт Оспан жайын өр алуан айтып, жылаган шақтарда Абай өзі де ақын тілімен іштей өлденеше жырлар шерткен.

Әр ыргакқа салып айтқан бірнеше өлеңі бар. Тек олар өзір өз бойында. Іні достын да ешқайсысына айтылмаган, көрсетілмеген. Сондай бір өлеңі дос зары есебінде ауыр күрсінудей шолақ жолдармен, келте уәзінмен қайырылатын.

*Жауға мылтық,
Досқа ынтық
Жан асар ма осыдан?
Қорықпай етті,
Жанаға жетті
Арман етті досынан.
Ел тамагын,
Жүрт азабын
Жеке тартқан кетті ғұл!
Сондай ерді,
Ала берді,
Табар енді біздің ел!
Өлді Оспан,
Кетті шопан
Енді кім бар бақ қонар?
Үрла, қарла,
Жүртты шарла,
Ойла, барла, не болар? —*

деген сияқты жолдарда бір кезек Оспанның қимас қасиетін есіне алады. Оны ойлай отырып, бүтінгі тіріде, қатарда қалған кей туыстарды еске алғанда көніл медеу таптай, ызала жүрек ашы шындықты атап кетеді.

Қалған туыс мықтысы, күштісі кім? Төкежандар ма? Оларда пасыктық бар, адамдық жоқ. Қаранғы жауыздық бар, жарқын жүз жоқ. Кім деп сүйенер, не деп жұбанар? Көбі тегіс үрі-қары. Ауыл менен үй гана емес, қалың жүрттың қаскейлері. Ендігі өмір не болар? Ойласа да, барласа да ем таппастай... Сондайлық қайта шықпастай түйыққа қамала береді.

Тағы да өмір уын үнсіз, жалғыз жұта тұрып оқшау, ұзақ жабығып кетеді. Осы күйде түйіліп, түнеріп қалған аға ақынның жайын жас достары көп ойлап, жиі сез қылатын. Олар Абайды алан етерлік себептер де іздейді. Өзара ақылдары бойынша Әбіштің келуі Абай күйін өзгертер деп сенетін. Алыстан сагынып келген бала Әбіш болғанда, оның ала келетін дүниесі де Абайға қызықты. Оқшау өңгімелер Абай көнілін басқаға бұрып, сейілткен сияқтанушы еді” (“Ақын аға”, 1950, 210, 212 — 214-б.).

Кейінгі басылымдарға енбей қалғандары ішіндегі елеулілерінің біріне “Ақын агадагы” “Коршауда” тарауы, Қарамола сиязындағы Абай мен жандарал арасында

болған өнгіменің көп беттері жатады. Мұндагы негізгі ой шоқындыру мен орыстандыру саясаты тенрергінде өрбиді.

Отарлаған халықтарды шоқындыру ауруы Россияға XV-XVI ғасырлардың өзінде-ақ жабысқан. Содан бері қаншама халықтарды зорлап көндіріп, көнбекендерін аздырып-тоздырып, аты-жөндеріне дейін өзгертіп жіберді. Осы ниеттегі пигыл татарларды ертеден торуылдаса, XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтардың, одан кейін Орта Азия халықтарының тұнығын лайлауга ауысты. Сол ушін алуан түрлі айлалар мен шараларды қарастырып, оның шырмауын жылдан-жылға күштейтіп, жылдан-жылға арттыра берді. Қазакқа арнаған бағдарламасы 1862 жылы жасалды да, "Жаңа мизам" (1867) ережесінен кейін оның нақты іс-шараларын шындан қолға алу ойластырылды, оны жузеге асырудың бірден-бір жолы аралас мектептерді ашып, оған, өсіреле, қыздарды көбірек тарту деп білді. Н. И. Ильминский, А. Е. Алекторов, Н. П. Остроумов тәрізді миссионерлер осы бағытта жұмыстар жасады, соган лайықталған оқу жүйелерін қалыптастырып, оның астарын, түпкі мақсатын пайымы, білім-біліктілігі жогары жандар болмаса, кім көрінген андан-аңгара алмайтын еді; былайғы жұртқа байыргы халықтардың тарихын, фольклоры мен этнографиясын, мәдениетін, агарту ісін зерттеп жүрген қайраткерлер сияқты болып көрінді. Олардың жобалары мен іс-шаралары мемлекет тарапынан барлық жағынан қолдау тауып отырды.

Алғашқы қызметін Қазанда, татарлар мәселесімен бастаган Ильминский көп жылдардан кейін ендігі ынта-ықыласын қазаққа қарай аударды, оған жақыннатар қоныс деп Орынборды таңдады. Алекторов та қазақтың қай жерінде болмасын осындаи оймен жар қулагы жастыққа тимей журсе, Туркстандагы Остроумовтың іс-қарекеттері солар үстанған жолды өрі байытып, өрі толықтырып отырды. Осы бір бағыт-мақсаттардың бар сыр, қыртыс-қатпаршагына дейін терең түсінген М. Өуезов олар жөнінде романынан көрініс таптырганды орынды көрді, бірақ бұл көрегендік ойының аргы төркінін империялдық идеология бірден үгінді да сын қыспагына алды, ол қатесін жөндеуге, одан өрі қазғылауга бармауна мәжбур етті.

Сондагы енбей қалғандары мыналар: "Жандаралдың ангаруынша, Абай енді сақтанып сейлеп қалды. Бұл айтқанына ашуланып, көр тігуте орын да жоқ. Аз үндемей отырып, әлі де суық жүзбен жауаптасып отырган жандарал сөздің бетін енді басқа бір жаққа бұрып кетті:

— Сіздің айтұныңызша, киргиз даласын билеп отырган киргиз халқының ез адамдарының бәрі де паракор, жалғаншы, діңсіз, катал, зорлықшы. Қысқасы, өншең қиянаткер адамдар. Өз ортасына, ез халқына үнемі қастық ететін адамдар. Бұл не себепті осылай? — деп, ез сұрагымен өзі ойланып отырды да, ез бетімен тағы шешу айтты: — Сіздің айтқаныңыз тұра болса, бұл халықтың ен инабатты, беделді не малды-әлді деген адамдары осындаи болса, онда барлық киргиз халқында әлі жабайылық, әлі жыртқыш, қараңғы жауыздық күшті болғаны!.. Мен осылай деп білем! Халық тарих жағынан осындаи төмен сатыда, жабайылық қалпында тұргандықтан біздің патшалықтың жәрдемі тиоі қын. Біздің әкімдер кінәлі емес. Қазақ сахарасында ғасырлар бойы қалыптанған өзіндік жабайылығы кінәлі! — деді.

Абай жандаралдың бұл сөзінен үлкен ұлықтың қаншалық топас, әділетсіз, өзімшіл екенін ангарды да, үндемей тартынып қалды.

Жандарал енді өзінше бір ойга ауыса бастап еді. Ол Абайға қадала қарай түсіп, тағы бір сөзді бастады.

— Осы болып отырган тарихтық трагедиялық түзелмес халдің себебі не екенін де мен ангарамын. Оның себебі: "сіздің халқыңыз тұтынған дінінің өзінде де жыртқыштық

пен қаталдық көп”, — деді. Біраз ойларын таратып айтып, жандарал ислам дініне шабуыл жасады.

— Мораль, адамгершілік, әділет, ар деген қасиеттің бөрін бір буынга, өр қауымға, өр халыққа онын діні төрбиелеп сініреді. Ал Магомет дінін алсаныз, оның құдайының езі де тек көр қылышы, жазалаушы, зорлықты костаушы құдай! — деді.

Абай бұл төрениң қызырлығына енді қудік еткен жок. Өзінің діндарлығы да онша наымын шегіп қозданған жок. Сөл гана оң иығын қозғады да, өлденеге таңырқағандай үндемей қалды.

Жандарал Абайды бұл жөнде де сөйлестік еді. Ол осы кезде шай алғызып, Абайға шай ішуге ұсынып отырып, анықтап сауал берді.

— Құнанбаев, сіз осы мен айтқан жай туралы ойлаган болуыңыз керек. Бұндай сездер сіздей кісі ойламайтын хал емес. Ендеше, киргиз халқы сол діні арқылы не жақсылық тауып, не жаманшылық тауып отыр? Міне, сол туралы сөйлеңізші! — деді.

Абай енді біраз кеңірек ойга түсті де, жазылып сөйлеп кетті.

— Ең өуелі билетінім, қазақ — діндар халық емес. Екінші — мен өзім, өсіресе, діншіл кісі емеспін. Өз басым сіз айтқан ар, адамшылық, убеждение, мораль мәселесі бөрін де екі түрлі дүниеден алды деп білем: біреуі — киргиздің момын, еңбекшіл, адал халқы. Менің сондай халқым бар. Ол дін не десе о десін, өз жүргегінде ар, адамшылық, әділет, жақсылық, яки жаманшылық, зорлық, зияндышлық, жыртқыш, киянат деген жайлардың барлығын аса көп сөйлейді. Кеп ойлайды, жақсы түсінеді деп білем. Екінші — менің, өсіресе, көп төрбие алғаным орыстың ұлы адамдарының еңбегі. Мен өзімді Пушкин, Лермонтов, Крылов, Тургеневтер төрбиесін көрген, өсінеттерін үгінган адаммын деп санай аламын! — деді.

Абай өз ойының жарымын ашса, жарымын іркіп қалып отырган-ды. Сол себепті ішінен мысқылдаپ, күлінкіреп қойды. “Қарақулақ қасқырдың шамы” дей түсіп — Белинский, Герцен, өсіресе, Чернышевский, Салтыков-Шедрин, Некрасовтардың аттарын атаган жок. Жандаралға Абайдың жаңағы сөздері анық өсер етті. Ол таңдана түсіп, Абайға енді қызығып отырып өнгімелескендей. Абаймен тенденция дөрежесіндегі қалыпқа тез ауысып қалғанын жандаралдың өзі де байқамаган болу керек.

— О, сіз жақсы айттыңыз! Өзіңіз туралы маган, мен күтпеген жақсы жаңалық айттыңыз. Бұны мен шын күтпеген едім. Сахарада Пушкинді, Лермонтовты, Тургеневті өзінің ұстазы, төрбиешісі тұтынатын кісі болады деп, тіпті, ойлаган жок едім. Жақсы! Жақсы! — деп отырды да, тағы бір ойына шашпан ауысты. — Ал бірақ сіз менің сөзіме тұра жауап берген жоқсыз. Ислам туралы ойынызды айтпадыңыз. Мысалы, киргиз халқына ислам діні пайда келтіріп отыр ма, залал келтіре ме? Жөне бұл дін зорлықты сүйеттің қаталдығы күшті дін деген сын айтамын, мысалы мен. Осыған сіз қалай қарайсыз? — деген еді.

Абай тағы да кен, еркін сөйледі.

— Мен діннің бөріне бір-ақ түрлі бага айттар едім. Әрбір дінде қауым үшін жақсылық жақтары да бар, қауым үшін керексіз, залалды жақтары да бар. Ислам дінінде фанатизмдей қарангылық күштірек болуга да мумкін!.. — деп бір ойды бекітіп, тоқтай түсті.

Жандаралға осы сөздің қатты жағып қалғанын көріп, қосымша ойларын тағы айттып кетті: — Бірақ сіз ойлагандай, бұл дін тек қана қорқытушы құдайды, әмірі күшті құдайды айттып қоймайды, “аррахманир-рахим” дейді. Ол — құдіреті күшті болумен қатар рахымды деген де сез. Бірақ мен қауымды, халықты ендігі тарихта жақсылыққа, өсіресе, жарыққа бастайтын дін деп білмеймін! — деді.

Жандаралға Абайдың дінсіздігі де үнай бастады. Оның ойна енді мұлде жана бір ниет нық орнаган еді. Кейінгі сезінде жандарал христиан дінін, соның ішінде православиені барынша мақтап, ұзақ сейледі.

Киргиз сияқты Россия империясының қарамагында келген Сибирь бұратана елдерінің көшілігі өз діндерін тастал, шоқынып жатқандарын айтты. Жене солардың осындай тарихтық өзгеріс арқылы ислам дінінде отырган қазак сияқты елдерден бұдан былай тез жететінін, бақытқа тез жететінін баяндал, дін үгітшісі сияқты боп кетті. Бір кезек бұны үндемей ойланып тыңдал отырган Абайдан үлкен үміт еткендегі сейлеп барады. Абайға ақылшы боп толғанды. Бір гана Пушкин, Лермонтовтар емес, православие шіркеуінің үлкен ақылды, білімді өситетшілері бар екенін де айтты. Сол жөнінде Қазанда аты шықкан Ильминскийді, Түркстанга мәлім миссионер Остроумовты және өсіресе, өзімен таныс Омскіде тұратын әрі агартушы, әрі зор миссионер Алекторовты да айттып етті.

Абай жандаралды ішінен мысқыл етіп бақты да, енді біржолата үндемей қалғанды. “Тагы да не айттар екен, ниетін аша түссін” деп сырт ықылас көрсетті де, жандаралдан кез алмады...

Ақмола, Семей облыстарын өкімшілік, өскерлік, шаруашылық жағынан бір генерал-губернатор билейтін болса, дін жағынан да осы екі облыстың орталығы бір. Оны бір епископ басқарады. Сол епископпен осы қазак сияқты елді шоқындыру жөнінде бірнеше мәжілісте бул жандарал сөйлескен-ди.

Екі облысты басқаратын епископ Омск сияқты үлкен шаһарда тұрмай Семейге келіп, онда да Ертістің екінші жағасындағы қазагы көп Слободкеде “миссия” деген шіркеу салғызып сонда тұратын. Соңғы жылдар қазақтың жетім балаларын төрбиеге алып, соларды шоқындырып, өсіріп келе жатқан “ізгілік”, “миссионерлік” дегі аталатын орекеттер бар-ды.

Абайды мұлде теріс үғынып, шолак, үстірт таныған жандарал енді өлдебір желікіш, сағыз ойлары бойынша осы “Күнанбаевты киргиздарды шоқындыру жөнінде көмекке, керекке жаратсам ба!” деген үміт ойлап қалды. Сол ойна нығайған сайын “бұны тергеп, жазалап, айдалап жіберу керек емес, қайта жақсы, игілікті тілекке пайдалану керек” деген байлау жасаған...

Бірақ ак жандарал өзінің ішіне орнап алған бір беткей қыңыр ой, кисық киялышына қазір өбден қызықтандай бекіп алған-ды. Лосовскийдің сөздерін мұлде шала түсініп, жәндеп тыңдамады. Оған ызаланғандай боп орнынан тұрып, сырт қарап жүріп кетіп, оқшау барып, ойланып тұрып қалды. Бір уақытта Лосовскийге қайта бұрылыш алып, оған қарсы дау айтқызбастай үстемдік көрсетіп, бүйрық ете сейледі.

— Господин советник! Сізді мен тыңдал болдым. Жетті! Болды бұл туралы сөз! Мен сізді Күнанбаевтай кісілерді білеңі, жабайы киргиздарга оның беделі, өсері көп екенін еске алып, соны пайдалану тұрасында сейлейді деп ойлап ем... — деп келді де, — киргиздар арасында Күнанбаевтың өсері, атагы зор екеніне шек етесіз бе? — деп шұғыл сурап қалды.

— Жоқ, Ваше превосходительство! Мениң оған ешбір шегім жоқ. Қайта оның абыройы сіз ойлаганнан да бөлки зор екенін, сіздің құзырыңызға өзім де мәлім етпекші едім! — деп тайсалада берді.

Жандаралға керегі осы түйін екен. Ол енді шашаш сейлеп, ұзақ ойлар таратып кетті.

— Бәсе, бәсе! Қазіргі ең мәнді мәселе осы. Сіздер Күнанбаевты қалай пайдалануды, қайда керекке жаратуды білмей келгендіздер. Мен бұдан былай Күнанбаевтан басқа адам жасаймын. Қоресіз, Россия империясына елеулі пайда келтіретін, біздің шіркеуге зор қасиетті міндеттерін ада қылу жөнінде көмегі тиетін

адам етемін! — Осыдан ары жандаралдық өкімдігіне православие шіркеуінің миссионерлік мақсұтын қосып, үзак киялдан кетті.

Иркут губерниясында, Якут облысында, Батыс Сібір татарлары арасында жүргізген бұратана елдерді шоқындырудың бірталай миссияларын айтып өтті. Осы киргиздармен шектес Алтай ойраттарының да өз дінін тастан, христианствоны қабылдан алғанын айтты.

Әділетін айту керек, Семейдің өскери жандаралы бұл туралы көп дерек жиган анық мағлұматы бар өкім болып шықты.

Сол елдердің шоқынган тарихтарын ала отырып, жандарал сондай зор сауапты жұмыста жергілікті князьдар мен бектердің көп пайдасы тиғенін айтты. Кейбір князьдарды олардың көп пайдалы істер істегені үшін Его императорское величество Петербургке шакыртып, үлкен алғыстар білдіргенін айтты. Ол гана емес, Иркутскінің және Батыс Сібірдің кейбір губернаторларын осы жолда “жақсы, ізгілік іс” істегені үшін святыи синод көп алғыс айтып мактаган екен. Екі губернатор Петербургке шакырылып барып, көп сыйлықтар алыпты. Аса қадірлі “монаршая милость” жарияланғаны да жандарал еске алғып өтті.

Осындай қызықты киялдарына берілген ұлық енді Лосовскийден ақыл-кеңес сұраган жоқ. Қайта Абайга барып сөйлесіп, осы жөнде оны еттеп, әдеп сақтай отырып, керекке жаратуды міндет қып тапсырды.

... Лосовский майдалап отыrsa да Абайға жандаралдың ойлаган ниетін жеткізген. Абай бұл сөзді өр кезеңде сұрақтар беріп отырып, анықтап түсініп алғанда ішінен өрі қорланып, өрі ерекше бір мысқылшыл мінезге ауысты. Бірақ бұл сырын бүгінгі бір күн ішінде Абай тұрасында өлденеше құбылған және сол арқылы Абайдың өзіне барлық құнсыз, қасиетсіз ішкі сыпаттарымен анық танылған Лосовскийге білдіргісі келген жоқ.

Сол себепті оған ашып-жарып қанықты жауап та берген жоқ. Лосовскиймен де, жандаралмен де “қайтер екен”, “сорақыларын аша түсейін”, “айтыза түсейін” дегендеге өжуашыл, ойнақы мінезге шықты. Бірақ сол жайын аса шебер еттілікпен, тек түспалдар гана жасап, ете сақ сөйлеп білдірді.

— Өз халқым ортасындағы мениң абырайымды, беделімді ұлық дөрежелі өкімдер мүншалық ілтиптеппен бағалайды деп ойлаган жоқ едім. Және халқыма мениң ететін өсерімді осындай жолмен пайдалануды ұлықтар ойлар-ау деп күткен де емес едім! Бұның бөрі де маган тамаша, гажап! Ойда жоқ жайлар! — деп келіп, — Мениң халқым діндар болмаса да, фанатик болмаса да өздерін мұсылманбыз деп санайды. Халқымның тарихы, болашагы жақсылыққа ауысып өзгереді, өседі деп үміт еткенде мени мулде діні өзгеру арқылы жақсылыққа жетеді екен деп ойлаган емеспін. Жұртым шала мұсылман болса, мен өзім де сондай гана мұсылманымын. Шала діндар күйінде күн кешемін. Бұл жасқа шейінгі өмірімде дін үстазы, дін өситетші болып көргенім жоқ. Сөйтіп, мен нашар молда болған кісі едім. Енді менен “жақсы поп жасауга болады” деген сіздердің сенімдерінің қалай туганын өлі аңгарып болғаным жоқ. Өзірше сол хайран болған күйімде қала тұрганымды мақұл көремін! — деді” (“Ақын аға”, 1950, 320 — 326-б.).

Бұл жерде жазушы “Патша құдай сыйындым, өуел баста өзіңе”, “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” дегендеге, талай-талай ойландырлық сөздері, өзіндік ой, өзіндік таным, көзқарас, бағалауы бар ақынды заман ағымына қарай ынғайластырып суреттеді; көп терендеп аша беруге және ақынга төн шындық ірімдерін барынша жайып салуга болмайтындықтан кең көсілістерге бармады. Естелік айтып, дерек берушілер Абайдың намаз оқитынын да, оқыганда өзгелер сияқты бес уақытын қаза қылмай мұлтіксіз орындаитындардай емес, бір отыrsa ете үзак оқитынын, бірде Семейге келген христиан дінінің үлкен білгірін айттысып женгенін де әңгімеледі.

Жазушы ақынның атақты сөзі “Биік мансап, биік жартасты” осы Қарамоладагы сиязда айтқыздырыды, ал жинаған деректерінде Қектумадагы сиязда айтылған болып көрінеді.

Қектумага барғанда Сұлусарының болысы Бура Баеке, Қалбадан Мырзатайдың Бекені, Шардың болысы Үсен, тағы басқалар Абай түскен үйге сөлем бере келеді. Қөніл-күйі солай ма, өлде басқа бір нәрселер себеп болды ма, Абай көпке дейін онша шешіліп, ақтарыла қоймайды. Сонда Баеке Абайдан “Ыбырай, неге үндемейсің?” деп көнілсіздігінің мәнісін сұраганда: “Ай, Баеке-ай!” деп алып, сол “Биік мансалтаны” айтты. Отыргандардың ішінен Үсен: “Ал сыбаганды, осы болса” дегендей Баекені қылжақ етеді. Баеке: “Сендер немене, тіпті, мен арқылы осында жақсы сөз есіттіңдер” деп езі үгінгандық шырай танытады. Романында бұл өнгімені Семей оязының бесалты, Өскемен, Зайсаның үш-төрт болысын бастал келген Керейдің Рақышының алдында айтқыздырыды.

Ракыш кеше Абайдың аз гана кісімен келіп түскенін естісе де сөлем бере қояйын демеген, ейткені сол уақытта мыналардың барлығы Оразбайды “Тобықтының сөзін үстайтын ендігі жуаны сенсің” деп мақтасып отырган. Енді бүгін “Сіздей көпке бірдей ел аласымен жүз көрісу, сарқытыңызы ішу бізге қандай ганибет” деп мұнда келіп отыр. Бәрі де Абайды ұлықтың жазалайтынына сеніл еді, жазалаудың орнына, керісінше, құрмет көрсеткенін көрді, оның езі байлайғы жұртқа ұлық — ұлық емес, Абай ұлық сияқты өсер қалдырыды. Абай бұлардың келісіне мән де бермегендей, бірде-бірінің жүзіне жәндеп көз де тоқтатпай, өзінің толғаулы ойларын айтады: “Қазақ деген халықтың соры қалың гой. Санап бітіргісіз жоқшылығы, мұны көп. Сол сорының бірі — өзін билеп отырган өншең зоры емес пе? Атқамінері, болысы, бек пен біі, хан мен төресі емес пе? Ойда ұлық қорласа, зорлығымен ол өгейсітсе, сыртынан аяздай бол екім қысса, үйден үрген итке үқсан ел ішінен бөлекор, паракор неше алуан мансалқоры шыгады. Бір гана ез бастарының, жалғыз өзінің, ата-тегінің барлығы, байлығы, әмір-құдіретінен басқа халық қамын ойлайтын бірде-бір мансап исесі бармысың? — деді — ... Мансалтың бәрі қорлық емес, игілік үшін өзін қурбан ететін мансап адамға қасиет бітірсе керек. Ондай мансалты сен адам болсан, ит қорлықпен ұлықтың табанын жалап жүріп таптас боларсың. Халқына қалдірін аскан жақсы болсан, сондай мансап өзінді өзі іздел кеп тапса болар! — дей келіп, өлеңдей үлкен даналық бір сөз айтты. — Биік мансап — биік жартас. Оның басына екпіндеп үшіп қыран да шыгады, ерінбей енбектеп жылан да шыгады! ·Міне, осының қайсысы болдың осы отыргандар? Қыран болмасан, халқың үшін жылан болдың емес пе!? — деді де, қабагын түйіп, өзге сезден тыйылып отырып қалды” (“Ақын аға”, 1950, 338-339-б.).

Эпопеяның осы кітабына қатысты М. Өуезовтің қосқаны, алғаны, өзгертуін өндегені, шындағаны бар — бәрін айттып, бәріне тоқтап, талдау мүмкін болмады, осы түсінікте көрсеткеніміз солардың елеулі-елеулілері гана іріктелген деуге келеді. Осындағы қосылғандарына келсек, ол жазушы үйі ғылыми-мәдени орталығының қолжазба қорындағы № 9, 17, 30, 31, 32, 33-папкаларда сактаулы түпнұсқалармен салыстырылды. Содан кейін романның 1989 жылы шықкан басылымының қай бет, қай жерине келетіндігі көрсетілді де, баспаға ұсынылды.

Абай аға

“...ага ақын Қекбайдың қоздыруымен көбінше” (“Абай жолы”, 1989, Екінші кітап, 4-б.), “Бірін-бірі ет ауыртпайтын өзілмен мысқылдан өнерге бөсекелеседі, құрбылық өзілде де дамылсыз тайталасады” (4-б.), “айналадагының қанкуы, өжуасы көбейген

соң көп күлкіні ауырламаса да” (5-б.), “оган жалынгандай шығып сөйледі” (6-б.), “Бірақ мен өлең сөзде өділ би болатұғым. Баяғыда Абай мен Куандықтың айтысында Абайды Куандыққа жығып берген-ді” (6-б.), “Бұл өнірде аргы-бергіде біз естімеген сөз, — деді” (6-б.), “деп еді. Ербол қалжындан:

— Мен Кекітай гана емес, әділеттіне келгенде сені де сан жерде жығып берген. Сонымыңды айтқам жок па! — деді” (6-б.), “Кекбай:

— Құстар ынталы кетті. Қазір, қазір сын, — деп шабуга ынғайланнып еді, аңшылар “шаппа, шаппа” деп шапқызбай тоқтата берді” (10-б.), “Дінің камил екен, сол дін қызығына арқанды нық таңып алыш, сонаң соң тыңдай бер” (26-б.), “Дөрмен де сүйсіне күліп жіберді. Жуандар Оспанга дуана көргендей жирене қарасты да шығып кетті” (32-б.), “тек он екі старшының шар салатын елубасыларына гана төгіп беріп отырып, үнемі астыртын өрекет етеді” (34-б.), Бұл күнге шейін Қунанбайдың өз балаларының қайсысына болсын өзінің мол дүниелігін іркүсіз керекке жаратқаны болмаса, Оспан өз басына түк те тілеп көрген емес еді” (35-б.), “Бар Қунанбай, Ыргызбайдың байы, мырзасы да өзі. Үлкен орынның жалғыз исесі де өзі. Бірақ” (35-б.), “Олайша жагууна Оспанның жаратылысынан басқа тағы бір оңай түсінерлік себебі бар” (36-б.), “Күзектен Шыңғысқа, алыс қыстауга қайтатын кез де тақау. Қалага да елдің қонысының жақын келетін шағы осы” (41-б.), “Жығылып жатып та аяғымды шайнаудан тайынбайды. “Жағаласқан жан сақтау, жалынгандай сақтау емес” екенін бөрімізден бұрын білген, үккән сен едің” (42-б.), “да шабытты ақын. Алғашқы сөзде Базаралыға амандық айтуды өзінің қарызы біліп, жанынан шыгара сөйлеп кетті. Тынысы кен, боздагандай зор үні бар Кекбай өз өлеңін ұзақ үнмен шырқап айттып отырды. Жақсы тілеу, дат-құрмет, қуанышты тағым — бөрі де үлкен сырттайтын төтті айтылған еді. Бір кезде Кекбай Базаралы күйінін ұлық көзінен бүркеулі болуын сөздіреді. Патша ұлығы қырына алған кісінің жолы қын екенін де ангартады. Бірақ халық қалтқысыз сүйеттін ері боп отыр Базаралы. Оны да айтпай отыра алмайды. Осындай ой мен жайларды түйе келіп, өлеңін магыналы бір ауыз сөзбен тоқтатты.

Халқыңа абырайың өлі дардай,
Келбетің қырық бұт тартқан қара нардай.
Ішімнен тілеуіңді тілемесем,
Тұрмын гой жарилга ауым бармай! —

деп түйді. Патшалық жасостарының өрекеттерінен хабары бар Кекбай бұл тұста өзге жүрт түсінбесе де, өзі үшін айта кеткендей қылыш, патшалық цензурасына да түспал жасады. Кекбай өлеңі мен өсем өндері бағанагы Әріптің айлакер өлеңіндегі емес, мәжілісті жақсы жадыратты” (47-б.), “өзге кіші ақындарға жол бермей, осы отырыстың лайығы сол дегендегі бол, Абай өлеңдерін айттып кетті. Кекбай бұл күнде өншілікті қойып, жазып айтатын ақын болса да, қазір бұрынғы дағдысын еске алды” (47-б.), “Сениң үғынып, жүртқа жайғаның да қандай ганибет! — деді” (47-б.).

Кек жолында

“Жүрт дөл осы өнді өзге өнерден ғөрі сирек айтатын. Кекбай сақтап қалған өн ішіндегі бұның даусына, салмагына, қабілеттіне лайықты өн осы екен. Жақсы мәнмен сөн беріп, өсем айттып шықты” (49-б.), “Жоқ, әлде жерін жеп, шөбін шашып, жартылашық жаман үйлерін үйелменімен күрттайын деп тұрсын ба? Шыны” (65-б.), “Сол арадан басталатын бір жорық бар. Талайдан зығырымды қайнатқан, арманым болған бір жорық. Осыны сендердей, өзімдей кедей жорығы, кек жорығы, арты не болады

деп сурاما!" (66-б.), "Қазактың асауы не! Құрығы ұзын қулардың бүгальғы мен ноктасына бөрібір басымыз ілінетін де кететүгін" (69-б.), "өліп түспесен оңайшылықпен жығылып түспе жау қолына! Ал зәуі-сайтан сонда біреу-міреу түсे қалса, қасындағы қалғаның іліп әкетуге тырыс" (70-б.), "Өздерің соктықсан, ұмар жұмар тобынмен соқ. Жаудың шығандаган бірен-саран өршігені болса, аранды ашып жіберіп, ортаңа түсіріп алып қарақұстан, самайлықтан сілейте соқ. Бүгін таңда ес жимайтын етіп, кан құстрып кетіндер!" (70-б.), "Барлық осы жорықтың бастауы да жене кейін болар бар кезеңде де Базаралыдан тыс қалмайтының бұл келе жатқан қырық жігіт біледі" (70-б.), "Мойнына түйіп, айдалатын малға ез аттарыңың шылбыр-тізгінің косып жіберіндер!" (71-б.), "Өнебіреу курайларын шошайтқан еркексымақтардың астарындағы аттарынан да бір тулақ қалмасын" (71-б.), "Осы қара непір тобынмен қара бұлттай тәніп көр" (71-б.), "Жылқыларды жайлап бөгелген Абылгазы тобы енді кеп жетті" (73-б.), "Көбінің де, азының да жауабы бір. Қолымменен еттім, мойнымменен көтеремін" (73-б.), "Осы түн ішінде түгелімен қырып, қып-қызыл қасап қып тастасын! Шапқаным — Төкежан, ойлаганым, тапқаным — аш-арық елімнің бір күн де болса тоқтығы" (74-б.), "Жылқыны Шыңғыска қарай қуып кеткен жаудың бағдарын айта келіп, шабуыл жасаушы Базаралы мен Абылгазы екенін де баян етті" (86-б.), "Құнанбай баласы тілесе Базаралының қол-аяғы енді біраз күнде кісенделетін болышты. Осы жайды жеткізумен қатар Шұбар Жігітектің жалғыз қалғаның билдірді. Күнту қолымен Құнанбай балалары да қастық істеймін десе де орындалатын болышты" (89-б.), "Арамыз ашылып көрген жоқ еді" (93-б.), "Бай атаулы пәлесі мен шарпуын айналага шашып жатты. Кейбіреулері тағы да ұлыққа кірісті" (94-б.), "мынау өздері салған пәлесін ез мойындарымен көтерсін. Ел ішіне құғын-сүргін отряд шығартпасын, қалада қазақ жолымен жауап беруге келсін, жүгініске баратын болсын" деп" (94-б.), "Бұл отырган атқамінер қын күнде қасыма ерер деп те алданғам жоқ-ты. Бірақ қырық жігіттің бөрін шұбатып, қатарынан тізіп апармаймын" (95-б.), "Оның рас. Өкінбеймін деп салған пәлем болатын. Басыммен де, бабыммен де" (95-б.), "Анығында, буның қаладагы уйіне өр мен ылдидың, қыр-сахараның бай, болысының бөрі де тегіс келіп қонағы, дос-жараны болып жүретін. Семейдің оязы ғана емес, оқта-текте жандаралы да бұның үйінде қонақ бол кетеді" (96-б.), "Бір бұл жолы емес. Тілі шығып, өнері асып, пысықтық беделі көпке жайылып бара жатқан Шұбарды былай да тәубесі есінде жүрсін дейді. Мынау істі пайдаланып, тұқыртып алмақ" (98-б.), "Аралық ағайын сөзі емес, Төкежанша бұлар да тегіс арандарын ашқан. Базаралыны жаулауда да сол Төкежанның сойыл согары болатындей" (100-б.), "Базаралының бар ағайыны барлық мал-мұлкімен жауап береді" (102-б.), "үйлері такыр, таза, бар малынан айырылды. Жаз шыга бергенде Төкежан жылқыларына екі бестіден айып-жаза тартып, зорға құтылды.

Соның орайына Шүйгінсуздан бастап Қарауылга, қалың шагыл ішіне шейін тарап отырган кеп Жігітек тақа тұралап қалды. Келер жазда жайлауга шығар қауқары болмай, таланып, тақырланған кедей ауылдар тегісінен ши-жалаңаш, жоқ-жітік жүдеулікке түсіп, жатақ жатып қалды" (102-б.).

“Қарашиғын”

“Әдеттегі ауыл төртібін бұзып, үй қасына қатты жүріп келген аттыларға, үйлер арасынан, қотан ортасынан шапқылап өтіп жүрген балаларға бүгін Абай кіне қоймайды. Қасында отырган үлкендер де әдептенн тыс әбігерін тусінеді де, кешіріммен қарайды” (103-б.), “Бұнда тартыс-таластың жиыны болмақ емес. Бөтен, бөгде, жат-жалаң келмек емес. Мазасыз, жайсыз кеткен ауылдың төрізі жок. Бірақ күйеу келтіретін, келін тусіретін, қыз үзататын дағдылы той әбігері де емес” (103-б.), “Онан соң дәл осы жаңағы айтқан екі сұраққа сіз өзіңіз, ел ісінде отырган әділеттің жақтаушысы, халықтың көпшілігінің қамқоры, досы болатын ақын, былайша айтқанда, ойышыл, алымсұшы қайраткер өзіңіз қалай қарадыңыз, қалай деп үгүніп, бағалайсыз?” (116-б.).

Жо пек ад

Өкініште

“Абайға өштігі үшін жөне ел ішіндегі айықпас пәленің айнымас өзөзілі болғандығы үшін, Жігітек дауының арты үшін соны” (147-б.), “Жалпы, өмір деген — тартыс деген сез. Әсіресе, ескен ортаң жауыздыққа толы болса, ол жауыздықтың жиылып алып жаулайтыны халық кадірлеген жақсылық болса, ондай күйде көлденең күе болып отыруга болмайды” (148-б.), “Әлі күнге шейін біреуді жем етуге, арамнан олжа айыруга ауызданып көрмеген Оспан бұл жүрген Тобықты кіслерінің бөрінің ортасында ең мырза, қолы ашық, қонақылығы езгеше кең саналатын” (159-б.), “деп естігем. Азғырындыға онай түсері осы Тәкежан болар деп, саган неше алуан сез салып жүргенін де білемін. Жана сен келіп Оразбайдың үстіне шұрқырап түскенінде: “Мени тентек іні етіп, өзі ес жиган ага болып сырттан билегені шыгар. Соның дегені болсын” деп қыбыр етпей отыр ем” (164-б.), “Сенен бұрын анау арам ұлың Әзімбай Оразбайдың азғырындысына ергелі емексіп жүр дегенді естігем” (164-б.), “Міне, бар қойманды актарып көріп отырмын. “Осы өтірік еді” деп жалтарып көрші!” (164-б.), “Осыдан соң Оразбайды бір бақсам, сенің кия басқан қадамында екі бағам” (164-б.).

Қақтығыста

“Зейнеп. Бұл — Өндіrbай қажының қызы. Бағыда Құнанбай Мекеге кетіп бара жатқан сапарда Оспанға атастырып кеткен қалындық болатын” (168-б.), “Зейнеп өз сезімен бұның ішіндегі айтылмаган, ашылмаган сырлы саздарын оятады. Қаралы келін даусына Абай іштей өз дауыс жоқтауын қосып, жалғасып, бірге жыласып отырады” (169-б.), “Артында қаранғы сахарап, надан бауырың, жеткіншектерің қалып жатыр. Осыларды бастап, ел ортасына кеп отырып жарығынды неге төкпейсін, айналайын...” (173-б.), “Тіпті, қасқыр екеш қасқыр да сол қасқырлығын қостасын деп үя салып, тамагындағысын жырып беріп, көбейтіп күшік өсіріп, өз өнерлерін мұрагерлеріне қалдыrmай ма?” (173-б.), “Тірлік етсөн, бейнет кешсөн, күніреніп етсөн де “Осындай мұрат үшін өтіп едім” деп дүниеден кешуге жарасан, бір өмірге сол да жеткен сый гой” (208-б.), “Елі-жүртіңдай аз да болса сондай игілікті тілек, өріске өз өлінше өзірлеп кеттім дей алсан, өлмегендей, өлмestей болып көрінесін” (208-б.), “Сеніскең, мәнгіге туысып табысқан берік тірлік бақыты орнықандай болатын” (210-б.), “Күндей жалыны, аптық, айқын жарығы бар жүрекке бас қойғандай көрінді” (210-б.), “Ірі сында ірілеп шыға алатын азамат қайраты бар Абай байқалады.

Жастарға, жақын достарға әлдеқандай бол үлгайып көрінген пәледен оның ықпайтыны, саспайтыны көрінді” (213-б.), “Түгел ашылмай отыр. Бізді кейінгі мінездерден, істерден өздері ангарсын деп отыр екен гой” (213-б.).

Қоршауда

“Өзі де енді талай қын мен түйінге согатын, жүректі айнұтатын құдай үрган сез болар... Болса да бірақ өткендегі сыбаганызы білетін көрі түйе өздеріңсін” (235-б.), “Енді Кекбайдың Абылай жайынан жазған дастаны сез болды. Ақылбай жазып журген “Зұлыстың” жайы, Магаш жазам деп ниет қылған “Медғат-Қасым” туралы да көп ойлар айттылды” (243-б.), “Орнында туралы. Улесім жок демеймін. Бір кезде алармын, қазір өз мүлкім өз басыма жетеді. Улесте мені бар деңдер. Бірақ дәл қазір маган деген малды, жерді маган беліп-жарып бермей-ақ қойындар” (245-б.), “Улкен ауыл, мол шаруаның бас-көзі, иесі сен бол қалдың. Сен сол міндетіне көніл бөлмесен болмайды. Және Тәкежан мен Ыскак сені сонда кіргізуді үйғарған соң, сен” (254-б.), “Ол жағынан да ілік-жілігі көп, кірер есікті, шыгар есікті білетін айлалы, алғыр, мықты болып көрінуге жарады. Ертең ұлық алдында Абайдың қол-аяғын буып беруге Оразбай айнала құрсау салып, қоршау жасап отыргандай” (269-б.), “Айдаладан табынып, іштерінен де, сыртымен де барынша қошемет тұтып жур. Мынау тұрган зиякты, оқалы тонды көрі-жастан шыққан ұлықсымактардың барлығы да сол жаңағыдай көңілде” (270-б.), “ызалы намысы ширығып тур. Кейбір өзіне қарап, алыстан бірдене деп сейлеп тұрган болыс, жуандарға аса салқын қабақ тастанды. Ол бұл жерге жүрттың барлығынан кейін келген екен. Енді” (271-б.), “сұраган сауалдарының ангарымен үйге кірген соң да Абайдан оның не мақсұт үшін жөне қандай жандармен жауласатының сұраган” (276-б.), “Сахарадагы бірінші сорт бүліксіз. Сізге қарсы барлық болыстардың инабатты, беделді, ұлыктарға сенімді адамдары өтініштер, арыздар жазған” (276-б.), “Мениң алдында қазір өзініздің кінеларыңызды айтып өтініз” (276-б.), “жана тыста жандаралдың артында келе жатып” (276-б.), “айтқан сөздерінің сахарарада сіздің жүргізіп отырган өсietініз, біздің өкімдердің турасында таратып отырган жала болса жасырмаймын” (277-б.), “Осы шаруанызы мен қабыл алды. Жалғыз-ақ мен қазір ұсталып, тұтқынга алынады екем, сіз мені сол тұтқында алдында өзініз өз аузыңызben тексеріп, тындал өтпек болған екенсіз. Бұныңызды маган көрсеткен рахымыңыз деп санайын. Әлдебір істің байыбына бармайтын жеңіл чиновникке тапсырмай, өзініз біліп, өзініз жазаламақ болғаныңызга мен ырзамын” (277-б.), “Бұл адам өз көргенінен өзінше теріс, қыңыр ойлар түйіп журген бір жапажалғыз “оригинал” болар деді. Және сондай көп адамның тәжірибесіз анғалдығы бойынша кімге қандай сөзді, қалай айтуды білмейтін олақ адвокатсымақ” (278-б.), “кіріп, есік алдында турып қалып еді. Абайға да бас иіп, жақсы ілтират көрсетіп амандасты. Абай ақырын гана бас изеді” (280-б.), “Бөрі де осы кешті Абай халінің анық өзгергенін білген. Күндіз жандаралдың бұнымен сейлесіп, бірге кеткенін өз көздерімен көріп, тарылған, ең өншен парашыл, арам айлашыл мансалқорлар болатын” (283-б.), “Өздерінің өр кеуде, надандық, қорлық есебі бойынша бұлар Абай мен жандарал арасында үлкен достық туып, бекіді деп ойлап кеп отыр. Енді” (283-б.), “мынау адамдардың басынан асыра бір сын толғау тастан” (284-б.), “зорлығымен ол өгейсітсе, сыртынан” (284-б.), “Соңғы уш-тәрт күн ішінде жылды, ту сиырлар, еркек қой, ту саулық, семіз ту бойдактар сойылды” (285-б.), “Бұнысы уайым емес, сөл гана шаруаның қысылшаң күйін ескерткені. Көмекші жігіттер мен келін-кепшіктерге жіті жүріп, ширақ жұмыс етуді тапсырганы” (285-б.).

M A З M Y H Y

АБАЙ АҒА

7

КЕК ЖОЛЫНДА

53

“ҚАРАШЫҒЫН”

109

ӨКІНІШТЕ

139

ҚАҚТЫҒЫСТА

175

ҚОРШАУДА

233

ТҮСІНІКТЕР

300